

John Ramsey

ЮРІЙ
ЗБАНАЦЬКИЙ

ТВОРИ У ЧОТИРЬОХ ТОМАХ

ЮРІЙ
ЗБАНАЦЬКИЙ

ТОМ
3

ПЕРЕДЖНИВ'Я
Роман

У2
З-41

*Вошедший
в третий том
роман «Преджнивье»
посвящен быту
послевоенного
колхозного села.*

4702590200—072
З М205(04)—84 передплатне.

© Художне оформлення,
Видавництво «Дніпро»,
1984 р.

ПЕРЕДЖНИВ'Я

Роман

ІНЖЕНЕР ЧУМАК

Зима 1950 року на Україні видалася примхливою. В січні та лютому не минало й дня, щоб не хлющило, не зривалося на мокрий сніг, не сікло в обличчя колючою, льодаво-зеленою крупю та не клубочились над самою землею тумани.

З надією кидались кожного ранку люди до вікон: чи підморозило?

Жадана зима завітала до міста несподівано. Десь опівночі притиснув морозець, під ранок земля затужавіла, висохли на вулицях калюжі, а на світанку повалив густий та лапатий сніг. Прокинувшись, люди охнули від радості — місто загорнулося в нижній серпанок, а з неба сіялось і сіялось, немов на новоріччя.

Весело перегукувались того ранку службовці, поспішаючи до своїх устанів.

Один Чумак не помічав краси зимового ранку. Чвалав похнюплено, дивився під ноги. З головної вулиці завернув у глухий перевулок, не хотів зустрічати знайомих.

З рівноваги його, як завжди, вивели дрібниці.

Снідав, як і кожного ранку, вдвох з дружиною. Їжу подавала теща, Олімпіада Никанорівна, ще не стара жінка з вольовим обличчям і розумними насмішковатими очима. Повагом, неквапливо чалапала в своїх розтоптаних сукняних капцях з кухні до їдальні, явно уникаючи зайвих рухів, бо їй було важко носити своє непомірно розповніле тіло. По її рухах, з виразу обличчя було видно, що роль домашньої робітниці для неї була обтяжливою.

Але ні Катерина, ні Дмитро того не помічали. Їли, як це буває в ранню годину, неохоче, клопоталися своїм, буденним.

— Куштуйте пиріжки — не знаю, які вони вдалися...

Вони пропустили ці слова повз вуха. Чи до пиріжків було, коли в Дмитра такий клопіт? Вчора, коли вже закінчувався робочий день, його покликав заступник начальника обласного управління сільського господарства Обух і наказав терміново готувати чергову інструкцію. Наказ той Дмитро прийняв спокійно і вже тільки опісля розтривожився.

— Не розумію, як можна так легковажити? — скаржився він дружині за сніданком. — Провалили ремонт тракторів, обласць недоодержала потрібної кількості запасних частин, і ось

тобі — Обух знайшов вихід: пиши інструкцію, давай за два дні повну директиву на місця про те, як в умовах МТС виготовляти потрібні деталі.

— А в тебе нехай голова не болить,— байдуже відповіла Катерина. Наказали — пиши. Начальству видніше.

Олімпіада Никанорівна звикла до тих розмов, не прислухалась до них, бо їй зовсім не обходили питання сільського господарства. З тривогою поглядала на стіл — знову ліниво копаються в тарілках, ніби їм готувала не мати, а які-небудь недбалі кухарі з громадської їдальні.

Дмитро аж вилку поклав, гарячкує:

— Ай, Катю, таке говориш, ніби ти й не агроном. Кому потрібна та інструкція? Посміються та й тільки. Хіба ж можна порадити щось розумне, не знаючи стану майстерень?

— А ти заглянь в одну-дві...

— Коли? Завтра на стіл поклади інструкцію.

— То й поклади. Велике діло.

— Бачив головотяпів, але таких, як Обух...

Олімпіада Никанорівна мимоволі затрималась біля столу. Очі спалахнули недобрим вогником, тіпнулись губи.

— Це ви про Федора Саватійовича, Дмитре?

Чумакову тещу зв'язувала з Обухом давня дружба. Катеринин батько колись працював разом з Федором Саватійовичем, їхні сім'ї жили у великій згоді. Олімпіада Никанорівна і тепер за Обуха готова була у вогонь і воду.

— Хоч, може, то й не мого розуму діло, а тільки мені здається, що не слід паплюжити людей достойних...— почала вона з нотатками обурення в голосі.— Федора Саватійовича я хвалити бога, знаю не перший рік, можна сказати, вся наша сім'я йому зобов'язана. І я так скажу, що декому довгенько доведеться служити, щоб достукатись такої посади, як у нього.

Теща натякала прозоро, Дмитро розгубився, а Катерина спробувала загладити материн промах.

— Мамо, вже й слова не можна сказати про твоїх знайомих.

— Не люблю слухати казна-чого. До такої людини прислухатися треба. Особливо нам не слід забувати його ласки.

Чумак весь спалахнув — теща таки не промахнулась, вцілила в ахіллесову п'яту.

Два роки тому, коли вони з Катериною закінчили сільсько-господарський інститут, їм запропонували роботу в районі. Дмитро й не ждав іншого. Але в Катерини, а особливо в Олімпіади Никанорівни, вигрілися в голові інші плани. Долею молодих спеціалістів зацікавилися в обласному управлінні. Чумаків приймав сам товариш Обух, приймав люб'язно, хоч і не

приховував своєї зверхності, сипав поблажливими словечками та жартами, довго, немов на черговій нараді, красномовствував про перспективи розвитку сільського господарства в області, а під кінець об'явив, що вони обоє зараховуються в апарат обласного управління.

Дмитро заїкнувся був про те, що десь в МТС, він, можливо, буде потрібніший, на що Обух безапеляційно відповів: «Нам видніше, друже, де хто потрібніший». На radoщах тоді теща організувала дружню вечерю, допізна когось ждали, а він, той таємничий гість, так і не прийшов. Тільки перед сном Олімпіада Никанорівна, зітхнувши, розсекретилась: «Не прийшов Федір Саватійович. Зайнятий, видать, по горло».

Опісля того Чумак не міг спокійно думати про своє високе призначення — відчуття того, що взяли його сюди за протекцією, пекло, йому здавалося, що всі те знають, потішаються заочі над його ганьбою.

На якийсь час в домі запала мовчанка. Потім Олімпіада Никанорівна, важко вмостившись біля столу, видно, щоб згладити неприємне враження від тієї розмови, звернула на інше.

— Бачила, яку шубу відірвала Рита?

— І де тільки вона підчепила отаке хутро? — оживилась Катерина.

— І незаміжня ж... Хоч і те сказати — заміжні тепер ходять в гіршому, аніж дівчата.

Одним оком вона косувала на зятя — знала, чим тому дошкулити, принизити. В їхній родині вже давненько збиралися гроші на пристойне пальто Катерині.

— Хай ходить і в гіршому, аби чесно придбаному, — кинув глухо.

Олімпіада Никанорівна звела на нього насмішувато-здивовані очі.

— Не до вас, Дмитре, п'ється, то й не кажіть «будь здоров».

— Я ж не пропиваю і не розтринькую...

— А я, хвалити бога, віддала вам дочку не голу. Так що заспокойте свою нервову систему.

— Облиште дурні розмови, — порадила Катерина.

Дмитро демонстративно став на ноги. Олімпіада Никанорівна переможно зиркнула на дочку, осудливо похитала головою, ображено зашпилила губи.

— Дімо, облиш свої фокуси.

Не почув слів дружини, гарячково вдягався. Катерина поклатла на тарілку недоїдений пиріжок.

— Характерець, — гнівно блиснула очима теща.

Ритмічно поскрипував під ногами сніжок. Дмитро прислухався до тих звуків, вони навівали йому давні почуття, винесені з самого дитинства. Але ніщо не могло загнути образи, невеселих думок, що все частіше обсідали його юнацьку голову. Не в свої сани потрапив Чумак, ой, не в свої. Дитина села, веселий і простий, він весь час почував себе в новій сім'ї скованим, чужим, навіть зайвим. Тільки Катерина й зігривала йому життя, тримала міцно в цьому домі. По тещі — мов Сірко від палки, дременував би світ за очі.

Він знав, не було за що його любити Олімпіаді Никанорівні. Вона, як людина владна і самовпевнена, не ховалася з тим, що саме він, Чумак, розладнав всі її плани, звів нанівець рожеві надії, розтопгав вимріяне нею за довгі роки щастя для своєї єдиної доньки. Не такого простака, не такого чоловіка омріяла вона для своєї Катерини. Але що вдієш? Тепер же не так, як було колись, тепер батьків не питаються, тепер діють на свій пих. А воно є такі тишки, такі пройди, що ніби тихі та божі, а де тільки загається вродлива дівчина, та ще з пристойної сім'ї, та з квартирою персонально закріпленою рішенням самої обласної Ради, то відразу обкрутять, зачарують чорними бровами, обворожать солодкими речами та непомітно і втиснуться, добу'ються свого. Не раз в присутності зятя теща розмірковувала про те, що карі очі та чорні брови не головне у сімейному житті, що основою основ є уміння володаря тих очей та брів влаштувати сімейний добробут, створить благополуччя дружині.

Все частіше просив Чумак Катерину: «Киньмо затишну міську квартиру, їдьмо куди завгодно, ставаймо на власні ноги». Адже квартира не їхня, вона закріплена за матір'ю, як дружиною в минулому визначного працівника обласного масштабу. Їм годилося б протоптувати власну дорогу, добиватись у житті свого. Катерина й слухати того не хотіла — або презирливо чмичала, або сміялась. Ще чого бракувало — кидати печене й варене та тягнути линди в світ за очі. Чого їй тут не вистачало? Хата тепла, мати напече, й наварить, і прибере, й подасть, а що бовкне коли яке слово, то чи варто прислухатись? Адже вона не від злості, а просто, щоб похизуватися гострим та гнучким розумом.

Може, й так. Може, й хизується. Може, й тренує свій гострий розум. Але примиритися з тим було важко. Так само, як і з роботою в обласному управлінні. Не для такого життя і не для цієї роботи був створений Чумак.

З самого дитинства він був вільною людиною, людиною дії, нескутого духу. Що задумав, те й робив, ніколи не оглядався на інших — ану, що скажуть? Навіть в роки війни, коли на

фронті життя щоденно висіло на волосинці, і там не міг жити інакше — краще вже смерть, ніж безконечний страх за власне життя.

В управлінні доводилось робити не те, що хотілось. Його тягло до живої справи, до машин, які він знав і любив, до невгамовних людей, які осідлали розумну техніку. Машин він не бачив, хоч і сидів у секторі механізації. Їх, механізаторів, навіть відряджали в райони рідко. Та й то у випадках, коли десь загаялись із зведеннями, несвоєчасно відзвітувались. Мусили безконечно нидіти над паперовою цілиною, вирівнювати колонки цифр, щось планувати, з кимось ті плани узгоджувати, спускати їх, мов вудки у воду, ждати паперового улову, перемелювати його на проценти. Та ще писати директиви й інструкції, на які треба було добитись візи у високого начальства, потім розіслати. Виждавши час, скликати багатоденні і багатолюдні наради, висиджувати, вислухувати повідомлення з місць про те, як ті директиви перетворюються в життя.

Ні, не по Дмитрові була ця робота. З кожним днем він став усе похмурішим, від його веселого характеру не лишилося й сліду, вже давненько, за визначенням тещі, виробився в людини «характерець».

Ніжно порипував під ногами сніг. Обсідали голову невеселі думи. А може, кинути до біса все? А куди ж ти подінешся? Хіба попросити Савченка? А чи ж на те дасть згоду Обух? Може, заявити ультиматум Катерині? Але він вже не раз вів про те розмову. А може...

— Агей, Чумаче-бурлаче, чого зажурився?

Не помітив, коли вийшов на головну вулицю, наблизився до управління. І тут здивався з Голоблею, однокурсником по інституту і сусідом по столу.

Невесело посміхнувся на Голобліні жарти. Позаздрив: ось хто не розгубиться ні в яких умовах. Куди його не посади, там і вродиться, хоч ти йому що, а він тобі жартує, задля красного, як мовиться, слівця не пожаліє й рідного вітця.

— Зима тільки починається, а Помідор позеленів з тривоги, інструкції прагне, до битви рветься...

Наблизились до триповерхового сірого будинку. До дверей поспішно підходили службовці, юрко шмигали в скрипучий млин, пхали руками поперед себе двері, проскакували до vestibюля.

Прошмигнули й вони, підіймалися вгору по мокрих, вичовганих сходах.

— І набридли ж мені, Дмитре, оці панські сходи. Як подумаю, скільки ото сили потратив наш брат чиновник, щоб отак

вичовгати їх, то аж оскомина в зуби заходить. Ходи тут, човгай, вигадуй хитромудрі інструкції...

Дмитра не зачіпало те пустопорожнє мудрування — він знав: Голобля лише бурчить, а насправді від цих сходів його не відірвеш, з обласного управління багатом його не виженеш.

Невеличка кімната ліворуч по вузькому напівтемному коридорі зустріла їх привітно — від снігу на сусідніх дахах в ній посвітлішало. Світлішими стали обличчя у співробітників.

— Ну-с, братове, з чого почнемо? — запитав Голобля, і лиця присутніх враз посіріли.

— Загострюйте, братове, олівці, розводьте чорнило, розгортайте полотна, посидимо, поміркуємо, здобудемо Помідорові слави та й собі день скоротаємо.

Чумакові, що саме заміняв начальника сектора, хворого на грип, було не до жартів.

— Я гадаю, товариші, що ця інструкція — справа несерйозна.

— Думаєте, що й для «Перця» не знадобиться?

— Може, з Савченком порадитись? — сказав хтось непевно.

— Хіба повернувся?

— Мав повернутись.

Думали-гадали та й відрядили Чумака до самого начальника управління. І відразу ж обсіли Голоблю — вмів бісів Голобля розповідати такі анекдоти та билиці, що тільки заслухатись, закачатись від сміху, не помітиш, коли й день спливе. Вмів повеселити товариство отой цибатий, незграбний Голобля...

Заступник начальника обласного управління сільського господарства Федір Саватійович Обух найбільше в світі ненавидів тяганину та бюрократизм. Секретарці в перший день її роботи дав наказ: «Не створюйте, будь ласка, черг у прийомній, бо ще подумают, чого доброго, що ми з вами бюрократи».

Кучерявій білявці Риті не треба було довго втлумачувати цієї істини: вона відразу збагнула демократичний характер свого начальника. Та ще б не збагнути — мала дівчина вищу освіту, разом з Чумаками долала курс сільськогосподарських наук.

Роботи в секретарки вистачало: читати листи, відповідати на них, доповідати Обухові, своєчасно підіймати трубку деренчливого телефону, бігати в кабінет на вимогливі дзвінки начальства. Саме в той час, коли в прийомну зайшов Чумак, Рита так заглибилась в любовні пригоди мопассанівського любого друга, що навіть голови не підвела.

— Заходьте, будь ласка, Федір Саватійович у себе.

— Чим захоплюємось, колего?

— Ах це ти, Дмитре.

Вона поспішно закрила книгу, сунула її в шухляду, сміхотливо дивилась на Чумака.

— Вільямса переглядаю, бо мій шеф такий вимогливий...

— Похвально, похвально,— іронічно посміхнувся Чумак. Він добре знав Ритин характер,— і в інституті не любила читати наукової літератури.

Рита насупилась, вдавано образилась:

— Ти, чоловіче, яким був, таким і зостався: все насміхаєшся з бідних дівчат.

Рита й досі мліла при зустрічі з Чумаком. У свій час вона була в нього закохана по вуха. З того дня, коли він, демобілізований офіцер, з'явився в їхньому інституті. Їй було повірилось, що то сама доля ласкаво посилає щастя. Бо Дмитро спочатку поставився до неї дружньо, в усякому разі, подав дівчині не малу надію до серйозних роздумів. Та на власне безголов'я самовпевнена Рита похвасталась своїм щастям перед найближчою подругою — познайомила Чумака з Катериною. І відразу ж прокляла себе за той необережний крок — Дмитро й Катерина немов прилипили одне до одного, забулись про Риту, не помічали її роздратування, як і взагалі не помічали нічого в світі. Згодом вони одружилися. І, мабуть, не запідозрювали того, щасливі, скільки сліз потаємно пролила ображена однокурсниця. Вже й хтозна-що трапилось би з дівчиною, коли б і їй не посміхнулася доля. До того біля Катерини все вився та безуспішно упадав Павло Опішний. Після Катеринино одруження він подружився з Ритою — вже хто зна, що їх еднало — палка любов чи спільна ненависть до щасливого подружжя.

Минув час, багато води сплило у сине море, а Ритине серце ще й досі лякливо завмирало при зустрічах з Дмитром, ятрилось, виповнювалось глухою неприязню. Та вона не видавала своїх почуттів, в розмовах дотримувалась сухої офіційності.

Чумак про те не знав, поведився з дівчиною невимушено, по-свійському.

— Савченко в себе? — запитав притишено.

— Ми вже й забули, який він. Заходь до мого, бо не любить, коли відвідувачі в прийомній товчуться.

— В якому настрої Помідор?

Федора Саватійовича співробітники поза очі звали Помідором Салатовичем. Це тому, що їхній начальник любив хвастати своїм нахилом до овочівництва.

— Цвіте і червоніє.

Начальник управління Савченко рідко навертався в свою

установу, бо жоден виїзд в райони, найчастіше в справах далеких од сільського господарства, його не минав. Чим тільки не опікувався Савченко: і лісозаготівлею, і позиками, і пропагандою та агітацією, а в управлінні все тягнув Обух. І не дивно, що людина так звикла до заступництва, що й сиділа не у своєму, а в начальниковому кабінеті, була тут повним господарем.

В Обуха виробився свій метод керівництва. Відвідувачів приймав не поодиноці, а одночасно, хай хоч і десяток збереться в прийомній. Коли Чумак зайшов до кабінету, тут уже сидів завідувач відділу кадрів. На вітання не відповіли, ніби й не помічали нової людини.

— А в час війни де він був? — допитувався тоном слідчого Обух.

— У партизанах, Федоре Саватійовичу.

Чумак присів збоку на витертому горбатому дивані, вирішив терпляче ждати кінця розмови. Відразу ж помітив — незручно сидіти Обухові в кріслі кремезного Савченка, сидить, мов на возі, як дитина, ногами до підлоги не дістає. А діло, видать, знає.

— Отож-бо, що в партизанах. А вам відомо, що він робив у партизанах? Всі вони тепер партизани, патріотизмом вихваляються, а насправді? В кущах ховалися, виглядали, поки армія фашистів розіб'є.

Дмитро чув не раз, як характеризував Обухову бойову діяльність Голобля. «Помідор пройшов війну в третьому ешелоні, пильнував, щоб хто з фронту не втік, політичну благонадійність фронтовиків пильнував. А тепер найбільше гордився тим, що близько з ворогом не контактувався, чистим, як янгол, з війни вийшов». По сьогоднішній розмові можна було судити, що Голобля був не далекий від істини.

— Ви мені перевірте всебічно, докопайтесь до нутра, самі знаєте — людей, що перебували на тимчасово окупованій території, треба міряти інакшою міркою...

— Агроном хороший...

— Агроном тут ні до чого, треба щоб характеристика була чиста...

— Офіційна довідка є від комісії в справах партизанів...

— То ще не факт, комісія далеко, в столиці, то чи важко всяким пройдам її об'їхати?

— Але ж...

— Не будемо сперечатись. Є речі, коли здоровий глузд і партійне почуття пильності мають превалювати над емоціями. Покопайтесь, принохайтесь і надалі запам'ятайте — подібні кадри нам не до двору...

Кадровик знітивсь, погупцюювався винувато біля столу, сунув під пахву справу, почував до порога.

Ясними очима глянув Обух на Чумака, гостинно запросив:

— До столу, ближче до столу, шановний Дмитре Івановичу.

Чумак відчув себе незручно, глибоко потонувши у шкіряному кріслі.

— Я вас слухаю.

Обух стомлено склав на столі круглі, пухленькі руки, мирно прижмурих округлі жовтаві очиці. На гладко виголеному обличчі — ангельський спокій, вуста затиснені міцно, відразу видно, що хоч людина й перевтомлена, але її мозок працює чітко і впевнено, кожна його клітинка стоїть несхибно на сторожі інтересів якщо не усєї держави, то, в усякому випадку, тієї установи, яку очолює цей керівник.

— Маємо розробити інструкцію згідно вашої вказівки...

— Цілком вірно, — перебив його мову Обух і... Чумак не повірив власним очам — смачно позіхнув.

Поставивши тим самим співрозмовника в незручне становище, Обух зашарівся, винувато посміхнувся, заговорив довірливо, інтимно:

— Коротку добу відміряла нам, шановний Дмитре Івановичу, матінка природа — ніяк не висипаюь. Вдень прийоми, наради, ввечері засідання, вимотаєшся, як коняка, а ще ж і науку треба, як кажуть, вперед рухати. Наше діло специфічне, треба весь час вперед рухатись, бо інакше, коли закостеніє думка, так і дивись — у бездумного адміністратора перетворишся. А на досліді залишається матінка ніч, коли вже тут про сон думати?

І ніби для того, щоб розвіяти сон-дрімоту, Обух спритно ковзнувся із свого сідала, став на ноги та енергійно закрокував по кабінету. Був він людиною нижче середнього зросту, кругленький, животастий, але меткий, жвавий. І говорив жваво, захоплено.

— Важко, важко, друзі, доводиться, але... От заглянули б коли-небудь в мою теплицю. Не повірите, а дивні дива діються...

Втому з нього мов рукою зняло, аж помолодшала людина, де й блідість поділась, так і бризало від Обука життям і сонцесяйністю.

— Помідори зацвіли, огірочки зав'язалися. Вже ось такі пуп'янки. От вирвуся у відпуск, не до моря, як інші, кості випарювати, а в бібліотеку засяду, за дисертацію візьмуся, до-свід узагальню, брошурку тисну в друкарні, хай в низах читають, хай колгоспи у своїй практиці досвід переймають.

Красота! В кожному колгоспі серед зими лютої — помідорчики, огірочки... А буде ж! Вірю, що буде. Наука вперед іде.

Хвилину ходив задумливий, ніби зважував все те, що ви-
клав тут перед молодим спеціалістом.

— Наука... Йй би віддатися... А доводиться перти оцього адміністративного воза.

Згадавши про обов'язок адміністратора, Обух неохоче на-
близився до крісла, вмовстився важко і в одну хвилину знову
став колишнім Обухом — стомленим і байдужим.

— Та ще коли пряме начальство лише на папері числиться,
з районів не вилазить. А всі справи лягають на Обуха.

Скарга прозвучала як дотеп, і Чумак мимоволі посміхнувся.
Помітивши те, начальство замкнулося, веліло владно:

— То що там у вас виходить?

Дмитро почав гаряче доводити, що та інструкція марна
справа, що не інструкції ждуть механізатори, а допомоги від
працівників обласного і районних управлінь. Та хіба ще необ-
хідних деталей до тракторів та машин.

Обух нетерпляче закрутився у кріслі, владно насупив брови,
переравав, недослухавши:

— По-перше, не будемо дебатовати: наказ є наказ. Що
значить писати чи не писати інструкцію? Треба! Треба, това-
ришу Чумак. Ви комуніст чи не комуніст, шановний друже?
Вам відомо, що область провалює план ремонту тракторів
і всього такого іншого сеге реманенту? По-друге, вам відомо,
що керівні інстанції наказали вжити рішучих заходів? Хіба
вам не відома постанова сесії? То яке ж ми маємо право зво-
лікати? Інструкція за день-два повинна бути на місцях...

— А що вона дасть? Запасних частин з неї не зробиш...
А крім того,— звідкіля ми знаємо, яких конкретних порад по-
требують механізатори?

— Як це не знаємо? — округлив очі Обух. Він таки по-
справжньому був здивований, навіть вражений Чумаковими
словами.— А хто ж знає? Ми ж обласне управління, ми озбро-
єні рішенням сесії, вказівками обкому. Нарешті, в нашому апа-
раті люди з освітою, з досвідом...

Не договоривши, Обух розплився в щасливій посмішці, за-
сміхався комусь через Чумакове плече.

— А, Роман! Заходь, заходь, друже. Скільки літ, скільки
зим!

Легко викотився із-за столу та майже побіг назустріч но-
вому відвідувачеві.

Оглянувшись, Чумак побачив кремену людину з густою
сивіючою чуприною, по стандартній косоворотці й штанах-

галіфе якої можна було відразу побачити керівного працівника районної ланки. Чумак впізнав Боровика, першого секретаря Соболівського райкому партії. Хоч і не знайомий з ним був особисто, але не раз бачив і навіть чув його на нарадах в обкомі.

З того, як дружньо зустрівся Обух з Боровиком, Чумак зрозумів: вони давні приятелі. Щоб не заважати, хотів був непомітно вислизнути з кабінету, але Обух, ніби між ними й не було тієї неприємної розмови, затримав Чумака.

— Ви не знайомі?

Назвавши Чумака, він поблажливо плеснув Боровикове плече:

— А це мій давній дружок закадичний, Роман Боровик. Аякже, на робітфаку, можна сказати, вчилися разом, не один, як то кажуть, пуд солі з'їли.

Познайомившись, Чумак став збоку, щоб не заважати розмові «закадичних» друзів.

— Я до тебе, Федоре, по ділу, — перервав Боровик Обухове просторікування.

— Які там діла! — відмахнувся Обух. — Посидимо, поговоримо, згадаємо минулі походи, а там і перервочка, додому підскочимо: моя Марфута затанцює на радощах, калганівочкою щедро почастує. З дороги, з морозцю, — Обух мерзлякувато зіщулився, потер руки, — калганівочка не завадить. На жаль, помідорчики не визріли, але — от не повіриш, Романе, а вже цвітуть.

Боровик мимоволі зиркнув у вікно. На шибках малювався нижній візерунок, у морозному повітрі гралися білі мухи.

— Де ж це вони зацвіли?

— У моїй, можна сказати, персональній теплиці.

— Цікаво. А в нас не виходить. Збирались в кількох колгоспах парники закласти — поки що не вийшло. Спеціалістів днем з вогнем пошукати...

Обух насторожився, взяв до рук товстий, гранчастий олівець, почав ним недбало гратись.

— Я до тебе, Федоре, власне, по цій справі. Дай нам хоч кількох спеціалістів.

Обух потупився, обличчя враз якимось витягнулось, губи склалися в хитрувату посмішку.

— Дай хоч одного стоящого хлопця — замполіта в МТС ось уже місяць немає, відстаємо катастрофічно.

— Не можна того допускати, Романе...

Говорилося таким голосом, ніби Обух диктував секретарці чергову інструкцію.

— Отож прийшов по допомогу...

— На нас не надійся. В моєму апараті теж негусто на спеціалістів.

Боровик хитро мружив очі.

— Не прибідняйся, Федоре. Заглядав я — в кожній кімнаті повнісінько люду. То ж все агрономи, механізатори...

Обух гордовито відкинувся на спинку крісла.

— Неуків не тримаємо. Кадри в нас перевірені, здорові, але, на жаль... штати, хоч вір, хоч не вір, не заповнені...

І заступник начальника обласного управління сміхотливо блимнув на секретаря райкому:

— Збирався якось до тебе дзвонити: чи не порекомендував би нам якого досвідченого агронома із свого району?

Боровик похмуро усміхнувся:

— Отакої! Пішов по вовну, та й повернувся стриженням.

І вже серйозно:

— Жарти жартами, а нам просто-таки до зарізу потрібний замполіт у Височанську МТС.

— І не жди, і не думай, — не то серйозно, не то в жарт замавав руками Обух. — На місці висувайте.

— Це відмова?

— Партійна установка, Романе.

Боровик рвучко став на ноги.

— Немає в нас кого висувати, розумієш?

Ковзнув на підлогу й Федір Саватійович. Прибрав сугубо офіційної пози.

— Романе, коли б я тебе не знав... я подумав би... але ж ти настанову обкому знаєш... І зрозумій: в нас спеціалістів немає.

— Що ж, доведеться в обкомі говорити, — сухо пробасив Боровик.

Обух почервонів, як помідор, звужив очиці, засопів.

— Говорити! Будь ласка.

Випровадив гостя вже без дружнього захоплення, й словом не нагадав про калганівку. Вже тільки тоді, коли Боровик був біля дверей, кинув услід:

— Ти, Романе, заходь... По можливості завжди допоможемо.

Якийсь час Обух мовчки крокував перед столом — видно, розмова з Боровиком зіпсувала йому настрій. Ніби й не помічав Чумака, що розгублено водив очима по підлозі, ніби рахував про себе паркетини. Видно, в думці підсумувавши ту розмову, Обух спинився біля Чумака, важко сів поруч. Докірливо поклав інженерові руку на коліно.

— Так, друже, минають часи, міняються люди... Як це сказано в Шевченка — «все йде, все минає...» Мудро сказано. Хоч візьми й цього Боровика. Яким він був і в що перетворився! Таким запальним був комсомольцем, душею молоді, можна сказати, заспівувачем, ініціатором, а тепер бачиш, як мохом обріс? Розповнів, зледачів, пальцем йому ліньки поворухнути. Кадри йому подавай, чув таке?

В Обуха гнівом спалахнули очиці. Подумати тільки — скільки він особисто доклав зусиль до того, щоб сколотити кадри обласного управління, підбирав пильно людину до людини, зовсім, можна сказати, заганяв ледачкуватого завідувача відділу кадрів, а тепер з'являється такий собі приятель, якийсь Боровик, і подавай йому з самого управління агрономів, подавай механізаторів. А дзуськи! Дай сьогодні Боровикові, то завтра з інших районів секретарі кинуться, не відіб'єшся. Переконаний глибоко в тому, що повинен в першу чергу захищати інтереси управління, з обуренням думав про Боровика: «Вигадав же отаке, а ще друг називається. Друг, а відразу обкомом лякає. Знаємо таких друзів — в ложці води втоплять, не пожаліють. Тут в обоє дивитись треба».

Чумак не здогадувався про те, які думки вирують у голові співрозмовника. Розмова Обуха з Боровиком його вразила неприємно. Йому хоч рідко, але доводилося бувати на місцях в колгоспах, в МТС. Він бачив Боровикову правоту. На місцях справді мало спеціалістів.

Обух міркував уголос:

— Спеціалістів у нього немає. А ти, шановний, вирощуй. Як кропінкий садівник, виплекуй їх по-батьківському, вмій працювати з кадрами, навчись відрізняти справжніх людей від неблагонадійного елемента. Тепер, брат, такі часи, фашистська чума запоганила землю, розбестила народ, сам чорт не розбере, де патріот, а де прихований запроданець. Готовеньке жувати легко, а ти сам звари, на чужі кадри не зазіхай.

Говорив таким тоном, наче й Чумак був тієї ж думки.

— В них справді не вистачає спеціалістів.

Обух з подивом зиркнув на Чумака, замовк, насторожився, видно, тільки тепер схаменувся, — кому звіряє потаємні думки? Прийняв з коліна руку, відвів убік очі, насупив брови. За якусь хвилину збagnув — підлеглий посмів критикувати думки вищого начальства. І хоч взагалі Обух ніколи не затискував критики, більш того — шанував її і всіляко намагався підтримувати і розвивати в своїй установі, бо був глибоко переконаний, що бюрократизм і затиск критики то є найтяжчі злочини з боку керівного працівника, але все ж критику, як і всяка

людина, розумів по-своєму. Хто має право на критику й самокритику, якою вона повинна бути? Гострою, безумовно, принциповою, але розумною, справедливою. І обов'язково самокритичною. Критика і самокритика — це дві сторони однієї медалі. І коли ти справжня людина, справжній комуніст, то й мусиш правильно користуватися тією рушійною силою. Він був згодний з тим, що навіть підлеглі інколи мали право критикувати начальство. Але в першу чергу право на критику, безумовно, мали вищестоящі товариші. Коли його, Обуха, критикував, наприклад, секретар обкому, він, як заступник начальника управління, таку критику приймав як директиву, він, хоч, безумовно, і, червоніючи, приймав те як належне. Тим більше, що критикуючи його, Обуха, секретар обкому завжди й самокритикувався: мовляв, тут не лише Обухова вина, а й вина обкому, і його, секретаря особисто, в тому, що не подивились, не допомогли своєчасно. Таку критику Обух сприймав, розумів, шанував. В свою чергу вважав за обов'язок критикувати всіх своїх підлеглих, критикувати гостро, принципово, навіть нещадно. Але не забуваючи і посамокритикуватись: мовляв, тут і я, як відповідальна особа, дав зівка, своєчасно не вжив заходів, не подивився, не усунув товариша з роботи. Ото критика, ото рушійна сила. А то хіба діло, коли всякий агроном, всякий тобі рядовий спец із управління почне теревені розводити? Ти, брат, спочатку про себе скажи, посамокритикуйся, а тоді вже й до начальства став вимоги, критикуй, коли тобі так приспічило. А взагалі, молодим та зеленим личило б бути шанобливішими, чемнішими, довірливішими до старших, особливо до начальства. Так кажи ж ти — живеш, працюєш, переконаний, що поряд з тобою спільники, однодумці, а воно... Ось тобі й Чумак, ось тобі й надійна людина, гадаєш, що він тобі допомога, а він супроти голос подає.

Звівся на ноги, зауважив сухо:

— Спеціалісти не груші, на вербі не ростуть.

Чумак відчув, що начальство ним невдоволене, але за тим не жалкував. Можливо, іншим разом і промовчав би, а сьогодні не міг — з самого ранку йому зіпсували настрої. А відомо, що людина із зіпсутим настроєм свідомо чи несвідомо псує настрої ближнім. І тому докинув ще у вогонь хмизу.

— Та й ми рідко на місцях буваємо, більш домуємо.

Обуха мов окропом ошпарило. Не любив він, коли заходила мова про виїзди управлінців на місце. Він твердо стояв на сторожі державних грошей, вважав, що всякі виїзди — зайва трата. А крім того, в душі тримався неписаного закону — не брати на управління зайвої відповідальності. За стан колгоспів,

МТС, як це їй годиться, цілком і повністю хай відповідають районні відділи сільського господарства. Вони звітують перед областю. Обласне ж управління мусить давати вказівки, інструкції, пильнувати за виконанням планів, узагальнювати, керувати, робити висновки. Бо пірнеш необачно в низову ланку — не виринеш.

Некваліфіковано всівся на звичне місце, недружелюбно зиркнув на Чумака.

— Нам видніше, хто має домовати, а хто їздити. Краще скажіть, коли буде готова інструкція?

— Кому вона потрібна, та інструкція, — безнадійно махнув рукою Чумак.

Ні, таки, видно, гедзь вкусив цього інженера. Ще в Обуха не було такого, щоб підлеглі норувалися.

— Ми керуємо областю, — вже по-справжньому розсердився Обух, підвищив голос: — На дідька ж ми тримаємо вас у своєму апараті?!

— А дійсно, що так. Сидимо на паперах, вже забули, як земельку орють...

Ті слова несподівано розвеселили Обуха. Побачив перед собою молодого півника, чи ба, як пір'я надув, у бій рветься. А варто кишнути — відразу гребінь поблідне, чкурне в куці — й конем не доженеш. Але він не поспішав. Посміхався самими очима, відчував, що в кожную мить зуміє покласти непокірного на обидві лопатки, випровадити з кабінету присоромленого і знищеного.

— Туди до бісової матері, — нарешті розвів руками. — Отак швидко забулися? Як той солдат про граблі?

— Чому ж забулися... — й справді розгубився Чумак.

— А коли знаєте, то дійте. Нічого волинити...

Від Обухової добродушності й сліду не лишилося.

— Не інструкцій наших ждуть в МТС...

— Чого ж вони ждуть?

— Боровик вам говорив.

— А ви особисто у Соболів поїдете?

Чумак гостро зиркнув на Обуха. Збагнув, куди той цілить.

— Не про мене мова...

— Ага, ви не про себе, ви за інших розписуетесь? Вам і тут не тісно...

Чумак схопився з місця.

— Я в управління не напрошувався!

Гнів підлеглого тішив Обуха. Лукаво мружився, грів на животі пухлі руки.

— Справді? А мені пам'ятається... Хіба то справді не про вас ішла мова? Невже про когось іншого?

— Ви хочете сказати...

— Я нічого не кажу... Але одна моя знайома... Пригадується, ніби за вас клопоталась... Хоч, може, я й помиляюсь — знаєте, на старість пам'ять дрявіє, всякі дрібниці не тримаються в голові, висіваються, мов з дрявого решета.

Ні, це вже занадто. Аж земля схитнулася під Чумаком. Його в очі осміяли, принизили. Тож, напевне, і в управлінні знають про те, мовчки зневажають, потішаються над ним. Повернувся, пішов до дверей.

Обух сміявся самими очима, безтурботно, грався товстим, гранчастим олівцем. Ну що, схопив, хлопче, облизня? Поговорив, накритукувався, покураживсь? З ним, з Обухом, не тягайся, не йди на прю, в'язи скрутиш. Ач, критик! У власному оці й пилінка коле, а у чужому — хоч і поліно, то бай- дуже.

Рвучко зачинилися за Чумаком жовті, дерматинові двері. Обух задоволено потягнувся, аж кістки затріщали, смачно позіхнув.

Місто стало невпізнаним. Всю зиму було сіре, сумовите, непривітне, а це засміялося, заблищало, ніби аж не торкалось землі, повисло в безмежній блакиті, під самим сонцем.

Тиснув мороз, співав сніг під ногами, та все ж пахло весною: креслило вже високу дугу в небі сонце, галасувало у міському парку вороння, весело чубилися горобці, цвірінчали в гущавині оголеного липового віття. Сніг іскрився, бризкав живою веселкою; дівтора перегукувалась, прохожі впивалися рідкісною для цієї зими дниною.

Чумак не помічав того нічого. Важка образа, тривога й неспокій стиснули груди, голова дзвеніла від думок. То вже воно так — сама біда не йде, іншу за собою тягне. Отруїли його спокій різні життєві дрібниці. Гадалося — звикне до міського життя, адже що не кажи, — місто це тобі не село, недаремно ж тепер усі з села у місто пнуться. Вийшло інакше: до міста звикати легко, бо взагалі до кращого легше привикнути, ніж до гіршого, а незгод та чвар домашніх, видно, не полюбиш, хай би ти жив хоч у самій столиці та ще й у палаці мурованому. Для людини, видно, головне не те, де жити, а як жити, що робити, до чого прагнути.

В місті жити б міг, не міг ужитися вдома. Працювати він любив, але звикнути до дрібної, до того, на його глибоке переконання, нікому не потрібної роботи було важко. А головне,

перспективи ніякої чоловік не бачив, все йому здавалось, що пошився в писарчука, автора сумнівної цінності директив та інструкцій, механічного проектувальника тих документів, яких він ніколи не підписував.

Не раз починав про те мову з дружиною. Вона його не розуміла. Не прислухалась і не хотіла чути, до чого прагне його душа, його слова схвильовані і думки гарячі не знаходили розуміння, неначе тонули у ваті.

— Якої ще тобі треба роботи? Не збагну, чого ти хочеш? Ну, коли б ти в міністерство рвався, а то чорт зна куди, в якусь МТС. Думаєш, куди пошлють? Заженуть в таку дірку — по коліна багно міситимеш. Перспективи не бачиш? А ти старайся, прояви себе, то й помітять. На сектор посадять, а там, дивись... не вік же старим посади займати, Обух теж піде на пенсію.

— На всіх посад не вигадаєш...

— А ти про інших не думай, себе пам'ятай.

— Тобі теж насіннево-контрольна станція в печінках сидить...

— Витримаю. В міністри не рвусь...

— Поїдемо...

— Я ще з глузду не з'їхала.

Видно, донька переказувала те матері, бо Олімпіада Никанорівна насторожено все приглядалась до зятя, явно відчужувалася, все частіше ловив на собі Дмитро її осудливі, навіть ворожі погляди.

Прямував безцільно вулицею, очей не підіймав угору. Його десь ждали в секторі, думали, що й досіль радиться з Обухом, а він забув про свої обов'язки, вдягнувся поспішно, подався з управління. Навіть шинелі своєї — тієї самої, що гірше редьки гіркої колола очі тещі, — не застібнув, шапки не підбив угору, так і крокував розхристаний, розхристав свої думи.

Що діяти? Як жити далі? Махнути на все рукою: пристосуватись під норів тещі, слухатись порад дружини, вислужуватись перед Обухом? Може, змилюються, оцінять його старання, піднімуть на службі, а вдома оточать увагою?

Подумав так та й зупинився, руку приклав до серця. Та людина він чи не людина? Комуніст чи не комуніст? Невже мусить перед міщанськими вподобаннями Олімпіади Никанорівни поступитись, мовчазно тягти лямку на службі, яка не дає йому ані вдоволення, ані найменшої радості? Він же танкіст, в боях усю війну пройшов, він палив і нищив ворогів, його теж стріляли й палили. Та не здався боєць, не похитнувся. То чи ж для того в живих зостався, щоб тепер, у мир-

ний час, обставинам, які були йому ненависні, отак без боротьби, без опору здатись? На фронті було легше. Там він був повним господарем власного життя. Зараз його особистість самому не належала, над ним повисла сила, що незримо, але цупко прибирала до своїх рук, не хотіла випускати. Відчував, що з кожним днем простір його діяння все зменшувався, а його «я» розчинялося, мов сіль у воді, в чужому житті.

І ось настав вирішальний момент. Він в якійсь мірі навіть поза власною волею збунтувався, ним оволоділа глибока образа, все його ество збурилося в стихійному болючому протесті. Побачив: або від сьогодні перетвориться на ганчірку, стане знаряддям у чужих руках, або одним рішучим ударом зіб'є з себе незримі пута, розправить плечі і стане незалежною, гордою людиною.

Зробити те було не легко. З Обухом можна було розстатись і сьогодні. І він мусив з ним розстатись. Опісля розмови, що до глибини душі образила його і потрясла, він більше не стане під Обухову руку. З Олімпіадою Никанорівною теж волів би не жити під одним дахом. Коли б не Катерина... З Катериною ніяка сила його не роз'єднає, без неї він не зможе жити.

Тривожно озирнувся, ніби боявся, що хтось підслухає його думки. Бо й справді, як він подумати міг про таке? Катерина ж для нього все. Вона сама без нього не проживе й днини. Це він добре знає. Вряди-годи, бувало, слали його на якийсь тиждень у відрядження. Скучала неймовірно, очевидячки марніла, осипала всього і поцілунками, і докорами, коли повертався.

Зупинився біля ріки, на високій кручі. Уставився поглядом у засніжену долину, але нічого навколо не бачив. Він увесь до останньої клітини був у полоні роздумів, не міг пересилити своїх прагнень і вагань.

А може, пошукати іншу роботу? Хіба ж в обласному центрі для інженера не знайдеться діла? Виторгувати квартиру... ну, хоч одну кімнатку, розв'язати руки Олімпіаді Никанорівні... Тільки зітхнув. Хто йому дасть ту кімнату, он скільки народу в холодних та сирих підвалах гнеться. Та чи й вистачило б у нього совісті взяти ту кімнату, коли в тещі така квартира?

Треба бути рішучим. Треба діяти. До Катерини... Негайно йти до неї, розказати про все, умовити, упросити, а коли треба, то й примусити. Адже вона його любить, не зможе без нього жити. А коли так, то хай любить не лише його самого, а й його уподобання, його бажання, хай буде справжнім другом, а не путем на ногах...

Розсердився сам на себе, почервонів увесь: та як він міг порівняти з... чорт зна чим свою Катерину? Свою Катрусю,

людину, без якої йому й життя не життя, і щастя не щастя? Ні, так жити було неможливо, відчував, що збожеволіє, коли це протягнеться хоч з тиждень. Він мусить діяти. Мусить іти до неї. Тільки Катерина, тільки вона розплутає всі його сумніви, поверне йому безнадійно втрачений спокій.

Не йшов, а маршував солдатським кроком назад, у місто. Поспішав до Катерини. Сонце світило просто в очі, зогривало його весняним теплом, тепер він чув і гороб'яче цвірінчання, вороняче весілля привернуло його увагу — на весну пішло, значить! Знову відчув у своєму тілі силу, а в серці надію. Катерина його зрозуміє, розрадить його в горі, врятує від розпуки і страждання.

Катерини не застав на роботі. Обов'язки в неї не складні — перевіряють посівне насіння на схожість, закладають зразки та й ждуть з моря погоди. Сказали, що дружина відпросилася, в магазин подалася, мабуть, сьогодні й зовсім на роботі не буде.

І знову нахмарило, хоч надворі по-весняному світило сонце, і знову не чув нічого, хоч цвірінчали весело горобці і вороння галасливо викручувало у високому небі свої широкі весільні кола.

То, може, й добре, що не застав Катерини. Хіба він не знав наперед її відповіді? Ні, добровільно вона не згодиться. І його обеззброїть, вмовить, переконає. Вже не раз таке було — надумає щось, похвалиться дружині, а переконати її не зуміє. Треба бути рішучим, діяти самостійно, як то бувало на фронті. Не просити, а поставити перед фактом. Коли любить — не кине одного, світ за очі з ним піде. Напевне, похниче трохи, докорами засипле, але з часом привикне, а переконавшись в його правоті згодом, ще й дякуватиме...

Так, діяти треба рішуче, по-військовому.

Зітхнулося на повні груди. Морозцем запахло і вишневими бруньками. Він тепер знав, що йому робити, куди звернутись. Піде в обком, розкаже про все, на район попроситься. В ту ж Соболівську МТС, до Боровика...

Ступав твердо, навмисне тиснув п'ятами сніг, видавлював ще з дитинства любий серцю скрип, упивався ним. Ні, таки він скучив за безмежним засніженим полем, за рідними просторами, за всім тим, що з дитячих років було любе серцю.

Жодна більш-менш значима новина не пролітала мимо Ритиних вух. Вона перша довідувалась про сенсаційні події в установі, найчастіше вона перша ошелешувала когось із співробітників несподіванкою. Бо на посту такому дівчина — все в її

руках, особливо телефон. Любила, коли була наодинці, підслухати про що говорить Помідор Салатович. Інколи навмисне забувала причинити двері — кабінетна розмова долітала до вух секретарки.

Але не всі розмови її цікавили. Вона наперед знала тему і навіть зміст кожної з них, залежно від того, хто потів перед Обуховим столом. Могла безпомилково переказати, про що говорилося в цей час між заступником начальника та завідувачем сектора тваринництва.

— Тільки вашою особистою безвідповідальністю, товаришу Гапончик, можна пояснити такий промах. Треба було завчасно спустити на низи інструкцію про подрібнення соломи. Січка, в умовах недостачі кормів, то вже гарантія...

— Ми писали. За особисто вашим підписом спущена директива.

— Директив мало. Потрібна конкретна, детальна і повна інструкція. На місцях повинні знати: якими засобами і яку солому переробляти на січку.

Худорлявий Гапончик винувато ховав лукаві очі, а Обух того не помічав, невтомно навчав підлеглого: як і де шукати виходу при тому становищі, коли колгосп задовго до весни витрушує останні запаси корму. Гапончик з досвіду знав: то майже не розв'язне питання. Щоб скинути з власних плечей відповідальність, шукав поради в Обуха, який вмів, на щастя, подібні речі розв'язувати із завидною легкістю. Вставивши очі в стелю, ніби там були виписані всі керівні думки, Обух диктував:

— Ставте на ноги сектор. За два дні інструкція повинна лежати в мене на столі. Питання кормової бази...

У двері тихо просунулась переспіла кульбабка.

— Візьміть трубку.

Обух невдоволено зиркнув на Риту.

Секретарка не розгубилась.

— Секретар обкому.

Поспішно схопив трубку, ніжно, мов немовля, спочатку приклав її до грудей, а потім поніс до вуха. На обличчі розцвіла ледь вловима догідлива посмішка, а в очах — тривога й готовність.

— Алло, Обух слухає.

Забігав примруженими очима по кабінету, ніби перевіряв: а чи не підслухає хто зайвий розмови?

Байдуже хилився до столу Гапончик, Рита щільно зачинила двері. Обух навіть не запідозрював, що вона теж прикипіла до холодної трубки.

— Добрий день, Михайле Івановичу. Я вас слухаю, Михайле Івановичу.

Рита тривожно позирала на двері, чи не принесе нечиста сила кого,— вона не любила коли їй заважали в такі хвилини.

— Справи? Та як вам сказати, Михайле Івановичу. Стараємось! Самі знаєте — область велика, специфічна, так би мовити, недоліків маса. З кормами запарились в деяких районах. Шукаємо ефективних засобів...

Рита посміхнулася — добре знала ті пошуки.

В обкомі цікавились особою Чумака. Риті аж подих перехопило — ну, заварилась каша! Недаремно вилетів з кабінету немов навіжений, побіг кудись з управління. Рита ще тоді здогадалась, що так воно не минеться, що треба чогось ждати... І ось — воно...

— Чумак? Дмитро Іванович? Аякже — є такий. В секторі механізації... Як, як? За діловими якостями?

Обух на мить спіткнувся. Рита знала — на такі питання її шеф відразу не відповідав, мусив подумати, зважити, бо так, чого доброго, і в калюжу шльопнутись можна.

— Та як вам сказати, Михайле Івановичу, тут легко помилитись. Працює в нас недавно, можна сказати, ще тільки розгортається, людина він молода, без належного гарту, без потрібної практики, хоч безумовно... Конкретніше? Що ж конкретніше... Є, конешно, і недоліки, нечіткість у виконанні поставлених завдань проявляється, буває хворобливе реагування на товариську критику, а то й зазнайство... Але коли зважити на молодість...

Не міг же Обух сказати, що Чумак випадкова людина в управлінні — сам же підбирав кадри. Але й хвалити, та ще особливо після сьогоднішнього вибрику, не було за що. Та й не знав до ладу — чому це секретар раптом зацікавився якимсь собі Чумаком?

— Коли заберемо у вас Чумака, заперечувати не будете?

Від того питання виступив піт на лисині в Обуха, обірвалося щось у грудях секретарки, хоч чорту в зуби хай беруть, Обух не заплаче, але... Коли раптом візьмуть на таку посаду, що потім самому Обухові доведеться в рота якомусь Чумакові заглядати?

— Залежно від того, куди проектується Чумакова кандидатура... Працівник він ініціативний, знаючий, але самі, так би мовити, розумієте...

Телефонна трубка повідомила, що обком має на меті послати Чумака на роботу в сільську МТС.

Рита мимоволі взялася за серце, а Обух ледь не повалився від несподіванки в крісло.

— В МТС? Ну, я вам скажу, Михайле Івановичу, тут помилки не буде. Там він стане незамінною людиною, спеціалістом своєї справи, так би мовити.

Та не забув і сльозу пустити:

— Але зважте, Михайле Івановичу, йдемо на жертву. Жаль відпускати з апарату цінних працівників. Але коли така ваша думка... Рішення обкому для мене закон. Що? Не одного Чумака? Ох, Михайле Івановичу, мушу доповісти... в нашому апараті незаповнених штатних одиниць... Га? Добре, подумаємо. До побачення, Михайле Івановичу.

Якусь хвилину Обух тримав перед собою мовчазну трубку, весело дивився на Гапончика.

— Ось як, брат Гапончик. В МТС, на низову роботу, кхе, кхе, кхе... Чумака посилають. Як це вам подобається?

Рита теж забула покласти трубку — серце в неї калатало посилено, — вона перелякалась того, що більше не бачитиме Чумака і разом з тим пораділа новині. Хай тепер Катерина, вірна подруженька, хай відчує, що таке заміжжя, що таке глушина, що таке периферія.

Вгамувавши збурені почуття, поривно кинулась набирати номер Катеринино телефону.

За вікном весело свіялося сонце, грайливі промені заплутували на Ритиній голові золоте плетиво.

СЕКРЕТАР РАЙКОМУ

Пообіч шосе пробігав зимовий густий ліс. Важко хилилося донизу лапате гілля, перебирали ногами одноманітний танець дуби та берези, на землю сіявся густий пилок інею. Дмитро бачив все те крізь продушину в шибці, немов через амбразуру танка.

Знову доля посадила його на колеса. Їде Чумак. Ніби не накатався за дні війни. Ніби не кидало його з України під Москву, ніби не бачив шпиталів Зауралля, не пройшовся від Курська до самої Праги. Їде, немов уві сні, немов пропливає в якомусь чужому, нереальному світі.

Минулої ночі не спав так само, як і в попередні. І хоч у автобусі заколисувало, хоч і очі боліли від безсоння, але й зараз дрімота не йшла на очі.

Важкі, неймовірно важкі дні переживав Чумак.

Повернувся тоді з обкому пізно, бо таки побоювався наступної розмови з дружиною. Йому відчинила Олімпіада Никанорівна. Опалила нищівно-зневажливим поглядом, мовчки пропустила повз себе.

— Де Катя? — запитав винувато, якимось машинально.

— Уважний чоловік міг би не запитувати про такі речі, — докірливо проскрипіла теща, важко заковиляла по кімнаті.

Здогадався — вже знають про все. Нерішуче переминався з ноги на ногу, не знав: роздягатись чи знову майнути з дому.

— Вона ще не повернулась?

— Моя дочка — не якась там... не в приклад іншим — сім'ї, дому тримається...

Він поспішно роздягнувся. Бачив — теща пашисть гнівом, тільки й жде зачіпки до сварки. Попрямував до Катерининої кімнати. Але шлях йому закрила Олімпіада Никанорівна.

— Захворіла Катя...

Насувалась гроза. Мусив підставляти під удар голову.

— Ви, шановний, про неї думали?

— Я не дитина. Роблю те, що думаю.

— А дружина для вас хто? Річ? Непотріб? Безмовна художина?

— Дозвольте нам поговорити.

Він хотів був відсторонити тещу.

— Тільки через труп бідної, нещасної матері! Я не допущу, щоб збиткувалися над моєю дитиною.

Дмитро опішив, зовсім розгубився.

— Але ж ми мусимо поговорити...

— Нема про що! Ви, шановний, обрали свій шлях, вас ніхто не затримує. В нас, хвалити бога, є дах над головою, за нами держава закріпила квартиру, проживемо якимось.

Вона трагічно схлипнула, потяглася до кишені фартуха, дістала хустинку.

— Боже, яке горе, яка сліпа доля — отак занাপстити життя.

— Що ви говорите, подумали б...

— Ми подумали. Думайте ви, безсовісна людино...

Ні в сих ні в тих стояв перед недоступною Олімпіадою Никанорівною. А та дала волю сльозам. Прихилилась до одвірка, дрібно трусилась, схлипувала. Катерина не озивалась.

Олімпіада Никанорівна швидко заспокоїлась, старанно витерла очі, відступила в сторону.

— Якщо ви мені погубите дитину, я очі... очі видряпаю.

Дмитро мовчки відхилив двері в свою кімнату.

Катерина лежала на диванчику, обкладена мокрими компресами та грілками. Бліда, із закритими очима, немов мертва.

— Катю!

У відповідь болісно стріпнулись брови.

— Що з тобою, Катю?

Глибоке зітхання.

— Катю, нам треба поговорити.

— Про що говорити?

— Ми мусимо виїхати...

— Куди?

— Я маю призначення...

— То їдь. Я не затримую.

— Катю!

Мовчить.

— Я не можу тут жити...

— Відчепись ти від мене! — рвучко сіла на дивані Катерина, сердито блиснула очима. — Дай спокій! Згинь з очей!

Повернулася спиною, впала обличчям в подушку, задихнулася в риданні.

— Катю, заспокойся.

— Геть з очей, осоружний!

І жаль, і образа, і гнів ударили йому в обличчя — значить, осоружний, непотрібний, ненависний, чужий! Ну, що ж — чим раніше, тим краще. Мовчки повернувся, похитуючись, вийшов з кімнати. Ждав — покличе. Не покликала. Гарячково нап'яв на лоба шапку, накинув на плечі шинелю, вибіг з дому.

Весь вечір безцільно блукав по місту, безуспішно намагався осмислити те, що трапилось, опанувати себе. Що ж... так воно мусило статися. Добре, що тепер, а не пізніше. Виходить, не любила, так тільки, для годиться біля себе тримала, як річ, як розвагу. Як же, в усіх чоловіки — і в неї теж. Послушний, ручний, що не накажи, те й робить. О, ні, помиляєшся, кохана, так не буде. Зів'яне, засохне від жалю й суму, але на коліна не стане, проситись не буде.

До ранку перем'явся на вокзалі, в управлінні прибув завчасно. Його відразу оточили співробітники.

— Замість інструкції сам ідеш? — пожартував сумовито Голобля.

Хтось співчував:

— Ну, братці, й характер в Помідора Салатовича! На село, братці, упаяв.

Нагодився на ту розмову Павло Опішний. Той, що за Ритою впадав. І одночасно в Тракторозбуді дефіцитними деталями ворочав.

— Дивак ти, Дмитро! Ніби для того інститут треба було закінчувати?

Чумак промовчав. Не вкидаючись у зайві розмови, зробив усе, що слід було зробити,— одержав призначення, гроші. Мовчки розпрощався, з ким слід було розпрощатись, і, не оглядаючись, вийшов на вулицю. Тут його ждав Опішний. Співчутливо зітхнув, закрокував поруч.

— Коли виїздиш?

— Завтра.

— Може, заглянемо в ресторанчик, стукнемо в дорогу, як мовиться, останній стакан. До речі, Катерина теж їде?

— Їде,— неохоче буркнув Чумак.— Бувай здоров.

Опішний розгублено спинився. Потім схаменувся, гукнув на вздогін глузливо:

— На всякий випадок, не забувай друзів, повернешся — в Тракторозбуті прилаштуя.

Тільки в надвечір'я сум і незгасла до кінця надія знову привели його додому. Теща мовчки відчинила двері, мовчки пропустила в кімнату, байдуже почовгала до кухні.

Катерина, немічна, скудла, чи то спала, чи тільки прикинулася, що спить. Він, мовчки, з болем у серці, невідривно дивився на дружину і відчував, що сумнів починає заповзати в душу. А може, й справді він неправий, вчинив, як останній шкурник, про себе тільки думав, не зважив на інших. Але відступу вже не було. Хай буде так, як є. І тисячу разів він правий — і він, і Катерина повинні стати до справжнього, живого діла, робити те, чому їх учили. Не для них канцелярія...

Катерина розкрила очі—сумовиті, великі, повні жалів і докору.

— Катю!

Її очі повільно наливаються великими, зеленкуватими сльозами.

— Для чого ці муки?

Вона важко схлипує.

Впав на коліна, припав устами до солоних щік, цілував бентежно, шепотів гаряче, благально:

— Катеринко, Катрусю, люба, порятуй, не муч мене...

Відсторонила його м'яко, але владно, долонею витерла сльози, сперлась на лікоть. Він присів на край ліжка.

— Хто кого мучить...

— Не можу я інакше... Все вирішено.

— Ти мене не питався...

— Ти теж агроном...

— Не для того я вчилась, щоб тепер їхати в якусь глушину. Он люди... в Києві повлаштовувались, і в театр, і... взагалі є де розважитись... А ми? І так... ніби на хуторі якому... Та й цього мало — в яму тягнеш...

Говорила воркiтливо, з глухою образою й жалем у голосі, твердо переконана, бо знала слабіну чоловікову, що він не вистоїть перед нею. Навіть не запідозрювала, що на цей раз її чари були безсильні, розбухували протилежні думки й почуття в Дмитровій свідомості. Так ось ти яка? Так ось які в тебе вимоги, погляди? Спокій тобі подавай, театр, розваги... Для чого ж ти в сільськогосподарському інституті вчилась, для чого заміж за селяка виходила, за кого ж ти його маєш?

Згадалося — в інституті була дівчина як дівчина, жила інтересами всього студентства, запально виступала на зборах, мріяла про роботу в селі і... дуже йому подобалась, ну так подобалась, що й не сказати. А тепер... Важко став на ноги.

— Не розумію тебе, Катерино. Ти говориш... ти думаєш... як типова міщанка... просто дивуюсь, коли ти стала така...

З-під примружених вії гостро блиснули знайомі зеленкуваті голки.

— Не про мене, про себе думай! Хто ти? Чоловік? Друг? Ганчірка ти! Відлюдок! Влаштували на роботу — заївся, достукався — вигнали! Так, так, вигнали. За характер... Бо ти з усіма так. Навіть з мамою... хворою, слабосильною, безвільною жінкою ти щоденно гризешся, як перекупка... Ти ніде не втримаєшся, дивись й на селі місця не буде.

З острахом дивився на дружину. Вона була невідомою, чужою і далекою.

Мов тінь, виплила на поріг тещи.

— Катю! Що ти говориш? — жажнувся.

— А говорить те, що давно треба було сказати, — якимось ніби ніжно проспівала Олімпіада Никанорівна. — Вже з кимким, а щоб з такою людиною, як Федір Саватійович, не зжитись...

І безнадійно розвела руками.

— Катю, зваж...

— Я все зважила. Ми чужі люди.

Олімпіада Никанорівна вдоволено хитнула головою.

Чумак враз побачив — і справді він тут чужа, випадкова людина. Його ненавидять, він заважає їм...

— Ну що ж... коли так, то пробачте. Прощай, Катерино.

Круто повернувся до дверей, пригнічений, але рішучий. Катерина зрозуміла — це кінець. Опустила ноги додолу.

— Зажди!

В голосі біль, відчай. В одну мить опинилась біля нього, обвила шию руками.

— Не їдь! Убий мене! Я — божевільна, пробач мені, любий...

З глухим риданням хилила голову на плече, нестримно здригалася в конвульсивному риданні. Він пригортав її, заспокоював:

— Заспокойся! Ну ж, заспокойся! Ти ж знаєш — ми ніколи не розлучимось. Хіба ми зможемо жити одне без одного?

Повільно обм'якла, зовсім повисла на руках.

— То для чого ж мучиш?

— Хіба ж я... зрозумій мене...

— Не їдь нікуди.

— Мушу.

Випросталась, немов пружина. Божевільно креснула очима.

— Їдеш? То їдь! Їдь швидше, зараз, негайно. Щоб я тебе більше не бачила! Бий, добивай відразу!..

Він онімів від несподіванки.

— Чого ж стоїш? Я все сказала.

І повільно рушила до ліжка.

Це був повний розрив. Ждати було нічого. Вийшов у коридор, тремтячими руками ловив одяг.

— Отаке тепер заміжжя, — докірливо воркувала Олімпіада Никанорівна. — Ніякої поваги, нікоторого жалу... втікають, кидають напризволяще.

Ще кілька хвилин тупцювавсь немов обплъований, але ждав, може, схаменеться, покличе.

Не покликала.

І ось їхав тепер один, прибитий горем, відкинутий, самотній, образений. Сидів серед людей, але був для всіх чужий, для всіх байдужий, незрозумілий і далекий з своїм пекучим горем. Так само не помічав своїх супутників. Мов із-за стіни долігало тільки бубніння якихось бабусь на задньому сидінні. Попереду перешіптувались та час від часу сміялися з чогось чи то молодіці, чи дівчата. Поруч з ним сидів зашущканий з головою в кожух товстун, всю дорогу клівав носом.

Ліс залишився позаду. З пригірка на пригірок побігло вдаль біле поле, безмежна синювата далина.

Автобус якось неприродно стишив хід, притиснувся до обочини, поступово зупинився.

— Приїхали, — констатує хтось із передніх.

Шофер виліз із кабіни.

— Перекур?

— Курить, поки полатаємось.

З автобуса висипали пасажири. Навіть товстун потовкся-потовкся у проході та й сплигнув просто в сніг. Тільки бабусі на задньому сидінні воркували та ще молодухи торохтіли

попереду. Особливо невгамовна була огрядніша, та, що біля вікна. Дмитро не прислухався до того торохтіння. Але ось заговорилось про таке, що він нашорошив вуха.

— Протягнув би кілометрів десять — і я вдома, — пожалкувала котрась.

— А може, махнемо в Соболів? Там машини будуть.

— Ще чи будуть. Устим Сидорович з контори не вилазить, із зубами нянчиться.

— А замполіта вам ще й досі не прислали?

— Немає.

Помовчали, пошепотілися, встали з сидіння. Оглянулись. Та, говірка, не привернула Чумакової уваги, а її подруга — просто вразила. Дівчата пішли, а в нього перед очима все ще стояла кароока чорнобривка, справжня красуня, хоч і була та краса непоказна і не картинна.

Вийшов з автобуса. Шофер трудився біля колеса, пасажирки, ліниво перекидаючись словами, спостерігали за його роботою. Деякі тупцювались біля автобуса, інші проходили.

Чумак рушив по дорозі. Вирішив: ітиме, аж поки його не наздожене автобус. Під ногами м'яко зарипів сніжок. Сонце світило по-весняному, в небі залягли кучугури білих, ватяних хмар, серед них синіли бездонні небесні озера. З придорожніх верб срібним пилом сівсяс іній.

— Ви мисливець? — почув він веселий голос.

Озирнувся. Його наздоганяли дівчата-сусідки. Та, говірка, кирпатенька, визивно дивилася просто в очі, чорнявка, в білій пуховій хустці, як йому здалося, байдуже зиркнула з-під довгих чорних вій, відвернулась в сторону. Невже то його стосувалося те питання?

— Гляньте он, яка красуня!

Дівчина махнула рукою в напрямі діброви, що сіріла збоку, серед поля. Чумак відразу ж побачив побіля густих заростей червоної шелюги, аж ген там, побіля гаю, лисицю. Вона ретельно мишкувала. Та враз, певно зачувши людські голоси, зазмерла, насторожено витягла вперед мордочку, нагостила коротенькі вуха, в одну мить промайнула серед дерев золотавою блискавкою, зникла.

Всі троє зупинилися, зачудувались. На якусь мить Чумак забувся про своє горе, вже навіть збирався відповідати на якесь питання кирпатенької, але тут їх покликали від автобуса — їхати збиралися.

Коли автобус знову захитався на дорозі, Чумак пильніше приглянувся до своїх супутників. Ідуть люди. В кожного свої справи, свої турботи. Он ця дівчина в білій пуховій хустці.

Хто вона? Про якого Устима Сидоровича, про якого замполіта говорила? Хтозна. Іде кудись, промайнула на його шляху. І так нагадала Катерину. Не сьогоднішню, а колишню... веселу, хорошу. Саме такою задумливо-вижнюю зник він бачити в студентські роки своєю дружини.

Зітхнув. Випадкова зустріч до болю нагадала минуле, незабутнє, те, що більше ніколи не повториться. На мить було здалося, що поперед нього сидить не чужа, незнайома жінка, а його Катря, і що досить тільки йому озватися, торкнути її за плече — і вона озирнеться, посміхнеться рідно і підбадьорює.

Але то була не Катерина.

— От я й приїхала,— стала на ноги незнайомка і рушила до дверей.

В Дмитра мимоволі защеміло серце. Ось воно яке життя. Побувало в нього в гостях хвилиночку щастя, нагадало йому минулі дні і безслідно зникло. Сумовитими очима проводжав дівчину.

Постукала шоферові. Машина почала стихуватись. Відчинились двері, дівчина ступила вниз, потім на хвилинку спинилась, зиркнула на подругу, очима зустрілась з Дмитром.

— Бувайте здорові, щасливої дороги.

І вийшла.

Швидко вони прибули в Соболів. Опинившись на площі, Чумак запитав у кирпатенької супутниці, як потрапити в райком.

— Перейдіть площу, заверніть вліво, підіть прямо і якраз потрапите в райкомівські двері.

Молода, не по літах серйозна помічниця секретаря пояснила, що в Боровика важлива нарада.

Чумак присів на диван, який, по всьому видно, доводився рідним братом Обуховому диванові. Власне, тепер це був його основний обов'язок — ждати. Ждати прийому в секретаря, ждати призначення, ждати... й сам не знав чого.

Дівчина довгенько говорила якимись напівнатяками по телефону, все позирала крадькома на відвідувача. Її вузькі бровенята ніби вигинались в здогаді — що ти за людина, чого тобі треба в райкомі?

І вона таки не витримала, помовчавши, стала допитуватись:

— В якій справі, товаришу?

Відповів, що навмисне прикотив з області, щоб бачити товариша Боровика.

— З області?

Це слово подіяло на дівчину магічно, вона неспокійно засопалась на стільці, потім попрямувала до дверей кабінету.

— Доповім Романові Васильовичу.

— Але ж в нього нарада?

— Там свої, райкомівці.

Несподівано відчинилися двері, вийшло двоє. Голосно перемовляючись, пішли з приймальні.

— Заходьте, — вибачливо посміхнувшись, запросила дівчина.

Боровик впізнав гостя.

— А, начальство! Заходь, заходь, товаришу.

Вийшов назустріч Чумакові. Середній на зріст, схильний до повноти, ніби налитий чимось твердим, металевим. На голові — полукіпок сірого волосся, що пушилося густим смушком. Хто бачив Боровика вперше, міг подумати: фасонить старий, молодецькі кучері закручує. Міцно тиснув руку, а на його великому симпатичному обличчі, посіченому густими зморшками біля очей, теплилася добра посмішка, сірі прошикліві очі були суворі, допитливо націлені.

— Чим можу служити?

Чумак мовчки дістав з кишені призначення, подав Боровикові.

Той неквапливо взяв папера до рук, підійшов до столу, виїняв з футляра окуляри, неквапливо пробіг написане.

— Оце здорово! Заговорила-таки совість в бісового Кошея.

Дмитро здогадався, кого Боровик мав на увазі, але заперечувати не став. Кошей то й Кошей.

Тепло іскрилися за скельцями окулярів Боровикові очі — праз ніби переродилася людина. Не знав, де посадити Чумака. Нарешті вместилися на дивані — ще одному рідному братові Обухового.

— Позасідав ваш брат агроном, інженер, зоотехнік у обласних установах, важелем вас не підважиш. Заглянув якимось в обласоцзабез — дров там були наламали з пенсією однієї вдови, — напався на інспектора, а він віднікується: не спеціаліст, мовляв, цієї справи. «Як не спеціаліст?» — «Та я сам, пробачте, агроном». От ледащо!

І вже серйозно до Чумака:

— Ти ж як — добровільно чи силою викурили?

Дмитро вже оговтався. Все йому тут подобалось: і невибагливо обставлений кабінет, і простота секретарєвого прийому, навіть про особисті неприємності забувся.

— Добровільно.

Боровикові брови скинулись на обідки окулярів:

— Справді? Може, родичі в Соболеві? Не дружина, бува?

Чумак спохмурнів.

— Ні, тут я вперше.

Боровик на якусь мить опустил очі, затиснув міцніше уста, якесь ледь помітна тінь пробігла по його обличчю — воно стало старшим, заклопотаним. Хто вже зна, що думав секретар, тільки, видно, не зовсім було для нього ясним: чому саме цей Чумак поїхав у Соболев та ще й добровільно? Щось воно тут було не так, а що — спробуй довідайся. І головне, що навіть йому, секретареві, запитати про те незручно.

— В обкомі підказали? — запитав нарешті.

— Запамяталась ваша розмова з Обухом.

Боровик схвально хитнув головою. Потім підійшов до телефону, подзвонив.

— Ти? Ану заходь. Га? Заходь, новини є.

Поклавши трубку, пояснив:

— Голову райради покликав. Як-не-як — хазяїн в районі.

І вже заклопотано:

— Ти ж самотній чи з дружиною?

— Приїхав сам... — почервонів Чумак.

— Нічого, повесняніє, сонечко заграє, Соболянка наша вигриється, луг зазеленіє — приїде твоя молодиця.

— Хтозна...

Боровик спохмурнів — починав здогадуватись, що було причиною Чумакової «добровільності».

— Горщик розбили?

— На те схоже...

— А вона в тебе що за птиця?

— Агроном.

— А, агроном, — байдуже протягнув Боровик. — Тоді все зрозуміло. Чомусь агрономи та лікарі найбільше бояться села. Глушина. Протипоказано. — І щоб розважити Чумака: — Коли тільки це — то не біда. Похниче-похниче та й приїде. На них, жінок, є таке мудре прислів'я: куди голка, туди й нитка.

В кабінет шумно вступив коренастий, середніх літ чоловік, не виймаючи з рота товстелезної цигарки, похмуро привітався, якимось дивно, спідлоба, одним оком зиркнув на Чумака.

— Уповноважений?

Голову Соболевського райвиконкому Гайченка Дмитро бачив уперше. Навіть не повірив, що цей невишукано вдягнений в короткій рудий полупіджак із збитим у лямець коміром, в високих юхтових чоботях та синіх штанях галіфе з непомірними

шорочками по боках, з простим, засмаглим, аж мідним, як самовар, подзьобаним віспою обличчям чоловік і є високе районне начальство.

Боровик, хитрувато мружачись, мовчки подав Гайченкові Чумакове призначення.

Читав якось байдуже, косячись одним оком, вже задалегідь не сподіваючись в тему папері бачити нічого для себе втішного. Та коли прочитав, то враз повеселішав, зиркнув спочатку на Чумака, потім на секретаря райкому, загув простуджено:

— А я собі подумав — ну, знову уповноваженого нечистий пригнав на мою голову. Набридли вони гірше редьки: вчора тільки одного спровадив, а сьогодні, думаю, вже інший. Приїде, відірве тебе від діла, позаписує, іде. Хоч би вже толк який з того був, а то тільки й користі, що через півроку начальство на нараді тебе продрає.

— Щось ти, Федоре, контролю забоявся,— перервав Боровик Гайченкове філософствування.

— Біс його боявся. Я сам більше від того уповноваженого і за м'ясо, і за вовну болю.

— Щиріше болій — менше їздитимуть.

— Який біс менше? Що ж їм і робити там в області, коли не їздити. До бісової матері з'їжі назбиралося.

— Гарної ви думки про нашого брата,— засміявся Чумак. Гайченко криво посміхнувся, хмикнув, глянув йому просто у вічі. І тільки тепер Чумак побачив, чому Гайченко весь час стає до співбесідника боком — він був косоокий.

— Про тих, хто до нашого берега пливе, так не думаємо.

Тут в розмову знову втрутився Боровик.

— То добре, але куди ж думаєш приставити Чумака?

Гайченко, як циган, оцінюючим поглядом ще раз окинув вінг до голови Чумака:

— Куди ж? Височанська МТС без замполіта гине, можна й туди, але хіба ж обласна пташка захоче в село їхати?

Косував оком на новенького, явно ждав, а що він на те скаже?

В Дмитра тельнькнуло серце: невже це на місце того замполіта, про якого говорила випадкова супутниця?

— Можна й в МТС,— ніби сам про себе подумав Боровик.

Чумак бачив — дуже їм хочеться, щоб він поїхав саме туди.

— В МТС то й у МТС,— сказав він.

Вони обидва полегшено зітхнули.

— То вирішили? — для годиться запитав Боровик.

— Заперечень немає,— пристукнув об коліно рукою Гайченко.

І, вже прощаючись з Дмитром, попередив:

— Порядок тільки там наведи. Запам'ятай — МТС не з передових. Це в нас той гвіздох, що в п'ятку муляє.

— Наведемо, з вашою допомогою, безумовно.

Гайченко розреготався, похитав головою.

— На бога надійся, а сам не плошай.

Скосивши сміхотливо око на Боровика, не попрощавшись, вийшов з кабінету.

Немов прогулюючись йшли вулицями Соболева. Боровик, у хутряній, вже поношеній куртці, в круглій великій рудій шапці-вушанці, в сірих, розтоптаних валянцях, здавався зовсім низеньким і круглим поруч стрункого, по-військового підтягнутого Чумака.

Містечко сонно мружилося проти веселого сонця. З дерев м'яко осипалося живе срібло, з дахів капало, горобці веселились на дорозі, сонно мружилась сіра кішка на чийомусь ганку. Будинки одноповерхові, з червоними та голубими віконницями, з білими й червонуватими стінами, все тут нагадувало Чумакові рідний райцентр, він навіть забув про те, що відкриває для себе новий світ.

Боровик з гордістю розповідав про свій Соболів. Виявляється, це не таке собі просте та глухе містечко. Може, зовнішньо й непомітне, а ділами славне, навіть героїчне. Он ще й досі стоять обпалені пожарищами, подзьобані осколками снарядів цегляні коробки. То партизани з фашистами тут билися, а командував ними не хто інший, як сам Боровик.

— Бити було легше, аніж тепер відбудовувати.

Та не так уже й багато лишилось невідбудованого. Побачив би Чумака, що тут було років п'ять тому: поле, голий белебень, весь центр був знищений. Промине ще років кілька — і це впізнаєш Соболева.

— Через років десять-п'ятнадцять буде двадцять п'ять, а то й усіх тридцять тисяч населення в Соболеві.

Зморшки на секретаревому обличчі розгладились, очі світилися молодю, радісно.

Звернули в бічну вулицю, швидко опинилися біля затоки. Синюватий лід, геть списаний ковзанами, бо затока перетворилася на каток, метушиться тут дівтора, галасує, змагається. А там далі, на піщаних горбах, де навіть сніг не держався, здувало його вітрами, виднілися гори цегли, тороси дощок.

— Судоремонтний будуємо.

Секретар райкому жив над затокою, в невеличкому привітному будиночку, обсаженому тополями та молодими вербами. На вулицю виходила неширока веранда, з якої до самої землі

висло сіре плетиво дикого винограду. За невисоким парканом виднілися на вузьенькому городці молоді плодові дерева. Боровик не втримався, похвалився не без гордості:

— Сам посадовив.

На подвір'ї їх зустріла секретарева дружина.

— Знаюся, Докіє. Це новий замполіт з Високого.

Мимоволі розгубився: спочатку здалося, що не про нього говорилося, а тоді аж у піт вкинуло — це ж, бач, він, Чумак, вже замполіт МТС, про яку він ніколи не чув, якої ніколи не бачив. Тепер назавжди закрилися шляхи назад, до міста, до дружини. Адже непогано там жилося — скажи кому — не повірять. Як же поїхав би чоловік з міста, з тепла, з добра та в найвідсталішу МТС. За божевільного б признали. Ось і секретарева дружина — потиснула руку, в очі допитливо заглянула, мов запитала: а де ви його такого викопали?

— Подавай, жінко, на стіл, не забаримось.

А сам потягнув гостя в сад.

Молоді, три-чотирилітні деревця, мов діти зашущкані в очеретяні та солом'яні шубки, довірливо тяглися тендітними гілками назустріч. До кожного деревця прокидана стежка, хтось дбайливий обгорнув стовбурці дерев снігом.

Дмитро знався в садівництві. Ще в дитинстві розвів біля хати сад, навіть у місті кожної весни насаджував дерева на комунальному дворіщі. Вони приймалися, якийсь час зеленіли, потім непомітно зникали. Уважно оглядав у секретаревому саду дерева, прислухався до пояснень. Боровик, видно, мав цю слабину — мов живих людей характеризував свої деревця. Дмитро слухав і дивувався: невже секретареві райкому більш робити нічого, як садом бавиться?

Боровик ніби відчув його думки.

— Запустили в наших колгоспах садівництво. Немає справжніх садоводів, голови колгоспів на цьому ділі не розуміються і розумітися не хочуть. Ну, а я сам був обізнаний не більше від них. То ось вирішив практикуватися, спробував, а тепер не відтягнеш. Цікаво. І головне, ніhto пилу в очі не пустить, в колгоспах садами почали цікавитись.

Їх кликали до хати.

Проживав секретар в трьох кімнатах — одна з них кухня і їдальня, в другій — кабінет, з третьої виглянув хлопчик-школярник.

— Здрастуйте, — привітався до Чумака першим.

— А, школяр наш, — тепло посміхнувся Боровик. — Ну, хвалися своїми успіхами.

— Так сьогодні не викликали...

На столі парувала їжа. Докія Марківна весело метушилась по кімнаті, теплими очима поглядала на чоловіка, запрошувала до столу.

Боровик ніби не чув того, допитував сина.

— Уроки поробив?

— Все готове.

— Обідав? Тоді марш на ковзани.

Хлопця не треба було до того приневолювати — вже через хвилину чути було, як продзвеніли по двору снігурки, як брязнула хвіртка.

— Найменший? — поцікавився Чумак, проводжаючи через вікно метку хлоп'ячу постать.

— Старший в десятому. А найстарший...

Кругле, спокійне обличчя Боровика суворо витягнулось, в одну мить постаріло, біля очей ще густіше заснувались зморшки.

— ...під Белгородом.

За обідом говорили про те, про се, Докія Марківна поспитала про сім'ю Чумакову, сам Боровик цікавився, де служив у роки війни танкіст, потім зайшла мова про майбутню роботу у Високому.

— Височанська МТС у нас молода. Після війни організували. З трофейної техніки. Потім саратовці в подарунок кілька тракторів прислали. Парк зараз добрий, але МТС все одно відстає...

Чумак слухав уважно. Намагався уявити собі, що то воно за Високе, яка та МТС, а перед очима весь час стояло рідне село, в голові снувалися якісь незрозумілі думи. На душі гірко, все тіло важке, воля паралізована. Ну, що він там робитиме сам, без Катерини, з важкою образою на серці, з важкою думою про неї?

Коли пішов від Боровиків, у містечку вже спалахнули вечірні вогні. На вулиці було темно, безлюдно. Морозний вітер дмухав йому в обличчя. Відчув себе самотнім, закинутим на край світу. Защеміло біля серця.

Вночі мороз упав, піднявся поривний вологий вітер, завертіла на ранок метелиця. Світанок прийшов у містечко із запізненням, по вулицях вертіло клубками білої пилюки, глухо дзвеніли телеграфні дроти, потріскували під поривами вітру гілки дерев, бухала луною віконниця на чиємусь вікні.

Дмитро ще затемна кинув готель, побрів у заметіль. Не спалося йому, не сиділось в теплій тісній кімнатці. Все пережите, втрачене тільки тепер постало перед ним у всій своїй непри-

набливості. До останнього часу не вірилось у це, все ждав якогось дива, жив, немов у якомусь напівсні, рухався механічно, думав гарячково, болісно. Коли б оце зараз з'явилась перед ним у оцій холодній сірій заметілі Катерина, не здивувався б, бо це було б не дивом, а звичайним здійсненням його надії, його бажання.

Не лише дружина, а навіть жодна жива душа не траплялася на його шляху. Глибоко груз у снігових заметах, байдуже підставляв обличчя різким поривам вітру. Одне відчував — неймовірну тугу і самотність. І страшні були не вони, а перспектива того, що доведеться тепер нести їх з собою все життя. Він уже був готовий визнати правоту дружини. Бо ж хіба не правду говорила: що тебе жде у тій глушині? Тут ось, в обласному місті, й то для неї жити скучно, а це ж навіть не в Соболеві, а в якомусь там Високому, у найвідсталішій МТС. Може, й добре, що не поїхала, що там лишилась. МТС, та ще й найвідсталіша, — то його доля, а чому вона справді мала ділити ту долю з ним?

Згадав — обіцяв Боровик завезти його сьогодні у Високе. Але, видно, не швидко він добереться до місця свого призначення. Мабуть, потопче ще кучугур в цьому Соболеві, посохне душею. Не таланить же людині — хай би вже швидше прибув на місце, з головою поринув би в справи, може б, хоч трохи розвіяв оцю щемлячу нудьгу.

Звечора довго блукав по містечку, перейшов його вдовж і впоперек. Забрів на останній сеанс в кінотеатр, дивився байдуже не раз бачений фільм. Навіть тут не міг забутись. Після сеансу глядачі в одну мить розсіялись по вулицях та завулках, довго блукав самотній в сніговій заметілі, поки відшукав знайомий готель. Вперше збагнув — ось вони, районні будні, в усій своїй непривабливій простоті і одноманітності.

Похапцем переснідавши в чайній, знову місив кучугури. Винадково опинився біля райкому партії. Повагався — заходити чи не заходити? Адже, мабуть, Боровика ще немає. Все ж переступив поріг приймальні.

Його привітно зустріла секретарка, ніби тільки й ждала на нього.

— О, нарешті! Роман Васильович запитував.

Боровик розмовляв з райкомівцями. Вдягнений по-дорожному. Скупо посміхнувся Чумакові, запитав:

— З речами?

Чумак почервонів, повернув був до дверей.

— Зараз візьму.

Боровик зупинив його.

— Захопимо по дорозі.

Секретар знову говорив з райкомівцями. Через якусь хвилину заглянула секретарка: машину подано. Боровик скоро відпустив людей, вдягнувся. В кабінеті залишився веселоокий товариш. Придивившись, Чумак впізнав у ньому завідувача районного відділу сільського господарства Ткачука.

— У Високе? — запитав Ткачук, хоч знав же добре, куди вони зібрались.

Чумак знизав плечима. Ткачук пильно заглянув йому в очі.

— Дров наламав?

— Як то?

— А за віщо ж тебе у висилку?

Чумак почервонів, а Ткачук уже непокоївся:

— Чи доїдемо, Романе Васильовичу?

— Доїдемо, — бадьоро відповів секретар.

За якусь годину вони були далеченько від Соболева. Старий пом'ятий газик з упертістю ішака долав кучугури, надривно хурчав і знімав навколо себе білу пилюку. Час від часу тупим носом впирався в замети, і тоді шоферові доводилось включати обидва мости, відступати назад і з силою йти на таран, пробивати незлежалі пласти снігу, щоб знову вирватись на рівну дорогу.

Біла молодого ліска дорогу переп'яв замет вищий за райкомівську машину. Шофер навіть не пробував його таранити.

— Федько, давай лопати! — сказав Боровик і, скинувши з плечей свою хутрянку, замахав лопатою. Снігова гора відступала неохоче.

Ткачук швидко здався. Витерши рукавом піт з широкого, лискучого лоба, заявив:

— Марна справа, Романе Васильовичу. Повертаймо назад.

Боровик навіть не розігнувся. Посміхнувся тільки лукаво, очі його світились молодо й завзято.

— Злякався? Нічого, голубе, ми таки побачимо, як сніжок у тебе затримують.

— Директива спущена...

— Побачимо, як діють ваші директиви.

Зігхнувши, Ткачук знову взявся за лопату.

Федькові, видно, набридло махати лопатою. Сів за руль, наказав відступити і повів техніку в наступ. Пірнула машина з головою в сніг, начаділа чорним перегаром, заревіла диким звіром і таки ж пробилася, проштрикнула наскрізь снігову перепону.

Роман Васильович ще з днів війни спізнався з безсонням. В партизанах, бувало, не поспиш доскочу, не поніжишся в пуховиках. На твердій земельці більше, а то й просто в сніговій подушці. А вже відомо, який то сон. Та ще коли й спиш, як той заєць: одне вухо відпочиває, а друге нашорощене. Здрісне, було, годину-другу та й підйом. І сам не спить, і іншим дрімати не дає.

Війна проминула, лишила сліди тільки в снах, а безсоння лишилось. Прокинеться опівночі, поворочається-поворочається, послухає, як кості ниють та серце їжачиться, покрекче трохи по-старечому та й на ноги. Може б, і ще ніжився та куди там — в нічній тишині без будь-яких перепон думки в голову лізли, згадувалось: і те не зроблено, і те не дороблено, і про те забув, і того не дотягнув.

Минулої ночі прокинувся раніше звичайного. Завивання вітру, сніговий шерхіт за вікном розбудили. Схопився, виглянув у вікно і просіяв увесь — ага, таки ж повалило! Всеньку зиму тільки дражнилося, а це розв'язала зима міх, розщедрилася. Ось тільки вітер крутить, чортову роботу робить, не дає снігові рівно поля застилати, в кущі та вибалки кучугури навертає. А затримати чи ж то всюди додумуються. Сплять, мабуть, голови колгоспів, відлежується в м'якій постелі Ткачук... То таке ледащо, що до десяти годин ранку в ліжку валяється.

Вдягнувся, засвітив нічника, взявся був за книжку. За вікном гуде, співає, завірюха казиться — не читається. Все частіше на телефон поглядав. Подзвонив би, так Валерка спав під самим телефоном, не хотілось будити.

Снував, мов сновиди, по кімнаті. І таки ж доснувався — прохопився Валерка.

— Не спиш, синку? — порадів батько.

— Та...

— Ну, спи, спи. Я тільки крутну телефона.

— А я вже виспався,— дереться до вух ротик у Валерія.

Роман Васильович вже припав до телефону.

Потурбував Ткачука. Довго ніхто не відкликався. Потім недоволений сонний голос:

— Хто тут?

— Покличте Степана Онуфрійовича.

Ткачучка на мить завагалась.

— Його немає...

— А де ж він?

— Мабуть, ще засідають... В райком викликали.

Боровик розсміявся, назвав себе. Жінка розгубилась, пообіцяла глянути, може, чоловік в іншій кімнаті.

Озався Ткачук, кашляючи і сопучи, почав виправдуватись, що до ранку сидів у відділі, «не злазив» з телефону, дзвонив у колгоспи. Запевняв, що на світанку «підійметься живе й мертва», сніжку не впускають.

— Перевіримо, — пообіцяв Боровик.

Ткачук невдоволено засопів; аж мембрана в телефонній трубці захрипіла, зітхнув, з обидою в голосі згодився.

— Будь ласка, я зробив все від нас залежне.

Секретар вже не міг облишити телефон у спокої. Валерка призвичаївся до телефонних розмов, тихо посопував на ліжку. Але додзвонитись в села було важко: чи то лінію було пошкоджено, чи виконавці спали. До ранку пощастило зв'язатися з двома-трьома селами, але певного нічого Боровик так і не взнав, кричав тільки так, що розбудив дружину, і та й собі почала поратись на кухні.

Іхали безлюдним, диким полем. Боровик важко супив брови, мовчав. Ткачук затиснувся в куток, сидів притихлий. В полі жодної людини, і, мабуть, тільки тому, що в машині був сторонній, секретар мовчав.

Пробилися до греблі. Коренасті, схожі на шолудиві віники верби хиталися в сірій імлі, поміж них тяглися довгі коси посірілого снігу. Перед греблею височів широкий гребінь замету.

— Може, пройдемо пішки? — запропонував Ткачук.

Боровик загрозово примружив очі, нетерпляче чмихнув, ніби йому в ніс набилося снігу, мовчки взявся за лопату.

Копати було важко, сніг сунувся згори вниз, розсовувався в боки, не хотів лягати на лопатища, курівся, розлазився під ногами. Впарились добре, проливали гарячий піт, але не відступали. І незчулися, коли та гребля ожила. Глянули — людей повно, підводи рухаються, дівчата сміються, хлопці сніжками перекидаються. Ткачук розплився в щасливій усмішці.

— А що я говорив? Йдуть! Я ж казав — усю ніч сидів на телефоні.

З ходу врізались в замет, пішли назустріч машині.

— Новошляхівці? — гукнув Боровик.

— Новошляхівці! — хором.

— Чому так пізно? — по-начальницькому запитав Ткачук.

— На одному полі вже затримали.

Ткачук переможно зиркнув на секретаря.

Швидко газик подолав перешкоду, спинився на греблі, трясеться від радості, чмихає перегаром.

До секретаря підійшов молодий, по-військовому підтягнутий чоловік, в старій офіцерській шинелі. З-під вушанки пашили пуха, з щік кров ледь не бризне, а брови посивіли від паморозі.

— Ну, як справи, голово?

— В повному порядку. Яке захурделило?!

По полю розсипались люди — солом'яними кулями перегорджували дорогу сніговію.

На Боровиковому обличчі помітно розгладжувались зморшки.

На директора Височанської МТС Устима Сидоровича Леуса з усіх боків валилися неприємності. Днів з десять мучили зуби — ні їсти, ні спати. Зуби трохи занімали, так спухла щока не давала себе забути — ніби глевку паляницю приліпив хто людині. А тут треба було зведення про ремонт тракторів подати.

Устим Сидорович сердився, сопів, косився на ненависного папера, кричав на секретарку, на всіх, хто мав необачність заглянути до директора.

— Я вам не нянька! Чого від мене хочете? З мене й так є кому питати.

Недавно на бюро райкому змилюстились над ним, повірили слову, обмежились попередженням, а воно виходить — слово його було нетвердим, кинутим на вітер.

Викликав старшого механіка. Не підіймаючи очей, напустився на нього:

— Якого дідька ви там бабляєтесь? Хто за вас працюватиме? Директор? З мене й так вистачає — про запчастини думай, про майстерню думай, а зарплату одержувати вас тут достобіса.

Старший механік Горобець добре знав Леусову натуру. Непорушно стояв біля вікна, невразливо спостерігав за сніговієм, думав щось своє, ніби й не чув директорових слів. Леусова справа сердитись, кричати, а Горобцева — мовчки слухати, не перечити. В районі не його, а директора підтягатимуть.

— Я не підпишу цього зведення! Сам підписуй.

Горобець ліниво зиркнув на стіл, ніби прицінювався: підписувати зведення за директора чи не підписувати. Відвернувся — сам, мовляв, підпишеш, ніде не дінешся.

Устим Сидорович з благанням і надією підняв на механіка очі, безпорадні, як у дитини, очі.

— Може, до першого ще підтягнете?

— Повинні б підтягнути...

Директора мов хто шилом штрикнув.

— Скільки разів я чув це: повинні! Ти скажи конкретно.

— Та повинно б...

Безсило впав на тверде сидіння.

— Кара божа! Спасу нема від такого штату.

Потім безнадійно махнув рукою.

— Гляди ж мені, Пилипе. Ще раз підведеш під монастир — руба питання поставлю: вижену з МТС раз і назавжди.

— Ну, хватили...

— От і хватив!

На хвилину запала грізна мовчанка. Горобець переступав з ноги на ногу, непомітно відтискуючись до дверей. Не любив чоловік затримуватись у начальства — побудеш зайву хвилину, обов'язково ще якоїсь халепи достукаєшся.

— Запчастин вистачить?

— Повинно б вистачити.

Устим Сидорович болісно скривився, як від зубного болю. Горобець незалежно підступив до столу, випив півкарафки води.

— Он радять самим деталі виготовляти...

— Пізно надумали. Раніше повинні були будоражити...

Леус таки закипів:

— А ти сам куди дивився? Без директиви ви не чхнете із завідувачем майстерні. Директиву їм подавай! Ще, може, й на машинці віддруковану? Бюрократи нещасні! Йди, Пилипе, й дивись, щоб до першого зведення було в ажурі...

— Повинно б бути...

Зачинилися за Горобцем двері, і Леус знову припав до проєкту зведення. Очі йому кололи оті несправні цифри. Покликав секретарку. Посопів, запитав з надією:

— Так на скільки там трактори в нас, дівко?

— Там проставлено, Устиме Сидоровичу.

— Хіба тільки шістьдесят трій?

— І шість десятих.

— Бачу, що десятих. Ніби заокруглити важко.

Секретарка знизала плечима.

— Не важко й заокруглити. Але ж так бригадири подали.

— Бригадири... Ледарі, нероби, а не бригадири...

Побурчав, потім знову:

— А може, де помилка вкралась?

— Шість раз перецокувала на рахівниці.

Зітхнув безнадійно.

— А в Христини ще не всі вийшли?

— На днях, коли будуть деталі, вийдуть.

В директора заясніли очі.

— Отож-бо! Значить, уже не шістдесят три. На вісімдесят добрих набереться.

— Може набратись. Коли будуть деталі.

Посовавшись на твердому сидінні, директор заговорив глухо, невпевнено:

— Ось що, Шуро, поки що візьми своє простирadlo. Захурделило, перше ще не підперло, затримаємо на який день-два зведення...

— По телефону запитають...

— Скажемо: трактори в середньому на вісімдесят, ну можна ще яку й десятку присобачить для ймовірності, молотарки та комбайни...

— Знову оказамилювання пришпують...

Леус схопився за шюку, от-от заплаче, як дитина.

— Та ну вас до бісової матері всіх! Кадри, штат нещасний! Тіні власної боїтесь, розумні всі стали...

Сердите зрїб рукою проєкт зведення, тупнув ногою:

— Забирай його до біса! Клич бригадирів.

Заходив по кімнаті. Виглядав у вікно. Секретарка, бурмочучи щось під носа, збрала папери, гепнула дверима. За вікном хурделиця, світу не видно. І не наклеюється на веспу, а тут натискають: ремонтуй, хоч роди та покладі. Коли помете отаке з тиждень — хоч би до травня вийти в поле. Так ні ж — по сніжку машини відправ у колгоспи. Ех, і відкинула ж йому чортяка оце директорування.

Загув десь, заревів дико мотор. «Може, начальство», — тьохнуло серце. Заспокоївся: «Хто ж поїде в таку негодуду?»

На очах трапилось диво — з сивої пелени показалися підсліпуваті очі райкомівського газика, а ось уже й він спинився перед емтеєсівським порогом. З кабіни висунувся Роман Васильович.

Відсахнувся од вікна, мученицька гримаса ще більш спотворила й до того спухле обличчя. Він і любив, і побоювався секретаря. В час війни партизанів у Боровиковому загоні. Всім господарством партизанським Леус вочовав. Частенько перепало йому від командира, але ще частіше сиділи вони в лісі, біля гарячого вогнища, розмовляли дружньо. Це Боровик і втелющив його на цю клопітну посаду, бач, визнав його неперевершеним господарником.

Хотів був кинутись назустріч секретареві, та роздумав. Механічно перекладав якісь папери, вдав з себе по вінця заклопотану людину.

Боровик ще не прохолов від гніву. По дорозі заглянули в правління колгоспу імені Будьонного. Там правління мирно собі засідали. Голова колгоспу Ласій саме закінчив доповідь, основною проблемою в якій стояло питання: затримувати сніг чи почекати? Почалося жваве обговорення...

Вперше відчув Дмитро у Боровиковому голосі металеві нотки і тільки тоді збагнув, чому саме Боровик був командиром у партизанів.

— З якої нагоди «конгрес»?

— Радимось, Романе Васильовичу.

— Про що ж рада?

— Як сніг затримувати. Вже закругляємось... Думаємо завтра починати.

— Зараз! Негайно! Правління в перших лавах — в поле марш! — грізно скомандував Боровик. — Під вашу персональну відповідальність, товаришу Ласій. А післязавтра доповісте на бюро.

Мов вітром видуло весь будьоннівський актив з контори. І Ласій, хоч і був огрядний, а, здається, вилетів на вулицю перший...

Побачивши принішклого, спотвореного Леуса, Боровик одразу полагіднішав.

— Привіт, старина! Це ж що в тебе? — підморгнув весело. — В куми на іменинах?

Устим Сидорович сконфужено доторкнувся пальцями до спухлої щоки, зняюків зовсім.

— Від зуба, Романе. Замучив катів зуб, спасу нема.

— Вирви к бісу.

Леус важко зітхнув, прибрав вигляду тяжко потерпілої людини.

— Коли б то час був. День і ніч коптимо.

— О, то у вас, мабуть, повний порядок.

— Біля того, Романе. На перше-третє трактори думаємо будуть на вісімдесят і три... Так і механік обіцяв.

— Зрушення... Ну, ну, побачимо. А в Соболівській вже закінчують.

— Буде і в нас. У перших числах.

Боровик пройшовся по кабінету, потер руки. Леус стояв біля столу, немов учень на екзамені, в усій його постаті було щось до болю жалісне.

— Сідай, Устиме.

Боровик і сам всівся біля столу, уважно оглянув Леуса. Чумак помітив — в секретаревих очах засвітилися жаль і співчуття до директора. Видно, близькою і дорогою для Романа

Васильовича була ця розгублена людина з добрими синіми очима, смішна з своєю розпухлою щокою.

— Стомився, старина!

— Запарився, Васильовичу! — ніби тільки й ждав цього питання Леус.— Літа, здоров'я, сам знаєш, не те.

Якусь хвилину вони розуміюче дивились один одному в очі. Боровик не стримався, дружньо поклав товаришеві на плече руку.

— Вище голову, Устиме. Тепер буде легше. Ось тобі поміч прибула. Знайомся, новий замполіт.

Мабуть, тільки тепер Леус помітив у своєму кабінеті сторонніх, радісно посміхнувся, довго трусив Чумакову руку.

— Ну, спасибі, Романе, а то вже думав зовсім у тупик зайшов.

В сусідній кімнаті загувало, двері рвучко відхилились, в кімнату заходили люди.

Леус замахав був руками, хотів був сказати, що нарада відмінюється, але Боровик попередив його:

— А, бригадири! Заходьте, заходьте, вас мені й треба.

Останньою в кімнату вступила дівчина. Чумак впізнав її відразу. Та сама, що вчора посміхнулася йому на прощання. Зустрівшись очима з Дмитром, вона й зараз спалахнула півонією. І тепла радість прилила йому в серце, воно на подив йому самому було чомусь спинилось на мить, а потім забилося гулко й тривожно.

Боровик дружньо вітався з емтеєсівськими бригадирами.

ХРИСТИНА

За вікном — віхола, а в кімнаті сніговими повісами снує під стелею дим. Нарада в розпалі, один говорить, а решта зосереджено тягнуть цигарки.

Серед чоловіків — одна жінка. Це Христина Бойко — бригадир дівочої тракторної бригади. Але на неї ніхто не зважає — вона серед них не жінка, вона своя в доску людина, від якої не ховаються не те що з цигаркою, а навіть з найпотаємнішою думкою.

Христина — знатна людина в районі. Кілька років тому, повернувшись з евакуації, сіла на трактор. Всеньке літо гасала, закіптюжена маслами та їдкою пилюкою, по полях, а взимку підбурила найближчих подруг, не полінувалась провести їх на тракторні курси. Весною організувала дівочу молодіжно-комсомольську бригаду. Правда, з того часу втекло вже чимало

води, більшість дівчат встигли одружитися, але бригада все одно носила назву дівочої, видно, тому, що сама бригадирка й не думала про заміжжя. Хто вже біля неї не впадав, не підбивав клинців — нічого не виходило, мов затялася дівка — сміється тільки та й усе. Вже навіть мати почала тривожитись — як же, літа йдуть, а донька дівує, а бабуся Вівдя, та навіть вголос бурчала: «Досидишся, дівко, коса посічеться».

Онука сміялася у відповідь: «Нічого, й солом'яною удовицею проживу».

Спочатку дивувалися, губилися в здогадах, а потім рукою махнули: може, й справді не до лиця бригадирці сім'єю обтяжуватись.

Та серце дівоче — як той бутон троянди. Немає тепла, немає сонця — спить собі, загорнувшись цупко, дремає в зеленому сні. А хай тільки пригріє, повіє весняною ласкою...

Дмитро Чумак навіть не запідозрював, що збунтував чиєсь серце. Не до того йому було. Слухав бригадирів, намагався якось збагнути, чим живуть ці люди, чим живе МТС, яка від сьогодні лягала на його плечі, навіть забувся, що в кімнаті присутня випадкова супутниця, жінка, яка йому вчора впала в око.

Христий було душено в кімнаті, думки її витали десь далеко, серце то млосько, то тривожно бухало в грудях, то хотілося дівчині вирватись зі своїм неспокоєм на волю, зосередитись, збагнути, що з нею діється, то враз ставало до всього байдуже, жаль огортав душу, та такий, що аж слюзи брили в грудях. Намагалась не підводити очей, дивилась у підлогу, але й сама не помічала, коли ті лукаві очі самі блискали з-під вій на нового замполіта. Ну, кого він їй нагадує? Де вона його бачила? Звідкіля він узявся тут, для чого збентежив її дівочий спокій?

Він один у світі тепер існував для неї. Не чула промов, нікого не бачила. Адже до всіх звикла, присутні тут були частинкою її самої, вона знала кожного з них так, як знала членів своєї сім'ї, вгадувала наперед, хто що скаже, знала, хто чим тривожиться і що думає. Один він був таємницею, загадкою, яку так хотілося відгадати. Хто ти, що за людина? Чому в тебе такі стомлено-сумовиті очі, чому вони проймають до самого серця, чому брови, чорні, бархатисті, заломлені так хвиляно, чому уста посміхаються трепетно, чому ти весь такий незвичайний, такий свіглий, незнаний, такий ласкавий, ніби весняний день святковий?..

— Заспокоїлись ви, друзі, заспокоїлись... — долітають, мов здалека, Боровикові слова.

Спокій... заспокоїлись... Ні, не знати їй тепер спокою, відлетів він геть, як птах перелітний, у далекий вирій, в її серці

звив своє гніздо трепетний неспокій, і не про ремонт тракторів, не про відставання МТС тепер її думки.

— Не все в нас і погано, Романе Васильовичу, — це вже Леус виправдується, її, Христину, називає: є, мовляв, і передові в нас, і ми не гірші людей. Соромом палять її ті слова. Передові... передові в найвідсталішій МТС. То ж, мабуть, неприємно йому таке слухати, бач, зиркнув на неї байдуже, поспішно опустив долу очі.

А Роман Васильович до неї звертається, про щось запитує. Про що ж він запитав? Невже вона оглухла, бо чому ж то не збагнула його слів?

— Що ви скажете, Христіно Андріївно?

Звелася на ноги, стояла позаду всіх, палала вся, немов у вогні, теребила замасленими пальцями кінець хустки. Очі всіх присутніх спрямовані на неї, з подивом, з лукавим блиском, з підбадьорюючим вичікуванням. Всі ждуть її слова. І він теж жде. Дивиться просто в очі, дивиться з якимсь зачудуванням, гіпнотизуюче, так, ніби вперше оце її побачив.

— Наша бригада... — та й осіклася. — Що ж тут говорити... Все сказано.

Боровикові лакматі брови поповзли вгору: видно, вперше бачив бригадирку чимось схвильовану, розгублену.

— То правда, — виручив її, — від слів до діла треба переходити.

Вона ніяково зітхнула, принишкла за спинами, палала вся від сорому. Та, видно, ніхто тут не збирався переходити до діла, знову засперечались про те ж саме — про ремонт, про запчастини...

Двадцять шоста весна йшла Христині. Багато це чи мало? Як на чий погляд. Бабусі здавалось — пересиділа дівка, самій Христині — тільки починає дівувати.

Бо й справді — не дівувалось дівчатам у ті часи.

До сьомого була все дівчинкою, дитиною. Незугарною, цибакою. Мати все говорила з докором батькові:

— І в кого вона така незграбна?

— В матір пішла, — віджартовувався Андрій Бойко.

Тільки в сьомому за одну зиму вигналась, як тополька, зрівнялась з матір'ю. Тепер уже мати не сушилась, посміхалась задумливо: справді у неї пішла дівка.

Принесла дівчина зі школи і радість, і мороку — в свідомстві — всі п'ятірки, радіти треба, а батько чуває потилицю — куди прилаштувати дівча?

Війна поховала всі потаємні батьківські плани, материнські теплі надії.

Андрій Бойко був у селі головою. Це він з старим Оболонським і колгосп організував, і головували разом — той у сільраді, а він у колгоспі. Було в людини неспокійне життя, а це й зовсім потрапив у пекло. Весь день по господарству товчється, а вночі з винищувальним батальйоном на полях мотається. Тіна теж просилася в той батальйон — не взяли, мала, слабосила, засне на посту. А куди ж там спати, коли вона навіть у постелі не могла skleпити очей — все їй ворожі парашутисти ввижалися, все шпигуни у Високе підкрадались.

Минали дні, тижні, збігли перші місяці страшного лихоліття. Жили люди, немов у важкому кошмарному сні. Тільки й всього, що теплилась в серцях надія — може, не дійде ворог, може ж, хоч на Дніпрі його зупинять.

Не зупинили...

Повернувся одного дня Андрій Бойко з Соболева похмурий, стомлений, мало не плакав.

— Худобу будемо евакуювати.

Всеньку ніч сиділа в хаті сім'я, мов покійника доглядали.

— Лишити все? Та куди ж я з дітьми й старою? — без сліз все тужила мати. — І вирішила: — Якщо вже загибель, то хоч у рідному гнізді.

Тіна подалась в далекі, невідомі краї разом з батьком. Мов сонна, йшла тими страдницькими дорогами біженців, сухими, широко відкритими очима вбирала в юну душу народне горе.

Тільки пізньої осені вони зупинились на березі Волги, знайшли собі притулок в колгоспі «Октябрь».

Поступово обжилися в чужому селі, серед незнайомих людей. В школу ходила, з дівчатами здружилася. Батька на фронт провела, з дідом Петром в удови Орлової жили, як вдома, бо вдова була людиною лагідної вдачі, жаліла Тіну так само, як і свою доньку-одиначку Дашу.

Жила, як і всі у ті важкі роки, були в неї й дрібненькі радощі, було й велике горе. Раділа тому, що старша по роках Даша дружила з нею, як з рівною, до тракторної справи все навертала. Сумувала за домашніми, тривожилася за батька.

Майже кожного дня в селі когось ховали, хоч на сільському кладовищі й не прибавлялося могил. То в одній хаті, то в іншій оплакували гірко тих, кого схоронили бойові друзі десь у невідомому краю, в чужій землі.

Прийшла похоронна і на Христининоного батька.

Вона не голосила, не билась чайкою, оплакувала татуся мовчазливо, за всеньку ніч не skleпила сухих очей, кілька тижнів

не чули від неї слова. Подалась в Дашину бригаду, трактористкою стала.

Важко і дуже довго затягувалась та страшна душевна рана. Вже й не ждала дівчина в житті своєму щастя.

Якось напровесні прибув у відпустку після поранення сусід Орлових — молодший лейтенант Митя Бугорков. Того ж дня завітав до сусідів та й відтоді зачастив: щовечора з'являвся до хати, немов заступав на варту. Сидів, мовчав, димів цигаркою, скупю відповідав на Дашині питання. Тіна хмурилась, відчуваючи на собі його погляди, шулилась, немов від холоду. Її турбувала, хоч і радувала підсвідомо увага молодшого лейтенанта.

Кожного вечора в хаті збирались свої, приходили Бугоркови — мати та дід Конон.

Дід Конон, колишній бравий вояк, то оповідав про давні походи, то переконував присутніх у тому, що, мовляв, хоч і час йому уже помирати, але він про те й не думає, бо поставив собі за мету таки пережити отого паршивого Гітлера.

Часто дід Конон присусіджувався до Христини.

— Що, внучко, кортить додому? А то ж бо, що кортить, по очак бачу. А ми не відпустимо тебе на Україну. В нас, на Волзі, не гірше, гля — який простір.

— В нас теж цього добра вистачає, — відповідав за Тіну дід Петро.

— І колгосп у нас передовий, «Октябрь» зветься і орденом нагороджений.

— Таж і нам треба вдома буде колгосп підіймати.

— Заміж за найкращого хлопця віддамо.

— О, це ще надвоє ворожено, ще чи підберете орла під наш норов.

Дід Конон аж замарширував по хаті:

— Чи підберемо? Солдатушки-братушки! А хоч би й за нашого Митрія візьмемо. Чим не орел? Молодший лейтенант! Гляди, не встигнеш озирнутись — старшим буде.

Накаркав дід Конон на її голову. Запав у душу отой молодший лейтенант. Хто зна вже, чи любила його, чи ні, а тільки переслідував його образ дівчину на кожному кроці, ночами снівся, нудьгувати за ним почала, коли не бачились. Як билінка, до нього потяглася, сама того не знаючи.

А він все ходив до хати, все зітхав та дивився на неї. І мовчав. А вона теж не з говірок.

І таки ж запросив якось — в кіно, каже, підемо.

Куди там, спалахнула вся, загорілась, заперечливо головою мотає.

— Ну, хоч наостанку. Завтра ж на фронт їду.

І вона здалась. Коли людина на війну йде, чи має право дівчина її бажання не вволити?

Замість кіно опинилися на березі Волги. В небі висів повний місяць, внизу хлюпотілися весняні хвилі, солов'ї пробували вперше голос, і здавалося їй тоді — не на Волзі то, а вдома, біля тихої Соболянки, біля затишного рідного двору. І сама незчулася, як розговорилась, відчула себе з ним вільно, мов з рідною людиною. Все про Україну йому говорила, все про край свій розказувала.

— Україну їду визволяти,— сказав він їй.

Вона аж просіяла вся, аж стріпнулась. За руку взяв — не висмикнула, в очі дивилася.

— Тіно! Ждатимеш?

Серце спинилось, перехопило подих. Та це ж любов! Та це ж клятва. На вірність, на щастя. І вона зрозуміла — так, вона любить цього Бугоркова, любить більше за саму себе, за своє життя, він для неї тепер і батько рідний, і рід весь далекий.

— Ждатиму,— прошепотіла одними устами.

І ждала. Ждала так, як ждали синів матері, жінки чоловіків. Бо вона його наречена. До сліз її хвилювали пом'яті фронтові трикутнички, радувалась кожному його слову, тішилась з його кумедно-урочистого підпису: «Ваш Бугорков». Так, «наш», «мій».

Митя Бугорков таки ж дотримав слова — щоденно радіо приносило радісні звістки, звільнялись українські міста і села, вже половина України стала вільною. А одного дня Даша принесла в поле велику радість — визволено Христинине обласне місто, її район. Вперше за всі дні війни дівчина облилася від щастя рясними сльозами, а подруги її обіймали, вітали, цілували і сльозували разом з нею.

Напередодні свого від'їзду в рідні краї вони з Дашею повертались додому. Ще здалеку почули: в селі лемент, важкі стнання, голосить хтось, примовляє, виливає слова невтішні. Знову хоронять когось, оплакують далеку солдатську могилу.

— Кого?

— Бугоркови одержали... На Митю.

Похитнулась земля під ногами. Померкло сонце. Підкосилися ноги, впала на коліна, головою досягла землі. І заплакала мовчки, невтішно, задихаючись. І відчула себе, подібно до мільйонів тих осиротілих, вдовою, молодою, незайманою, але обкраденою, знищеною, прибитою важким горем і невтішною на все життя.

Вже не скоро після того, коли повернулась додому, коли бабуся запитала про заміжжя, в думці назвала себе гіркими словами: «Солом'яна удовиця».

Інколи й тепер жартома казала дівчатам:

— Хто мене візьме, «солон'яну вдову».

І ніхто не знав, що жарт той був гірким і переповненим прихованого болю.

Згадалось усе те Христині? Ні, не згадалось, воно в ній жило.

Якась оновлена, незвичайна, бо до всього пережитого добавилось щось нове, ще не збагнене, але прекрасне, хвильне, вишла разом з бригадирами з контори.

Зав'юга таки натішилась, ослабла, вже не сніжило, тільки вітер ще дмухав поривно, ганяв по емтеєсівському широкому подвір'ю біле перекотиполе. Вже вечоріло, бо Степанко переможно закалатав у голосисту рейку, але їй здалося, наче щойно розвиднілось. Навколо була така яснота, такою малиноюю загравою палав захід, що співати хотілось, сміятись і йти в незорі далі, широко відкритими очима обіймати безмежний горизонт і прислухатись до внутрішнього голосу, таємничого і лоскитно-тривожного. Ще й сама собі не могла пояснити, що з нею трапилося, які новітні струни заграли в молодій душі, які почуття поселилися в юному, повному нерозтраченої сили й снаги дівочому серці.

Щось говорили бригадири, хтось звертався до Христини — нічого не чула. Посміхалась незвичною для самої себе посмішкою, прислухалась до м'якого скімління розбурханого серця. Мовчки одступила від ганку, озирнулась.

Новоспоруджений будинок емтеєсівської контори ще не весь був освоєний. В тій частині, де сиділи конторські, на вікнах білі лисиці. Посміхнулась власному питанню: «Котре ж вікно буде його?»

Почервоніла, схилила голову, немов злякалась власної цікавості, подалась до майстерні.

Степанко, низькорослий підліток, в батьківській фуфайці, з особливим вдовolenням, як майстер своєї справи, видзвонував у рейку, оповіщаючи робочий люд, що трудовий день закінчився.

З майстерні один за одним виходили трактористи. Ось показалася весела зграйка дівчат та жінок з Христининою бригади. Вона зупинилась, ждала, поки підійдуть.

В одну мить обступили, мов сороки накиннулись — ну що там? як там?

А вона дивилась на них усміхнено, розцвітала калиною.

— Ой дівчата, лаяли ж нас!..

В дівчат в одну мить підупав настрої.

— Нашу бригаду?

— Та нашу ніби хвалили.

— Тож така ти весела.

Христина в одну мить посерйознішала.

— Радості небагато. Передова бригада в найвідсталішій МТС.

— Ми ж не винні.

— О, дивіться, дивіться, начальство висипало.

З контори вийшов Боровик. Його супроводжували Леус з Чумаком.

— А то хто, молодий, в шинелі?

— Новий замполіт.

— Та ну?

Дівчата поспішили на ті проводи: дуже хотілося їм хоч одним оком на нове начальство глянути. Поки долали снігову стежку, Боровик попрощався, пірнув у машину, рушив з двору.

Дівчата таки встигли роздивитись Чумака.

— Молоденький! Та гарний, гарний.

— Як думаєте, жонатий?

В Христини тьохнуло серце. Якесь не знане досі, досить-таки неприємне почуття заповзло в душу. Але вона намагалась прогнати його — яке то мало значення: жонатий чи нежонатий? Хто він для неї? Ніхто.

— Ти б, Маріє, менше цікавилась молодими та нежонатими, бо Іван почує.

— Якраз, такий красень та ходив би неодруженим.

Вони вийшли за ворота, широкою вулицею прямували до села. Сміялися, жартували. Тільки Христину раптом мов у воду хто опустив, стомлено пленталась позаду.

— Що з тобою, бригадирко?

— Менше б зуби лупили... Найвідсталіші в області, а їм смішки...

Дівчата здивовано переглянулися: чому це вона так близько взяла до серця оту відсталість?

Ні, таки цьому Леусові довіку не скараскатись клопоту. Випровадив Боровика, радий, що обійшлося все тихо, мирно, краще й не придумати, а тут уже нова морока.

Відїжджаючи, Боровик не забувся шепнути:

— Ти ж влаштуй Чумака по-людському.

— Буде зроблено,— розуміюче натиснув оком Леус, а в самого вже тьохнуло серце: де ж ти його влаштуєш?

Справді-бо: мали квартиру для замполіта, так, кажи ж ти, везе цьому Леусові — колишнього замполіта на курси послали, а сім'я лишилась. Тож і вчили його, й муштрували, й по світах чоловік швендяв, а дійшов до діла — переучувати доводиться. Аж на три роки в школу якусь чоловіка запроторили. Вже хоч би з жінкою, а то самого. А при жінці ще й дітей четверо, не те що з хати не викуриш, а ще й допомогу подавати мушиш.

Як ніч, похмурий вступив Леус у контору, коли б мав силу, то він би того замполіта з усім його виводком на край світу послав би, а не в науку.

«Штат» був на ногах, ждав директора. Хоч Степанко вже й відкалатав у рейку і тепер невимушено грів посинілі рученята біля грубки, конторські не сміли раніше директора кинути своїх постів. Переминались з ноги на ногу, ждали бажаного сигналу.

Леус пропустив у свій кабінет замполіта, а сам зупинився в роздумі. Потім тихо причинив двері, звернувся до присутніх ввіголоса:

— Отут, хлопці, задача-невзадача. Замполіт приїхав, а де ж йому хату знайдемо?

Мовчали, думали.

Леус уже прикинув собі в голові, де було б найкраще поселити Чумака, але сказати того вголос не смів. От коли б хто здогадався підказати: а в тебе ж, мовляв, директоре, на самого аж дві кімнати, то він би й підскочив з радощів. З задоволенням взяв би до себе хлопця, але власною ініціативою не міг того зробити: ще подумають, що піддобрюється до заступника.

«Штат» не подав йому такої ради.

— А він що ж — сімейний?

— Та одинак ніби.

— Коли одинак... то воно, конешно, легше...— почав про себе роздумувати агроном Ляшенко.

В агронома теж непогана квартира, й живуть тільки вдвох з старою, добре було б, коли б і Чумак в них поселився. Леус з надією дивився на агронома, а той як задумався над сказаним, так ніби води в рот набрав.

Виручила Шура, секретарка:

— В Христини треба спитати...

— А так, так,— порадив Ляшенко.— В Бойчихи хата, хоч конем грай.

Леус діловито озирнувся, надивився біля грубки Степанка, повелів:

— Степанку, ану марш, поклич сюди бригадирку.

В одну мить Степанко, гулко хряпнувши дверима, вилетів на подвір'я. Оглянувся навколо, сопнув носом, побіг за ворота.

Трактористи вже були далеченько. Хлопець склав руки रुपором, загукав на всю околицю:

— Агей-гей!

Почули не відразу.

— Тьотю Христи-ино!

Спинились.

— Тьотю Христино, вас директор кличуть.

Не повірила власним вухам. Невже її знову повернуть до контори, невже ще раз побачить...

— Не чую!

— Ідїть швидше! — азартно розмахував крилами своїх рукавів Степанко.

Поверталась стривожена, спотикалася, мов п'яна, тамувала серце. Для чого покликали? Що скажуть?

Біля контори зустрілася з «штатом» — Леус відпустив усіх, роздобрівся на radoцїсах директор.

— Кімнату? — перепитала Христина, до ладу не збагнувши, чого хоче директор.

— Будемо виплачувати, на договірній основі, не думай, що задаром.

Який він смішний, цей Леус. Про яку платню їй торочить? Та вона не те що кімнату... весь будинок свій віддала б... аби... бути ближче, поруч із своїм щастям. Ось вона зараз узнає про те, про що хотіли знати дівчата.

— То може... може, їм... сімейну треба, а в нас...

— Та яку там сімейну? Одинокій людині... — гарячкував Леус, вже відчуваючи, що таки засватає в Бойків квартиру.

Христина переможно, прямо у вічі глянула Чумакові.

— Треба тільки з мамою поговорити.

Леус задоволено потер руки.

— Ну, Дмитре, можна вважати, що ми на коні. Бойчиха — славна жінка, не відмовить.

«Дмитро... Митя». «Ваш Бугорков».

Так ось кого їй нагадав Чумаков. Того, хто, по-справжньому не ввійшовши в її життя, жив з нею нерозлучно. І тепер повернувся неждано. Недаремно ж вона підсвідомо виглядала якогось дива. І таки ж видивилась...

Мати вагалаєь.

— Та воно ж і нічого... Воно ж ніби й можна... Тільки ж, мо, незручно їм буде в нас...

— Та яка там робочій людині зручність потрібна? — торгувався відчайдушно Леус.— Нашому братові аби тепло, та м'яко, та щоб мухи не кусали.

— Ото що хіба Валька... Вона в нас пустунка.

Валя-п'ятикласниця здивовано зиркнула на маму, потупилась: за віщо ж це така характеристика їй перед сторонніми? Аж слюзи на очі навернулися дівчинці.

— А що Валя? Вона у нас як тихе літо.

— Потім бабуся наша... все кашляє.

Бабуся Вівдя насправді кашляла один раз у рік, але вона не Валька-п'ятикласниця, з півслова розуміла невістку, навмисне зашмиркала на припічку носом, авторитетно підтвердила:

— Літа, літа вже не ті, Устиме Сидоровичу, не на ярмарок, любий, з ярмарку чимчикуємо.

— Ну, бабусю, не прибіднюйтесь, ще внучок заміж повидаємо, гопака на radoщах потанцюємо.

— Е, вже наші гопаки...

А Бойчиха все м'ялася:

— Та й Тіна ж... Це її кімната. То вже хай буде, як вона скаже.

Тіна сказала:

— Хай живуть.

Дмитро вдячно глянув на дівчину, подумав: «Які славні люди». А Леус просто слів не знаходив для подяки.

— Воно ж — на время... Не на вік. Весною знайдемо квартиру, нам аби, значить, зиму пережити... бо ж захурделило, самі бачите, спасу нема.

Переступивши поріг у затишну, дівочими руками прибрану хату, Дмитро скрушно подумав: «Ось я й дома».

«В добрий час тобі поселитися»,— про себе сказала хвильна від щастя і тихої радості Христина.

НЕСПОДІВАНА ЗУСТРІЧ

То була не перша безсонна ніч у Ласієвому житті. Але Максимові Антоновичу здавалось, що за все довголітнє життя його на марудило так, як оце зараз. Ліг пізно, крутився-крутився в ліжку та й схопився ні світ ні зоря, довго сопів

і вовтузився: то штанів ніяк не міг знайти в потемках, то сірники десь загубилися, то чоботи не налазили на ноги, тьху тобі на голову. Вдягнувшись, важко снував по кімнаті, жалібно поскрипували під його кроками новенькі, ще не фарбовані мостини. Куцуваті, сиві брови вперто змурились, важка думка ціпила зуби.

Сумирна Максимиха намагалась не потрапляти чоловікові на очі, мовчазно стежила за ним з другої кімнати. З довголітнього досвіду знала: в таких випадках краще не потрапляти під руку чоловікові.

Доповідь лежала на Ласієвому столі готовенька, акуратно передрукована — це вже рахівник Коробка постарався, — вивірена, факт підігнаний до факту, успіхи колгоспу були хоч і незначні, але наявні, і головне, виглядали у доповіді навіть солідно. Була там певна доза й самокритики — як же, Ласій знає, що без цього обійтися не можна, тут таке діло, що хай би його колгосп був навіть мільйонером, хай навіть справи йшли б ідеально, а для користі справи все одно треба відшукати критичний матеріал. Без критики та самокритики в звітній доповіді не обійдешся. Ласій цього зовсім не боявся, навпаки, він би ніколи не виступив з доповіддю, в якій не були б викриті і належно оцінені та розкритиковані недоліки. Це був закон не Ласієм встановлений. Не Ласієві його і відміняти. Головне в цьому ділі було — не уникнути самокритики, а вибрати для цього такі факти, подати їх у такому освітленні, щоб не кинути чорної плями на свій колгосп. Бо тут тільки не додивись — відразу ж знайдуться критики, які залюбки який завгодно недолік так розідмуть, так оформлять, що за ним уже й успіхів не побачиш, всю ідею спаскудять, такого наговорять, що хоч у лобу буржуазну газетку тисни.

Непокоїло Ласія інше. Дуже вже на нього Боровик уївся. За сніг той розлютився страх як, і говорити не захотів, а головне — пообіцяв, що особисто завітає на звітно-виборні збори, виведе на чисту воду Ласія. А від Боровика всього можна ждати. Він навіть на партійних конференціях так критикує всіх, що аж вуха в'януть. Добре, що конференції оті закриті, на них комуністи сидять, ніхто не побіжить дзвонити та розносити ту критику, а тут же колгоспні збори, хто не завіється на них. Знайдуться й такі, що навмисне прийдуть, аби зуби полупити, та й ворогів прихованих півсела, як-не-як окупацію люди пережили, під ворогом два роки ходили, то вже відомо, яким духом пропахлися.

Ласій тільки зітхав. Він просто ненавидів у цей час отого Боровика. І куди тільки в області, куди в Центральному Комі-

теті дивляться? Людина в тилу ворожому всю війну просиділа, ще хтозна-як вони тут партизанили, хто їх тут контролював, хто спрямовував тут їхні дії, хто керував ними; кажуть он люди — тож, видати, не даремно! — що по кущах вони тут ховалися, висиджувались, коли-не-коли там для годиться бої фашистам нав'язували, а тепер, бач, районом керує, його, Ласія, людину, що чесно всю війну у радянському тилу протрудився, залякує, мов ту сидорову козу ганяє.

І вже не стільки про доповідь думав Ласій, як про те, що, напевне, доведеться давати секретареві бій. Не на зборах, безумовно. На зборах його, Ласієве, не потанцює. Всі оті колгоспники його премудрі в один голос проти нього, Ласія, гавкнуть. Хіба в них велике бажання ходити під рукою чесної, принципово-партійної людини? Вони б свого, такого, що на окупованій території вештався, поставили б. Бо ворон ворону ока не виклює, в них тут кругова порука. На що вже голова сільради, старий Оболонський, і той за них, а не за Ласія руку тягне.

Вчора Оболонський лукаво попередив, щоб до одного всі колгоспники були на зборах. Ніби не знає старий відьмак, що скликати всіх Ласієві нікуди. Де він їх збере? В конторі? Не проситись же в сусіди до Яцухненка.

Не міг спокійно чути Яцухненкового прізвища. Голова колгоспу «Новий шлях» просто-таки став йому кісткою в горлі. Це він минулої весни пропонував Ласієві — побудуймо спільними зусиллями колгоспний клуб. Ласій не заперечував, клуб по заріз був треба, молодь вже йому голову прогризла: ні потанцювати, ні повеселитися, ні кінофільм проглянути. Але Ласій на минулих зборах ковтнув не одну пілюлю критики і наобіцяв видати на трудовень кругленьку суму. Візьмись за клуб — знову у брехунах зостанешся. Ні, він не який-небудь фантаст-одиначка, він тверезий реаліст. Хай хто хоче клуби будує, а він колгоспника обдурювати не стане — колгоспникові треба гроші, а не різні фіглі-міглі, за клуб його не грітнуть, а за трудовень шию намілять.

Новошляхівці клуб таки побудували — ще треба буде придивитися за які то кошти! — і головне, ніби на злість Ласієві, посеред самого села, на самій границі з будьоннівцями, на широкому майдані. Вивели хороми такі, як церкву, стіни цегляні, сцену, як у справжньому театрі, кажуть, вивели; правда, Максим Антонович того не бачив, незручно було заходити. Але будинок ще був далеко не добудований, і це найбільше й тішило будьоннівського голову.

Довелось-таки Ласієві проситися до Яцухненка. Правда, він особисто краще в домовину ліг би, а до Назара не звер-

нувся б. Це вже Ткачук домовився. А хіба ж міг Ласій перечити завідувачеві райземвідділу?

До останнього часу Ласій був спокійним. Кожного разу на звітно-виборні збори приїздив Ткачук. Його Ласій і шанував, і довіряв йому сліпо. Що не говори — то справжній комуніст, людина принципова, і сам живе, й інших, особливо людей достойних і чесних, не притискує. Ткачук ніколи не дасть на поталу керівної людини, не піде на поводу в стихії. Вміє повернути будь-яке діло Степан Онуфрійович. Он на минулих звітних зборах так гарно все вивернув, що загальні збори навіть преміювали Ласія. Кабанчика дали з колгоспної ферми. Хоч користі з того й не мав, але все ж приємно бути відміченим за свою чесну працю. Кабанчика того одвіз Максим тихцем до Соболева, воно ж треба і в Ткачукове становище увійти, будеється людина і сім'я чималенька, дружина, дочки, тому пальто, тому манто, та й вишкварка якогось на сковороду треба. Ласієві той кабанчик зайвий хвіст у дворі, потреби на нього не було особливої, бо вже й побудувався, і обжився після евакуації, а Ткачукові і увага дружина приємна, і допомога в хазяйстві відчутна. А головне в цьому те, що Ласій міг спати спокійно, що не кажи, а своя рука в районі, сам завідувач відділу сільського господарства з ним запанібрата, що треба, й підкаже, й попередить, та й зарадить при скруті.

І ось на тобі — Боровик... Вже й на самого Ткачука вогнем дише, недаремно Степан Онуфрійович попередив. Біда та й годі: ждав на збори одного, а тепер виглядай іншого...

Ходив по кімнаті похмурий, не міг відірвати свинцевого погляду од носків юхтових чобіт.

Ледь засіріло, а вже торгає якийсь біс сінешні двері. Отож життя таке головине — ні вдень ні вночі спокою.

Бочком прослизнув рахівник Порфир Коробка.

Максим лупнув допитливо — рахівника він шанував, довіряв йому, бо що там не галакають по селу, а Порфир вірна людина: за колгосп боліє і за голову свого готовий у вогонь і у воду.

— Сідай, Порфире.

— Превельми вдячний, я на хвилю. Може, яка цифра або фактик для доповіді треба?

— Щось є цікаве?

— Бухгалтерія таке діло, Максиме Антоновичу... Бухгалтерія цифри любить... — Оглянувся на двері, ніби боявся, що Максимиха підслухає та по селу роздзвонить, притишив голос: — Порівняльну табличку вивів — скільки «Новий шлях»

на трудовень дає і скільки ми. І Кисаччині цифри теж викопав. З усією відповідальністю повинен сказати — першість за нами.

Подав голові згорнутий в дудочку шкільний зошит.

— Ночей недоспав, старався, Максиме Антоновичу.

Ласій нехотя взяв ту цидулу.

— В деповідь воно не годиться, а на всякий випадок хай буде.

— Еге ж, і я так думаю.

І скрушно зітхнув.

Поскрипують новенькі, до білого вимиті мостини, Ласієві пальці шкребуть чуприну.

— Як там настрої у народу? Що гомонять?

— Мовчать, Максиме Антоновичу.

— Мовчать?

— Але знаєте... Перед грозою завжди затишшя...

— Затишшя.

Коробка, сухорлявий, від щоденного сидіння в канцелярії переломлений навпіл, з готовністю став на ноги.

— Але я... Ви мене знаєте, Максиме Антоновичу. Я виступлю... Я докажу... В мене діло з цифрами... в мене діло тонке... Жодна свиня не підкопається.

Ласій підвів на рахівника важкі очі. Але розминувся з ним поглядом. Дивився кудись вбік тупим, хворобливо-неспокійним зором.

Сяк-так перекусивши, Ласій зодягнувся, вийшов з хати. Недобрим оком кинув на село. На вулицях, по городах, за селом лежали сніги. Здавалося, зима в повній силі. Але він, досвідчений селянин, не стільки бачив, скільки відчував, що сніг непомітно розідається вологим подихом вітру, жене той вітер в село весну. Зупинив погляд на вербах біля двору — вони сьогодні не ті, що були вчора, пахнуть по-інакшому, по-світлішали на гілках воскові бруньки.

Біля ферми галасувало вороння, чорними віхтями ліпилося на берегах.

Весна. І як воно отак швидко? І щороку отак. Скільки й пам'ятає Ласій. Не встигнеш з осінню звести рахунків, морозним повітрям не надихаєшся, уже тобі з стріх зацебеніло, вже вороння весільні круги викручує. А мінеральні добрива на станції... Все снігу ждали, а він тобі випав, навалило кучур, наробило заносів — ні пройти, ні проїхати, та не лежитья тому снігові, вже тане. А критикам цього тільки й подай — снігу не затримали, добрив не завезли...

Важким кроком міряв дорогу. Хати, хліви принишкили побіч вулиці, ніби приглядались до Ласія. А ось і ця хата... Біс його візьми — і бурі ніби не було, а хату розкрило. Знаходить же в кого розкривати, у вдови. Весь причілок розвернуло. Лізе осою в очі тепер Ониська, соломи просить. А де та солома, коли он на січку різати нічого, може, й корівник розкривати доведеться. Так, піди ж ти, знайдуться критики, не посоромляться на зборах в очі штрикнути.

На леваді довга, присадкувата споруда — зерносховище. Ще здалеку прислухався — мовчить трієр. На збори всі побігли, нікому до того немає діла, що зерно неочищене. Добре, що хоч Боровик не докопався... Не докопався... Сам би не докопався, так критики знайдуться, як стій та бач піднесуться...

Ліворуч, за городами, — ферми. В загоні молодняк вигулюється. Розплодилось його на Ласієву голову. Тут корів, отих прожорливих агрегатів, що молока не дають, а корми як не в себе трублять, немає чим напостолити, так ще й бузівків миршавих годуй. Пхаєш-пхаєш їм у пельку ту пісню січку, а вони ледве ноги тягнуть, не худоба, щоб ти йому виздыхала була змалечку, а ходячі ребра. Ткнися з ними на заготпункт — не беруть: відгодовуй, доведь до кондиції, тьху на твою голову з твоєю вищесередньою... Ніхто того не бачить, ні в кого тім'я не свербить, а на зборах штрикатимуть в очі.

До Яцухненкового клубу було далеченько, а Ласієві хотілося, щоб і кінця не було цій дорозі. Не на збори йшов — на Голгофу несли його неслухняні ноги. Та ось уже й майдан, клуб той червоніє, сміється, насміхається. Люди товпляться. Та й зібралось ж їх, мов гайвороння, це вже не лише свої, а, чого доброго, все село злізлося, може, й Кисаччині із-за річки приплуганились. Хоч би вже була Соболянка скресла, чи що, хай би там у своїх норах сиділи...

Придивлявся, чи не видно біля клубу Боровикового газика. Не було. Чи то в двір запхали, чи, може, ще не приїхав. А може, й зовсім не з'явиться...

Але ні. Лементують на Бойковому кутку собаки, хурчить мотор, преться його біда, бодай тобі путь запалася. Іде-таки чортів Боровик, справ у нього інших немає в районі, сюди його тягне.

І незчувся, як приблизився газик. Шанобливо зійшов у сторону — мусиш бути завбачливим перед начальством, і тільки тоді впізнав: не Боровикова машина, а Леусова. Знаменита то була машина.

Спочатку була проминула, потім сердито засичала, стихилась,— мабуть, не так просто емтеєсівському Миронові було її тормозити,— і, нарешті, спинилась. Виплигнув на дорогу Ткачук, за ним ще якийсь у шинелі. Ткачук назустріч іде, зуби лупить.

— Ну, як настроїй, голово? — питає.

Ніби він не знає, який у Максима Антоновича настроїй. «А де ж той...» — очима питається Ласій.

— Так що Романа Васильовича не жди. На жаль, не буде. В область покликали.

В Ласія стріпнулися брови.

— Не буде? Жаль-жаль... А я так ждав... Всі так ждали...

Від Чумака не сховалося, що Ласій жалкує неширо. Пам'ятається, добре ганяв неповороткого голову секретар.

— Мені ось з товаришем Чумаком доручено повернути справу,— повідомив Ткачук.

Ласій довго тряс Чумакову руку, нібито він зустрів найдорожчу і найріднішу людину.

— Провертайте, провертайте: або вбивайте, або живим пускайте, бо мені на ярмарок треба.

І отверділим, рішучим кроком повів гостей до Яцухненкового клубу.

Якось і незчувся Дмитро, коли влився в оту рідну стихію, в якій людина забуває про все, непомітно заглиблюється в середовище, знайоме з дитинства, близьке і дороге серцю. Забулося, що він у чужому селі, серед незнайомих людей. Ніби додому повернувся, туди, де пройшло його дитинство, промайнула коротка юність. Все було тут звичне: і саморобні лави, густо заселені кожухами й недоношеними, на всі лади перекроєними своїми й трофейними шинелями; глухий гомін, стримані жарти і сизий дим махорковий з-під стін; і сміх дівочий впереміж з смачним дідівським кашлем; цікаві дитячі очі просто з підлоги біля самої сцени — ну геть тобі все так, як увижалося Дмитрові у неспокійних снах десь поблизу фронту, в ті дні, коли, можливо, лише оце все й давало незбориму силу, тримало людину на світі.

Все було так, як і в кожному селі, як на всіх колгоспних зборах: довгенько вгамовували людей, умовляли курців, щоб кинули палити, обирали президію — і Чумака з Ткачуком теж не забули. Коли було названо прізвище Оболонського, Чумак здригнувся. Так і постав перед очима вірний фронтовий дружок, один з тих, що на все життя заповонюють душу. Невже ласкава доля знову зведе їх до купи?

Президія всідалася за довгим столом, покритим червоною скатертиною, а Чумак придивлявся до кожного. Оболонським виявився сухорлявий дідусь з хворобливим жовто-восковим обличчям, голова Височанської сільської Ради. Він і головував на зборах.

Надали слово доповідачеві. І ще не встиг Ласій дійти до трибуни, як з гурту вихопився рахівник Коробка. Пропозиція, бач, в людини.

— Кажі, Порфире, послухаємо, — охоче згодився голова.

— Оскільки, значить, збори у нас статутні, то я й пропоную попросити за двері всіх інших, не приналежних до нашого колгоспу, щоб не було невдобства та всякого стіснення.

В залі загомоніли, засперечались, порядок знову порушився, і Чумакові здалося, що тепер хирлявому голові вже й не пощастить утихомирити присутніх.

Та коли Оболонський підняв руку і заговорив хриплуватим голосом, люди вгамувалися швидко, наступила тиша.

— Вельмишановний Порфир Панкратович, як мені здалося, запропонував випровадити із наших зборів усіх гостей?

— Іменно так, — підтвердив Коробка.

Оболонський неквапливо розгладив свої ріденькі вуса, посміхнувся.

— Мені здається, що, навпаки, треба вітати тих, хто зацікавився справами нашого колгоспу. Який же то в біса господар, коли виганяє з хати гостей?

Заплескали в долоні, засміялися. Коробка сидів ні в сих ні в тих. Та все ж, тільки-но затихли оплески, знову правив своє.

— Я настоюю на голосуванні. Згідно статуту.

Ласій доповідав впевнено, не поспішаючи. Намалював, як зумів, картину колгоспу, яким він був після фашистської навали, довгенько товкся на тому, як він, Ласій, безумовно не без допомоги колгоспників, підіймав колгосп імені Будьонного на ноги і таки ж, бач, їхні зусилля не пішли намарне, ось якого рівня колгосп сягнув, ось скільки на трудовдень видамо...

— Чи не багато обіцяєте?..

Не зважав на колючки, мужньо крокував по сторінках доповіді, мов старий тяговитий кінь по борозні, і Чумак сам собі подумав, що такого ніяка сила не зіб'є з пантелику.

— А гроші дадуть?

Кричить собі хоч на пуп, Ласій своє знає — в нього доповідь не з голови, а писана, хоч слухай, хоч репліки кидай. Гроші непокоять? Прийде час — одержиш, аби були зароблені.

Краще он почуй, що тобі в майбутньому обіцяється. П'ять карбованців... Круглих п'ять карбованців на один лише трудовень.

— Менше б обіцяли, та більше давали...

Не обмежився Ласій досягненнями, про недоліки теж говорив. І самокритикувався. Ані членів правління, ані власної персони не пожалів. Тут справді що не кажи, як не верти, а недоліків та промашок до дідька. Особливо є такі несвідомі артільці, що на роботу їх ні макогоном не виб'єш, ні калачем не виманиш, а члени правління, та й він сам, Ласій, явний лібералізм проявляють, мало воюють за трудову дисципліну, потурають тим, кому слід би намилити шию. Ось хоч би й мінеральні добрива... снігозатримання. Хіба ж одне рішення правління приймало? Та які ж принципові, ділові рішення... А снігу, як усім відомо, не затримали, міндобрив повністю не вивезли...

Перепало на горіхи й МТС. Хоч Чумак оце вперше тут представляв механізаторів, але саме до нього адресувався Ласій.

— Минулого року, товаришу Чумак, ви нам мало не зірвали посівної. Майте на увазі, в цьому році ми цього не допустимо, ми вже научені гірким досвідом...

По доповіді й виступи. Завфермою слізно скаржився на те, що план поголів'я лише на папері виконаний, бо в натурі не худоба на фермі, а ребра та голови, а правлінці приділяють нуль уваги покращенню порідності худоби.

— Може, накажеш з Швейцарії сименталок тобі виписати? — самовпевнено огризався Ласій.

Завфермою знітився, справді немає потреби чорт зна куди їздити за хвостами, зітхнувши, погодився на тому, що хоч би той товар вигодувати до весни, який реве он від нестачі корму.

Незмінний колгоспний конюх, дід Саливон, як завжди, клопотався за своїх підопічних. Почав з того, як у перші дні визволення району дав йому командир партизанського загону, товариш Боровик, пару гарних коненят, отих самих, що другого дня якісь два солдати ледь не мобілізували, і то тільки завдяки дідові Саливону, що всю стратегію колгоспну пустив тоді в хід, чим і зберіг коненят, з яких, власне, й колгосп, як всім відомо, почав спинатись на ноги. На сьогодні, дякувати Радянській владі, коней в колгоспі ніби й чимало, а от годувати, почитай, так що ніби й нічим. Ще отому виїзному, який найчастіше на головиному подвір'ї обитає, ніби й перепадає сінця...

Зчинився такий сміх, що навіть Оболонський не міг утихомирити — регочуть та й годі. А Чумак ніяк не збагне — з чого б то? Хіба відразу розбереться людина в таких тонкощах, що коли ласує сіндєм на головиному подвір'ї колгоспний кінь, то вже з ким-ким, а з головиною корівкою поділиться по ширості, а вже біля них якось і телиця прогонується, а то ще й бузівок... Тим більше, що бузівкові багато й не треба — його Ласієха ще й лушпинням підгодує, та й від'їдатися довго йому не дадуть — десь так у м'ясниці й по горлянці...

Рахівник Коробка нудно вичитував із жовтих довгих скатертин ще довші цифри. Трохи послушали, а далі заговорили, закашляли, зарухались. Палити почали.

— Статугом сеге артілі передбачений мінімум трудоднів на кожного колгоспника трудового віку. І що ж ми маємо на даному відрізку сучасного етапу? В середньому, за всіма арифметичними даними, кожний з працездатних у нашому колгоспі виробив майже півтори норми. То хіба ж це не серйозне досягнення, товариші?

— Скажіть краще, скільки трудоднів у вашої жінки?

Сміх, гул, удривлі слівця на рахівникову адресу. Коробка якийсь час тримався стоїчно, потім замовк, зняв окуляри, винувато зиркнув на Ласія, поскаржився Оболонському:

— При такому зажимі, Петре Карповичу, говорити неможливо. Прошу відмітити це в протоколі.

Розімлілий Ткачук, хихикаючи, повідав Чумакові, що, скільки й пам'ятається, оцей Коробка не доказує своїх промов до кінця, отак і втікає з трибуни, схопивши облизня.

Не промовчала на зборах і ота жінка, якій причілок буря розвоювала.

— Люди добрі! — водала на весь клуб, — людоньки! Ще громаду всю помолою Христом-богом: згляньтєся! Скільки ходила, скільки молила, вже й статуї кам'яний би змилувався, а нашому Ласію хоч кіл на голові теши. Бач, Максиме, які ви добрі, собі хороми, наче колбуд, змурували, то я ж не проти, будуйте собі, живіть, ви на фронті, як наші чоловіки, голів, слава богу, не поклали. Але войдїть же в положеніє осиротілої вдови, згляньтєся на дітей, дайте ж для них який там куль соломи, щоб причілок отой, хай він провалиться, якось залузити...

Ласій вертівся, немов на голках, в душі каявся, що пошкодував хоч соломяної м'ялиці — бузівки від того не дуже б постраждали, бо взагалі бузівки — твар безмовна. Тепер ось співає якої... А тим тільки подай... сидять он, роти до вух, їм

смішки... Хата, бач, Ласієва поперек горлянки... Будуйтеся, всі будуйтеся, Ласій нікому не позаздрить...

Але всі ті виступи, вся критика виявились просто бджолиними укусами: щемить, а стерпіти можна. До печінок Ласієві досягнув лише голова колгоспу «Новий шлях» Назар Яцухненко.

— Я, конешно, не маю права втручатись у ваші внутрішні справи, вам самим видніше, а Максим Антонович, як всім відомо, не від сьогодні головує. Буду говорити про наші спільні діла. Бо живемо ми в одному селі, мало сказати, що сусіди, а вважай, що одна сім'я, а на ділі виходить, ніби будьоннівці поселились на Венері, а новошляхівці на Марсі... А «Добробут» — взагалі закинуло за цілу галактику...

Слухачі пожвавились, загули, заприскали в кінці хустин дівчата, бо, мабуть, із присутніх тільки старі та ще Чумак не знають того, що ота «галактика» успішно освоєна Яцухненком, який охоче і невтомно мандрує туди і взимку і літом. Назар, видно, відразу збагнув, що накликав на власну голову халепу, почервонів, відкашлявся, хитнув головою та й собі посміхнувся.

— А треба б жити в єднанні, не відгороджуватись, гуртом боротись за краще життя...

Та й почав допікати: і клуб би гуртом уже закінчили, і електростанцію хоч яку-небудь спорудили б, та й школу теж треба будувати, дитячі ясла...

— В один колгосп треба... — вигукнув хтось.

Чумак не міг збагнути — чому Ласієві не сидиться на місці? Адже правду говорить Яцухненко. Звідкіля ж Дмитрові знати, що в Ласія своє на думці. Був уже в селі один колгосп. Бойко тоді головував, а Ласій ходив... та в яких чинах не ходив Ласій, поки головування доскочив. А тепер хто поручиться за те, що знову, при об'єднанні, Максим Антонович у бригадах не опиниться...

Не знав усього того Чумак. Отож прислухався до Назарових слів, а в голові було своє. Та раптом так і спалахнув увесь — серце так заплигло в грудях, що хоч обіруч його зупиняй, в ушах зашуміло. Прочинилися двері — і до зали, аж там, в самому кінці, вступив... Андрій Оболонський.

Вони відразу ж зустрілись очима. І впізнали один одного. Чумак мимоволі звівся на ноги, а Андрій, незважаючи на те що йшли збори, проштотхнувся вперед до сцени, до товариша, бо тільки одного його бачив у переповненому залі.

ОБОЛОНСЬКІ

Не зійти старому Оболонському з хлопцями. Ніби й не поспішають, йдуть собі, розмовляючи, а хворому дідові гнатися за ними — все одно що за кур'єрським поїздом. І костур не допомагав Петрові Карповичу.

Час від часу Андрій та Дмитро спохвачувались, зупинялись, ждали старого. Доганяв, пояснював винувато:

— Старість.

Та чи ж тільки старість спутала ноги Оболонському? По старості ще б гори ворочав, та хвороба клята висушила колись могутнє тіло, вивітрилась геть уся сила, так і здається — від вітру людина повалиться.

Дмитрові якось аж боляче було дивитись на Андрієвого батька. Пригляdivшись, він побачив, як вони схожі — батько і син. Але Андрій був саме в отій уже чоловічій силі, коли ще в людини не порушена юнацька постава, але вже не в гору женеться чоловік, а починає роздаватись в сторони, як той дуб вкоріняється, всім корінням чіпляється за землю. Навіть легеньке накульгування не псувало Андрієвого кроку, того молодечого кроку, кожна людина не чує під собою землі.

Ще там, на зборах, приглядаючись до старого Оболонського, Чумак мимовільно подумав, що не завжди ж голова сільської Ради був отаким немоцним. Видно, в його сухорлявому, кістлявому тілі буяло в свій час життя, видно, не завжди було восково-жовтим обличчя, грало воно, може, ще недавно живим, здоровим рум'янцем, а ноги впевнено і невтомно топтали землю. Відчув: багато переробила діла на своєму житті ця знесилена і квола людина, бо інакше не любили б її отак люди, не прислухались би до кожного слова. Але тоді він навіть припустити не міг, що цей чоловік Андрійів батько — не вловив він ні в його рухах, ні в його обличчі жодної знайомої риси. То, може, тому, що за роки розгубив образ і самого Андрія. Та й справді ж воно було так. Андрій у його пам'яті жив зовсім іншим, ніж був насправді. Це він зрозумів тільки тоді, коли побачив товариша. Хоч і впізнав його відразу, але відразу ж і помітив, що Андрій зовсім не такий, яким зберегла його ще в воєнних днів Дмитрова чіпка пам'ять.

Нікого з присутніх не здивувало, що Андрій Оболонський пробирається наперед, бо звикли бачити його попереду. Навіть те, що молодий Оболонський, не зупиняючись, якийсь незвичний, ніби сп'янілий, почав підійматись сходами на сцену, не здивувало нікого, хіба що окрім батька. Петро Карпович стежив за ним одним оком, сам собі дивуючись: чому б

то син прямує в президію? І тільки тоді, коли Андрієві назустріч виступив замполіт МТС, коли вони поривно обнялись прилюдно, гарячими очима обдивляючись один на одного, заговорили схвильовано:

— Дмитро?

— Андрій?

Старий збагнув усе. Видно, ця несподівана зустріч схвилювала й усіх присутніх, бо в залі наступила мертва тиша.

— Дмитро!

— Андрій!

Вони так і стояли обнявшись, два молодих, дужих, красивих чоловіки, а зал враз схитнувся, загомонів, хтось сплеснув у долоні, спалахнула стихійно овація, друзі ніби прокинулись, пірнули за куліси. В старого Оболонського сльоза забриніла на очах, смикнулись вуса, він якось машинально підняв догори руку, на подив сильним і дзвінким голосом оголосив перерву.

Всі, а батько найперший, кинулись до Дмитра та Андрія, оточили з усіх боків. Тільки в Ласія з Ткачуком своя турбота. Відійшли в сторону, байдуже дивились на людей, несподівана зустріч двох фронтових друзів їх не хвилювала.

— Бач, як буває,— хитнув головою Ткачук.

— Гора з горою, як мовиться...— для годиться докинув Ласій.

Голову колгоспу цікавило зовсім інше.

— То чули, Степане Онуфрійовичу, що меле отой молосос?

— Це ти про кого? — ніби не зрозумів Ткачук.

— Колгосп йому один подай, електростанцію...

Ткачук розвів руками.

— Діалектика, Максиме. Все рухається, все біжить, як казав філософ.

— В печінках вона мені, та діалектика, все життя пробую на зуба і лише одне взнав, що нічого не знаю...

Ткачук роблено посміхнувся.

— А бач, все-таки й засвоїв: «Знаю, що нічого не знаю».

— Академії, Степане Онуфрійовичу, ми не проходили, демагогій у Яцухненків не вчились...

Ласій говорив похмуро, сухо, Ткачукові жарти до нього не доходили.

Посерйознішав і Ткачук.

— Не бери того близько до серця, хай товче воду в ступі. Послухай моєї поради...

Ткачук сторожко озирнувся, заговорив притишено:

— Не подумай лізти на стіну. Критику визнавай, з Яцухненком погоджуйся...

Ласій видивився на Ткачука, немов на божевільного.

— Погодитись? Я ще з глузду не з'їхав.

В Ткачука владно затремтів металевий голос:

— Не знаю... Але твоя гарячковість... Хіба не бачиш, куди народ хилиться? Електростанція? Всі за електрику, а чому ж ти впираєшся? Голосуй обома за неї.

— Я думаю не руками, а головою. Не реальне то діло.

— А тобі що до того? Не ви рішаєте це діло, а ми, в районі. Скажемо будувати, хай хоч і потоп — будуватиметься, скажемо дзуськи — хоч плач, нічого не вийде. А тобі сьогодні заїдатись з народом не варто. В ногу треба йти, в ногу з часом...

В Ласія потеплішали очі, він почав доходити суті, погляд його прояснявся, брови розпрямлялись. Хитро, навіть захоплено зиркнув на Ткачука.

— Діалектика, Степане Онуфрійовичу?

— Діалектика, брат.

Ласій дружньо ляпнув Ткачука по плечу, реготнув задоволено:

— Міністром тобі бути, Степане Онуфрійовичу, от попомниш мое слово — міністром.

На тій пораді і виїхав Ласій — все підтримав: і електростанцію, і колбуд, і школу, і дитячі ясла. Навіть в Ониськи просив пробачення і за високопорідною худобою пожурився. І наобіцяв багато всякої всячини колгоспникам наостанку. Та й зібрав при голосуванні всі голоси, бо Ткачук від імені району гаряче рекомендував продовжити Ласієві повноваження.

Після зборів розходились хто куди: колгоспники по домівках. Ткачук накерував емтеєсівського газика в «Добробут», а Чумак ішов у гості до Оболонських.

Садиба Оболонських тричі рівнялася з землею. «Мабуть, через те, що на горбі поселились», — казали люди.

Вперше той горб був оголений у тисяча дев'ятсот вісімнадцятому році. І не тому, що стара, скособочена хатина сільського бондаря, столітнього діда Карпа, комусь заважала. То просто мстились бондареві за сина Петра.

Побачив би Чумак оцього хворого, сухого як очеретина голову сільради в ті дні! Мабуть, рота відкрив би та дивився на його налігу здоров'ям і силою постать, мабуть, зрозумів би, чому то всі височанські дівчата потай зітхали за ставним, дотепним і бравим бондаренком. Та не лише дівчата запримі-

тили Петра Оболонського. Відразу ж, як тільки потрапив на очі військової комісії, так і загорілися очі в лікарів та військового начальства — і оглядати не стали, в один голос присудили: служити тобі, парубче, батьощі царю, захищати отечество і віру.

І він захищав. Вітчизною своєю вважав оцей піщаний горб над Соболянкою у глухому селі Високому, на якому наповину вгрузла в землю стара батьківська хата, покрита вже не соломою, а розкішною шапкою добірного зеленаво-срібного моху, в якій залишився старезний батько та молода дружина з сином, якого так і не довелось ще за солдатчиною бачити молодому батькові. Про царя та віру не думав, але до тих окопів, де він засів, ходу кайзерівським солдатам не було.

Дійшла чутка, що царя скинули. Не засумував — туди й дорога. Фронт розпадався. Не воювали, а мітингували солдати, браталися з німцями. Різних промовців тоді наслухався Оболонський, говорили все щось таке, що й купи не трималося. От тільки оті, що більшовиками себе звали, й подобались Петрові. Мудрі речі казали — геть війну, землю — селянам, фабрики — робочим.

Все частіше, спочатку нишком, нічної доби, а потім уже й відверто, почали солдати кидати зброю, втікали додому. Не забарився й Петро. Хіба він гірший за інших?

Відчув тоді дід Карпо підмогу — зсумувалися солдатські руки за клепкою, обручі на діжки та цеберки набивали так спритно і точно, ніби кулі посилали в сторону противника.

А тут — Жовтнева революція. Котилася, котилася від села до села й докотилася до Високого. Завирувало село, зашуміло. Отут і пригодилося Петрові більшовицька наука.

— Раз війні кінець, значить, діли землю, братці, серед біднішого класу розділяй, не одній куркульні розкошувати. •

Вручили односельці Петрові горбатого сажня, ревкомом своїм обрали, наказали:

— Діли, Оболонський, земельку. Тільки чесно розділяй, щоб усім порівну, щоб не було ні багатих, ані бідних.

І Петро ділив. Дуже вже йому хотілося всіх порівняти, зробити щасливими. Хто вже зна, чи поталанило б йому те зробити, та, мабуть би, таки поталанило, коли б не перешкодили гайдамаки з німецькими окупантами. Ще й землі не додільв, а вони вже тут як тут, доскочили до Високого.

Та й відразу на отой піщаний горб. Знали гайдамаки, хіба ж глитаї не донесли, де Петра шукати. А він до млина саме поїхав, спасибі добрі люди перестріли, попередили — не їдь, Петре, бо вже нікуди тобі їхати.

Зрівняла гайдамачня подвір'я Оболонських із землею. Вітер загуляв по горбі, попів у небо повився. Старого батька живцем у вогні спалили, дружина на городі саме була, згребла на оберемок хлопчика, в дермозі сховалася. Тільки ж перелякалася дитина, зачахла, засохла, померла восени.

Пішов тоді Петро з дружиною в ліси, зібрав тих, кому в селах було тісно, почав партизанським загonom командувати, ворогам мстити. Згодом із Щорсом зустрівся, Київ брав, гнав із рідної землі непрошених гостей, зводив особисті рахунки з петлюрівцями та гайдамаками.

До Високого повернувся важкопоранений, хворий. Коли б не дружина, що санітаркою біля нього ходила, чи й вижив би. Всю зиму пластом пролежав. А на весну, як отой дуб-нелинь, скинув з себе усі болячки та хвороби, на ноги став, на горбі своєму батьківському закопошився. Не радили на старому місці селитися: «Хіба не заслужив ти, Петре, гарної земельки?» Ніби й не чув — серцем прикипів до тієї гори піщаної і знав: ніяка сила його тепер з неї і не відме, і не сколупить.

Вдруге горб оголився в 1930 році. Андрій, якому тоді йшов десятий, добре пам'ятає ту вільхову, з манюніми вікнами хату, навколо якої ніжно шумів молодий вишняк, красувалися влітку червоноголові рожі та жоржини. Ще б пак не запам'ятати, мало не згорів тоді в тій хатині. Батько в сільраді засідав — головував він там від часу, коли на ноги став, — списки на розкуркулювання саме затверджували. І не знав того голова, що вже хата його палає, золотими снопами в усі боки плюється.

Мати схопила на руки меншу сестричку Галю, веліла Андрійкові за нею бігти. Кинулись до дверей — дротом закручені були двері, мстилися Оболонському вороги люто, по-звірячому. Тож добре, що Андрієва мати війну всю громадянську пройшла, всьому навчилася, навіть у вогні не розгубилась, вікно вибила, вирвалася з пожежі. Але Андрійко zostався в хаті. Під піччю собі знайшов схованку. Ледве вже Петро вирвав його з самого вогню, виніс непритомного.

І на цей раз упертий Оболонський відбудувався на рідному горбі.

Втретє Оболонських спалили фашисти. Спалили порожню хату, спалили все, що можна було піддати вогню. Господар їх не ждав, він заздалегідь кинув своє гніздо, забрав з собою і дружину та дочку, пішов у партизани.

Коли зараз оце Оболонські підвели гостя до своєї садиби, той прискіпливо, оком селянина, окинув їхнє обійстя. Подвір'я, обнесене високим тином, молодий вишняк, верби біля двору — все свідчило, що живуть тут не лінівi люди. І навіть підозри

не виникло в гостя про те, скільки разів на цьому місці з'їдав ненажерливий вогонь невтомну працю Оболонських. Йому дуже сподобалась нова, висока хата з привітними вікнами, він побачив з високого горба все село, немов на долоні, заплаву сонної Соболянки, засніжені луки, далекі ліси за ними. Садиба спадала вниз до річки, туди, де хитались на вітрі оголені лози та сумовиті верби.

Коли б Чумак знав історію садиби Оболонських, він, напевне, зрозумів би, чому господар не кинув оцього піщаного горба — Петро Оболонський любив простір, хотів бачити далеко.

Оболонська вже поралася біля печі. Назустріч Чумакові пахнуло борщем, свіжою шкуринкою хліба і рідним домом.

— Нарешті, таки згадали про домівку, скоро й ночуватимете на тих зборах,— такими словами зустріла прибулих, і хоч чулися в них нотки невдоволення й досади, але видно було, що говорилось те для годиться, видно, звикла щоденно отак зустрічати чоловіків.

Її познайомили з Дмитром. Глянула привітно, заусміхалась. І тільки тепер її обличчя від самого підборіддя до сивих пухнастих кіс покритися густою сіткою морщин, стало видко, що вона далеко не така молода, як то здалося відразу.

— На віку, як на довгій ниві,— сказала сумовито.

Дім у Оболонських просторий, на три кімнати, в кімнатах чисто, тепло, затишно. Видно, чиїсь старанні і невтомні руки вивішали і шовком шиті білосніжні рушники на портретах, і квіти розкішні у акуратних дерев'яних діжечках доглядали, і скатертини на столах та столиках постелили. І незчувся Дмитро, коли зріднився з цим домом, ніби й виріс тут, ніби з матір'ю рідною зустрівся. Бо Оболонська клопітно обід, чи вже краще сказати вечерю, на стіл подавала і говорила щось сама про себе, про війну, та про людські поневіряння, та про долю юначу, що просвітленої години собі не мала, красою життя не налюбувалась, про здоров'я та силу, що на фронтах та в окопах розсіялись.

Чоловіки її не слухали. В них своє. Здавалось би, отут тільки й згадати, й поговорити про минуле, про бої недавні та про рани невігойні, а в них інше на язиці. По дорозі розпиталися Андрій з Дмитром, що та як. Адже Дмитро і за живого не вважав Андрія. Згорів тоді його танк, фашистським снарядом підбитий, на чужому боці. Небачений був там бій, натрошили металу, задимили похмуре осіннє небо та й відкотились назад. Палаючі машини кинули. Боліло серце за тими, хто в тих машинах лишився, мовчазно оплакували друзів, але що вдієш —

війна. Як би не хотілось допомогти людині, може, й сам би за неї голову підставив — та нічого не вдієш: косить вона косою того, кого дістане, до чийого життя дотягнеться.

Зостався тоді Андрій, його добрий товариш по танковому училищу, сердечний товариш і безвідмовний солдат, сміливий воїн, в палаючому танку — хтозна чи живий, чи вбитий наповал, — а Дмитро нічим йому не міг допомогти. І ніхто на те не мав права зобидитись, навіть у самого Чумака була совість чистою, бо ж в той час, коли палав Андріїв танк, він бився далі, бився люто, на смерть. На фронті б'ються, затиснувши зуби, а не кидаються оплакувати загиблих друзів.

Оболонський вийшов живим з вогню. Танк палав, а він з роздробленою ступнею сантиметр за сантиметром повз від нього, не знаючи куди повзе: назустріч порятунку чи під гусениці чужої машини. Скільки повз, як повз, уже й сам не пам'ятає. Не пам'ятає й того, коли до санітарів на носилки потрапив, у шпиталі опинився.

І ось тепер, через роки, випадково зустрілися. Бо інакше і не могло бути. Правду говорила мати: тільки гора з горою не сходиться. І мову повели після перших розпитувань не про війну та руйнування, а про життя.

— То Ласія не скинули? — поцікавилась мати.

— Того дуба ніяка буря не звалить, — переможно блиснув очима Петро Карпович.

Видно, любив він Ласія. Та й ще б не любити — хлопчиною гуляв Ласій в партизанському загоні Оболонського, в сільраді при ньому скільки років секретарював, колгосп разом організовував, з куркульнею боровся.

— Галушки живучі, мамо, — додав Андрій.

Батько посміхнувся.

— Сказав я йому якось про Галушку. Ох і скипів же, мов нерцем його мазнули. «Вигадали, каже, ви з Корнійчуком отого Галушку».

— Впізнав, значить, свою натуру.

— А хто з нас без гріха, — зітхнув батько.

Припинилась на якийсь час розмова. Бо ж таки вичухались на тих зборах, а господиня такий борщик підсунула, що відразу все нутро насторожилось, а руки самі потяглися до ложки.

— Ось їжте вже, їжте, — припрошувала мати, — ще наговоритесь, ще встигнете.

Петро Карпович їв, як дитина, мало, неохоче. Проніс ложку до рота раз, вдруге та й поклав на стіл. На хлопців закохано розумними сірими очима дивився, думав щось своє, заповітне.

— Іж молочко, Петре, борщик не для тебе...— ніби коло дитини, впадала дружина.

Іли швидко, ніби кудись поспішаючи. Та й справді — тільки вилізли із-за столу, Петро Карпович відразу почав шукати шапку.

— Куди ж ти, старий? Відпочив би трохи.

— На тому світі відпочиватиму,— відповів бадьоро.

Оболонський явно стояв однією ногою в «тому світі», але не поспішав, в нього ще тут, бач, на землі, багато недовіршених справ.

— Правління Максим скликав, час не жде.

Його не вмовляли, видно, знали: умовляння не допоможуть.

Мати зайнялась своїм, домашнім, а Андрій з Дмитром вкинулись у спогади.

— А пам'ятаєш капітана...

— А не забув, як під Калачем атакували...

Спогади... Спогади... А між ними:

— Наберешся ти лиха з Леусом. То другий Ласій, тільки що іншим ликом шитий.

— Мені він видався сердечною людиною.

— Цього добра вистачає. Ще й з гаком. Але однієї душевності мало.

— А пам'ятаєш командира бригади?

— Загинув під Києвом.

— Сам прибув чи з дружиною?

Похнюпився Чумак. Що скажеш? Сам, ясне діло. Не розкажеш отак відразу навіть найкращому другові того, що болять тобі гірше незагоєної фронтової рани.

— А ти, Андрію, що ж? Невже одинокий?

В Андрія ніжно затеплилися батьківські очі. Посміхнувся довірливо, навіть соромливо.

— Чому ж одинокий. Учиться десь моя Наталка.

— Студентка?

— Студентка. Лікарем скоро буде.

І все. Дмитро більш не розпитував, а Андрій не розповідав. Та хіба ж отак відразу розкажеш про свою Наталку? Про те, як над безнадійно хворим танкістом-офіцером молоденька медсестра із Ростова безсонні ночі просиджувала, від смерті рятувала, як раділа його виздоровленню, як покохались у горі, як одружились та й розлучились швидко, бо він у своє Високе подався, а вона до Ростова. Мати там у неї, менші брат і сестричка, а головне, інститут, в який вона тільки перед військовою була вступила.

Андрій замовк, ніби прислухався до власних дум, а в Дмитра своє на думці. Значить, не всім одруженим легко дається сімейне щастя. Он і Андрієва дружина живе у місті, а він у Високому бурлакує.

— Приїде? — запитав.

Коли б Андрій прислухався, то почув би в тому питанні ревності нотки. Але Оболонський витав думками далеко, так далеко, що й не забачити.

— Приїде.

Боляче стало Чумакові від тієї відповіді. Значить, не всі такі, як його Катерина, не бояться глушини, не всі відкидають чоловіків.

— Пробач, Андрію, я й не запитав: ти ж чим займаєшся?

Оболонський знітився, опустив очі.

— Ні громадський, ні політичний діяч з мене не вийшов. П'яту ескулапи відхопили, от і шкандибаю по Високому. В хаті-лабораторії мічурінську науку рухаю. Ну, правда, ще сільськогосподарський інститут заочно закінчую. Так що хвастатись нічим.

Він і справді не хвастася. Він завжди відчував свою вину в тому, що так мало зробив і робить в своєму житті. Дмитро це зрозумів. І подумав: «Яким був, таким і зостався цей Оболонський. Чудовий мій Оболонський».

В кімнату непомітно заповзли вечірні сутінки. Мати скрадливо занесла газову лампу. Ніжним поглядом окинула хлопців, поставила її на стіл.

— Говоріть, синочки, балакайте.

ЛЕУСОВІ КАДРИ

Чи то обжитися було нелегко на новому місці, чи думи і ввісні непокоїли Дмитра, а тільки прокинувся ще затемна, лежав, розплющивши очі. Можна було ще подрімати, він любив дримати на світанку, але німа туга проганяла дримоту. Згадував Катерину, згадував з гіркотою, з болем. Треба було швидше встати, вийти з дому, йти до людей, розвіювати свою тугу. Але господарі ще спали, незручно було їх непокоїти в той час, коли ще чорти навкулачки бились.

З половини Бойків почувлися шаметливі, скрадливі кроки, хтось там уже прокинувся. Тоді й він, зітхнувши, сплигнув з ліжка.

Не спалося і Христині. Раніше мати добудитись не могла, мов маленьку, зганяла з ліжка, а тепер сон зовсім забув про

дівчину. Поспить трохи звечора, прокинеться та й виколісує свої думки-надії, до чогось прислухається, тамує мліюче серце. Коли б хто запитав Христину, чи щаслива вона, відповіла б, не задумуючись: так, щаслива! Дуже щаслива. Адже він поруч, тут, за стіною, під одним дахом, вона мала велике щастя бачити його щоденно, вона не переставала думати про нього кожна хвилину.

Вдягнувшись, Чумак потоптався біля дверей, застережно кашлянув і тільки тоді переступив поріг.

Христина, розум'янена від умивання, зацвіла півонією. Не знала, куди подіть свою косу русу, тремтячими руками не заплітала, а бгала шовковисте волосся, не знаходила місця очам.

— Доброго ранку.

— Ой, ви так рано?

— Не звикли, мабуть, до нового місця? — озвалась від печі Бойчиха.

Не змовляючись, вийшли разом з дому.

Була та пора року, коли нічні морози старанно наводили порядок, не даючи денному сонцю розвести на землі багнюку, прогнати геть зимові холоди. Під ногами лунко потріскували і дзвеніли снігові шкуринки, на деревах виступив білий волохатий мох, почорнілі, недоталі кучугури скам'яніло громадились у затінках. Морозне повітря, прокопчене димами з усіх димарів, починало пахнути вишневими бруньками та вербовим котиком.

Село вже прокинулось. Рипіли журавлі колодязів, півні сповіщали про ранок, озивались ліниво собаки, грюкали двері, верещало в чийомусь дворі порося, високими стовпами вивергались вгору запашні дими. Табунцями поспішала до школи дівтора, перекашлювались дорослі.

Високе — геть все у долині, над Соболянкою. Дивну назву хтось дав йому: покривуляв вузькі вулиці в самій низині під горою та й назвав Високим. На горі ліпилося всього з десяток хат, та й то не на самій вершині, а на залісненій терасі, тільки МТС розташувалась в полі, далеченько від села, на найвищому місці. Але не через неї назвали так село — МТС у Високому з'явилась тільки опісля вигнання фашистів.

Не поспішала — час у них був, — серединою вулиці кришили льодові шкуринки. Дмитрові було приємно здійсмати на всю вулицю тріскотняву — це нагадувало школярські часи. Христина не йшла, а пливла в безповітряному просторі, відчувала себе невагомою, безплотною, вщерть переповненою щастям. Щоб не виявити свого хвилювання, щоб не викликати підозри в супутника, щоб він, не дайбі, не здогадався про її почування,

говорила, говорила безугавно, то розповідала щось, то на щось скаржилась, хоч і сама до ладу не розуміла, для чого це робить.

— Такі, як отой Ласій та ще є такий Кисачка з «Добробуту», життя нам не дають.

— А мені Ласій навіть сподобався...

— Взагалі він дядько непоганий, вреднючий, правда, але... Я певна, що і йому хочеться, щоб було найкраще. В нього, бачите, теж свої плани, в нього сівозміна, він теж не від себе залежний. Поле — курці повернутись ніде, а він мусить сіяти десять культур, під кожную культуру кілька гектарів, а воно ж не все виспівається одночасово, от і починаєш крутитись з трактором по тих полях, як Марко по пеклу. А трактори в нас знаєте які? Нашому тракторові простір дай, його в степ пусти, а тут на смужках мусиш крутитись. А з Кисачкою, з тим взагалі одна біда. Лець прочахне якийсь горбик, вже з кіньми влізе, вибірково, бач, оре. Пошкрябає плужками — і рілля пересохне, і трактористові кров зіспе.

Сама того не запідозрювала, що відкриває Чумакові дивні речі. До цього йому здавалося, що у взаємовідносинах колгоспів і МТС все настільки просте і ясне, що й думати нічого, що лише варто команду вчасно подати та на важелі натиснути.

— Для багатьох МТС — то чужа республіка, або ж станція швидкої допомоги: не встигає сам, тоді подавай йому МТС. Працюють с'як-так, а тільки зберуть поганий урожай — відразу на МТС всі шишки звалють.

Цілу лекцію про емтеесівські справи йому прочитала, а сама крадькома все кидала одним оком, все придивлялася на його брови бархатисті. І так їй хотілося хоч одним пальчиком їх погладити — тож, мабуть, вони шовкові, тож м'якенькі. І чому воно так ведеться у світі, що тільки в одної людини видаються отакі брови? Он скільки в неї знайомих: і трактористів, і шоферів, агрономів і зоотехніків, все й парубків непоганих, а от брів таких ні в кого немає.

Розповідає про діло, а самій не дають спокою оті шовкові, чумаківські брови. Бентежать серце, хвилюють душу. І примушують скрушно зітхати. То ж добре, що розповідає про невелике, а коли б у Височанській МТС був добрий порядок? Що б тоді подумав Чумак про оті важкенькі зітхання?

До кожної нової людини, що з'являлась в МТС, Устим Сидорович приглядався з підозрою. Вже тоді, коли придивиться, коли людина намозолить йому очі, не звертає уваги, а в перший час навіть до своїх заступників мав недовіру. Не сподоба-

лось йому те, що Чумак, ще не обнюхавшись з роботою, подався на звітно-виборні збори до будьоннівців. Ну, хай хоч і сам Ткачук запросив, але що там робити Чумакові? Договір між колгоспом і МТС підписаний, всіх формальностей дотримуються, але ж колгосп сам по собі, а МТС по собі, то чого там не бачив замполіт? Може, Ласієвої самокритики захотілось послухати? То хай собі люди критикуються та самокритикуються, а ти свого діла пантруй, тут он справ по горлянку, не знаєш, за що руки зачепити.

Погладжував посинілу щоку, зітхав Леус. Де вже ти бачив, щоб з обласного птаха та низовий працівник вийшов? Там він до масштабів звик, дрібнички його не цікавлять. Не щастить Леусові з цими заступниками та й годі. Той сім'ю, як зозуля, жінку й чотирьох пташенят, підкинув та й очей не показує, а цей хоч і на роботі вважається, а теж десь по колгоспах розваг шукає. Біда Леусові, і не питайтеся, яка біда з цим штатом, з оцими кадрами.

Цього ранку директор немало здивувався — зайшов у контору, а там уже Чумак із старшим агрономом про щось сперечаються. Даремно, значить, пророкував Леус: «Цей начальник хіба в обідню пору на роботу виходитиме».

Старший агроном Ляшенко розхвилювався, розчервонівся, ображено піджимав губи. На привігання тільки хитнув головою, заспішив до свого кабінету.

Чумак перепинив ту втечу.

— Оце про сівозміни говорили...

Леус насторожився. Щось уже занадто розносилися з цими сівозмінами. Бригадири все щось торочать йому про сівозміни, особливо Христина старається, а це вже й замполіт. Видать, встигла Бойківна недосвідченого в свою віру повернути.

— А що там з тими сівозмінами?

— Я попросив товариша Ляшенка проаналізувати сівозміни в кожному колгоспі, підготувати пропозиції.

— Абсурд,— зашипів Ляшенко зіпсованим патефоном.— Переглядати сівозміни, ламати усталене... абсурд і не більше. Ви здаєте собі справу в тому, що викличе ота ломка?

В Устима Сидоровича занили зуби. Не розумівся він на тих сівозмінах. Ну, подумаєш там наука — чи так покроїш поле чи інак? Це тобі не штани і не пальто викроїти, тут проклав борозну та й шуруй, ганяй техніку, не коняку, слава богу, на пальному бігає, ніг не перетрудиш. Так, кажи ти, всі розумні такі поробились, що просто спасу нема. Ламай тепер голову, що відповісти? І замполітові, як новенькому, не хочеться перечити, і Ляшенка краще не займай. Як скривиться, бісів кон-

серватор, та як перекиривитись, та як почне абсурдити та шипіти, то не те що зуб, а й печінка заболить.

— А ви той... не перечте, подивіться, не важко ж плани розкинути, киньте оком, воно, може, де й той... Одна голова добре, а дві краще, та ще коли свіже око...

Ляшенко люто потер долонею неголене підборіддя, посунув у свою кімнату, бурмочучи:

— Абсурд... вивчати те, що знаєш як п'ять пальців, ламати те, що встановилося...

— Та хто ж ламає?

Ще не встиг Леус оговтатись, збагнути: чи на добре ота замполітова ініціатива, як Чумак запропонував:

— Може, по господарству пройдемось?

Це вже було щось нове. «Нове ситечко на кілочку». Ходити по господарству? Чого ще там не бачив Леус? Чого не знав, кого не бачив із свого штату? Коли треба когось бачити — в Степанка ноги довгі, збігає, покличе. Але відмовитись не наслідивсь, збагнув, що, може, й справді новому заступникові слід показати свою «парафію».

— То можна й пройтися, діло невелике.

Іншими очима дивився сьогодні Чумак на емтеєсівське подвір'я, на будівлі, навіть на берези, що постелили своє віття аж на дах майстерні. Це позавчора він був тут гість, а сьогодні — керівник, господар.

— Контору давно збудували?

Леус так і просіяв увесь. Контора — то була його слабінка, улюблене дітище.

— Минулої весни розпочали...

— Гарний будинок, — похвалив Дмитро.

Леус був готовий розцілувати Чумака — останнім часом мало похвал випадало на його долю.

— Ну, це ще він не закінчений... Ще штукатурку наведемо, обсадимо деревами, клуб відкриємо...

— Квітів треба насадити...

— Все заплановано. І квіти, і акації. Чудове дерево: і дерево, і цвіте тобі так, що спасу нема, просто такий аромат розпускає — за кілометр нюхай.

Як несподівано порадував директора, так і засмутив.

— Подвір'я прибрати треба — он скільки брухту валяється.

Леусові вже не раз давав за те наганяй сам Боровик. А тут і замполіт помітив.

— Степане! — голосно покликав Леус.

В одну мить і про акації забув, і про контору. Сопів мовчки, мружився, ждав, поки пригупає своїми важкими чоботищами конторський посылний.

— Поклич Шморгуна!

— А де він?

— А ти не знаєш?

— А коли його там немає?

— З-під землі викопай!

Степанко потяг кудись чоботища, а Леус невдоволено хитав головою:

— Кадри!

Згодом підійшов Шморгун, завгосп, по вуха замотаний у вовняну жіночу хустку, заскрипів простуджено:

— Кликали?

— Ось що, Шморгун, організуй ти нарешті, будь ласкав, штат та наведи мені порядок на дворі.— Завгосп розгублено кліпав рудими повіками.— А то, знаєш, не подвір'я в нас, а утильбаза. Та без розмов, та акуратно, бо, знаєш, я повторувати не люблю.

Пішли до майстерні, а завгосп так і стояв серед двору, здивовано оглядавсь навколо, ніби вперше сюди потрапив.

В майстерні вибухнув глухий регіт. Директор і замполіт переглянулись, обережно протиснулись через вузенькі дверцята у воротях. У приміщенні було напівтемно, через прокіптюжені вікна ледь пробивалося жовтаве світло. На верстаті глухо вурчала і почмихувала паяльна лампа, вивергаючи нерівними язиками блідо-зелене полум'я. На темних, покритих сажею стінах витанцьовували химерні тіні. Трактористи збились до гурту, прислухаються до чийогось дудотіння.

Чумак з Леусом, непомічені, підійшли ближче.

— Вже на світанку досмажили ми те порося, поклали на машину, кинулись за батальйоном. Аж увечері наздогнали. Старшина доповідає майору: «Так що привезли, товаришу гвардії майор». А майор у відповідь: «Ага, добре. Порося давай сюди, а сам на губу».— «Єсть,— каже старшина,— на губу, тільки дозвольте викликати чоловіка з три, щоб порося занести».

Знову сміються.

— Хіба у вас була пересувна гауптвахта? — допитується хтось.

— Ну, а ти, Микито, сухим вийшов?

— З Микити — як з гусака вода...

Леус рішуче присік ті теревені.

— Байки розпускаєте, зуби скалите, а трактори у вас відремонтвані? Вам, Бубон, робити нічого? Бабські казки торочите?

— Правду розказував, Устиме Сидоровичу, от грім мене побий.

Молодий, вилищуватий тракторист з непокірно вибитим з-під кашкета русим чубом аж перехрестився жартома.

Зніжковілі трактористи розходились по місцях.

— Прогулюєте? Час марно гаєте?

— Хіба ж не бачите — темно.

— А лампу засвітити ліньки?

— Гасу немає.

— Важко принести?

— Не наша функція.

Дмитро не втручався у перепалку, хоч і бачив, що Леусові не зговоритися з оцим лукавим Бубоном.

— А де бригадири?

— В коморі за деталі лаються.

Бубон явно кепкував з директора. Чумак повільно проходжувався по майстерні, придивлявся. Верстати забруднені, під ногами купи металевих стружок, брухту, багнюки перемішаної з маслом та іржею.

— А майстерня коли-небудь у нас прибирається? — запитав ніби між іншим у Леуса.

В цей час з'явилися бригадири. Спинались мовчки, дивились на Леуса. А той розходився, неначе холодний самовар:

— Свиношник розвели! Ляси точать! Порядку ніякого! Кадри — спасу нема! Пічку так і не полагодили, так і курить, як куріла? — На бригадирів напустився: — А ви куди дивитесь? Ану мені щоб сьогодні ж порядок був у майстерні, щоб усе блищало і світилося. Бо я не подивлюся... Порозпускалися, спасу нема, ніби тобі не МТС, а індивідуальне господарство...

— Як циганська кузня, Устиме Сидоровичу, чого там казати, — докинув і свого слова Бубон.

— Га? Як? Кузня? А чи не ти перший перетворив її на кузню? Дивись, Микито, ти в мене дожартуєшся...

Бубон кумедно розвів руками:

— Не плакати ж, Устиме Сидоровичу?

— Ану вас до бісової тітки, з вами тільки зв'яжися.

І рушив до виходу.

— Пішли, Дмитре Івановичу. Завтра перевіримо. Шкіру спущу з винних, коли не буде шику та блиску. Зі мною жарти короткі.

Не йшов, а біг до контори, не оглядаючись. Видно, такі в контори керувати легше, ніж безпосередньо на місці. Спасу нема з такими байдужими кадрами.

Збоку, під навісом, стояли відремонтовані машини. Чумак постояв якусь хвилину, подивився вслід надроченому Леусові, посміхнувся, пішов до навісу.

Трактори стояли в ряд, якісь сумовиті, покинуті, на крилах та кабінах дотлівав сніг — то в метелицю його й сюди накпало. Видно було — ніхто сюди не заглядав, ці машини вже потрапили у зведенні в процент відремонтованих, і до них ніхто не навідається, аж поки не прийде час польових робіт. Обійшов одну машину, другу, заглянув у гусениці, підняв капот, зиркнув на мотор. В моторі сніг узявся кашею, закров'явився.

Чумак заклопотано озирнувся. Стороною човгав Степанко. Покликав його.

Степанко, видно, був найдисциплінованішим в усьому Леусовому штаті, бо відразу ж повернув до замполіта і з лінового кроку перейшов на ще лівішу рись. На ньому були велетенські чоботи з поруділими носками, довга фуфайка, через те, може, й спотикався об уламки брухту, смішно метляв довгими руками. Підбігши, браво тернув рукавом поса, вичікувальню видивився на нове начальство.

— Так, кажеш, Степаном тебе величати?

— Степаном.

— Добре. А чи не покликав би ти, Степане, старшого механіка?

— А вони ще, мабуть, з котятками граються. Або снідають.

Чумак розгублено закліпав.

— Але я зараз, в одну мить, — втішив його Степанко.

Круто повернувся, потрюхикав стежкою. Дмитро співчутливо дивився вслід хлопчині — ніби власне дитинство почовгало перед ним.

Знову оглядав трактори. Не помітив, коли до навісу наблизився Шморгун. Стривожено, мовчки спостерігав за Чумаком. Видно, нечиста совість привела сюди завгоспа.

Чумак довгенько його не помічав, потім, побачивши, штовхнув чоботом у гусеницю трактора, запитав:

— Хто працює на цій машині?

Шморгун знітився, ще глибше втягнув голову у вовняний хомут, повільно обійшов машину, потім неквапливо відхилив обома руками хустку від рота, проскрипів:

— Так що Микитки... Бубона, сказати б.

— А покличете-но того Бубона,— чємно попросив замполіт, пригадавши, що Бубон — це отой тракторист-балакун.

Микита підходив розвальцем, руки в кишенях, кашкет на очі, а лукаві очі колючками на Чумака.

— Ваша машина?

Бубоновому подиву нема меж.

— Чому це моя? Хіба я капіталіст-підприємець? Я — робочий клас на селі. А машинка... машинка, можна сказати, державна, товариш замполіт.

Дмитро насупився — спробуй побалакати з таким політиком!

— Машину хто ремонтував?

— МТС ремонтує, фабрик та заводів ще немає у нашій височанській столиці.

— Бригадно-вузловим ремонтуєте?

— А з чим його їдять?

Чумак таки розсердився, почервонів.

— Не блазнюйте, Бубон! Я говорю з вами, як з трактористом.

Бубон спохмурнів, стиснув зуби, зиркнув спідлоба.

— Не доросли ми до бригадно-вузлового.

Чумак витяг цигарки.

— Паліть, Микито...

— Петровичем величають.

Дебелими, замащеними пальцями Микита довго длубався в коробку, видно, навмисне вимащував замполітові цигарки у масло та кіпоть. Запалили мовчки. Пустили під навісом сивий димок. Думали кожний своє. Чумак кивнув на бубонівський трактор.

— Добре відремонтували?

Бубон винувато опустив очі, повісив голову. Потім з якоюсь тугою зиркнув і собі на машину.

— Та де в біса, ще доведеться копатись та й копатись.

— Що ж у ньому не в порядку?

Микита лукаво зиркнув на Чумака. В очах чортєнята заплигали, мозок яскрава згадка освітїла. Орали вони минулою весною. Ну й спинились на перекур, Микита анекдоти почав травити, хлопці оточили його, сміються й про оранку забули. А тут замполіта принесло. Тільки-но з роботою, як і Чумак оце, знайомився. «Чому стоїте?» — питає. «Немає масла», — не розгубився Бубон. «Якого масла?» — «Звісно ж якого, коров'ячого». — «Хіба в колгоспах не доять корів?» — «Доять, але масла не дають». Розгнівався замполіт, мовчки подався в село, а трактористи мерщій на машини, нум, хлопці, за оранку.

А десь, може, через годину сам Кисачка в поле примчав, кілограмів на п'ять кавалок масла привіз. Коли замполіт проїздив назад, трактори гуділи на всю околицю, а трактористи реготалися на все поле. «Привезли масло?» — питає. «Привезли! Бачите ж — діло пішло на повний хід».

Той спогад, мов біс, штовхнув Микиту на новий жарт.

— Та так воно ніби і все в порядку, товаришу замполіт. Тільки гук несправний.

— Що, що?

— Гук.

На Микитиному обличчі — ні тіні сміху, ні лукавства, самісінький тобі смуток і безнадія.

Чумак і собі заклопотався, засумував:

— А то так. Без гука не поїдеш.

В Микити ледь помітним лукавством скривилися губи.

— Але ви, Микито Петровичу, не про все розказуєте. Про гук сказали, а про хедер ні слова...

Бубон закліпав очима. А Чумак відразу ж напосівся на жартівника.

— Невже ви думаєте, що трактор така складна машина, що в ній лише вам одному пощастило розібратись?

Микита відвертим поглядом глянув на замполіта, розсміявся.

— Та то був у нас випадок...

І розповів слово до слова всю пригоду з колишнім замполітом.

Ще й не насміялись досхочу, а тут Степанко пригунав.

— Вони вже поснідали і зараз ітимуть.

З Микити жартівливий тон мов рукою зняло, скаржився Чумакові щиро:

— Воно що ж виходить, товаришу замполіт, хіба ж це ремонт? Це одне умопомрачення, копання без ніякого толку. Коли б детальки були — ото було б діло. А що ж старим латати, наварювати та доточувати — вже відомо які наслідки. Руки не підіймаються на такий ремонт — ані тобі підшипників, ані шестерень, хіба це порядок? Це вам не в танкових частинах, товаришу замполіт.

— Ви — танкіст?

— А то ж хто. А ви... теж у танкових?

— Теж.

Ось тут уже й зав'язалась між двома недавніми вояками справжня розмова. Виявилось, не раз сусідами в боях наступали, скільки знайомих серед старших командирів знайшлося.

Одним словом, коли б не перебив тієї розмови старший механік, то, мабуть би, до самого вечора вистачило спогадів у кошних танкістів.

Пилип Митрофанович Горобець, старший механік, був собі мовчуном. Знаючий, освічений механік, але мовчазний, як риба, слова від нього зайвого не почувеш. Готового скільки завгодно слухатиме, а свої слова, мов червінці, скупо відраховує.

Це тому, що Горобець був людиною цілком сформованою і досвідченою. Встиг переконатись: говіркому важче живеться, ніж мовчуніві. Наговориш, наобіцяєш, а тоді виконуй, бо недаремно кажуть люди: слово як горобець, випустиш — не ввіймаєш. Пророниш слово, пообіцяєш, а на тебе, диви, вже й тиснуть — роби. Отож слово ще сяк-так можна було з Пилипових уст почути, але будь-якої обіцянки в нього й кліщами з горлянки не вирвеш.

Пилип Митрофанович жив своїм розпорядком, емтеєсівські закони не для нього писані. На роботу з'являвся точнісінько о дев'ятій, з подвір'я зникав одночасно з Степанковим сигналом. Мовчки в робочий час тупцювавсь в майстерні біля машин, з якоюсь таємничою міною на обличчі спостерігав за роботою трактористів. Не проронивши й слова, чвалав до контори, подовгу вимудровував доповідні записки, писав заявки на запасні частини до тракторів та машин. О другій — хай хоч каміння з неба — йшов на обід. По обіді спочивав, а потім копошився в господарстві. Сам особисто, бо не довіряв навіть дружині, доглядав корову, годував кабана. Цей кабан мав для Горобця притягальну силу — годинами простоював механік в сажі, чував м'якого кабанячого живота, насвистуючи щось ніжне й задумливе. На емтеєсівському подвір'ї з'являвся з єдиною метою: чесно завершити свій восьмигодинний робочий день.

Хоч Степанко кликав Горобця десь о восьмій, він все одно умудрився ще з півгодини погратися вдома з кошенятами, покатав на плечах невсипучу доньку і тільки тоді, все ж достроково, почвалав на роботу. Його охопила тривога: хто зна, що воно за людина цей новий замполіт? Леуса пощастило легко об'їздити, а з цим хто зна як буде, хто зна, чи так буде просто й нове начальство вкоськати.

Йшов з твердим наміром — схилити і нового замполіта до свого розпорядку.

Коли побачив, що Микита Бубон дружньо, душа в душу точить лясні з Чумаком — насторожився і... порадив. Здогадався — замполіт береться за непокірних. Микиту Бубона меха-

нік хоч і не любив, але в душі поважав за непокірність, за незалежність характеру, і, коли побачив, що той уже полонив новачка, понадіявся — і він, Горобець, теж не промахнеться.

Микита довірливо розвітався з Чумаком, йшов назустріч Горобцеві. Світив лукавими очима, лупив добірні зуби.

— Що снилося, Пилипе Митрофановичу?

Не було такого дня, щоб не вколов старшого механіка цим питанням. Горобця казило, але він не виказував свого гніву. І на цей раз пройшов мовчки, ніби й не почув того глуму.

Ще здалеку Горобець запримітив, що на подвір'ї діялось щось нове, незвичайне. Біля контори Шморгун розмахував руками, дві-три жінки, видно, прибиральниці, орудували лопатами, хтось тягнув старе дишло від сінокосарки, Степанко котив побиту часом покришку.

Наближався неквапливо, як людина, що знає собі ціну, впернена і у власних діях, і в діях усіх інших, переконана в тому, що все, що тут робиться, то робиться правильно, що інакше воно й бути не може.

Чумак зміряв з ніг до голови механіка, який, не дійшовши кроків з десять, став на стежці, в покривлених великих валянках, чорному вишмаруваному козушку з рудим коміром, в шкіряній шапці з відвернутими жовтими вухами. Подумавши щось, Горобець підійшов впритул, недбало ткнув начальству м'яку, розпарену руку, кивнув на подвір'я:

— Порядок наводять?

— Давно слід було навести.

— Повинен сказати, не від мене залежало.

Чумак нічого не відповів, якийсь час тільки вивчаюче дивився на Горобця, потім повелів:

— Покажуйте, товаришу механік, своє господарство.

Горобець байдуже кинув оком на машини.

— Тут і показувати нічого.

— Розповідайте, чого у вас не вистачає.

— Повинен сказати, що коли б було все, чого не вистачає, то був би повний порядок.

— А все ж?

Ой, як не хотілося Горобцеві говорити, ой, як не хотілося! Зиркнув на Чумака жалібно, ніби благав: і чого ти до мене присікався, чоловіче добрий? Невже ти сам не бачиш, невже тобі до всяких дрібниць докопуватись охота?

— Шестерень нема. Підшипників... Пальців і тих обмаль...

— Що ж ви робите?

— Повинен сказати, роблю все, від мене залежне.

Мов кліщами виривав з нього Чумак кожне слово.

— Що саме?

— Заявки пишу в Тракторозбут. Відпрацьовані деталі наварюємо... Повинен сказати, дурна робота...

— І що ж вам відповідають на ті заявки?

— Повинен сказати, дивляться на нашу МТС крізь пальці. Хто ближче до області, розхватають деталі, а нам — облизня...

Чумак запитав про якість ремонту тракторів, які стояли під навісом.

— Робота покаже. Повинні б походити... Воно коли б же деталі як деталі...

З сумом дивився Горобець кудись убік, йому явно хотілося якнайшвидше відкараскатись від цього набридливого співрозмовника, дати собі спокій.

Зарятував Горобця Степанко. Пригупав своїми чоботищами, повідомив, що механіка з району до телефону кличуть. Горобець ніби тільки цього й ждав, не забарився дременути від Чумака. Віддалившись на кілька кроків, помітно збавив ходу. До контори вже зовсім підходив без ніякого бажання — передбачав безпомилково, що й телефонна розмова буде для нього неприємною.

— Знову патратимуть Горобця, — засміявся Степанко.

— А його що... часто?

— Ого! Буває, що й по тричі на день кличуть. Аж упріє весь, піт з нього у три ручаї...

— За віщо ж його?

— А то немає за що? Я сам на нього злий, як пес. По п'ять разів кличеш — ніяк не докличешся. А Устим Сидорович ще й сердиться, каже, погано кликав.

Чумак гірко посміхнувся, не знаючи того, що повторює Леуса, подумав уголос:

— Кадри!

Степанко вже давно переконався в тому, що МТС без нього б не існувала. Він жив своєю службою, він життя свого не уявляв без одієї щоденної біганини, без Леусових наказів, без Бубонових насмішок, без Горобцевого сопіння. І хоч був тут і наймолодшим, і найменшу обіймав посаду, а вірив: піди він, Степанко, з контори — і все розвалиться, розпадеться, Леус залишиться без нього, як без рук, Горобець не вийде на роботу, припиниться будь-який рух у майстерні, бо хто ж тоді так ретельно, з таким щирим захопленням, вклавши всю душу, відкалатає в оту іржаву голосисту рейку, що висить посеред подвір'я, мов довічний вішалник на почорнілому стовпі.

Більш за все любив Степанко калатати в рейку, сповіщаючи околицю і про початок роботи, і про перерву на обід, і про шабашування. Мабуть, ото ще паламарі у свій час видзвонювали у дзвони з такою побожністю і так зосереджено, як це робив емтеесівський дзвонар. Не зважав на те, що металевий прут при кожному ударі неприємно трудить у руку, бив азартно, на совість, випускав такий каскад звуків, що вони в одну мить повинню заливали широке подвір'я станції, малиновою хвилею перекочувались через дрімотливу діброву, залітали в село. Зачувши його, школярі, недавні друзі Степанкові, на мить припиняли гру або підіймали голови від книг чи зошитів, прислухались, думали тепло: «Степанко калатає».

Аж до того часу, коли Степанко задзвонив на обід, Чумак не злазив з Горобцевої душі. Витягнув знову його на подвір'я з комори та примусив розповідати про кожний відремонтований трактор.

Спочатку Горобець, думаючи, що замполіт в техніці не знається, почав був викручуватись, небагатослівно пояснював:

— Повинен би походити. Відремонтували капітально.

Та коли зрозумів, що Чумак на машинах знається краще за нього, став більш говірким і одвертішим, викладав усе на чистоту:

— Як самі бачите, на мотузках тримається.

Приготувався до найгіршого. Знав — за такий стан тракторного парку по голівці не поглядять, це вже так і знай — з роботи наладять, новенький не пропустить нагоди показати свою ретельність та тверду принциповість. З сумом оглядався навколо, йому враз стало жаль і МТС, і людей, до яких уже звик, і навіть Леуса — людини доброї, слабохарактерної, чим Горобець так безсоромно користувався.

Коли над подвір'ям злетіла Степанкова симфонія, Горобець важко зітхнув. Прийшла обідня пора, а чи ж то йому полізе сьогодні борщ у пельку?

Чумак сказав:

— Що ж, Пилипе Митрофановичу, доведеться, поки не пізно, виправляти становище.

Горобцеві перехопило дух. Збагнув — ніякого присуду йому не буде. І відчув себе весільним — ні, що не кажіть, а немає в світі такої сили, яка вибила б його, Горобця, із сідла, незамінима він тут людина, без нього не обійдешся, не проживеш. Отож дивись, Пилипе, в обое, не продешеви, не наклич на власну голову зайвих клопотів.

— При вашій допомозі повинні б виправити.

Дмитро бачив, що Горобець хитрує, але не подавав виду.

— Про це не турбуйтеся. Спокійного життя нам не буде.

Пораділий Горобець поплуганився на обід, а Чумак завернув до майстерні.

Трактористи не реагували на Степанкові сигнали. Ніби їм не для них була заведена ота музика. З сміхом та жартами вишкрібали підлогу, викидали геть за двері на дерев'яні носилки шматки цегли та різну непотріб. З відчинених дверей тягло пилюкою, Микита Бубон заклопотано порався біля напіврозваленої пічки — складав її заново.

Христина з дівчатами мили підлогу, хлопці натирали до блиску верстати, змащували тонким слоєм мастила станки.

Микита запросив Чумака, мов давнього знайомого:

— Приставайте до гурту, товариш замполіт.

Чумак оглядався хазяйновито, вже й сам придивлявся, за яке діло узятись.

— По пічницькому ділу не майстер? — допитувався Бубон. — Ставайте підручним — навчу печі ліпити, на старість вареники їстимете.

Дмитро очоче став у Бубона підручним: цеглини йому подавав, а сам придивлявся до парубка.

А Микита вже сів на улюбленого коника:

— Дівчата наші бачили як працюють? Мабуть, і в рідної матері так підлог не шмарували. Придивляйтесь, хлопці, котра моторніша, бо з моторної справжня хазяйка вийде. Правда, Іване?

Іван, сором'язливий, чорнявий красень, що подавав Бубоніві розмішану глину, безпричинно спік рака. Чумак не знав того, що він ось уже який рік безуспішно залицяється до трактористки Марії, одружитись збирається, а сказати про це дівці ніяк не посміє.

Христина найусердніше, аж ніби з озлобленням натирала недогризком березового віника підлогу, час від часу крадькома поглядала на замполіта. Їй і радісно було, що він тут, і який не по собі: що подумає про неї?

— Порядок в танкових частинах, — не вгавав Бубон. — Бачите, який затишок в майстерню заганяємо, краще ніж в гуртожитку буде. До речі, ти, Власе, можеш з своєю молодницею в майстерні загіздитись.

Влас, білявий парубок, що зосереджено возився біля верстата, так само, як і Іван, засоромився — з нього, молодожона, все насміхалися: не сиділося йому в гуртожитку, кожного вечора за десять кілометрів у село на ночівку бігав.

Вже нешвидко опісля того, як Степанко сповістив, що обідній перерві кінець, припинився той аврал. Виглядала те-пер майстерня, як лялечка, вікна повеселішали, вологістю пахло з підлоги, а від щойно полагодженої і затопленої пічки тягло пахучою глиняною парою.

— А тепер, хлопці в моторах поколупаємось...

— Колупаємось, а яка з того користь?

Це Влас, отой молодожон, сказав з тугою.

Бубон відразу ж все повернув на жарт.

— А ти як думав, хлопче? Біля молодички відлежуватись?

А ти колупайся, грій лоба біля моторчика, от і думатимуть люди, що діло робиш.

Трактористи з надією дивились на Чумака. А він переходив від станка до станка, уважно заглядав у розібрані, ремонтвані коробки моторів.

— Та помовч ти, Микито,— озвався бригадир Заєць.— Тут не до жартів. Серце болить, коли поглянеш. Нам машини довірені, техніка, а виходить... Половина тракторів не витягнула норми...

— А чому?

— Вийде в поле — день-два покрутиться і вже на ремонт. А норма ж сама не виконується.

— Та дайте мені деталі справні в машину, та забезпеч... то я тобі дві норми залюбки відгуркаю.

Видно неспокійний, невгамовний цей Влас.

— А ти такий... Ти в нас зівка не даси...

До самого вечора не заходив Чумак у контору. Все приглядався до машин, а сам ловив кожне слово, кинуте чи то в жарт, чи серйозно, все прислухався та придивлявся до тих, з ким звела його доля.

Коли задовго після Степанкового вечірнього сигналу повертав додому, його думи вертілися навколо одного: які тут різні, які не схожі одне на одного люди.

Вдома Христина запитала:

— То як вам наші хлопці й дівчата?

— По-моєму, чудові люди.

Христина блиснула на нього вдячними очима, гаряче ствердила.

— Чудові.

У ТИХІЙ ЗАВОДІ

Архип Логвинович досадливо поглядав на вікно. Вже стемніло, вже й вечеряти час, а до хати немов стежку закидало.

Вже в який раз Парася запитувала: а чи подавати на стіл. Видно, їй не сиділось у хаті, видно, кудись уже надумала гайнути молода Кисачківна.

— Вспіється,— бурчав батько,— вечір — що той рік.

— Еге ж, він тобі сяде один вечеряти, ох,— озвалася з печі Кисачиха.— Він тобі сяде... пельку ж ні з ким заливати.

Архип не збирався сперечатись з дружиною. Сперечатися з Горпиною Іванівною — справа марна. А до того ж, вона безпомилково вгадала чоловікове бажання.

Про Кисачку в районі гуляли анекдоти. Говорили: Кисачка лє, як у бочку, але ніколи не п'яніє. Багато хто потай зітхав, завидуючи тому рідкісному таланту. Сміялися: Кисачка, мовляв, знайде гостя й до сніданку, й до обіду, й до вечері, бо не йде йому їжа без чарки, а самому скупа головиха ніколи не піднесе й наперстка.

— То подавати? — знову за своє Парася.

Кисачка промовчав.

А з печі рішуче:

— Горе мое та й годі. Та коли б мені не хвороба... Я б тебе нагодувала... Сідай вже та вечеряй, виглядаєш, як кіт миші.

Архип Логвинович змушений був хитрувати.

— Може, Степан Онуфрійович завітає...

Кисачиха перестала охкати, помовчала якусь хвилину, потім озвалася невпевнено:

— Є там людині час з тобою чаркуватися... Сідай вечеряти, не сердь мене.

А Парася вже подавала вечерю. Поставила серед столу паруючу миску з борщем, накидала з чавунця кашу. До столу відразу ж підсіли двоє меншеньких — Остапко, який рідко коли розлучався з книжкою, і першокласниця Настуня. Взялися за ложки.

Парася поставила й кашу, накраяла хліба.

— Тату,— озвалась несміливо,— мені в село треба...

Архип Логвинович промовчав. Він безпомилково знав, чому тягне дочку в село, до кого тягне Парасю. Це його просто збило, але гнів повернув на інше. Запримітив — Остапко, несучи ложку до рота, очі косить у книгу. Взагалі та Остапкова ретельність до науки була Архиповою гордістю, він любив похвастати при нагоді, що з сина вийде не якийсь там колгоспний голова, а птах — бери вище. Але зараз... батьківська

дерев'яна ложка, виблиснувши дном, огріла хлопця по лобі.

— Сів їсти, то їж, шибенику, пасеш очі... порозпускались, босота!

Остапко ображено зажмурився, заціпенів біля столу.

— Їж! — гримнув батько. Настунька приснула була сміхом, та враз опам'яталась, перелякано блиснула оченятами на батька, придушила в собі той сміх. Остапко неохоче запрацював ложкою.

Якийсь час тільки чулося Архипове сопіння та смаковите сьорбання.

— Тату! То я піду, тату...

Архип гнівно кинув дочці:

— Йди хоч з блиску та дай мені спокій!

На печі заохкала дружина:

— Прикуси язика, старий дурню. Розпустив при дітях пащеку — голова, називається! Немає в тебе, гемона, культури й на ламану копійку.

Ложка знову влипла в Остапового їжачка.

— Не бовтайся, лайдаку, в мисці! Ганяєш, наче жвором по озеру.

Остапко прикрився рукою, ковзнув з лави, ображено посунув за пічку.

Наступила неприємна мовчанка, навіть сьорбання було вже не таким смачним і соковитим.

— Архипе, агов, Архипе! Ой, чи, мо, вже ти й оглух?

— Та що таке?

— Може б, лікаря покликав — душа виходить.

Архип не перестав їсти, тільки насупився.

— Та, може, воно той... пройде.

Архипиха запричитала плаксиво на всю піч:

— Ох і послав же господь мені чоловіка! Не б'є, не лає, та й ні про що не дбає. Ну, що ти робитимеш, коли я складу руки? Запустіє й хата, й увесь колгосп, от скарай бог, запустіє.

Цього разу ложка не минула Настуньки.

— Їси то їж, ледащо! Мотає головою, мов коняка у петрівку.

Так Настуня і не діждалася каші. Беззвучно заплакала від жалю та образи, подалася й собі до Остапка.

В дворі озвався Сірко. Спочатку залився дзвінко, перелякано, потім заскавучав ображено, відступив за хату.

В сінях загувало, розчинилися двері, в хату вступили Ткачук з Ласієм.

Кисачка зустрів їх біля порога, радо вітав гостей.

— Яким це вітром, Степане Онуфрійовичу? Я вже думав, що ви й дорогу забули в «Добробут». Парасю — роззявила рота! — візьми віника, обмети гостям чоботи. Горпино! Може, тобі вже полегло, злізла б з печі. Чи не чуєш хіба, які дорогі гості завітали?

Старанно вибивали біля порога шапки, змітали сніг з плечей.

— Задуло під весну, — бубнів Ласій.

А Ткачук весело гукав до Кисачихи:

— А це що за напасть? Неэдужаєте, Горпино Іванівно?

З-за комина висунулось кругловице, розпарене обличчя господині.

— Помирати надумала, Степане Онуфрійовичу, помирати. Така вже слаба стала, як риба в'яла.

— Та що ви, Горпино Іванівно! — наблизився до запічка Ткачук. — Отака геройська молодиця, гордість, так би мовити, наша...

— Були молодицями, Степане Онуфрійовичу... — пишалась на печі Кисачиха.

— Злазь, нумо, з печі, підлікуємо.

— О, й ви завітали, Максиме Антоновичу?

— Та що ж вам приключилося, кумо? — вже стривожився Ласій.

Горпина Іванівна повільно сповзала з печі.

— Ох, підвередилась, куме. Чорт мені підкинув діжку з капустою в погребі переставляти...

Стала посеред хати — висока, огрядна, червона чи то від гарячої печі, чи від хвилювання. Примруженими очима Ткачук нахабно обмацував повний стан головихи. Горпина Іванівна перехопила той погляд, запишалась, поважно попливла по хаті, мов човен по тихій заводі.

Що то хазяйка в хаті. Дочка Архипові борщ та кашу під носа поставила, а для гостей і смажені карасі, й ковбаса в смальці, й пироги з калиною знайшлися.

— Параню!

Й сліпому стало видно, коли перед матір'ю стала вісімнадцятилітня донька, що Парася викапана мати.

— Занеси огірочків, капусти.

— Сала, стара, наріж, — нашіптував Архип дружині.

— Без тебе знаю, одоробло. Про московську б потурбувавсь. Чи забувся, що Степан Онуфрійович п'ють?

Кисачка знітився, пробубонів сердито:

— Вхопило ж десь того Пацьоренка.

Ніби не знав Кисачка свого бригадира, даремно тільки хвилювався та сердився. Як тільки з'явилися на столі огірки та капуста, а тут і Пацьоренко в хату.

Оскільки Гаврило Пацьоренко в «Добробуті» не в останньому ряду, а, як кажуть, людина на виду, то й варто з ним познайомитись ближче. Хай поки гості будуть віднікуватись та примусять Горпину Іванівну як довше себе упрошувати, то ми й розкажемо вам дещо про Гаврила, може, й таке, що в цій хаті при ньому й не скажуть.

В «Добробуті» всього сорок двоє господарів. Кисачку це пригнічує неймовірно, адже, як не крути, не виходить двох бригад. А йому так хотілося їх мати — хай би вже тоді хто сказав, що вони карликові. Не раз Архип Логвинович підлабузювався до Ткачука, не раз умаслював начальство, упрошував, але нічого не виходило. При всій повазі до добробутівського голови Ткачук не згодився на другу бригаду. Правда, Кисачка здогадувався, чому так вперся Ткачук, — Горпина псувала весь задум. Затялася клята баба: «Вистачить і одного п'яниці, я своєю ланкою всіх нероб не нагодую».

Воно й справді: не лише бригадир, а й сам голова у «Добробуті» не перетруджувались. Колгоспними справами керувала... та не будемо кидати недоброї тіні на господину, не варто обмовляти того, хто тебе до столу майже силою тягне, краще вже скажемо про Кисаччину діяльність. Архип Логвинович був запеклим рибалкою, ото ж влітку його більш на річці бачили, ніж в конторі колгоспу.

Гаврило Пацьоренко весь час вертівся біля людей. Кожного ранку підіймав колгоспників на роботу. Правда, коли б у «Добробуті» були несвідомі люди, то один Пацьоренко з ними не справився б. Нелегко було за один день обійти всі сорок два двори, коли вже десь у третьому чи четвертому доводилось бригадирові натрапити на майже нерозв'язні питання.

— Одарко, на роботу! — гукав під вікном чиеїсь хати Гаврило.

— Гаврилочку, дорогенький, не невольте...

Зосереджений бригадир заходив до хати, безпомилково передчуваючи, що тут без його активного втручання не обійдеться.

— То ж чому, Одарко?

— Ой, не можна мені сьогодні, хоч вбийте.

Пацьоренко заклопотано чухмарив потилицю.

— Не знаю, як бути з тобою... Учора не була...

— Учора? Соколику мій, Гаврилочку мій, так же ж не можна було, уже ж так не можна.

— ...позавчора не була.

— Позавчора? Ой, так же поперек ломило, ой так уже крутило...

— А дрова, не бійсь, весь день тягала.

— Так хіба ж то позавчора?

Одарка гомоніти гомоніла, а рукам гуляти не давала — мов уродилась на столі і картопля з курчам смажена, і вареники в сметані, та й та ж... плящина, мов з казки, на стіл скакнула.

— Поснідайте, Гаврилочку, ще ж, напевне, не снідали.

Гаврило ще й комизився.

— Куди там снідати — ділов по горло. Мов пес, з ранку до вечора мотаєшся, присісти ніколи.

— Атож! Все на голову однієї людини, мир увесь содержите.

Куди ж тут не сісти до столу? Тут заплакати можна від розчулення та жалю до самого себе: бач, скільки в тому колгоспі люду, скільки справ, а всі на одній, Пацьоренковій, голові.

Вже виповзаючи з Одарчиної хати, Пацьоренко щедро обіцяв:

— А трудодня я тобі все одно пропишу...

Від Одарки Гаврило прямував у чийсь клумю, перевіряв, чи є там сіно, чи немає нужди в колгоспника на харч для худоби. Виявивши засторонку повним, задоволений бригадир розлягався на злежалому сінці та віддавався глибоким думам про те, що мав зробити ще в цей гарячий день. Думав-думав та непомітно й засипав смертельним сном. Вже в надвечір'я вибирався на вулицю, забігав додому, хлюпав холодною водою в розпухлу фізіономію, кидав на плечі метровку, чимчикував у поле заміряти оброблену площу. Найчастіше зустрічався по дорозі з людьми, записував виробіток на віру — бо в «Добробуті» колгоспники вже досягли найвищої свідомості.

Взимку Гаврило був надійним партнером Кисачці. Тільки забажається голові випити — бригадир вже тут як тут та ще й не з порожніми руками.

Ось ми й познайомили вас із Гаврилом — вибачайте вже, що портрета не змалювали, фотографії не зняли, все одно виставляти на дошку пошани не доведеться, в «Добробуті» ще не водилося таких речей. А Горпина Іванівна все гостей до столу не впросить.

— Парасю! Зачини віконниці, замкни двері, — командувала головиха, — бо зараз весь колгосп злізеться.

Парася знала своє:

— Мамо... Я швидко повернуся...

— Ніяких піду, ніяких повернуся...

— Повітрям не подихаєш...

— Я тебе подихаю! Може, подати буде що треба чи з стола прийняти. Ложки он залізні поклади.

Кров ударила Парасі в обличчя, пригнічена і розгублена, шмигнула в другу кімнату.

Кисачка розпитував Ласія:

— То, значить, у вас, куме, вже відшуміло?

— Можна сказати, відзвітувались і зобов'язались.

— Цікаво, які ж ваші зобов'язання? На Золоту Зірку, певно, націлились, куме?

— Золоту не золоту, а дечого думаємо добитись. Електростанцію он будуватимемо.— І до Горпини Іванівни: — Так що розпрощайтесь, кумо, з своєю славою. Затопить ваші конопляники.

— Жартуєте,— махнула байдуже рукою Кисачиха.

— Добрі жарти,— посміхнувся загадково Ткачук.

— Це ж як? — нарешті повернулась мова до Кисачки.— Та конопляники нас же тільки й годують. Весь «Добробут» живе з конопель. Ти чуєш, Горпино?

— А послухай їх, Архипе. Хіба ж кум не наговорить?

— Якби ж то так. Збори постановили. Назарко настояв.

— Отой Яцухенко?

На порозі з'явилась Парася. Та так і завмерла. Забула, що й ложки на стіл треба покласти.

— Так і сказав на зборах: «Затопити, каже, треба Кисаччині конопляща».

Парася мало не плакала:

— І нічого він не говорив. І для чого неправду...

— Геть звідси! — крикнув на дочку Кисачка.

Парася кинула на стіл ложки, аж ті забряжчали на всю хату, побігла до себе.

Горпина Іванівна забула й гостей до столу запрошувати.

— Та що ж це діється, Степане Онуфрійовичу? Куди ж район дивиться?

Ткачук міцно стиснув Горпинин лікоть.

— Коли цього не підтримає «Добробут», район не затвердить.

— Та хто ж підтримає? — кипів Кисачка.— Та ми ж тільки на тому й тримаємось. Ну, чекай же, розумнику, прийдеш ти до хати...

— Ноги його не буде на моєму порозі! — рішуче заявила Горпина.

Вона вже заспокоїлась, опанувала себе, майже силою почала всадовлювати гостей до столу.

Вже давно відлунав Степанків гонг, а Христина й не думала шабашити. Все поралася то в майстерні, то біля майстерні та все поглядала на контору — чи швидко вже Чумак радитись з Леусом перестануть, чи скоро додому зберуться. Не стало їй життя без квартиранта та й годі. В його присутності мліла, забувала про все, хотіла, щоб швидше вже пішов, розв'язав їй душу. А тільки-но зоставалась одна, невимовна тривога, сум і неспокій брали її у свої лабети.

Відразу ж, якимось інстинктивно, відчула, що вже вийшов на подвір'я. Зиркнула — і справді, стоять з Леусом, розмовляють, ще, бач, не наговорилися. Досада її взяла — не відпускає той старий Леус замполіта ні на крок, так все й тримав його за руку. Але, здається, таки не без совісті Устим Сидорович, подався нарешті до своєї берлоги.

Чумак стоїть біля контори, жде когось. Може, її, Христину. І вона, забувши закрити двері, поспішно витирає хустиною пальці, хвильна, вся наелектризована радістю йде до нього. Вона не може не йти, вона готова летіти, хоч і не знає, що йому скаже, як дивитиметься йому в очі.

Він зустрів її привітно, ніби тільки й ждав оце.

— Христіно Андріївно! А ви мені ось так потрібні.

Так і спалахнула вся, так і стрепенулась: «Для чого б то?»

— Я вас слухаю...

— Порадितись з вами хочу...

«Порадितись? Про що радитись?»

Останнім часом Христина навіть зовні стала іншою. Раніше спокійні, трохи насмішкуваті очі тепер весь час горіли якимсь негасимим внутрішнім вогнем, стали бездоннішими, великими, такими, як завжди бувають очі в дівчат на весну. На смаглявих щоках горів рум'янець. Першими помітили ту зміну дівчата-трактористки, мовчки, але пильно стежили за бригадиркою.

Сонце вже давно вляглося за обрій, в небі високому, побережному синьому, спалахнули морозні зорі, на заході слабо жевріла бліде-рожева заграва. Тиснув морозець.

— Вам не холодно, Христіно? — затривожився.

— Ну, що ви... Такий вечір...

Чумак хмурих брови, видно, думав над тим, що мав сказати.

— Вирішили оце ми з Устимом Сидоровичем провести збори механізаторів...

Вона слухала уважно, хоч у душі була розчарована словами Чумака. Вона й сама не знала, чого ждала від нього, що могла б йому порадити, але тільки не це повідомлення їй хотілось почути.

— В нас таке буває рідко...

— Ваша бригада працювала за погодинним графіком?

— Біда то наша, а не графік... Осоромились та й усе.

— Чому ж то?

— Не допомогли нам. Леус каже: «Як хочете працюйте, аби норму витискували». Голови колгоспів сміються з нашого графіка, а тракторист без допомоги безсилий.

— Але все ж якісь наслідки були?

— Незначні.

— Ось я й хотів просити вас, Христіно Андріївно, розкажіть про свою роботу на зборах.

— Ой, з мене такий доповідач!

Йй приємно було, дуже приємно, що Чумак звернув увагу на її роботу, пропонує виступити на зборах. Але й боялася тих зборів. Не тому, що не вміла говорити — ого, вона вміла таке сказати, так сказати, що до печінок багатьом оті слова доходили, а тут... справді боялась. Це ж говорити при ньому... Тут просто не можна... Тут треба сказати так...

Стояла задумлива, не зважувалась відповісти ствердно.

А Чумак, видно, вирішив, що справа полагоджена, перейшов до іншого.

— Ви бували в гуртожитку в хлопців?

Вона перелякано глянула на замполіта. Чому б то вона мала з хлопцями водитись, по гуртожитках чоловічих розгулювати?

— Не доводилось. Мої дівчата — в селі...

Чумак не помітив Христіниного збентеження.

— Дивуюсь просто, як до цього допустили. У кімнатах бруд, постелі — як земля, бібліотека — на замку, трактористи в карти грають...

Вся так і загорілась, винною себе відчула. Адже депутат районної Ради, повинна була й до цього приглянутись. І все ж намагалась знайти собі виправдання: а коли б і знала про все те? Чим би зарадила, що зробила? Хіба ж такі, як Бубон, послухаються, приймуть її пораду до уваги?

— Чи не могли б ви якось вплинути на наших парубків?

Вплинути? А й справді, чому це вона не зможе вплинути. Сміливо глянула на Чумака, сказала твердо:

— А знаєте що? Завтра ми їм організуємо... До нових віників пам'ятатимуть.

Чумак засміявся.

— Що ви зробите?

Посміхнулась і вона.

— Секрет!

До них несподівано підійшов Леус.

— А про віщо ви тут секретничаєте?

Обоє зам'ялись, не розкрили своєї змови директорів.

— Секрети в секреті тримають, Устиме Сидоровичу.

Леус не став добиватись розсекречення чужих таємниць.

— То підемо?

Втрюх рушили до Високого. Коли порівнялись з двором Бойків, Христина з подивом побачила — минає Чумака хату.

— Куди ж ви?

— Ого, в нас сьогодні справ цілий міх, — за Чумака з бадьорою таємничістю відповів Леус.

З Височанських горбів всі добробутівські землі немов на долоні. Здається, рукою подати до Кисаччиних володінь. Але то так лише здається. Взимку туди потрапляли просто: мороз мостив на Соболянці такі міцні мости, що можна було й трактором їздити. Отож зима була улюбленою порою добробутівських хлопців та дівчат — не відчували вони тоді себе закинутими на глухий виселок. Влітку було гірше: хтось надумав прокласти моста через річку аж за селом, отож, перш ніж потрапити в «Добробут», треба було перейти все Високе, прочичкувати вигоном, а вже потім завітати до Кисачки в гості майже з тилу.

І незчулися Леус з Чумаком, як біля Соболянки опинилися. Забарились вони, на землю вже давно впала ніч, але від задуманого не відмовились. Пообіцяв Леус Чумака з Кисачкою познайомити, — вже знав замполіт і Ласія, і Яцухненка, — то як не побувати в «Добробуті»? Зібрались туди ще завидна, та по дорозі Андрія Оболенського зустріли — біг додому наляканий, стривожений. Батько захворів.

Леус, безумовно, не проминув двору свого партизанського друга.

Старий Оболенський лежав на дивані, немов мрець, склавши воскові руки на грудях. Бліде обличчя його ожило, коли в хату зайшли гості, на устах заграло щось подібне до посмішки, каламутні очі посвітлішали.

— Заходь... те...

Коло хворого поралась лікарка, видно, поспішала — халат поверх пальта зимового. В руках шприц блискучий, першу допомогу подавала.

— Що з тобою, Петре?

— Притиснуло, Устиме... мабуть, на погоду...

Посиділи трохи для годиться, поговорили... Ніби й недовго були, а ось уже й ніч упала.

— То, може, той... на завтра відкладемо? — запропонував був Леус.

— Навіщо ж відкладати на завтра те, що можна зробити сьогодні?

— Про мене...

По дорозі Леус розповідав про Обононського. Партизанили, бач, разом. Виявляється, дід Петро був кращим розвідником. Завів попівську бороду, виростив козацькі вуса — не добереш і що воно: дід звичайний чи під-розстрига. Виділили йому кашоногу шкапу, роздобули десь горшків та макітер, возив той дід добро те на висип продавати. І не було, мабуть, скупішого горшковоза в світі — торгувався неймовірно, дорожився, продавав свій товар неохоче, рідко — невігдно, бач, було продавати, треба було якнайбільше сіл та містечок об'їхати з тим череп'ям. Довго возився з тими горшками Петро, в різних бувальцях бував, але щастило — сухим з води виходив. Та таки ж нарвався на своє: впізнав його якийсь куркуленко, в поліції служило, падло, ну й зацімбелили діда. Що вже вони тільки робили з ним у вогкому підвалі поліційному — одні стіни про те знають, не любить згадувати того Обононський. Ледь живого та теплого врятували партизани — на районі центрі налетів Боровик, весь гарнізон ворожий розколоматив.

Довго не ставав Обононський на ноги. Лежав у партизанському шпиталі, кашляв, задихався, плювався кров'ю. Потім трохи полегшало людині, на ноги почав спинатись, подовгу сидів десь на пеньочку біля куреня партизанського. Згодом виписали його з шпиталю, хоч здоров'я дідові й не повернули. Приписався він до Леусової господарської частини, але вже відомо, яка то була поміч від хворого...

Леус розповідав про все те з тим байдужим спокоєм, за яким треба вміти збагнути невимовну велич, подвижницьку силу тих, про кого розповідає людина, не вбачаючи в усьому тому чогось незвичайного. Отаке було трапилось з людиною — а хіба ж могло бути інакше, хіба не з кожним могло те трапитись?

Тільки тоді, коли відчули під ногами льодову рівнину Соболянки, Леус облишив у спокої Обононського та взявся за Кисачку. Дмитрові лишалося одне — слухати, дивуватися та на ус намотувати. Адже ж не на день приїхав у Високе — все повинен знати, кожну людину мусив розкусити.

— Не колгосп оцей «Добробут», а морока. Я вже говорив Романові — ліквідуйте його до біса. Так, бач, за річкою. А Кисачці те й на руку: не хоче ліквідуватись.

— Як же вони живуть?

— Коноплями пробиваються. В заплаві Соболянки такі коноплі ростуть, що хоч на виставку. Кисачиха слави такої собі

здобула, що аж до області докотилась, та й мають за ті конопельки — і пшеничку, й сахарець та й грошенята хапають в кишеню.

— То рідкісне явище, коли дружина голови колгоспу доброї слави заживає.

— Та яка там слава! Трактористи виорють, посіють, колгоспники і плоскінь, і матірку виберуть, Горпина Іванівна тільки при тому кричить та клопочеться, вона й п'ят не замочить біля тих конопель, а ланковою, бач, наставлена, от слава на неї й падає.

Чумак не перестав дивуватись тому, що чув. Він взагалі в ці дні відкрив для себе новий світ — як це не дивно, бо й сам був селянином, але все одно відкривав. Він знав село довоєнне, а це було вже не те, нове, значно збагачене технікою, і людським досвідом, і новими труднощами.

— Навіщо ж справді тримати такі колгоспи?

— А що ж ти вдієш? Існує собі «Добробут» і все. По формі правильно. Статуту дотримується, в держави дотації не просить, конопельки дає — хай собі живе. А перспективи ніякої.

І не помітили, коли пересікли вузьке русло Соболянки, пройшли піщаним низьким берегом, минули голий лозняк, потрапили під розлогі верби та вступили в хутір.

У хатині, схожій на комору, яка одиноко стриміла на вигоні і звалась конторою, не світилось. Єдине віконце, мабуть, ще з осені було замуроване сивою лисицею.

— Що ж, заглянемо до Кисаччиного дому. Коли немає на хуторі яких іменин чи хрестин, то, може, й застанемо голову.

Першим їх почув Сірко. Наїжачився, люто загарчав хриплим басом, трохи полякав своїм кудлатим кожухом, боязливо відступив за хату.

Завченим рухом Гаврило Пацьоренко вибив дорка з білоголової пляшки. Догідливо подав господареві — хай вже Кисачка наповнює чарки. Але Архип Логвинович не встиг того зробити. Люто загарчав у дворі Сірко, зарипіли біля двору чийсь кроки.

— Горпино, прикрути лампу, — повелів голова. — Несе когось чортяка.

У напівтемряві запанувала тиша, присутні важко задумались, слухаючи веселий цокіт настінного годинника. Чули, загнавши за хату Сірка, хтось підійшов до дверей, поторгав клямку, постукав у віконницю.

Ждали — погрюкає-погрюкає та й піде собі отой непроханий гість. Так воно й сталося. Спочатку порипіли з двору кроки, потім сміливо вирвався із-за хати Сірко. В хаті повеселішали, зарухались, Горпина Іванівна простягла руку, щоб підкрутити гніт у лампі, Кисачка взявся за пляшку, і ніхто не помітив, як ластівкою випурхнула з своєї кімнати та легкою тінню промайнула до дверей Парася.

Вона чутко прислухалася до кожного звуку надворі, вона відразу ж зачула, що хтось добивається в хату. Ждала не діждалася сьогодні коханого, він обіцяв сказати їй щось таке... ну, таке... таке важливе, що й не сказати. Їй треба було вибігти йому назустріч, під верби, а мусила сидіти в напівхолодній кімнатці, серед мішків з мукою та бодень з салом і ковбасами. Затаївши подих, ждала, хто ж зайде до хати. Не впустили. А може, то був він? Ні, не могла Парася ризикувати своїм щастям, не мала сили сидіти каменем серед оцих ненависних мішків та діжок.

— Куди ото! Вернись!

Та Парася не почула батькових слів. Тремтячими руками відсунула засув, стала на порозі. В хвіртці помітила знайому струнку постать в шинелі.

— Назаре!

Той, що в хвіртці, спинився. В легкій кофтині, тремтяча від радості та щастя в одну мить перелетіла подвір'я.

— Назаре!

В першу мить розгубилась, не знала, що сказати, хотіла була кинутись навікача, але помітила другого і, впізнавши в тому другому, круглому, Леуса, подумала: «А може, це в старостах у Назара директор». І незчулася, як запросила привітно:

— Заходьте, будьте ласкаві.

І тільки тепер розпізнала: з Леусом не Назар, а зовсім незнайома людина.

Кисачка всіляко показував, що радий гостям. Леуса він і справді вітав щиро, але на Чумака поглядав з підозрою, хто зна, що воно за птах у шинелі, може, який уповноважений, а серед них буває всяких: поїсть у тебе і вип'є, а потім поїде та й товче воду в ступі — п'янки, п'янки.

Замішання, викликане появою непрошених гостей, швидко вляглося. Ласій з Ткачуком, багатозначно переглянувшись, почали всіляко виказувати свою радість нагоді погомоніти в добрій кумпанії, Горпина Іванівна награно грубувато докоряла Леусові:

— Вам, Устиме Сидоровичу, не страшні ні сніги, ні мори-зи. Мо, трактором припхалися по такому бездоріжжю?

Устим Сидорович був тут своєю людиною, чи то не помічав, що вони тут небажані, чи тільки того не виказував, весело вітався з господинею.

— Як здоров'ячко, Горпино Іванівно? Аякже, ми можемо й трактором, що не кажи, а могутня техніка у наших руках.

Чумак м'явся біля порога, почував себе незручно, не в свої сів чоловік сани. Про нього не забув Леус.

— Знайомся, Архипе Логвиновичу, це мій новий заступник.

Кисачка так і просіяв, довідавшись, якого гостя принесла йому доля до хати, розплився в улесливій посмішці.

— Горпино! Ось іди ж сюди. Ось познайомся ж.

Горпина Іванівна безцеремонно оглянула Чумака з ніг до голови, загаласувала на всю хату.

— Коли пообіцяє новий замісник гарно зорати землю під конопельки, то познайомлюсь, а коли ні — то вже хай вибачає.

Леус виручив свого заступника.

— Зоремо й посіємо, це вже, як наказ той, Горпино Іванівно.

Кисачка трохи глузливо, трохи картинно вклонилась.

— То таким гостям ми раді. Прошу ж ласкаво до столу, Устиме Сидоровичу, та й ви ж — не знаю, як величати — сідайте ж ближче, ось сюди на ослінчика, вже вибачайте — чим багаті, тим і раді.

Чумак так і горів увесь. Жалібними очима ловив Леусів погляд, а той хоч би тобі що — вже примостився на ослоні, ніби він вдома, ніби тільки і йшов сюди з єдиною метою — потрапити на чарку. Замполітову нерішучість помітила Кисачиха, взяла за рукав безцеремонно.

— Ось сідайте ж бо, не будьте такі. Відразу видать — не сільська людина. Пожили б з тиждень біля мого Архипа — самі б бігли до чарки.

— Сідай, Чумаче, не соромся, — докинув і Ткачук, — народних звичаїв цуратись не треба, шанувати треба колгоспника.

Дуже вже щось по-менторському звучали Ткачукові слова. Але Чумак переміг самого себе. Присів до столу. Справді, звичаїв цуратись не слід, опиратись в гостей волі господаря — це він знав з дитинства — образа для господарів. Але пити все одно він не буде...

Кисачка з якимсь особливим смаком, з неймовірною для своєї статури спритністю виповнив чарки. Але взяти до рук їх не встигли. На подвір'ї знову заходився Сірко. Знову зарипів сніг, поторгав хтось обережно у віконницю.

— Наказаніє господне— молилась про себе Горпина Іванівна,— знову когось чортяка несе.

Чумақ посміхнувся — був переконаний: тією ж молитвою зустрічали в цій хаті і їхню появу.

— Архипе Логвиновичу! — засовався нстерпляче на лаві Пацьборенко.— Дозвольте провести — стежку до хати забуде.

— Та помовчіть ви, Гавриле! Погрюкає-погрюкає та й піде.

Але той, що грюкав, не пішов. Більше того, він подав гарячий голос.

— Парасю!

Парася, хоч і була в своїй кімнатці, мабуть, цього тільки й ждала, бо відразу почула той тихий поклик, вже тепло вдягнена подалась до порога.

— Парасю! — заревів люто Кисачка, забувши про те, що недавно прицітжував на інших.— Голову одрубую!

Парася не послухалась батька. За хвилину вже вибігла з сіней, впала на груди парубкові.

— Ой, Назаре! Ходімо швидше звідсіль.

Та Назар не зрушив з місця.

— Чому ж? Я прийшов офіційно.

Парася перелякано опустила руки. На сінешньому порозі став простоволосий гнівний Кисачка.

Не вперше Ядужненко, голова колгоспу «Новий шлях», став на Кисаччиній дорозі. З самого дитинства знає Архип Логвинович оцього Назара, а от недоброчливості до парубка подолати не може.

І народився, і ріс Назар тут-таки ж, в Кисаччиному хуторі. Осиротів малолітнім, у бабусі виховувався. А колгосп змушений був і бабусю, і внука патрувати.

Раннє сирітство навчило Назара дивитись на всіх з неприхованою підозрою і неприязню. Особливо на Кисачку, який тоді був завгоспом у артiлі і саме на нього впало попечительство за сиротою.

— Вовчєня, вовчєня і є,— хитав головою Кисачка, дивлячись на головастого, високого, з упертою складкою на широкому лобі, черноокого хлопця.

Неприязнь до сироти з боку завгоспа помітно позначалась з кожним днем на хлопчині. Кинутий на самого себе, завжди

голодний, до всього цікавий і допитливий, Назар згодом став корою для всього хутора.

Взимку більше сидів Назар на печі — Кисачка був не щедрий на чоботи, — але весною та влітку надолужував прогаяне. Чи хто де цибулю посадив, чи картоплю, або залишив що напихваті — до всього Назарові було діло. Часто ловили його на гарячому, шмагали, скаржились бабусі, водили до Кисачки — нічого не допомагало, тільки озлоблявся хлопцеві та й годі.

Крім того — на хлопцеві все немов горіло. Видасть Кисачка підопічному штани та сорочку, гляне назавтра — одне шмаття на ребрах теліпається.

— Ах ти ж, гаспиде, де ж твої штани? Де сорочка?

— Ті, що вчора дали? — лукаво поблискував спідлоба на Кисачку — не боявся, знав — патронованого шмагати не дозволено. — Коли ж матерія слаба... Полізеш на дерево...

— Щоб ти був такий слабий, лайдаку. Штани з «чортової шкі», а йому слабі. Залізни б тобі, чорту.

— Коли б то залізни... — зігхав Назар. Він, видно, й сам мріяв про щось подібне.

Зазнала й учителька з Назаром мороки, коли до школи пішов — не учень, а кара люта, ще до четвертого сяк-так терпіла, а там — невиправний та й годі, з школи треба виключати. Вже хто зна, чим би те все скінчилось, коли б Петро Карпович, голова сільради, не зацікавився. Забрали хлопця з хутора в село. Одна одинока колгоспниця всиновила хлопця. Та й знайшла, видно, ключ до дитячого серця, бо скоро невпізнаним став Назарко. Виріс, школу закінчив, у армію пішов, як людські діти. Війну відвоював, орденів та медалей заслужив немало, комуністом у Високе повернувся.

Всім полюбився в селі Ядуненко, одному Кисачці знову кісткою став у горлянци. І незчувся Архип Логвинович, як нова біда підкралась. Подумати навіть не міг, уявити собі... щоб ота Парася, оте дівчисько... Та ще ж чи давно в припічку кашу їло, гусей на вигоні пасло, до школи бігало, а тут, дивись...

— Світ догори перевернувся! — застогнав Кисачка, коли довідався, що між Парасею та Назаром така дружба, що того й жди — дідом станеш. — З отим байстрюком злигалась, з отим патронатом... із...

— Який він байстрюк? — хоробро захищала Парася коханого. — Не такий голова, як і ви?

Ні, таки Кисачка не міг стерпіти отакого зухвальства. Ви чули — такий самий голова? Та хіба Архип Логвинович винен

в тому, що необачні новошляхівці проголосували за отакого голову?

— Гляди мені, Параско! — визвірювся. — Втоплю в Соборляниці, коли з тим шибеником водитимешся.

Парася промовчала. А з «шибеником» таки ж водилася.

Якийсь час Кисачка тупо дивився на Ядухненка. Не відповів на привітання.

— А я думаю, кого це чортяка в такий час носить.

— Хіба ж так пізно?

— Давніх звичок не забуваєш?

Назар якось нервово, але дружньо розсміявся:

— Та й злопам'ятні ж ви, Архипе Логвиновичу. Ніяк не забуваєте тих штанців з «чортової шкіри».

Кисачка не пом'якшився. Запитав холодно:

— Чого завітав, козаче?

— По ділу, Архипе Логвиновичу. По дуже важливому ділу. І, не ждучи запрошення, повз оторопілого Кисачку ступив у сіни.

Хата зустріла Назара підозрілою тишею, зацікавлено-настороженими очима присутніх.

— О, та тут справжнє засідання! — бадьоро пожартував Назар. — Добрий вечір у вашій хаті.

Ткачук ображено насупився, йому явно не подобалась поява цієї людини. Дмитро роздивлявся гостя зацікавлено: вже бачив його і тоді на греблі, і в Ласія на зборах, але раніше він був якимось інакшим, не таким, як сьогодні. Показний був голова у «Новому шляху» — високий, чорнобровий, постава офіцерська, налитий увесь силою і відчуттям власної гідності.

— Я не завадив? — запитав із явним кепкуванням.

— Незваний гість — гірше злодія, — примовкою відповіла сердита господиня. Вона аж кипіла, аж пашіла вся, вже хтозна, як і стримувалась.

— А може, то такий гість, якому яечню треба смажити? — зухвало натякнув Назар.

— Може, кому й насмажимо...

Леус ожив, він опам'ятався першим, спробував інцидент звести на жарт.

— А й справді, друзі, у вас дочка — як ясочка, а в нас жених — як орел.

— Для наших дочок і в «Добробуті» женихи знайдуться.

Ні, таки якась муха вкусила Горпину Іванівну, нічим її не розвеселиш.

Тут уже й Ткачук вирішив подати голос:

— А то вже буде, як Парася скаже. Правда ж, Парасю?

Ні жива ні мертва стояла біля порога Парася, хоч і горіла вся від сорому, такого сорому, що краще б уже крізь землю провалитись, але втікати їй не думала. Розуміла — не до жартів, коли доля її вирішується.

На цей раз навіть Ткачукові слова не стали для Кисачки авторитетними.

— Що Парася! Парасине діло теляче: де накажуть, там і стій!

А Горпина Іванівна уже перед Назаром стала сердита, рішуча, руки в боки, з очей вогонь прискає.

— Зятьок знайшовся! Ти краще скажи, як це в тебе язик проти «Добробуту» повернувся?

Назар сміливо дивився їй в очі, посміхався.

— І сном і духом не знаю! Я — проти «Добробуту»?

— Святий та божий! А електростанцію хто будуватиме?

— Ах, електростанцію! То діло добре, всі колгоспники «за» проголосували.

— А «Добробут» ви запитували?

— То хіба «Добробут» проти електрики? — насмішливо скосив очі на Кисачку.

— Нам і при газовій електриці добре. До міської культури незвичні.

— Не дозволю рушити моїх конопляників! — залементувала враз Горпина Іванівна, дала собі волю.

— Та скільки ж їх там, гектарів десять?

— Ми й з десяти прогодуємося.

Ткачукові, видно, набридла ця сварка — не сварок слухати сюди йшов. На столі стояли виповнені чарки, дубіла закуска, а тут мов гедзь їх укусив. Виліз із-за столу.

— Як тобі не соромно, товаришу Яцухненко... — Назар з подивом зиркнув на Ткачука. — А ще комуніст. Розвів бабські теревені.

Горпина Іванівна була собі на умі, відразу збагнула — ті «теревені» не лише до Назара причетні.

Махнула рукою, за рукав Степана Онуфрійовича впіймала. — Ось ну його цього оглашенного, сідайте до столу, вже все замерзло, горілка видихалася.

— А я не сваритися прийшов, — сказав Назар. — Не з війською, як кажуть, а з миром прибув до вашої хати. Принародно прошу вас, Архипе Логвиновичу, і вас, Горпино Іванівно, — віддайте за мене Парасю.

Мов грім бабахнув, мов блискавкою всіх засліпило. Роззявили роти Кисачки, здивовано презиралися гості. Оце так

сватання! Одна тільки Парася сприйняла це всерйоз, затулила обличчя рученятами, до одвірка схилилася.

Ядужненко підійшов до Кисачихи:

— Не відмовте, Горпино Іванівно.

Кисачиха нарешті очуняла від удару, розсердилась:

— Облиш дурні жарти, Назаре.

А Кисачка й собі:

— Залив десь очі та й соромиш сп'яну людсь.

Назар немов грався з майбутнім родом. Не образився на недоброзичливість, весело просив наречену:

— Парасю! Чуєш, що батьки кажуть? Скажи ти слово, бо мені, бач, не вірять.

Парася соромливо одхилилась, опустила руки, не підіймаючи почервонілих очей, рішуче підійшла до Назара, стала поруч.

— Віддайте, мамо.

Горпина Іванівна, як риба, глипнула ротом.

— Що ти сказала, ледащо? — визвірився Кисачка.

Заворушилися за столом гості, кидали насиджені місця.

— Не перечте, тату...

Парася уперто, навіть озлоблено дивилась на батька.

— Як візьму віника... як покажу заміжжя...

Потім Кисачиха накинулася на Назара:

— Все це ти... Ти з розуму звів дурне дівчисько... Я не подивлюся, що ти голова...

— Ми самі собі голови...

— Йди геть з хати! Щоб і ноги твоєї тут не було...

Кисачок мов гедзь укусив, мов збожеволіли обоє.

Назар неквапливо повернувся до порога, кивнув Парасі:

— Пішли, коли так.

Парася послушно ступила поперед Назара.

— Ану вернись! — зойкнула мати.

Парася повернулася всім тілом, гнівно видивилась на матір.

— Не кричіть на мене, не соромте перед людьми. Не хочете по-доброму — сама підуч...

Та й заплакала. Сердитими, гарячими сльозами.

— Пропадіть ви з своїм «Добробутом»...

Кисачки остовпіли. А вона взяла коханого за руку:

— Пішли, Назаре.

І опам'ятатися не встигли ні батьки, ні гості, як вони залишили хату. Мов і не було їх тут.

— Архипе, гов, Архипе! Та біжи ж, та заверни ж!

Кисачка слухняно кинувся за молодими. А вже за ним вишли з хати і нечастовані гості. Лише один Гаврило Пацьо-

ренко лишився біля столу. Він непомітно таки встиг почастиуватися, та так, що вже й не чув, і не бачив того, що трапилося у Кисаччиному домі.

«ДАВНІЙ ДРУГ»

Хоч і сказано, що семеро одного не ждуть, а Риті здалося, що на неї ждав увесь ресторан «Червоне гроно». Бо ж і справді — тільки прокрила двері, відразу ж назустріч витанцював бровастий гардеробщик, вклонився, з таким виглядом розчеприв руки, ніби перестрів її на глухій дорозі.

— А вас тут ждуть, а вас ждуть.

Діждавшись її появи, завили і захлипали у великому залі на помості кларнети та скрипки, забряжчали тарілки, глухо ухнув розмальований в сонце величезний барабан. Назустріч Риті прямували зосереджені пари, нібито вітати її збиралися. Аж жаль стало, що прийшла невчасно — день сьогодні навіжений видався: засиділось начальство до запаморочення.

Ніхто її не вітав, виплутавшись з вузеньких кварталів між-столових вулиць, пари ліниво завихлялись, почали вихитуватися, недбало шаркаючи по паркету ногами. Мало не звалив її з ніг якийсь розчервонілий товстун у великих рудих валянках і синьому галіфе — видно, командировочний, бо крутив свою даму не за обласною, а, видно, за своєю, районною модою, вертів так, що вона не ходила, а літала в повітрі.

Рита знала, де шукати Поля. Скрадливо підійшла до одної з таємничих кабін, неквапливо відхилила рожеву завісу. Павло Опішний, заглибившись у власні думки, сидів у м'якому кріслі, ліниво потягував сигарету. І хоч відразу ж помітив появу дівчини, але не повів і бровою, прикинувся, ніби витає думою далеко-далеко, сумує неймовірно.

— Поль! — покликала одним подихом.

Схопився на ноги, радісна посмішка скривила уста, закарпузував:

— Ритусю! Киценько! Чи ж можна отак мучити живу людину?

Цілував то одну, то другу руку, низько схиляючи перед нею голову з довгим, як у псаломщика, волоссям, змазаним чимось запашиним і лискучим, закохано зазирає у очі. В Рити ніжно й тривожно тріпотіло серце: «Невже... невже нарешті хоч сьогодні він здогадається... скільки ж можна залищатися... доки ж їй дієвати?..»

Всадовив на чільне місце до столу, на якому вже й пляшки вина стояли розкорковані, марочний коньяк, вишукана закуска. І все — незаймане. Барабан гукнув востаннє, затих оркестр, з шарканням і тупотінням розходились танцюючі. Рвучко хитнулась завіса, до кабіни заглянув Сергій, соратник Опішного по роботі та ресторану, чемно пропустив поперед себе свою незмінну супутницю Ліну.

— Рито! Дорогуша! Добрий вечір, Ізольда золотокудра, як твоє дорогоцінне здоров'ячко?

Він так упадав біля Рити, що не менш золотокудра Ліна мала всі підстави образитись. Але ці упадання були настільки театральними, що вона й бровою на них не вела. Зате Рита, опинившись в центрі уваги, відчувала себе так, ніби вознеслася на десяте небо.

— Що ж там новенького в управлінні?

Рита й зовсім ожила, сплеснула сухими ручками.

— Що тільки в нас діється, — сьорбнула в себе повітря, — що твориться? Содом і Гоморра. Повернувся Савченко з обкому, прийшов лихий, непідступний. А ще раніше кликали чогось Помідора — аж позеленів Салатович...

— Ну, дорогуша, Помідор не позеленіє, то фрукт третій.

— Не говори, Серього. Не впізнати Помідора — як ніч став. Ходить по управлінню мов привид. Відчинить двері в будь-який сектор і дивиться. Дивиться і дивиться мовчки, а на нього теж дивляться перелякано, нічого не скаже, закриє двері, йде далі. Один жах.

— Може, шизохренія? — здогадувалась Ліна.

Поль і Сергій переглянулись, очі у Опішного засвітилися тривогою. Сергій, видно, був особою менш забобонною.

— Ні, дорогуша, Обуха голою рукою не візьмеш. Обух — людина діла. Та в нього одних професій по особовій справі з десяток: і інженер, і агроном, і економіст, і... В п'яťох інститутах вчився Помідор.

— І жодного не закінчив...

— Твоя правда, Поль-дорогуша, але в нього повна папка завірених нотаріусом свідчень. А скільки курсів пройшов Обух!

— Та годі вам перемивати кісточки мого шефа! — роблено надула губки Рита. — Я голодна!

Сергій з готовністю подав їй келишок, наповнений золотистою рідиною, не забув і Ліни.

— Ваше здоров'я, Ізольди золотокудрі.

Коли трохи підвечеряли, знову зав'язалась розмова. Опішний поцікавився:

— Чумак з району ще не зірвався?

В Рити хижо зблиснули очі, завагалась була на хвилинку: жіночий інстинкт підказував — помовч! А довгий язик сам завертівся в роті: говори, крутись млинком, така ж нагода поговорити!

— Ой, любі! Я вам таке розкажу... Таке — закачається. Чумак присох у своїй МТС, а Катерина... В неї з Дмитром все покінчено, вона й слухати про нього не хоче, каже, що зовсім наладила дружка. А я вам скажу, любі, бреше Катька. Це він її кинув. Бо ж вона знаєте яка? Кручена. Це вже я знаю. Постійності в характері ні на крихту...

Вона хотіла якнайдошкульніше вразити Катерину, геть опорочити Чумачиху перед Полем. Не знала того нерозумна, що власними руками, вірніше язиком, розплескала своє можливе щастя.

Другого дня Опішний стукався у двері до Катерини. І саме в такий час, коли знав, що її немає вдома. Як і ждав — зустріла Олімпіада Никанорівна.

— Як ваше дорогоцінне здоров'ячко? — припадав губами до пухлої руки.

— Яким це побутом... За скільки років... — розчулилась стара, сльозу пустила.

Не знала, як вітати, де садовити.

— А ви такий же, як були, Павлушо, юні, привабливі.

Він для неї і справді був найприємнішим, найпривабливішим юнаком у світі. Не раз зітхала, згадуючи минуле. Як вона раділа, як мріяла бачити доньку щасливою з Полем. Адже знала — щастя доньки залежатиме від чоловіка. Її Катруся зросла білоручкою, мати не дозволяла їй ні за холодну воду братись. Не для чорної хатньої роботи готувала доньку, а для «великого і щасливого життя».

Катерина зневажила материнською турботою, супроти материнської волі зв'язала свою долю з Чумаком. Олімпіада Никанорівна аж зомліла тоді, мало не померла з горя. Вже познайомившись з Дмитром, трохи була заспокоїлась: сподобався їй Чумак, бо любила Олімпіада Никанорівна красивих чоловіків, саме на таких вона заглядалась у молоді роки.

Зять не виправдав надій Олімпіади Никанорівни, не прийшовся до двору. Вона все частіше згадувала оцього самого Поля, сина своєї близької подруги юності, з яким колись жартома, ще в дитинстві, була заручена її Катерина.

Опішний неквапливо роздягався — повісив на кілочок модне кремового драпу пальто, строкатого шарфа, а Чумакова теща заздрісним оком озирала все те, оцінювала. Порівняла вона і дорогий костюм Полів з старою, потертою офіцерською гімнастюркою Чумака. «А ще торочать: зника різниця між містом і селом, — думала вона. — Порівняй отого селяка з цим милим Полем».

Припрошувала сісти на диван — куди там, стояв біля неї у шанобливому напівпоклоні, хіба ж він невихований, хіба ж він... Ні, ні, в присутності поважної дами він не сяде, даруйте вже, він і постоїть, не старий, дякувати долі.

— Як же ваша матінка поживає? — цікавилась Олімпіада Никанорівна.

— Мама при доброму здоров'ї. Власне, вона й веліла забігти до вас, запитати про здоров'я.

Олімпіада Никанорівна, не запідозрюючи обману, розчулилась, змахнула сльозу.

— Спасибі, рідні, спасибі, любі. Давненько бачила вашу матусю. Змінилась, либонь, Наталія?

— Ну, як вам сказати... мені вона — завжди мама.

— Ах, Павлусю, рідний, — умилилась Олімпіада Никанорівна, — ви золото. При такому синові тільки жити, тільки радуватись. Чи не одружились, бува?

Опішний скромно опустив очі, скрушно зітхнув.

— Я однолюб, Олімпіадо Никанорівно.

Важкий клубок до горла підкотився — ось де було Катеринине щастя, ось хто був би справжнім другом життя.

— Як Катя поживає? Щаслива в сімейному житті? — ніби для годиться запитав, а сам насторожився.

Олімпіада Никанорівна склепила в горі руки.

— Ой любий мій, і не питайте, і не говоріть. Уже таке в нас нещастя, уже така біда, така тугонька чорнюча, що й не сказати, й не описати. Серце моє материнське сльозами обкипіло.

Поль співчутливо хитав головою, ахав та охав, слухаючи розповідь Олімпіади Никанорівни.

— Вибирай, казала я, доню, чоловіка культурного, вибирай по своєму пір'ю. Не послухала — знайшла простака. Скільки мені здоров'я коштувало в управлінні його влаштувати. Дякувати вже Федорові Саватійовичу — якимось втиснулись. Але не моя в тому вина — посаду я дала, але розуму дати не в силі. З селяка не вийшло інтелігента, потягло-таки, бач, до гною, в село... Щасливий мій чоловік, що помер своєчасно, не вазнав цього горя. Він у мене теж був з простих, але я його

таки ж окультурила, а цього... та, певно, Дурову було легше слона зробити танцюристом, ніж мені виховати з Чумака культуру людини.

— Культура, Олімпіадо Никанорівно, дається не всякому...

Опішний знав, чим розчулити Олімпіаду Никанорівну.

Поспівчувавши сімейному горю Чумакової тещі, Поль почав збиратись. Обіцяв навідуватись, запитував, чи не може бути чимось корисним?

— Спасибі вам, Павлусю, ви справжній наш друг... давній добрий друг.

— Катерина ще буде щаслива, помириться.

Олімпіада Никанорівна замахала руками.

— Ох, не говоріть мені цього, не згадуйте про це. Я прокляну її; коли тільки посміє хоч подумати про нього...

Загорнувся у строкатий шарф, потягся до пальта. Олімпіада Никанорівна послужливо допомагала йому вдягтися.

— Дякую, дякую, я сам... не турбуйтеся.

Вона таки ж потрималася за кремене пальто, пощупала принципливо матерію — добрий матеріалець, тепер не всяка личина в такому красується.

— Посиділи б хвилинку... може, чайку? — клопоталась.

— Не маю часу, служба, Олімпіадо Никанорівно. На службі треба бути сумлінним і акуратним — з того хліб їмо.

— Не забувайте ж нас, бідних сиріт,— схлипнула роблено,— заходьте, завжди будемо вам раді. Та матері вітаннечко передайте.

Опішний постояв ще перед нею, ніби давав можливість полюбуватись старій вишуканістю та смаком, з яким він вдягався, пообіцяв заходити, при нагоді безумовно, запрошував до свого дому.

«Оце людина,— бубоніла сама до себе Олімпіада Никанорівна, випровадивши гостя.— І де тільки були Катині очі? Ніби полудою взялися».

Катерина стала невпізнанною. Замкнулася, зажурилась, все нудьгувала та думала, невпадала відповідати на материні питання, не чути від неї сміху чи зайвого слова ні вдома, ні на роботі. З байдужим виглядом, мовчки відсиджувала робочий час, поспішно вдягалась, першою вибігала на вулицю. Її тягло весь час додому. Інколи навіть забувалась, що Дмитра немає, бігла вулицями збуджена, радісна — ось прийде до хати, зустрінеться з ним, зацілує його, заголубить...

Вона сердилась, проклинала в думках чоловіка, але не мала сили розлюбити. І відчуючи це, ще більше сердилась,

клялася сама перед собою, що не простить йому такої образи, не пустить і на очі. Клялася, а сама все ждала: повернеться додому, а він вже сидить, жде, винувато ховає очі, повзає на колінах, просить пробачення. Вона не кинеється йому відразу на шию, вона добре його вимучить, вона навчить його, як поводитись з дружиною, як її шанувати, не відразу простить йому свої сором та болі. Але все ж простить. І вони знову будуть щасливі. Бо ж кращого від Дмитра немає на світі, лише він один володіє її і серцем, і помислами.

Хата зустрічала сумовитою тишею. Мати дивилася докірливо, мовчки ставила на стіл їжу, ображено вичовгувала на кухню. Катерині відразу ж ставало не по собі, хотілось втікати з дому.

Цього дня Катерина теж бігла додому з трепетною надією. Мати зустріла привітно, намагаючись погасити на устах трепетну усмішку. В Катерини на мить спинилося серце: «Повернувся».

— Лист тобі...— байдуже подала зелений чотирикутник.

Тремтячими руками дістала з розірваного конверта папірця, пустила слюзу, побачивши знайомі рядочки.

— До смаку твоєму неоціненному гречані млинці. Аж захлинається: колгосп, колгосп, техніка...

Дмитро і не думав розкаюватись, не збирався додому, більше того: мав нахабство знову кликати до себе... Не дочитавши, Катерина безвольно опустила руки, зібгала в жмені папірця.

— Не переживай, любя,— заклопоталась мати,— не варт він того. Пішов — і хай іде. Одрізаного шматка не притулиш... Слава богу, що трапилось це тепер, поки ще ти молода...

Стомлено пройшла Катерина в свою кімнату, безсило повалилась на диванчик. Олімпіада Никанорівна невідступно слідувала за дочкою:

— Напиши йому... раз і назавжди плюнь в очі... Що тобі? Чи в тебе діти? Ти вільна пташка, як горличка, освічена, гарна...

— Облиште, мамо...

— Не сердься, Катю.

— Я не можу без нього...

Олімпіада Никанорівна розуміюче схитнула головою, скупно посміхнулась.

— Не тільки й світу, що у вікні.

— Він теж мене любить.

Ось оце вже не під норов матері, насупилась:

— Любов його... Як весняний сніг — мете, крутить, а земля гола.

Вже не скоро Олімпіада Никанорівна сказала ніби між іншим:

— Поля сьогодні зустріла... ну, Павлуся Опішного. Не парубок, а картинка — одна елегантність. Пальто на ньому, костюмчик — з-під голочки...

Катерина не відразу збагнула, куди хилить мати. Мовчала. Їй було байдуже, все байдуже...

— Я ще колись бачила — далеко піде Павлуся... Що ти хочеш, культура, виховання... така сім'я.

Катерина з того часу, як знала себе, знала й Поля. Їхні матері були подругами ще в гімназії, одноразово підхопили в чоловіки командирів армійських, бо в їхньому містечку тоді стояв цілий полк. Потім стали ті чоловіки радянськими службовцями, а їхні дружини — дружинами службовців. Випадало так, що батьки служили весь час в одному місті, дві сім'ї дружили, жили душа в душу. Катерину й Поля оголосили в жарт зарученими, навіть випивали з цієї нагоди не раз. Поль і справді був викликав у шістнадцятирічної Катерини перше напівдитяче захоплення. Воно швидко і безповоротно минуло. Може, тому, що Поль був людиною непостійною, захоплювався швидко і легко, ще легше і швидше розчаровувався, любив похвалитися своїми зальотами, і оскільки в той час був до Катерини байдужим, то й розповідав їй відверто про всі свої, уявні безумовно, амурні справи. Доля жорстоко помстилася йому за легковажність. Вже в інституті він по-справжньому закохався в Катерину, але його «наречена» була не шістнадцятирічною дівчинкою. Вона сміялася над Полевим зізнанням, не приймала до серця його зітхань та упадань, пускала поза ушима материні ради та поради, а в слушний момент прихилилася до Чумака та й гайнула з ним тайком від матері до загсу.

Поль з горя нахвалявся збігти світ за очі, не відцуратися призначення в найглухіше село, але на ділі виявився знову легковажним — залишився в місті, в Тракторозбудті влаштувався, деталями вочовав.

Мати, як той коваль, обережно кувала, поки залізо тепле.

— Й досі не може тебе забути... Зустрілись випадково, заговорив про тебе і навіть просльозився...

— Мамо, облиште...

— І досі не одружився.

— Яке мені до того діло?

— Каже, через тебе...

Катерина промовчала. І не лише тому, що було їй до всього байдуже. І сама того не помічала, що ця розмова якось легко так, ледь відчутно, лоскотала її самолюбство: виходить, її таки кохали. Не лише світу, що у вікні... Дмитро зневажив її, кипув напризволяще, але інші... Навіть є такі, що й досі бурляють через неї...

Мати ще щось говорила — не чула. Думала своє. Збайдужіла до всього. Життя їй було нелюбе: насміхалось воно над нею, ой, як гірко насміхалося...

А другого дня, коли поверталась додому, і не отямилась, як, прошеlestівши шинами, поперед неї прихилилась до тротуару новісінька машина. Відхилилися дверцята, і знайомим голосом покликали:

— Катерино! Добрий вечір.

За кермом «Москвича» сидів Поль Опішний.

— Сідай, Катю, з вітерцем прокочу.

Її вкинуло було в жар, потім війнуло холодом. Якусь мить перішуче топталась на місці, потім підійшла. Машина була новісінька, приваблювала голубою, як небо, фарбою, сидіння манило своєю незайманою опуклістю, а їй так було сумно і до всього байдуже. Не привітавшись, стомлено сіла в машину. З вітерцем то й з вітерцем. З Полем то й з Полем. Аби розвіяти трохи нудоту, аби не йти до порожнього, непривітного дому.

Мов гарячий кінь, машина рвонулась з місця. М'яко покоїлась по найждженій колії, набираючи швидкість.

Захлинаючись від радості, Поль розповідав про те, як придбав цього «коня», про якості машини, про свою хворобливу любов до техніки.

Вона не слухала того дудотіння. Задумливим поглядом проводила мерехтливі вогні вулиць і невідступно думала про Дмитра: де він, що робить?

Роботи в Дмитра вистачало. Він пірнув у справи так, як пірнає добрий плавець у море — не до берега гріб, а все далі запливав, все з більшим азартом підгрибав під себе хвилі, не боявся роботи, а навпаки — шукав її, брався за все, не рахувався з часом, навіть жалкував, що в добі всього двадцять чотири години.

З дому виходив затемна, повертався пізно. Він би й ще пізніше повертався — господарів незручно було турбувати.

І все, до чого дотягувались його руки, що привертало замполітову увагу, мінялося, ставало кращим, молодшало. Навіть Устим Сидорович і той помолодшав, став бадьорий, відчув

себе на коні. Подвір'я емтеєсівське і то стало невпізнаним. Весь лом, всю непотріб зібрали до купи, прочистили стежки, зрівняли вибої, хоч босий по двору бігай. Навіть дошка показників і та удостоїлась Чумакової уваги.

— Що то там із снігу виглядає? — запитав він якось Леуса.

Леус ніяк не міг збагнути, що зацікавило Чумака.

— Та то ж показники, — допоміг уже Степанко.

— Під снігом?

Леус відразу відчув іронію в Чумаковому питанні, наказав рішуче:

— Степане, клич Шморгуна, неси лопати.

Коли через якусь годину Чумак з'явився на подвір'ї, біля викопаної дошки показників товпились трактористи. Конторська прибиральниця, тітка Мотря, мокрою ганчіркою шмарувала знизу до верху обліплену снігом диктову вивіску. В неї в'ївся напис: «Зведення на 26 серпня 1949 року».

Микита Бубон награно жахався:

— Якимівно! Що ж то ви робите, Якимівно! Шкідництвом займаєтесь?

— Що наказано, те й роблю, — байдуже відповідала Якимівна.

— Та ви ж мене слави лишаєте, можна сказати, — ніж у саме серце.

— Одна в тебе слава, баламуте...

— А гляньте: хто там на червоному виписаний: чи, бува, не Микита Петрович часом?

Розсміялися трактористи, лупив зуби й сам Микита: всім було відомо, що восени якось розсердився був на когось Микита та й дав на зло за зміну дві норми. Виписали його ім'я на червоному та й забули... До самого снігу Бубон красувався, так і присох до забутої дошки.

— Не журись, парубче, — розважала Якимівна, — завтра свіженькі цифри випишуть, побачимо, куди тебе замалюють...

...Дмитро пильно придивлявся до Микити Бубона. Намагався збагнути — а що воно за людина? Всі переконували, — навіть Леус був тієї ж думки, — ледащо, Чумакові ж здавалося, що Микита зовсім не такий, яким показує себе перед людьми.

Кілька днів тому зайшов Чумак у гуртожиток до трактористів. Ніби випадково. Трактористи, побачивши замполіта, розгубились. І не тому, що було соромно за немиті підлоги, постелі-берлоги, прокурені кімнати, ні. Вони саме грали азартно в карти, хоч і знали, що в гуртожитку це не дозволено, що

тут газети треба було читати та журнали, а не займатись дурницями.

Чумак ніби не помітив карт, повів мову про життя-буття механізаторське. Ще й розговоритись не встигли, а тут Христина з дівчатами як сніг на голову.

— А де вони, ці нечупари?

Хлопці й зовсім опішили, печуть раків, вже й самі побачили, який свинюшник розвели в гуртожитку, ховають очі, зводять все на жарти.

— Ну й завели, ну й завели! — жахаються трактористки.— На свинофермі чистіше.

Марія глузливо поглядала все на Івана, докірливо хитала головою:

— Ніби вони й не жили в людських житлах.

Микита опам'ятався першим, пішов у наступ.

— Що ми бачимо? Дівчата, красуньки ви наші неописані, чому ж не попередили? Ми оркестр би найняли, промови б написали. Чи не надумали ви свататись за наших хлопців?

— Знайшли дурних, хто за вас піде, отаких нечупар? — ввіймала-таки Марія Іванів винуватий погляд.— Не парубки, а тюхтії, житло перетворили в нафтосховище.

— Тю, тю, Марійко, де п'ють, там і ллють. Біля чого ходиш, в те й замастишся.

Чумак мовчки, посміхаючись в душі, стежив за тим, що буде далі. А події не забарились розгорнутися: дівчата відразу ж взялися за діло, в одну хвилину все поставили в гуртожитку шкереберть, нанесли води та віників, ганчір'я, лопатами почали вишкрібати підлогу, штовхали в плечі розгублених хлопців.

— Або беріться за діло, або йдіть к чорту.

Навіть Бубон опішив, чухав потилицю, ніяково мружився.

— Оце так, оце жінки-трудівниці. Недаремно їм 8 Березня хтось виклопотав.

Христина випросталась, взяла в руки відро з брудною водою, подала Бубону.

— Нічого зуби скалити, винеси воду!

— Я? — ніби аж сплотив Бубон.

— А хоч би й ти.

Микита лише на хвилину був зам'явся, потім, дивуючись сам собі, взяв відро. І поніс... Поніс з кімнати.

— Не вилій же перед порогом,— гукнула вслід Христина.

А вже за Микитою взялися до роботи й інші. Чумак непомітно вийшов з гуртожитку. «Ні, не такий цей Бубон, яким його звикли вважати»,— подумав про Микиту.

...І сам того не помітив — прижився Чумак у Високому. Навіть в районі до нього вже звикли. Інструктор райкому Дідок вже як на корінного працівника гримав, за відсутність виховної роботи дорікав. Все він знав, цей Дідок, до всього йому було діло. Метеором кружляв по району — снідав у Соболеві, обідав у Високому, а вечеряв десь у протилежному кінці району. Жодних зборів в будь-якому селі не проходило без Дідкової участі — правда, виступав він рідко, але інформацію Боровикові давав оперативно і вичерпно. Він напам'ять знав усіх людей в районі, що мали будь-яке відношення до районної номенклатури, серед ночі міг розповісти про стан не те що окремого колгоспу, а навіть кожної бригади. А щодо протоколів засідань партійних бюро, зборів, то в нього було до них якесь зверхчуття — хай тільки котрий з секретарів недбало оформить протокол — Дідок вже тут як тут, зауважить, забракує ще й наганя дасть доброго.

— Зборів не проводиш, Чумаче, агітатори в тебе на папері.

— Чому ж, говоримо з людьми, виховуємо...

— А де твої протоколи? Оформив ти свою роботу? Я ж до справи слів твоїх не підшию.

Але Чумак і без Дідкової поради все думав про наступні збори механізаторів.

Устим Сидорович готувався до тих зборів, як до свята. Заганяв просто рахітичного Шморгуна.

— Пуп з тебе на мотовило — обладнай мені клуб, щоб було куди людей зібрати.

І Шморгун зробив неможливе: настягували в просторе непривітне приміщення емтеєсівського клубу лав, прибрали сцену, напалили так, що аж з стелі закапало. Можна було засідати.

Про збори механізаторів прочули якось і Яцухненко з Андрієм Оболонським. Прийшли непрошені. Леус порадив їм дуже, мабуть, тому, що мав нагоду розважитись:

— То як твоя молода дружина, Назаре?

— Нічого, Устиме Сидоровичу, підстрибує.

— А тестя холера не схопила?

— Теж нічого, подобрішав.

До тієї розмови пильно прислухалися, явно зацікавлені, і Горобець, і Ляшенко, і всі присутні в Леусовому кабінеті, бо незвичайне Назарове одруження таки збурило все Високе — з тиждень тільки й розмов, тільки й сміху було, що з того весілля.

Як виявилось, гості прибули не на збори — видно, до зборів любителів у світі небагато, — новошляхівці просили в Леу-

са допомоги — мінеральні добрива треба було зі станції взяти.

— Потім, потім, хлопці, — заніколилось враз Леусу. — Спасу нема від цих прохачів. Тут у самих ділов повне горло... ось ходять, хлоп'ята, на наші збори, от послушайте...

Йому таки хотілося, щоб хтось із сторонніх почув, як у МТС розгортається масово-політична робота, як новий замполіт політичну свідомість механізаторів з фактичною діалектикою пов'язує. Отож як не м'ялися Яцухненко з Оболонським, а на зборах залишитись довелося. Упертий Леус і слухати не хотів про міндобрива, а йти додому з нічим вони не збиралися.

Устим Сидорович звик до нарад та зборів, а тут хвилювався. Покладали вони з Чумаком на цю розмову великі надії.

З інтересом ждали тих зборів і механізатори. Скільки їм пам'ятають — не було такого, щоб їх усіх збирали до гурту. Приготувалися слухати довжелезну доповідь, а вийшло щось дивне. Надав Леус слово Чумакові, а той вийшов та всього тільки й сказав:

— Я не збираюся робити вам ніякої доповіді. Не мені доповідати тут — я приїхав до вас не доповіді вчитувати, а працювати разом з вами. Отож і давайте думати, що робити, як МТС в передові виводити? Я звертаюсь до всіх присутніх — давайте широко і відверто поговоримо, що кому заважає у роботі. Оце й уся доповідь, товариші.

Леусові відняло мову. Вертівся ні в сих ні в тих за столом, не знав, як повестися далі. Він сам не був краснобаєм, але вважав, що для того ж і заступники по політчастині в МТС уведені, щоб було кому довгі доповіді та красиві промови виголошувати. І аж перелякався: що ж воно буде, двоє їх отаких «красномовців» зібралося. Вже на що попередній замполіт, хоч з блокнота, а по три години вмів вчитувати. А цей... подумаєш уже й години не міг побазікати.

В залі перешіптувались, вже й смішками запахло.

— Чув, Власе, — скалив зуби Бубон, — до тебе звертаються.

— А до тебе — ні?

— Ти ж у нас кандидат партії.

Влас відвернувся. Бубон, видно, помітив, що той образився, пообіцяв:

— А думаєш, мовчатиму?

Леус уже був переконаний: не вийшло в них зборів. Даремно тільки клуб авралом прибирали, тільки собі на сором Яцухненко та Оболонського запросив. Вже хотів був закривати оце зборище, та не встиг і потилиці почухати: «Донесе Дідок

Боровикові про отаку організацію, про отаку масово-виховну, не пропустить, розмалює і домалює...», коли раптом у залі неспіливо піднялася одна рука, потім друга... Мов потопаючий за соломиньку, вхопився за них Леус:

— Говори, Христіно.

Даремно боявся Леус, вже й не радий був тим зборам. І бригадири, й трактористи, та і Ядучненко з Оболонським такого наговорили, що хоч з мосту та в воду, знав Леус про всі прорахунки та недоліки, думав, що один він тільки те й бачить, а виходить, всі бачили, всі знали. І казали просто у вічі. І все те йому, Леусові. Знав бісів Чумак, як доповідати, знав, куди стрілу цілити. Тут тобі й про сівозміни — бурчи не бурчи Ляшенко, абсурда тут з тебе виб'ють, — і простоїв техніки не забули, і про слабкий зв'язок з колгоспами, і про боротьбу за високий урожай згадали, а найбільше про запчастини кричали. Горобець аж голову втягнув у шию — говорив же я тобі, Пилипе, не раз говорив! — аж упрів старший механік оте все слухаючи. Критикували-критикували Горобця, а тоді ще й хором:

— Хай механік скаже!

— Не мовчи, Горобець!

— А що йому говорити...

Витягнули-таки Горобця до трибуни. Переминався з ноги на ногу, нишпорив очима по скатертині.

— Повинен, товариші, сказати...

Леус аж скривився, ніби знову в нього зуби занили.

— Повинен сказати, що всі недоліки через порушників...

Дисципліни у нас ніякої...

— Про запчастини говори, механік!

Горобець чує той голос, знає, хто найбільше йому дошкуляє, щоденно кров псує та нерви вимотує.

— Візьмемо хоч і Микиту Петровича. Бубона я маю на увазі...

Горобцеві очі враз затріпотіли, мов пташка крильцями, долетіли до Бубонової чуприни на задній лаві.

— Більшого дезорганізатора в районі не знайдете.

— То вам приснилося, товаришу Горобець!

Чумак уважно прислухався до промовців, а сам гарячково думав. З чого ж починати? Що зробити таке, щоб відразу зрушити справу? І скільки не думав — справа впиралася у запасні частини до тракторів. Їх не вистачало, без них МТС просто агонізувала, руки опускалися в механізаторів.

— Поїду я в Тракторозбут, — сказав він опісля зборів Леусу. — Піду в управління, в обком, а без деталей не повернуся.

Леус, розхвильований і збуднений розмовою на зборах, готовий був розцілувати свого заступника.

— Розумна ти людина, Дмитре. Незамінимий ти в мене чоловік, товаришу Чумак.

Щоденно обкатавав Поль Опішний свого «Москвича». Щоразу, мов шуліка, хижо прошелестівши шинами, притискуючись до тротуару, зупинявся перед Катериною, послужливо відчиняв дверцята.

— Прошу, Катюшо.

Вона ніби тільки й ждала того, мовчки всідалася поруч.

Виїздили на околицю міста, досягали приміських сіл. Поль був невтомним, кермував охоче, з підкресленою обережністю, всіляко показував, що все йому не байдуже: і власне життя, і машина, а найбільше повна безпека супутниці. І невпинно воркував, мов голуб, усе зітхав, усе натякав на свою самотність, на нудьгу неймовірну. Через те й автомашину придбав, щоб хоч будь за чим було впадати, хоч неживому предмету віддати свою любов і енергію. Інколи намагався перекинути в розмові місток до минулого, але Катерина невдоволено хмурилась, і він поспішно зводив мову на інше.

Цього вечора вони zostавили далеко місто, забули про те, що вже час вертати додому. Пообіч ще білили сніги, а шосе вже очистилось, тяглося в ніч чорною рівною смугою. Машина йшла рівно, легко, мотор вуркотів задумливо, все навівало спокій, штовхало на спогади.

Опішний задумливо розповідав про власні бойові подвиги, свою службу в армії. І хоч Катерина знала, що водій безсовісно бреше, не перебивала. То правда, що він добровільно пішов на фронт, але хто-хто, а Катерина добре знала, чим те було викликано. Все одно мусив на фронт потрапити, от і пішов власною охотою під високу руку свого дядька, начальника тилового госпіталю. Сердобольний дядечко начальником госпітального клубу прилаштував Поля ще й ордена чи медалі йому добився за зразкове обслуговування поранених газетами та журналами. Про це розповідала якось матері Полева ненька. Тепер виявлялось, що Полеве бойове життя було не таким уже й спокійним. Він і Кавказ захищав хоробро, формсував безстрашно неприступні перевали, не раз в критичну хвилину брав командування у свої руки, особливо коли командири гинули або розгублювались.

Чорна стрічка шосе привела до темного соснового лісу. Це зовсім не злякало, навіть не стурбувало Катерини. Хіба не однаково — крутитись по місту, чи їхати засніженим полем,

чи прислухатись до глухого гомону зимового лісу? Вона готова була не лише в поле чи в ліс, не задумуючись, кинулась би хоч у саму безвість. Їй було до всього байдуже. Вона втратила все — радість, щастя... Дмитра. Була на нього неймовірно сердита і сердилась все більше, бо переконувалась, що він знайшов своє місце в житті і до неї ніколи не повернеться. Вона навіть не читала його листів, хоч і ждала їх з якимось хворобливим нетерпінням.

Все частіше їй хотілося сп'яніти. Напитись до безтями, забути непривабливу дійсність, важку образу. Вона вважала себе несправедливо скривдженою. Як це так її, чорноброву красуню Катерину, розумну, освічену, привабливу, кинули... штовхають в безодню... майже в обійми якогось Поля... Ловила себе на тому, що їй інколи справді хотілось, на злість усім і всьому, відповісти на Полеві домагання, довести, що вона подобається чоловікам, що її люблять.

Пообіч шумів нічний ліс. Монотонно гудів мотор, воркував Опішний.

— Ще з війни я полюбив ліси. Наш госп... тобто наша частина часто стояла в лісі. З того часу я й полюбив слухати лісову мову. Особливо чудовий він у зимову пору, отак напровесні, коли так... морозцем та вітерцем потягує, а дерева шумлять-шумлять... І досі люблю в ліс ходити, послухати... коли ото він шумить... На душі так стає легко.

Пригальмувавши машину, Опішний пильно видивився на обочину, повернув кермо. «Москвич» легко скотився з насипу, пірнув у долинку, покотився по накатаній саньми лісовій доріжці. Крони дерев злилися над головою у непроглядне шатро, надійно підперте тонкими і товстими стовбурами. Катерина все те бачила, хотіла була запитати, куди накерувався водій, але її так вразила краса зимового лісу, на неї війнуло таким спокоєм і красою, що не хотілося порушувати цього незвичайного нічного видовища.

Машина спинилась.

— Перекур! — бадьоро оголосив Поль і відкрив дверцята.

Катерина мовчки сиділа в машині. Їй було тепло, затишно, вона ладна була просидіти тут всеньке життя. Дивитись на оцю казкову лісову доріжку, впиватись неймовірною тишею, забути про все. Хай, хай іде собі там десь життя, хай живуть люди, кохаються, сваряться, миряться — їй нічого не треба. Тільки спокою, тільки солодкої дрімоти, тільки тепла і затишку.

Поль погрюкав задніми дверцятами, взяв там щось, відійшов у ніч. І мов у воду впав. І вона була йому за те вдячна. Нікого не хотіла бачити, не хотіла чути людської мови.

Раптом щось спалахнуло червоно, схитнулись стовбури дерев, затанцювало серед лісу вогнище. Електричним током ударило в груди Катерину. Мов пустотлива дівчинка, вона відразу ж залишила затишну кабіну, мов бездумний метелик, полетіла на світло багаття.

Поль розвів чимале вогнище. Потріскували гілки, вигиналося полум'я, дим зливався з снігом, втікав кудись угору, маскувався у кронах дерев. Біля вогнища червонів, завбачливо розстелений цвітастий килим, а на килиму поблискували келишки, чорніли пляшки, згорнулась в кільце домашня ковбаса, апетитно сміялася накраяна шинка. Заклопотаний Поль взяв до рук хлібину.

Спинилась вражена, в одну мить відчула, як то їй хочеться їсти. І звідкіля Поль довідався про те? — Який він уважний, який добрий.

— Катю, прошу на килимок! — гостинно запрошував Опішний. — Просто обожнюю зимову природу! Тут тобі палає вогнище, там морозець, а в руках — солдатська кружка... Тобі портвейну чи коньячку?

Катерині стало весело, неймовірно весело. Питиме все — і портвейн, і коньяк. І їстиме, як ніколи не їла. І плювати їй на все і на всіх — вона знову вільна, як горличка, вона юна, шістнадцятирічна мамина доня, ні від кого незалежна Катерина.

...Додому повернулась пізно.

— Де ти була? — невдоволено і тривожно питалась мати.

— В ресторані...

— В ресторані! — жажнулась Олімпіада Никанорівна.

— З Полем посиділи.

Олімпіада Никанорівна замовкла, байдуже позіхнула, втішилась: «Нарешті доня взялася за розум».

Дочка заснула як убита, а мати вже не спала до ранку. Ворочалась в ліжку, мов жаданих онуків, вичукикувала надії, сміливо і впевнено заглядала в Катеринине майбутнє. «Ні, таки від долі не втечеш, — думала, — судженого і конем не об'їдеш».

За тими думами не відразу почула, що хтось там добивається. Зиркнула на вікно — сивий ранок вуса показує. Прожогом кинулась до дверей, чомусь їй здалося, що то Катерина повернулася.

— Хто там?

— Я,— Чумаків голос за дверима.

Закусила губу, постояла трохи, скрадливо попрямувала в доччину кімнату.

— Катю! А, Катю!

Повернулась на другий бік, замуромтіла щось невиразно.

— Катю, прокинься... приїхав... чуєш? Що сказати?

Катерина лупнула сонними очима. «Хто приїхав? Для чого приїхав?» — стугоніло в голові. «Нікого не хочу бачити, нікуди не хочу їхати... так і скажи своєму Полеві».

— То що йому сказати? — торсала за плече мати.

— К чорту! Жени його к чорту!

Олімпіада Никанорівна тільки й ждала цього наказу.

Хоч у голові й гуло та шуміло, немов у механічному цеху, Опішний все одно вчасно з'явився на роботу. Трудову дисципліну він цінував над усе, а дисципліна ця визначається в першу чергу тим, як людина виходить на роботу. Хай усі підлеглі бачать — виконуючий обов'язки управляючого вийшов на роботу хвилина в хвилину. Хіба йому треба було сидіти в своїй конторі всенький день? Коли знеможе сон-дрімота, можна й додому шмигнути, та й хоч до вечора завдавати на дозвіллі хropaка.

Біля Тракторозбуту — ярмарок. Вишикувались автомашини, навіть кілька підвід для колориту затерлось між технікою. Біля входу в контору згуртувались механізатори, курили, перемовлялися. Тільки побачили Опішного, кинулись навперейми. Були тут і знайомі директори МТС, і механіки, і шофери, і взагалі чимало всякого емтеесівського люду.

— Чим сьогодні порадуєте, товаришу управляючий?

Опішний ніколи не був управляючим. Він лише інколи підміняв хворовитого, уже підтопаного керівника цієї організації, але це йому не перешкоджало чужий титул сприймати за власний. Відповідав упевнено, безапеляційно:

— Те ж саме, що й учора.

— Підшипники будуть?

— А голівки блока?

— Колінчатий вал би...

Він тільки знизував плечима, не вважав навіть за потрібне відповідати на всі питання.

— Невідомо, не скажу...

— А хто ж скаже, товаришу управляючий?

— Загляньте на склад, спитайте Сергія Іполитовича.

— Він тієї ж співає.

— То чому ж мене запитуєте?

— Ви ж повинні забезпечувати...

— Ми й забезпечуємо. Одержимо — дамо. І підшипники, і шестерні — все дамо. З чаєм не п'ємо ваших деталей, все одержите, проявіть тільки мінімум терпіння.

Опішний пірнав за двері контори, а посланці МТС прямували до складу, щоб атакувати Сергія Іполитовича.

— Колінчатий вал! — вимагали в завідувача складу.

— Бач, чого захотів? — підморгував весело Сергій. — Колінчатий вал!

— А чим ремонтуватися?

— Вал йому подавай! Ось чоловік уже тиждень за підшипниками ходить і — мовчить.

— То, може, йому близько тут, а ми з глибинки.

— В заїзді вже всі лави обтер.

Сергій Іполитович був тому неймовірно радий.

— Ось, чув? Людина боки перележала, а не скаржиться, жде. І одержить. Терпіння, терпіння треба мати, товаришу.

Відвідувачі похнюплено дивились у підлогу.

— То чи ж є яка надія?

— Живемо надією.

— Завжди раді вас бачити.

— То ще завтра заглянути?

Поступово порожніла вулиця біля Тракторозбуту.

Опішний знічев'я подзвонив сюди-туди, переглянув листи та телеграми, черкнув якусь резолюцію, підписав заявки, посидів трохи без діла і вже хотів іти додому. Тут все одно нідіє без діла, а поспати яку годину було б не гріх.

За дверима почувся знайомий голос, Опішного питає. «Невже пронюхав? — стрільнуло в мозок. — Може, побачив їх у машині?» Мов спійманий у капкан, Опішний переполохано озирнувся, ніби шукав дива, яке могло б його врятувати.

Відчинилися двері, зайшов Чумак. Стомлений і сердитий.

— Ну, здоров, друг!

В Опішного похолело в серці.

— Привіт механізаторам, — ледь видавив з себе.

— Не дуже ви раді цим механізаторам...

Чумак уже побував на складі, говорив з Сергієм.

— Чому ж не раді? — винувато залепетав Опішний, ждучи найгіршого.

— На складі твоєму вітер гуляє...

В Опішного обнадієно закалатало серце.

— А тобі щось треба, Чумаче?

— Оце ділове питання.

— Справді, тобі щось треба? — оживився Опішний.

- Підшипники.
- Дам!
- Шестерні.
- Будь ласка!
- Гільзи.
- Єсть!
- Колінчатий...
- Треба глянути.
- Пальці...
- Трохи уділю.

Чумак стомлено посміхнувся, сів на табуретку.

— Ну, Опішний, ти, видно, родився постачальником, ти мене просто врятував, на ноги поставив.

— Чим багаті, тим і раді.

Нечутно зайшов Сергій, зупинився біля порога, слухає.

— То пошукайте зараз і головки блока.

— Знайдемо.

Сергій подавав Опішному відчайдушні знаки. Та Опішний на все те не зважав, повелів комірникові:

— Це добре, що ти зайшов, Сергію. негайно видай товаришеві Чумаку згідно заявки...

— Що видати? — зойкнув Сергій.

— В заявці сказано, давай, Дмитре, покладу тобі резолюцію...

Розмашисто, черкнув навскіс.

— Де ж ті деталі? — жахався Сергій. — Павле Павловичу?

— Видай з броні. Ясно тобі? І без розмов. А ти ж як думав, друзям... давнім друзям треба допомагати.

Чумак з Сергієм вийшли. Опішний полегшено зітхнув, виждав хвилину, поки затихли їхні кроки, схопив шапку і мало не бігцем подався з контори.

Ох і нелегко ж дісталися ті деталі Чумакові! Не встигли навантажитись, а тут — хто зна вже де вони на те й чигали! — налетіли виглядальники з різних МТС. «Це ж що робиться? — крик підняли. — По блату берете?» — «Який там блат — розпорядження начальства», — пояснив Чумак. «З броні», — пояснив Сергій ще й накладну з резолюцією показав. Розгнівані механізатори кинулись до контори ловити Опішного, а Чумак швидше в машину та подалі від того Тракторозбуту, хай йому грець.

Можна було й додому рушати. Тим більше, що питання вирішилось просто-таки несподівано. Але Дмитро не поспішав. Йому треба було побачити Катерину. Теща виставила безце-

ремонно, не захотіла навіть дверей відчинити, сказала, що Катерина у відрядженні. Яке там у неї відрядження?

Вирішив зайти до дружини на роботу. Шофера з машиною залишив у глухому перевулку, пішов пішки. Дорога вела повз обласне управління. Порівнявся з входом, хотів був проминути, але мимоволі спинився. Чому ж не зайти до колишніх друзів? Тим більше, що й подзвонити звідсіля можна до Катерини. Воно й справді краще по телефону поговорити, розвідку боєм, так би мовити, провести. Гірко посміхнувся — відчув: боїться, просто-таки боїться з'явитись отак як стій та бач на очі дружині.

Управлінський вахтер впізнав Чумака, вітав, мов родича, дозволив говорити по телефону скільки завгодно. З насінневої станції довгенько не відповідали. Потім хтось узяв трубку: «Катерину Степанівну? Її немає». — «У відрядженні?» — «Можливо. В усякому разі, на роботі її немає і не було».

Зітхнув Чумак. Значить, правду сказала теща. Куди ж це подалася Катерина? А втім, хіба мало районів, посівна не за горами — бувало ж таке, що і в минулі весни посилали її з інспекцією.

Завітав до механізаторів. Зустріли шумно, з жартами, особливо Голобля — мов рідного батька побачив.

— Чумаче-бурлаче, як справи? Ти живий, виходить, здоровий? Значить, і там можна жити?

Від них довідався височанський замполіт про те, що область одержала величезне, просто-таки небачене поповнення тракторного парку. Аж серце занило в Чумака — ось би привезти Леусові наряд хоч на трійку машин, от би затанцював старий.

З хвилюванням і тривогою йшов до Савченка — хлопці порадили. Якщо й не занаряжено височанцям нічого — може, якось вирве хоч одну машину.

В приймальній товпились люди, гомоніли недобре, обурено. В Чумака відразу підупав настрій — та це ж ті самі директори МТС та механіки, які в Тракторозбуті його накрили. Холодно, навіть вороже вставились на нього, хоч втікай, щоб не бачити на собі тих лиховісних поглядів. Може, й повернув би назад, коли б не Рита. Пораділа йому — й телефон кинула.

— Товаришу Чумак! Ви мені дуже-дуже потрібні.

Привітався стримано, навіть сухо, не хотілося говорити з колишньою співкурсницею.

— Мені до Савченка...

— Заходь. Ці товариші до Обуха.

Вона навіть провела його до Савченкових дверей, півшепотом попросила:

— Поговорити з тобою треба... Хочу сказати щось важливе...

В Дмитра тривожно скалатнулось серце — інстинктивно відчув: про Катерину говоритиме. Ледей стримав себе, стримано хитнув головою у знак згоди, зайшов до начальника.

В Савченка було людно, біля столу сиділи свої, управлінці, палили, про щось сперечались. У відкрите навстіж вікно сивим туманом плив махорковий дим, повівав холодний вітерець — видно, не помічали. В самому кутку сидів знічений Обух — він не любив протягів і цигаркового диму.

Савченко, високий, костистий, суворий чоловік, стримано привітався з Чумаком, оголосив:

— Перерва на перекур. Через хвилину двадцять заходьте.

Першим до дверей кинувся Обух. За ним пішли й інші.

З Чумаком Савченко говорив щиро, співчутливо.

— Мені сподобалась твоя ініціатива. Обком рішення прийняв — підтримує твій почин.

Дмитрові приємно було те чути. Вирішив, що саме час закинути вудку на предмет техніки.

— Як там життя? Чого не вистачає? — запитав, мабуть, для годиться Савченко.

— Всього не вистачає. Машин, деталей...

— Техніки підкинемо...

В Чумака й мову відняло, осікся, ждав, що далі скаже, бо очима до папера якогось потягнувся.

— Ти в якому районі? Соболівському?

— Так. Височанська МТС.

— Височанська... Що ж Височанська... ну так же, є вам наряд. П'ять машин ХТЗ-НАТІ і два «Універсали».

Дмитро не повірив власним ушам. Сім машин! Та це ж ціла бригада, та це ж... Помре Леус, серце в нього від радості, як переспілий кавун, трісне, всі механізатори танцюватимуть від радощів. Мимоволі звівся на ноги, потягся до того столу, ловив очима написане. Все було так — п'ять і два!

— Не помилка?

Савченко розсміявся.

— Ми теж не зразу повірили.

І спохмурнів.

— От із запасними частинами — повний завал. Ти, мабуть, і завітав по цьому питанню?

— Ні, дякую, деталі я роздобув.

Савченко з подивом і недовірою видивився на Чумака.

— Це ж як тобі пощастило?

— В Тракторозбуті.

— В Тракторозбуті? — здивувався.— Чорт побери цю організацію. Де ж вони вицарапали?

— З броні, кажуть...

— З броні?..

Савченко спохмурнів, зачмихав сердито. Чумак знав Савченків норів: тепер з ним не поговориш. Спитав тільки, де і коли взяти наряд на трактори, і вийшов.

В приймальній було порожньо, механізатори осідлали Обуха. Двері були прочинені, долітав з Обухового кабінету шум і галас, крик Савченкового заступника:

— Яка бронь? Ніяких бронювань! До Тракторозбуту звертайтеся — ця організація нам не підзвітна.

Рита вийшла вслід за Чумаком до коридора.

— Чого вони галасують? — поцікавився Чумак.

— Ой, біда! — зітхнула Рита.— Щось діється в тому Тракторозбуті неймовірно: скарги, скарги і скарги...

Нічого дивного — Чумак щойно звідтіля... Але Рита, мабуть, не про запасні частини до тракторів говоритиме...

— Я хотіла тобі сказати... пробач за відвертість... ми ж свої люди... Я не маю права... тим більше...

— В чому справа? — пополотнів Дмитро. Почуття чогось недоброго в одну мить заволоділо його істотою.

— Твоя Катерина... вона з Опішним...

— Що ти сказала?

— Повір, Дмитре, я тобі добра хочу... В них... дуже серйозно.

— Про що ти говориш? — боляче стиснув дівчині руку.

— Вони зустрічаються щоденно.

І вона розповідала йому поспішно, з образою в голосі — бо ж вся надія на Опішного розвіялась за вітром,— про ті вечорові прогулянки Катерини з Опішним по місту, про розмови, які поповзли в їхньому управлінні... Чумак, мов паралізований, мовчав, слухав усе те, безсилий перебити її мову, здогадуючись: ось чому на нього так насмішувато і співчутливо дивились учорашні співробітники. В одну мить постала сьогоднішня зустріч з Опішним. Так ось звідкіля його неймовірна щедрість, ось звідкіля «бронь».

Повільно повернувся, рушив мовчки до виходу.

— Дмитре! — поклікала Рита. Вона, видно, ще не все сказала.

Мов сонний, нічого й нікого не помічаючи, вийшов на вулицю. Над містом пливли важкі весняні хмари, готові в кожну хвилину розрядитись мокрим снігом або холодним дощем. Сивий туман заткав вулиці, був такий густий, що в ньому

ховалися вершини мокрих дерев. Дзвіниця древнього собору, що височіла навпроти управління, ледь бовваніла, проглядалася немов через матове скло.

Не спам'ятався, коли наблизивсь до машини. Не помітив шоферової радості, механічно відчинив дверцята в кабінку, важко впав на сидіння. Шофер погасив на устах веселу посмішку, стривожився, поспішно завів мотор, рушив з місця.

Вони мовчки покинули місто.

НОВА БРИГАДА

Поблискуючи круглими очима, з-під печі хижо кралася смугасте кошеня. Двоє інших сплелися в живий клубок, качалися на підлозі.

З-під ковдри виглядала величезна волосата нога. Кошеня на мить спинилось біля ліжка, припало животом до підлоги, вильнуло хвостом і, пружно відштовхнувшись, блискавично, мов кинуте з праці, підскочило вгору, гострими, як голки, кігтями вчепирилось в ногу. Божевільний зойк досягнув кухні.

— Ти, кликав, Пилипе? — прочинила в спальню двері жінка.

Горобець сидів у ліжку, люто чухмарив ногу, божевільним поглядом блукав по кімнаті.

Вдягнувшись та вмившись, Пилип Митрофанович снував якийсь час безцільно по хаті. Згодом почувся його ніжний голос:

— Кисенька, кисенька, киць-киць-киць!

Смугасті, схожі на тигрят, кошенята полізли з усіх кутків до Горобця, довірливо терлися об його валянци.

Брав у руки, тулив до щік, солодко мружив очі, белькотів у пухкі кошачі шубки:

— Мої манюні, ах ви, мої хороші.

З спальні капризно озвалася п'ятирічна Зойка.

— Тату! Покатай.

І з кошенятами грався, і малу Зойку на плечах катав, жеребчиком іржав та по хаті вибрикував. Зойка сміхом заливалася, а дружина усміхалася поблажливо: хай чоловік покажеться, хай потішиться, поки замполіта не принесло.

Привчив-таки Чумака Горобця вчасно виходити на роботу. Старший механік МТС змушений був забути про неписаний розпорядок, виходити з дому на поклик Степанкового гонга, відмічатися разом з усіма в ненависному журналі. Сьогодні Чумака не було, — з тиждень в області протреться, деталі там

не на вербі ростуть, та й біля дружини захочеться поніжитись — отож Горобці сьогодні не чули голосистого Степанкового закliku.

— Пилипе, снідати.

Снідав механік зосереджено, неквапливо, не звертав уваги на Зойчині пустоші, обережно, але рішуче скидав додолу знахабнелих кошенят. Поївши, відразу ж зібрався, пішов з дому. Все йому мерещилося — гупають Степанкові чоботища біля порога.

Вже тільки тоді, коли прийшов у контору, пожалкував. Не було не лише Чумака, а й Леус ще не з'явився. Один він, Горобець, такий ретельний, майже разом з усім штатом на роботу з'явився. Лівиво перебирав пошту, з великого пакета витяг товсту «інструкцію» про виготовлення запасних частин до тракторів у місцевих умовах. Ту саму, над якою мав трудитись Чумак по Обуховому завданню...

Читав-читав, чухав-чухав потилицю, запитав у секретарки, де Леус? Та не знала. Тоді покликав Степанка, велів передати того папера завідувачеві майстерні — хай трактористи читають та розуму набираються. А сам зібрався додому. Коли й Леусові домується, то чому ж то має коптіти в конторі він, Горобець?

Леусові не сиділося вдома. Він молодшав з кожним днем, енергією з директора аж прискало на всі боки. На диво став непосидючим і діяльним. Навіть зовнішньо старий змінився — плечі випростались, очі блищали, ступав твердо і впевнено. Сам не сидів та й інших викишкував з канцелярії.

Чув яось Степанко, коли Устим Сидорович ганяв агронома:

— Товаришу Ляшенко! Спасу нема — засидівся ти в конторі, курчат швидко вилупиш. Глянь, вже й Горобець до виробництва наблизився, контору обминає.

Сьогодні ще задовго до Степанкового дзвону Леус підняв на ноги Ляшенка та потягнув його у Високе. Хотілось Леусові не відставати від Чумака, надумав, поки замполіт повернеться, в сівозмiнах розібратись: диви, як справи скочили вгору.

Всю дорогу Леус пророкував Височанській МТС завидну долю в майбутньому, а Ляшенко мовчав, хнюпився, бурчав собі під носа: «Влітку по колгоспах, як сірко, мотаєшся, а це вже й узимку».

Як завжди, Ласій був у конторі колгоспу, ждав членів правління. Допікала-таки весна й Ласієві. Привіталися, розгозорились. Леус був у доброму гуморі, все тягло його на жарти, Яцухненкове весілля згадав. Та нічим не пройняти Максима Антоновича — видно, не до жартів голові колгоспу.

— Чому ж Назарові весіль не гуляти, коли йому МТС добрава вивозить,— кольнув Леуса.

Жартівливий настрій з Устима Сидоровича мов рукою зняло.

— Такий наш обов'язок.

— Про будьоннівців ти не подумав, Устиме...

— А ти до Устима звертався? Чи Леус за тебе мусить думати?

Посопіли якусь хвилину, помовчали. Потім Леус уже офіційно:

— Показуй свої сівозміни. Хай Ляшенко подивиться.

Ласій скипів увесь; розчервонівся.

— Не до сівозмін нам, директоре.

В контору сходились члени правління. Саме до них і апелював голова.

— Зажили нарешті уваги від МТС. Яцухненкові міндобрива з станції тракторами возять, а Ласієвими сівозмінами запечалились. Виходить, у вас — синки й пасинки...

У Леуса сіпнулись кутики вуст, але він спробував повернути розмову на жарт.

— Бо ж Яцухненко не дримає. А ти думав, Максиме, сидіти на печі і їсти калачі?

Ласія мов приском обсипало.

— Боровик нас розсудить. Дружба дружбою, Устиме, а я не потерплю такої зневаги. Про мій колгосп ідеться...

В Леуса загорілися щоки, затрусилась губи:

— Жалійся! Але скажи: де твої коні та волики! Яцухненко і сам возить, і допомоги просить. А ти на МТС валиш? Не вийде, шановний.

Ласій вже збагнув, що взяв через край, хотів якось полагодити справу.

— Уже й слова тобі сказати не можна — жартів не розумієш...

— Які ж тут жарти!

— Ось же й правління скликали, радитимемось. Тебе проситимем — допоможи, Устиме, нашій біді...

Але директор не дослухав Ласія. Він почув знайомий рев мотора, — Леус розрізняв по голосу всі емтеєсівські машини, — побачив у вікно, що вулицею промайнула Чумакова автомашина. Не попрощавшись, вибіг з контори будьоннівців.

Ласій розгублено закліпав очима, розгубився:

— Гарячий, чортяка, слова не скажи навпроти.

А члени правління гули невдоволено:

— Завжди ви, Максиме Антоновичу, погарячкуєте. Немає того, щоб тихенько, ласкою та по-доброму, як розумні люди

роблять. Жени тепер худобу по отакому розпуттю за тими мін-добривами.

На Ляшенка не звертали уваги. Він посидів-посидів, побурчав-побурчав собі щось під носа, вийшов з контори на вулицю, поклигав сердитий на гору.

— Абсурд! Абсурд — і не більше...

В майстерні лунав такий сміх, чулися такі соковиті приповідки та зауваження, ніби там читав хто листа запорожців турецькому султанові. Дівчата-трактористки на подвір'я повтікали, Степанка з собою вивели.

То Бубон читав уголос Обухову інструкцію.

«Трактор — це складна сільськогосподарська машина...»
«Обробляють трактором землю: орють на різну глибину, культивують, підіймають зяб, лущать стерню».

— Хлопці! Хлопці, ви чуєте? — гукав Бубон. — Лущать!

«Трактор — це агрегат. До чотириколісної чи гусеничної машини, яка приводиться в рух мотором, кріпиться причіпний реманент: плуги, борони, культиватори, сівалки, скородильники, комбайни, жниварки».

— Га-га-га! Хо-хо-хо! Реманент! А щоб ти луснув зі своїм причіпним.

— Тихше, хлопці, слухай далі.

«Примітка. Вищепоіменований реманент використовується залежно від місцевих умов та пори року».

— Го-го-го! Ха-ха-ха! Невже так і надруковано? А то не з «Перця» списано?

— Це такого й Микита Петрович не вигадась.

— Куди там йому...

— А хто написав таке?

— Підпису немає. Тільки зверху: «Стверджую. Обух».

— Коли Обух, тоді ясно.

Мабуть, на цілий день вистачило б механізаторам тієї інструкції, коли б читання не перервав Чумаків приїзд.

Коли захеканий Леус прибіг на подвір'я, вже закінчували розвантажувати машину. Трактористи і навіть всі конторські оточили її, мов яке диво, не зводили очей. Обережно і любовно тяглися тремтячі руки до кожної детальки, новенької, лискучої від мастила, десятки очей тепло оглядали кожну річ з усіх боків. Навіть Горобець вище підбив угору шапку, весело поблискував жовтими очицями. Він першим і помітив директора.

— Устиме Сидоровичу! Ну, я вам повинен сказати...

Леусові сунули під носа змащені солідолом деталі.

— Це вам не беу*.

Шум і гамір на подвір'ї, мов на ярмарку. Та всі ті голоси покривав владний, хриплий бас Шморгуна:

— Товариші! Люди добрі! Несіть сюди детальки — вони ж у накладній записані. Розтягнете, а Шморгуна під суд.

Шморгуна не чули. Дорогоцінні деталі мандрували по руках, ставали теплыми від дотику гарячих механізаторських долонь, очищалися від мастила, блищали й сріблились проти теплого весняного неба. Леус радів, мов дитина, перебирав усе те добро без винятку, дивувався:

— Батеньку мій! І шестерні, і гільзи, і пальці...

— А колінчатий! Устиме Сидоровичу — гляньте на колінчатий.

— Це вже в Тракторозбуті щось здохло...

Микита Бубон скосив око на Горобця.

— В Тракторозбут теж треба їздити з головою.

Чумака, схудлий і змарнілий за одну лише безсонну ніч, стояв осторонь. Про нього забули, ніби ті деталі з неба впали або із землі вирости. Ніхто не поцікавився в нього, якою ціною він роздобув оце багатство, як довів? А Дмитрові було б що розповісти. Біда за бідою йде. Виїхав убитий горем, знищений Ритиним повідомленням, а тут ще й ночувати серед поля довелося — техніка в МТС була ненадійна: зіпсувалось щось там у моторі, всеньку ніч прокопалися з шофером, на волосинку не здрігнули.

Нарешті згадали й про нього. Леус першим Чумакові руку потиснув, дякував, мов рідному батькові. А Чумака, ніби між іншим, докинув пального у вогнище:

— Та що там деталі. Он треба за тракторами людей посилати, сім машин занаряджено.

Мов грім ударив з неба — тиша така, що чути, як дах весняною сльозою плаче.

— Які трактори?

— П'ять натиків і два «Універсали».

Леус поривно обняв Чумака, розцілував у неголену змарнілу щоку.

— Ура! Живемо, хлопці.

Дружне механізаторське «ура» підняло з берез заклопотаних весняними роботами ворон та сорок.

Степацько на radoщах вибивав гопака на своїй рейці.

* Беу — річ, що була в ужитку.

Того вечора Степанкова рейка звучала урочисто, дзвінкіше ніж будь-коли. Чули її не лише у Високому — досягав Степанків голос і «Добробуту», котився по Соболянці, сповіщаючи всю округу про те, що в МТС сьогодні не звичайний день, а справжнісіньке свято.

Ніби й не чули того дзвону трактористи — адже ще сонце не сховалось за обрій, ще день гуляв у полі, можна було ще працювати й працювати. Мовчазливі і заклопотані, вони порались біля моторів, не зважали на Степанкову рейку. На що вже Горобець, — вечірній дзвін був для нього приємніший від солодкого меду, — і той лише на мить був нашорошив вуха, підняв голову, а потім ще ретельніше почав припасовувати на місце якусь там розподільну шестерню.

Леус теж цілий день повертівся в майстерні. Одного хотілося йому — закликати до себе директорів отих заводів, що виготовляють запасні деталі до тракторів: хай би вони побачили, скільки радості механізаторам принесли їхні детальки. Вони там, бач, звикли до масштабів, велетні машини з конвейера випускають, що для них дрібна деталь, може, й не знають, що значить для рядового тракториста деталь, від якої залежить його успіх, його хліборобська честь і слава.

Рідко отакі щасливі дні випадали на Леусову долю. Подовгу спостерігав за роботою механіків та трактористів, мовчав, хоч видно було, що думки не дають йому спокою. Йшов з майстерні, розшукував Чумака.

— А тебе не розіграли, Дмитре Івановичу?

— Ви про що?

— Та ж знову про те.

— Я ж вам сказав — сам бачив розрядку.

Леус зачудовано крутив головою, посміхавсь сам до себе, клопотався.

— Хоч нову бригаду створюй.

Чумак уже те, видно, продумав.

— То й створимо. За Соболянку кинемо.

— За Соболянку, то добре, але кого ж бригадиром?

— Хіба людей мало, Устиме Сидоровичу?

— Людей до біса, а кинься підбирати... Одна заморока.

— Когось з трактористів висунемо.

— Висунуть не штука... Тільки висунеш, а воно зазнається, задерє носа, ось тобі й провал готовий... Хіба Власа?

— Абсурд! — проскрипів Ляшенко. — Без року тиждень на тракторі.

— Та й те правда — мало мастила ще витер...

— А що ви думаєте про Бубона? — запитав Чумак.

— Бубона? — якось дивно видивився Леус Чумакові просто в очі.— Микиту?

— Абсурд! — схопився з стільця Ляшенко.— Хіба ви не знаєте отого баламута...

Чумак уже добре встиг приглянутись до отого баламута. Всю біографію Микитину знав напам'ять, ніби не замполітом в МТС був, а начальником відділу кадрів.

Родом Микита не з Високого. Мати його жила кілометрів за двадцять п'ять в селі, яке навіть у зону Височанської МТС не входило. Отож Микита рідко коли й навертався додому. Влітку майже не злазив з сидіння, мандрував від колгоспу до колгоспу, взимку — ремонтував машини, жив у гуртожитку. Але то не значить, що був неуважним сином. Його мати, по-перше, була, мабуть, єдиною в світі людиною, про яку він думав і говорив без дошкульних дотепів, при згадці про яку замовкав, і тоді його лукаві очі засвічувались ніжністю і теплом. Баламут-син нічогісінько не шкодував для матері, всі свої заробітки віддавав старенькій, вірніше, промінював за повну волю і парубоцьку незалежність. Бувало, що Микита раптом, ні в кого не спитавшись, кидав роботу і йшов до матері. Одного разу він мандрував у рідне село, включивши п'ять швидкість гусеничного велетня. Зчинив такий шум та гуркіт у своїх Полозах, що всіх собак переполохав, все село розбудив та підняв на ноги.

Правда, всі оті вибрики Бубонові не миналися, мав уже тих доган та попереджень від Леуса стільки, що, коли б кожна з них важила хоч по кілограму, давно їхня вага розчавила б Микиту. А за нічну мандрівку навіть з роботи увільняв його Устим Сидорович. Цюправда, зваживши на чистосердне розкаювання, а також фронтові заслуги, а особливо на те, що був саме час гарячих польових робіт, сердобольний директор другим параграфом наказу замінив звільнення суворою доганою та зобов'язав відшкодувати збитки від тієї незвичайної прогулянки.

Вдома Бубон подовгу не гостював. Мати накидалася на сина з докорами:

— Синку! Доки ж я житиму сиротою? Вертався б додому...

— Трактора не кину, мамо.

— То одружуйся... Хай хоч невістка в хаті вертиться...

Коли розмова заходила при сторонніх, Микита віджартовувався: мовляв, молода ще десь гойдається у колісці. Коли ж говорилося наодинці, тоді син мовчки вилазав із-за столу, не сказавши й слова, йшов з хати. Мати безнадійно хитала

головою — перейшла якась ледача дівка хлопцеві дорогу, при-
сушила серце... Чим тільки те закінчиться?

Мати не помилялась. Була в Микити сувора сердечна таєм-
ниця, але про неї ніхто — ні Леус, ні навіть та дівчина, яку
любив до самозабуття, ніхто інший, окрім самого Микити, не
знали.

Закохався Микита Бубон з першого погляду, з першого зна-
йомства. Присох душею, страждав від того невимовно, але —
гордий чоловік! — мовчав, нікому не проговорився, не вика-
зував своїх почуттів.

Демобілізувавшись, хоробрий танкіст місяців зо три водив
по селу гучні презви, відбенкетовував за всі роки війни. На-
гулявшись доскочу, вирядився в найкращий трофейний костюм,
вирівняв на грудях усі свої бойові регалії та й став перед Ле-
усові очі.

Устим Сидорович не дуже зважав на заслуги та нагороди, —
в самого не один орден лежав у скрині, — говорив з Ми-
китою зверхньо, навіть дещо кепкуючи з танкістової само-
певненості.

— Танк, кажеш, водив? А трактора пробував?

— Танк не трактор...

— А я що кажу? Тут тобі не з гармати пострілювати, тут
за борозною дивитись треба.

Микита знизував плечима, помовчував, але терпець йому
вже починав уриватись, — знав танкіст, що не одна є в світі
МТС, що безробіття в нашій країні давно забуте, — отож тіль-
ки й ждав нагоди, щоб висміяти Леуса, зачинити за собою
двері та й на тому скінчити знайомство з височанською стан-
цією. Та саме в кабінет зайшла дівчина — і Микитин язик враз
прилип до піднебіння, відчув парубок, як щось незвичайне
сталось з його серцем: почало так вигупувати та витанцюву-
вати, що аж злякався, а на засмаглих вилицях безпричинно
спалахувало загравою.

Устим Сидорович, привітавшись з Христиною, пожартував:
— Може, ти, дівко, візьмеш цього молодця в свою бригаду?

Окинула Христина Бубона насмішкуватим поглядом, а тому
й серце зайшлося, пріріс до підлоги, мовчить парубок.

— Якщо в товариша дівочий характер, то чому ж, — візь-
мемо.

Поговорила з Леусом, ще раз сміхотливо окинула оком при-
голомшеного Бубона, вийшла. А Микита, мов сонний, і сам
незчувся, як пристав на усі Леусові умови.

На подвір'ї зустрівся з дівочою бригадою.

— То йдете до нас? — запитала, сміючись, Христина.

— Бригадиром? — не розгубився Микита.

— А якщо водовозом? — розсміялась Марія.

Другого дня Микита вийшов на роботу. Як глянули на нього — так і ахнули: на ногах лаковані черевики, штани-гольф, сорочка плисова на блискавках, а на голові диво-капелюх. Всі, хто був біля контори, якусь хвилину дивились на новачка вражені, а потім такий гойднувся сміх, що навіть Устим Сидорович виліз із-за столу, до вікна наблизився.

— Ну, здається, розжилися на працівничка, — похитав головою. Та й мов у воду заглянув, так і прилипла до Микити ота слава: порожня, несерйозна людина, баламут, витівник, пропаща сила.

Найбільше допікав Микита Христині. Відчував — не любить його, зневажає, навіть уявити собі не міг, щоб така дівчина його покохала. І, люблячи глибоко, всім серцем, дошкуляв їй, страждаючи в безнадії, завдавав прикроштів дівчині. Христина була переконана, що Бубон її ненавидить, готовий зі світу зжити.

Така слава йшла за Микитою по п'ятах, дійшла вона і до Чумака. І все ж Дмитро, в думках підбираючи бригадира нової бригади, вимовив Микитині ім'я вголос.

Леус довго не відповідав. Думав, зважував. Видно, на Микитиному рахунку було чимало — відразу не зважиш.

— Микиту, кажеш? Бубона? — тільки перепитав разів з трічі. А потім глянув на замполіта ясними дитячими очима, просіяв:

— А що ви думаєте? З отакого архаровця ще який бригадир вийде!

Того ж вечора зайшли в гуртожиток до трактористів.

Невпізнаним стало механізаторське житло. Дівчата таки поклали добрий початок: в кімнатах стало чистенько, затишно, на вікнах з'явилися білі завіски, на столах лежали чисті скатертини — чи то їх міняли так часто, чи просто не підходили хлопці до столів. Не заходили тепер у своє житло трактористи в засмальцьованому одязі, в коридорі переодягалися в чисте.

Вечорами в гуртожитку було не людно. Одні йшли в клуб: читали газети, грали в шахи, більярдні металеві шари качали, багато хто чимчикував у Високе, до дівчат, і тільки старші, коли не перекидалися в карти, то лягали зарані спати.

Цього вечора майже всі були вдома. На роботі затрималися допізна, а потім же про нові трактори хотілося поговорити, а найголовніше, дівчата з Христининої бригади не поверну-

лися — весь день возили саньми, причепленими до тракторів, з станції мінеральні добрива для Яцухненка, — ні до кого було бігти трактористам.

Навіть гра в карти й то не ладилась.

— Микито! — кликав Іван. — Йди, дамо Зайцю генеральського.

Микита ніби й не чув Іванового заклику, не міг розстатися з книгою.

— Микита в художню літературу вкинувся...

— Рятуйте мене, Влас обізвався, — не пропустив нагоди Микита, щоб шпильнути молодожона. — Як це ти, чоловіче, в гуртожитку опинився? А молодичку на кого zostавив?

Запримітили — Микита «Книжку тракториста» читає.

— На новенький наміряєшся?

— А то що? — ошкірився Микита. — Набрид мені ХТЗ. Крутишся день як проклятий — і всього три га. А натик — це машина, брат, як там сказано: агрегат.

Переступивши поріг, Леус просто розгубився.

— Спасу нема, чи не свято у вас? Отака чистота!

— Аякже, — в тон йому Микита, — Івана он женити будемо.

— Івана то не штука женити, а от коли на твоєму весіллі гулятимемо?

— Серед зими, у петрівку, Устиме Сидоровичу.

Говорили про те, про се, а думки всіх біля новеньких машин — про що не почнуть, а до них повернуться.

— Ростемо, хлопці, — розмірився Леус. — А пам'ятаєте, починали з чого?

Тут були ветерани МТС, що-що, а те, як ставала станція на ноги, не забули.

— Пам'ятаю, як фронтовики першого трактора нам подарували, — розповідав Заєць. — Гармату везли. А фередо й згоріло. Підчепили гармату до машини, а трактора колгоспові передали. «В МТС, — сказав командир, — віддайте». На руках перетягли трактора на колгоспне подвір'я. З того й МТС почалася.

— А де ж тепер той трактор? — поцікавився Влас.

— Еге, хлопче, до останнього гвинтика спрацювався. Коли вже ремонтувати самого було ніяк, по гайці на інші машини розтягли. Славно попрацював, як кінь, до кінця з'їздився.

— А треба було зберегти. Для музею.

На мить всі задумались — справді, треба було зберегти отаку історичну реліквію.

— Нову бригаду думаємо організувати,— повідомив Леус.

— Ото діло! — підтримали.

— Я взагалі в кожному колгоспі створив би бригаду,— мудрував Влас.

— А в «Добробуті» й дві можна.

Засміялися. Микита завжди як у око вліпить.

Про соцзмагання говорили. Бач, і дошка показників на подвір'ї красувалась — з-під снігу відкопали,— а змагання лише на папері. Хоч Устим Сидорович і не дуже вірив у його силу, але Чумака підтримував гаряче — тут уже нічого не вдієш: Чумак його підтримав запчастинами, а директор свого авторитетного слова до виховної роботи прикине. Гуртом якось організують те змагання, справа неважка, накаже Леус бригадирам — в одну мить один одного і на змагання викличуть, і умови підпишуть, дивись тільки потім, замполіте, щоб не забулося, слідкуй, щоб Степанко цифри акуратно на дошці виписував.

Пізно вийшли з гуртожитку. Леус пішов до себе, а Чумак зібрався у Високе. Бубон вийшов їх провжджати та й напросився в супутники замполітові. Що не говори— хоч Чумак і замполіт, а з танкістів, свій брат, до того ж, людина яка, справжній керівник, бач, доповіді короткі виголошує, а деталі та трактори довгим ланцюгом у МТС посунули.

Ніч була тепла, волога. Під ногами чавкотіло, з північного заходу холодний вітер дмухав, але й він уже не міг здолати тепла, яким дихала земля.

— Весною пахне,— на повні груди сопнув Бубон.

В селі співали дівчата. Пісня то провалювалась, то знову злітала, важко їй було змагатися з вітром.

— Коли заспівали дівчата, значить, весна,— згодився Чумак.

Тема для розмови в них завжди була на самому кінчику язика — завжди знайдеться, про що говорити в двох танкістів. Але Чумак швидко перевів мову на інше.

— Ви на тракторі давно, товаришу Бубон?

— Шостий піде.

Чумак хвилину подумав, щось зважував.

— Коли бригаду вам довіримо — не підведете?

— Бригаду? — спинився Бубон.

Йому здалося — почувлися ті слова.

— Тракторну бригаду? — перепитав він.

— Та не танкову ж.

— Жартуєте, Дмитре Івановичу.

— Такими речами не жартують.

Бубон повільно рушив уперед, низько схилив голову.

— Нічого не вийде.

— Не справитесь?

— Справитись справлюсь,— мовив глухо.— Інші є причини...

Чумак ждав: скаже Бубон про ті причини чи не зважиться?

— Репутація в мене мокра, Дмитре Івановичу,— почав з жалем.— Несерйозною людиною мене вважають... А ніхто в душу не загляне. Ніби Бубон найбільше лихо в МТС, ніби через нього всі неполадки. А може, в мене серце болить за МТС не менше, ніж в якогось там Горобця? От тільки що не змовчиш, ляпнеш, буває, слово, а в нас того не люблять...

— Значить, невлад ляпнеш...

— Отож і кажу: язик у мене гострий, та дурний.

Спустилися з гори, вступили на височанську вулицю. Скоро й двір Бойків. Микиті треба було вертатись.

— То ж що скажете, Микито Петровичу?

— Коли б не репутація... Ось ви — повірили, а що Устим Сидорович скаже?

— Саме Устим Сидорович і подав цю думку.

— Устим Сидорович? Не може бути!

До ранку не спав Микита Бубон. Щось нове, не знане раніше, радісне і сильне заповонило його душу, твердо ввійшло в життя. Весь час бачив перед собою Христину — от в кого б спитати поради, а головне, подивитись, як вона таке сприйме?

Христіна повернулась додому стомлена, але щаслива. Ще в дорозі почули дівчата новину: деталями МТС збагатилась, нові машини йдуть у Високе. Пізно приbeyкались у село — спробуй дотралити трактором величезні сани-розвальні, доверху вантажені мінеральним добривом,— але Христіна хотіла бігти в МТС.

— Чи ти маленька? — зупинила її мати.— Хто до цього часу там сидітиме?

— Але ж Дмитро Іванович не повернувся?

— А може, він у Соболеві або де в селі ночує?

Материна правда. Вже скоро другі півні загаласують — куди ж тут бігти. А так хотілося... Коли б знала, що він там, не те що в МТС — на край світу пішла б... Всього три дні не бачила, а засумувалася, знудилася, мов рік не бачилась.

Жила тепер Христіна, мов у казці, думками витала в піднебесі. Все чогось ждала, все тривожила, все їй здавалося, що мусить кудись виїхати, зникнути, щось змінитися повинно в її

житті. Накидалася на всяке діло жадібно, не помічала, як горить в руках робота, хотілося зробити якнайбільше, бо це ж не для себе — для нього, для МТС. Буде передова, краща МТС — йому пошана буде, а з неї й того вистачить, що біля нього порадуеться.

Ще затемна виходила на роботу. Затемна й поверталась. А все одно не забувала про Чумаків добробут, ревно слідкувала за тим, щоб і затишно йому було, і тепло, і легко жилося. Сама прибирала його кімнату, прасувала одяг, гладила білизну — Дмитро й не здогадувався, чиї то дбайливі руки зогрівають його таким теплом. Сумуючи за Катериною, він був сліпим, не помічав скрадливих, закоханих поглядів іншої, не бачив усього того доброго, що робила для нього Христина.

Христина йому дуже подобалась. Як і вся сім'я Бойків. Почував себе, як у рідному домі, мов рідна ненька, щебетала до нього Христинина мати, мов біля сина, воркувала бабуся Вівдя — та все на політику зводила: буде війна чи не буде війни? Навіть мала школярка і та завжди проводжала пожилу під дитячому довірливими і щасливими очима. Але Чумак ніколи навіть у думці себе не ловив, що він може покохати Христину або вона покохає його. Вона для нього була сестрою, рідною людиною, він міг пожалкувати за одним: чому його Катерина не отака, як ця проста і невтомна дівчина? Як би йому легко було тоді жити, який би він був щасливий.

Не запитувала себе й Христина: а чи любить її Чумак? Повинен любити. Мусить любити. Бо вона його кохає, бо вона ним дише, бо він для неї — саме життя. Вона навіть не задумувалась над тим, що якось треба висловити коханому свої почуття, навпаки, глибоко приховувала їх під машкарою уваги, дружньої турботи за людину. Тим більше — не ждала зізнання від нього самого. Але була впевнена — настане такий час, коли він скаже їй жадане слово. Але то буде не сьогодні і не завтра. То буде згодом. Але буде обов'язково, неодмінно.

Залишилась вдома. Занесла лампу в Дмитрову кімнату, пильно оглянула постіль, прискіпливо обдивилась всі закутки — чисто, прибрано, як залишила, так все й зосталося. Солодко позіхнула. Ой, як їй хотілося спати. Як ніколи раніше. Мати до вечері кличе, а їй і їсти не хочеться, до бабусі Вівді на піч упросилася: тільки погрітися трішки, ноги попарити в гарячому просі.

Та як припала до теплої подушки, як простяглася на просторій печі, так відразу й опинилася в казковому краю, затріпотіла метеликом серед найкрасивіших квітів, знялася хмариною над зеленим лугом, покотилася легкою хвилькою по стрім-

кій Соболянці. А за нею Дмитро навздогінці — веселий і легкий, як польовий вітер, прекрасний, як сонце, все голубить її та й голубить. А її соромно, хоче руку його відхилити — хіба ж то можна, що люди подумують? — а рука така ласкава, така тепла, так ніжно голубить її коси, так шедро обдаровує щастям. І раптом — бачить: нічого їй соромитись! На руках у неї дитина, манюсінька, мов іграшка, але жива дитинка, її дитина, їхня дитина... Значить, вона вже не дівчина, уже заміжня, уже дружина Дмитрова. Але коли ж це вони побралися, чому вона того не пам'ятає?

А тут люди якісь назустріч, обох їх вітають, щастя-добра зичать, радості в житті бажають.

Розбудили її оті голоси. Прокинулась — Чумаків голос почула. Значить, правда... Значить, вони побралися. Але коли це було... Як це сталося? І дитинка...

Зусиллям волі відігнала геть сновидіння. До чого тут дитинка? Коли б розповіла сон бабусі Вівді — відразу б сказала: на сльози, дівко, на неприємність велику.

Мати по хаті порається, до Чумака щебече:

— Зголодніли, мабуть?

— Не хочеться щось їсти.

— Узварчику випийте, ви ж його любите...

— Хіба що узвару.

Краєм ока бачить Христина: сів біля столу Чумак, замислений, змарнілий, неначе хворий. Аж стурбувалася, сон мов рукою зняло.

П'є той узвар жадібними ковтками, а мати співчутливо на нього дивиться.

— Подивлюся оце на вас — і за що тільки людям отакі клопоти?

— Це ви про що? — не зрозумів Чумак.

— Одинцем живе. Хіба справді одинокі?

— Мати жива. Далеко звідсіль. Така ось, як ви.

Христині ще тепліше стає на серці: то добре, то дуже добре, що його мама на її маму схожа — хороша, добра, значить.

— А дружину маєте?

В Христині зупинилось серце. Як це вона раніше не подумала про таке, як їй навіть у голову не прийшло, що в нього може бути дружина, що він належить іншій жінці? Затаїла подих, ждала відповіді.

— Маю й дружину, — не відразу, якось неохоче відповів Чумак.

І ще щось говорив, але того вже не чула Христина. Низька хатня стеля зовсім налягла їй на груди, придавила до печі,

розчавила, знищила. Ловила ротом повітря, ніби її вдарили під серце, ніби затяло їй подих.

Вже нешвидко прийшла до пам'яті. Лежала безвільно, байдужа до всього, розбита, пригнічена. Сухими очима дивилась у темінь, прислухалась до густого неприємного дзвону в ушах. Хотілось одного — заснути... заснути... хоч і назавжди. А коли й прокинутись, то щоб усе почуте виявилось тільки сном... важким кошмарним сном.

Але вона знала — то був не сон.

ПРОБНИЙ ВИЇЗД

Була неділя. Можна було поспати, відпочити, але Дмитро, за звичкою, прокинувся на світанні. Швидко вмився, вдягнувшись і вийшов з хати.

Надворі розкошувала весна.

Рясні дощі, що набридливо перішили кілька днів підряд, геть розмили сірі кучугури снігу, південний вітрець зігнав жовту талу воду в калюжі та широкі озера. В кожному видолинку — річка, в кожній балці — море. Заплава Соболянки перетворилась на могутню ріку, хоч сама господиня ще й спала мирно під роз'їденим крихким льодом.

Ранковий морозець підсушив стежки, по них легко було маневрувати, обминаючи підступні калюжі, вибиті колесами емтеесівських машин.

Чумак вийшов на горб за селом, окинув здивованим поглядом Високе, Соболянку, Кисаччин хутір. Краса! Неймовірна краса — один лише магічний помах весняних крил — і все навколо стало невпізнаним, новим.

Червоно підіймалося за лісом сонце. В небі жодної хмаринки. Скільки й сягав погляд — чорніла земля, ясніли сині очі озерець та озер.

Кілька днів тому Чумак був свідком битви, яка розгорілася на полях новошляхівців. Битва за оці самі сині озерець. Оболонський, агроном через п'ять хвилин, секретар партійної організації колгоспу, підказав Назарові: затримай, голову, в полі вологу, не дай втекти воді в соболянську заплаву — з урожаєм будеш. Назар і сам бачив — втікає вода з полів — струмочками, у видолинки, з видолинків у долини — гляди, день-другий, не встигне й ґрунт розмерзтися, води напиться, а вона вже сплинула в Соболянку, пішла донизу, втекла до моря.

В один з останніх березневих днів вийшли в поле новошляхівці разом з своїм головою та юною головихою, запрацювали

заступами та лопатами, перетяли шлях дзюркотливим струмочкам, покрили весь зяб та посіви дрібними озерцями.

Чумак саме проїздив дорогою, спинився, не витримав, підійшов до гурту. Назар не бачив механізатора, засліплений Парасею, енергійно змахував заступом, бризкався водою.

— Ой Назаре, ти мене всю заляпав, я вже як хлющ мокра.

— Висохнеш, Парасю, весна.

Вони сміялися по-весняному, мов пустотливі діти, нічого не бачили навколо, і Чумакові не захотілося лякати їхнього щастя. Постояв, подивився, поїхав далі. Треба було всім колгоспам підказати: затримання вологи в полі — справа не дріб'язкова.

Всюди затримували вологу — навіть Кисаччині конопляники по вуха купалися у воді. В одного Ласія неладно: поки позасідало правління, поки постанову прийняли — скотилися польові струмочки в Соболянку. Вийшли будьоннівці, а затримувати вже нічого.

Стояв Чумак на горбку, оглядав височанські землі. І не запримітив, коли Степанко з ним порівнявся. В незмінних чоботях, в тій же батьківській фуфайці. Тільки вже не шапка насувається на очі — картузик стримить на самій потилиці.

— Доброго дня вам, Дмитре Івановичу!

— Ранній ти, Степане.

— А чого ж. Бігти треба людей підіймати. Пробний же внізд сьогодні, а в нас декотрі такі, що ото, коли неділя, то й до обіду спатимуть.

Поглядає на замполіта довірливими оченятами, навіть природної хитринки сховати на дні зіниць ще не вміє.

— А ви природою любуетесь?

— Красиво у вас.

— У нас завжди красиво. І зимою, і влітку. До нас уже навіть оті, як їх... дачники влітку приїжджають. Кажуть, в Соболянку йоду напустили, так ніби в ньому купатись корисно.

— А ти купаєшся?

— Та чого ж. Аби час був.

— Ну і як — діє йод?

— Та хто ж його знає, може, й діє, на здоров'я не жалюся.

Видно, Степанко відчував на собі більшу відповідальність за МТС, ніж замполіт, бо першим перервав розмову.

— Ну, я побіг, бо Устим Сидорович буде сердитись.

Почовгав стежкою. Привабливо-смішний, до болю рідний. Чумак довго дивився вслід хлопчикові — він знав, чим і як жило це хлоп'я, знав його нелегке життя, велике горе.

Мов сніг на голову звалилась біда на тракториста Нестора Горбенка. Як стій та бач, минулої весни віднялися в чоловіка

і рука, й нога. Куди тільки не кидалась дружина, яких ліків не діставала, як не печалилась бідна за чоловіком — все боялася, що помре її Нестор. Та Нестор не помер, вчився вже по хаті тупати, рукою починав потроху володіти, а дружина, як стій та бач, на очах від горя зачахла, висохла вся, вже й лікарі, й лікарня їй не допомогли — поховав пізнього літа Степанко маму.

Устим Сидорович не забував Горбенків. Це він і Степанка на роботу взяв, можна сказати, ще й посаду для нього вимуштрував, треба ж було якось врятувати Нестора. Закінчив Степан на той час сім класів, у восьмий збирався, та не пішов — Леусовим найближчим помічником став.

Кожного дня Степанко потішав емтеєсівськими новинами батька-тракториста.

— А Устим Сидорович, тату, ніби маленький. Покликав мене до хати, насипав повні кишені цукерок та мало не танцює. «Живемо, каже, Стьопо, трактори відремонтували, нову бригаду створили. Орел, каже, у нас замполіт». А коли нові трактори прийшли — аж заплакав від радості. Ніхто сліз у нього не помітив, а я помітив, тату. А Горобець і про кошенят забув — уже не бігаю на роботу кликати, сам ходить. Дуже він Дмитра Івановича боїться. Тату! А Микита Петрович пообіцяв мене своїм помічником взяти. Як ви думаєте, тату, візьме? А тільки мені й Устима Сидоровича кидати не хочеться. Ну, що він без мене робитиме? А бач же, скільки нам допомагав.

Степанко сховався за рогом, Чумак зітхнув, знову задивився на Соболянку. «Треба буде про хлопця подумати, в школу механізації влаштувати».

Далеко в полі, за горою, зревнули мотори. Чумак знає — то трактористи виводять на подвір'я техніку. Сьогодні пробний виїзд. Колгоспи готовність до весни покажуть, і вони — механізатори — всю свою техніку на огляд виведуть. Вже звідсіля, з огляду, і поведуть бригадири свої тракторні бригади в закріплені колгоспи. Перша борозна не за горами.

Згадав Микиту Бубона, осміхнувся. Невпізнаним став баламут емтеєсівський. З того самого часу, як Леус наказа про бригаду підписав. Іздили вони тоді, немов старости на сватання, за машинами.

Леус побоювався, що трактористи не захочуть іти до Микити в бригаду. Але охочих виявилось більш ніж треба. Микита вибрав хлопців за власним уподобанням, головним чином тих, кому найбільше допікав своїми жартами.

Того дня з'явився Микита в контору перед Леусові очі в усьому новенькому, підстрижений, поголений, немов до загсу

парубок зібрався. В розкішному галіфе, в кубанці, в шкірянці блискучій — зовсім не схожим був Микита на тракторного бригадира, ніби він ніколи не мав справи з маслом та нафтою.

Вперше за багато років не запитав Бубон у Горобця, що тому снилось. Тільки порадив:

— Погодилися би, Пилипе Митрофановичу, бо як вас отакого жінка й з дому не вижене.

Горобець образився, але промовчав, потім непомітно тернув тильною стороною руки підборіддя і, влучивши момент, відчухнув додому. Скоро повернувся поголений, лисніючий, як самовар, у новеньких юхтових чоботях з халявами по коліна.

Устим Сидорович урочисто напучував «сватів»:

— Значить, так: приїдете на станцію — відразу ж до начальника перевозок...

Бубон слухав все так, мов святе письмо читав йому Леус, а Горобець невдоволено почмихував: він добре знав оту процедуру, не раз уже інструктувався у Леуса.

— Роздивіться уважно накладну, скільки там місць указано, та перевірте кожну пломбу...

— Ясно!

— Акта оформляйте не поспішаючи, щоб плутанини не вишло та дивіться, щоб на інструментах не об'єгорили, бо є такі жулики, щоб потягти якого ключа.

— За ключ — голову відірвемо...

— З головами полегше. Взагалі — поведіться культурно, ви ж не хто-небудь, а механізатори. А коли трактори поведете — на буксир беріться, нічого задарма пальне витратити. Ну та, здається, і все. Так і знайте: коли що-небудь, з когочого, а з тебе, Пилипе, і з тебе, Микито, шкіру на бубон...

В'юнка емтеєсівська півторатонка везла їх тоді до Соболева. Їхав з ними й Чумак. Дослухався до Іванової гармонії, думав своє. Під Соболевим зустріли дівчат.

Дмитро наказав зупинити машину, підійшов до переднього трактора. Побачив Христину. І не впізнав її: змарніла, осунулась, ніби хвора. Невидячими очима глянула кудись поверх Чумакової голови, відповіла щось невиразно...

Він так і не міг збагнути, що сталося з Христиною. Майже не зустрічався з нею: приходив додому — вона спала, прокидався, а її вже й слід прохолов. Уникала зустрічей.

«Щось не гаразд у дівчини. Може, зобидив хто», — думав Чумак. І вирішив при нагоді поговорити з нею по щирості — адже він замполіт, мусить за живих людей в першу чергу турбуватись.

В центрі Високого — широкий майдан. Справа від майдану — колгосп «Новий шлях», зліва — імені Будьонного. На повошляхівській стороні — новенький клуб, просторий сільмаг. Будьоннівська сторона — порожня, тулиться в закутку сиротою наполовину вгрузла в землю крамничка, в якій ще до революції торгував сільський лихвар. Тепер тут зберігалась кооперативна крейда, мазут та гас.

Майдан шумує, гамір стоїть, мов на ярмарку. То там, то тут виспівують гармонії, вже й закаблуки хтось пробує на затужавілій землі. Маком розцвіли хустки на дівчатах та молодичках, хвацько стирчать чуби з-під парубоцьких кашкетів.

Колгосп імені Будьонного вже виїздив на площу. Під свою сторону шикувались підводи, все нові й нові упряжки з'являлись на майдані. Кожну підводу прискіпливо оцінювали, висміювали їздових.

— Дядьку Макаре, коней накрийте свитою, щоб ребрами не світили.

— Дядьку Федоре, де це ви загубили ремінні віжки, мотузьяними смикаєте.

Їздові відбивались, як хто вмів.

— Побачимо, в яких наритниках ви покажетесь.

Вже коли будьоннівці отаборились, загомоніла тоді шумом та металевим дзвоном новошляхівська сторона. З-за колбуду двома рядами виступила колона. Бригада за бригадою, підвода за підводою. Плуги, мов станкачі-кулемети, в небо націлились, свіжопофарбовані сівалки за возами котяться, борони на возах їжачаться залізним зуб'ям.

Не встигли новошляхівці отаборитись, а тут село ходором заходило, ревище таке знялося, що коні схарапудились, дівчора загаласувала. Стовповою дорогою йшли трактори. То вела свою бригаду Христина Бойко — вона обслуговувала обидва височанські колгоспи.

Люди шанобливо розступились. Новошляхівці на свій бік, будьоннівці тулились до своїх возів. Видзвонюючи гусеницями, здіймаючи неймовірний шум та рев, на площу котили трактори. За кожним тяглася ціла «армада» — плуги, сівалки, скородільники.

Вирівнялись в один ряд, мов на параді, трактори востаннє лунко зревнули, застигли на місці. Мов яке диво, обліпили їх колгоспники.

Поки не потрапив на майдан та не змішався із збудженим натовпом, Чумак не надавав особливого значення пробному виїзду. Хіба люди не бачили щоденно своїх коней, возів, борін і сівалок? Чи, може, трактори були для них такою дивиною?

Вважав те звичайною формальністю, яких у житті є чимало і без яких, як дехто вважає, вже й саме життя б припинилося.

Але швидко проїнявся тим настроєм, яким жили височани, збагнув — потрапив на справжнє народне свято.

Весна — свято молодості, радості хліборобської. Кожного року з надією колгоспник чекає весни. Пробний виїзд — то генеральна репетиція до початку польових робіт, а байдужих на цьому майдані до того, як буде посіяно, що виросте, не було.

Велетнем ЧТЗ-С 80 залюбувались дідусі:

— Оцей пройде борозну, куме, оцей пройде.

— За добрий десяток коней вноре.

— Гляди, чи ще й убереш у десяток.

Марія глузливо повела оком на дідів.

— Тридцять гектарів за день зорює ця коняка.

Діди спочатку потягнулися руками до чуприн, а потім до кisetів. Крутять цигарки, переглядаються, переморгуються — не вірять.

Чумак протовпився до трактористок. Відразу побачив Христину. Стояла байдужа до всього, чужа на цьому радісному святі, майже незнайома. «Та що з нею?» — занепокоївся.

— Добрий день, Тіно!

— Здрастуйте, Дмитре Івановичу!

Здрігнулась, але не глянула, ховала очі в землю.

— Все в порядку? — запитав не те, про що хотілося запитати.

— Ніби все.

Вражений байдужістю Христини, Чумак мовчки стежив за нею. А вона, не глянувши у його сторону, пішла до дівчат. Святковий настрій у Чумака мов рукою зняло. «Сердиться. За що?»

Довго думав і прийшов до висновку: «Видно, заважаю у їхньому домі». І вирішив завтра ж просити Леуса, щоб той допоміг йому стати на іншу квартиру.

Ніби сама по собі склалася авторитетна комісія, в яку увійшли голови височанських колгоспів, Леус з Чумаком, Андрій Оболонський, від райкому незмінний Дідок, ще з десяток колгоспників. Серед них, мов сом, важно повертався Кисачка, все бідкався:

— Думалося й «Добробут» вивести напоказ, а воно, бач, Соболянка, мов на дріжджах, кипить — от-от скресне. Пішки переходити й то небезпечно.

Все норовив стати ближче біля зятя. Помирились вони з

Яцухненком десь другого дня. По Кисачці — може, й не замирили б так швидко.

— Я цього так не залишу, до Боровика дійду, а поверну дівку додому.

Горпина Іванівна охолодила войовничого чоловіка.

— Хоч у прірву йди, батеньку, а дівки не повернеш.

— Тож як, не поверну? — кипів Архип Логвинович.

— Заміж вона вийшла, телепню, самовільно вийшла, тебе не спиталась. Це тільки мене, дурну, батько за тебе силою випхав.

В Кисачки аж вуса заворушилися.

— Тебе? Силою? А ти забула, якою до церкви йшла? Скільки твій дурний батько горілки мені ставив?

— Прикуси язика, дурню, діти он слухають. Збирайся он краще, до дітей підемо.

— Щоб я йшов до того Яцухненка?

— Він не «той Яцухненко», а зять твій.

— Щоб отой патронат був моїм зятем?

— А чим він гірший від тебе? Хазяїн не такий, чи голову на плечах дурнішу від твоєї носить? Ще пнутися та пнутися вам з Ласієм треба до нашого Назара.

Горпина Іванівна, мов досвідчений хірург, зняла всю полуду з Кисаччиних очей. Подумав-подумав Архип Логвинович та й прийшов до висновку, що не такий уже й поганий чоловік той Яцухненко. А що був у свій час патронуваним, завдавав клопоту хуторянам і самому Кисачці довелося зазнати чимало прикрощів, так все ж те було дуже давно. А зараз Яцухненко — шанована людина. Та, видно, й далі піде, бо тепер таких бідових та метикованих і народ, і в районі люблять. Тільки ж... хіба не міг по-людському висватати дочки, щоб з весіллям, з музикою, а не так, як вітер...

— Та я ж нічого... тільки... показав свій характер...

— До тебе ж парубок як до людини звертався, а ти в крик та в гик.

— Та й ти ж не мовчала...

— Я, я! Я — мати! Чи, може, було в ноги йому впасти, дякувати, що дочку бере?

Вдягаючись по-святковому, Горпина Іванівна на всі боки ганила свого тюхтія-чоловіка.

— Дочки діждалися! В людей радість та щастя, а тут очей від сорому нікуди сховати. Бач, до чого дійшло — зятя з хати вигнав! Та ще якого зятя? Де ти їх набереш, таких зятів? А все через горілку. Заллеш очі зранку та й снуєш цілий день, як сліпе кошеня.

Тепер Кисачка не нахвалиться зятем.

— Що ти мене учиш? Я сам з вусами і скоро дідом буду. Чули, певно, дочку ж видав. За Назара Івановича видав, можна сказати, за першого парубка в усьому районі.

В комісії він ходив поважно, інколи навіть поперед самого Ласія. Коли оглядали трактори, притиснув був Леуса до гусениці:

— Ти ж про «Добробут» не забудь, Устиме.

— Аякже, цілу бригаду тобі даємо.

Кисачка підозріло зиркнув на директора — на висміхи бере. А той заявив серйозно:

— Твій колгосп обслуговуватиме бригада Бубона.

— Це того, що восени зяб підіймав? — Кисачка запам'ятав того баламута-тракториста. — То він в тебе уже бригадиром? А я його мало з трактора не вигнав.

Оглядали господарство новошляхівців.

— Відразу видно — порядок у «Новому шляху», — вголос розмірковував Кисачка. — Мій Назар хоч молодий, а тямковитий.

Справді, новошляхівці непогано підготувались до весни. І коні в тілі, в шаньках овсом пахло. «Молокосос, — думав Ласій, — щоб пилу в очі пустити, вівса не пожалів». І реманент відремонтований.

Біля коней невідступно вертівся дід Саливон. Не пропустив нагоди, щоб шпильнуть свого голову.

— Бач, як у людей, — овсом коней шанують.

Перевіряли прискіпливо, особливо Ласій до кожної дрібниці чіплявся. Торсав вози за люшні й драбини, високо підіймав задки, кидав на колеса. Оковані залізом шини глибоко грузли в землю, дзвеніли, пружинили. Брався обома руками за чепіги плугів, перевертав в усі боки, шукав іржавчини. Не прискіпаєшся. Брався тоді за орача.

— Де твій патик? В полі патики не ростуть, — повчав голосно.

Проекзаменували новошляхівців. Перейшли в будьоннівський табір. Настрій в Ласія відразу ж підупав. Защеміло біля серця, злість стиснула груди. З такими бригадирами, як у Яцухненка, й дурний працюватиме. Спробував би Назар з його, Ласієвими, лінтюхами справитись. Бач, он усі люди за комісією ходять, Леусові в рота заглядають, а його бригадири осторонь стоять, зуби шкірять, не бачать, що їздові коней кинули, худоба в посторонках заплуталась.

До Андрія Оболонського протиснулася сестра Галя. Шепнула щось на вухо, потягла за руку. Андрій послушно покульгав за сестрою.

«Дякувати богові, що хоч цей пішов,— порадив Ласій,— менш кому буде чіплятись».

З піснями та веселим сміхом розходились в усі чотири сторони від сільської площі височанці. Новошляхівці — до себе, будьоннівці — до себе.

Серед площі лишився один Максим Антонович Ласій, отетерілий і розгублений. На власні очі побачив і переконався — його справи різняться від Яцухненкових, як небо від землі.

Важкий гнів підступив до грудей, щось тиснуло і давило за горло, аж дихати не давало. Власними руками подушив би зараз і своїх правлінців, і бригадирів, та й рядових колгоспників. А найперше — завгоспа. Бо коли Яцухненко подав команду своїм рушати з майдану, вихопився будьоннівський завгосп і собі, як Пилип з конопель, велів і своїм рушати. Та вже коли б наказав спрямувати колону в глуху бічну вуличку, а тож пустив поряд з новошляхівською, немов навмисне, немов на глум людський. Тепер і сліпому було видно, яка різюча різниця між двома колгоспами. Там коні як коні, а в Ласія сухо-ребрі, кошлаті драбини, там вози дзвенять, а Ласієві вищать немазані, мов недорізані поросята, тарабанять на всю околицю.

— Тобі мізки повсихали, Антоне,— гукнув на завгоспа Ласій.— Куди ти попрямував? Завертай, тобі говорю, на ту вулицю.

Завгосп, мабуть, не чув головиних слів, а йому здалося — навмисне не хоче чути. Навмисне всі йому палки в колеса ставлять, на посміховисько виставляють.

До голови підбіг захеканий Коробка. Притискував до пахви брезентового портфеліка, шанобливо схилив голову:

— Максиме Антоновичу! Всі циферки зібрав, скільки в них плугів і скільки в нас — у нас на два плужки більше. А ще ви не помітили, Максиме Антоновичу,— в них на двох плугах іржавинка...

— Йди геть, Порфире, зі своїми цифрами.

Коробка розгублено закліпав:

— Як кажете?

— Згинь з очей, сатано! — вже розлютився Ласій.

Не встиг Коробка замішатися між людьми, а вже колгоспний коваль біля Ласія.

— Мое вам сорок одно з половиною, Максиме Антоновичу.— Зняв кашкета та картинно розкланявся. Вже чоловік на підпитку.

— Тільки тебе й не бачили тут, п'яниця нещасний,— визвіривсь на коваля Ласій так, ніби той був виною всіх головних злощасть.— Трудодні тільки гатимо в твою кухню, а користі з вас, як з бика молока.

Щоб не привертати до себе уваги, Ласій і собі рупив з майдану. На чому світ стоїть проклинав Ядученка та Андрія Оболонського: то ж вони ініціатори цього виїзду. Самі, бач, підготувались, а Максима застукав пробний виїзд знепацька. Крізь землю ладен був провалитись, не хотів нікого бачити. А люди, мов оси, лізли в очі.

— Доброго здоров'я, Максиме Антоновичу,— вітався дід Саливон, ніби вони сьогодні й не бачилися, й не віталися.— Га? То скажіть, як настрамувались ми з вами, Максиме Антоновичу!

— Та йдіть ви, Саливоне, під три чорти!

Саливон не образився, зітхнув тільки.

— Та то не важко... під три чорти. Я піду, другий, третій... а над ким головуватимеш, Максиме?

Не відповівши старому, Ласій втяг у плечі голову і майже побіг з майдану. Налетів на якусь жінку.

— Максиме Антоновичу, сунетесь, як трактор.

Упізнав вдовичку, в якої буря розкрила причілок.

— А ти так і норовиш під трактора попасти.

Ониська засоромилась, змахнула рукою:

— Що ви, Максиме Антоновичу, таке говорите. Я навмисне до вас підходила,— подякувати хотіла.

Ласій здивовано стріпнув острішками брів.

— За віщо ж це?

— Ви вже пробачте, що тоді на зборах... мо, що й зайве бовкнула... Змучилась через той причілок... А тепер, дякувати вам, сплю спокійно.

Ласієві була приємна така мова. Іншого разу він не пропустив би нагоди кілька разів підряд прослухати ці слова, але зараз не надав їм значення.

— Ет,— махнув рукою,— знайшла про що... дрібниці.

— В нашому колгоспі й за те спасибі...

Ці слова, кинуті навздогінці, штрикнули Ласієве самолюбство — виходить, капосна вдова дякувала не широко, бач, як хитроумно дошкулила голові за його добрість.

Нарешті опинився в безлюдному завулку, зітхнув вільніше, попрямував до колгоспної контори. І не помітив, як навперейми

із чийогось двору вийшов Кисачка, перетяв йому шлях. Ця небажана зустріч зовсім збентежила Ласія. Максимові Антоновичу хотілося обминути мовчки добробутівського голову, побігти до контори, замкнутися в кабінеті, сховатися від усіх — нікого не хотілося йому сьогодні бачити. Але Кисачку обминути було неможливо. І Ласій, подумавши, що в самого Кисачки в колгоспі, напевне, справи ще гірші, ніж у будьоннівців, байдуже наблизився до Архипа.

Хитрий Кисачка відразу розпізнав, у якому настрої Ласій, словом не нагадав про виїзд. Іншим клопотався.

— Кажуть, ніби Петрові погано? Не чув, куме?

— Якраз оце мені тільки й збирати по селу новини...

— Думаю оце заглянути... провідати...

— А чого ж...

— Ви не збираєтесь?

— Не до гостювань мені... Бачив он, скільки недоробок? Дотягувати треба. А з яким бісом? На кого покладешся? Коли сам не доглянеш, ніякий бісів син не потурбується...

— Ох, ваша свята правда, куме,— запричитав Кисачка.— Коли сам не додивишся... Коли не доглянеш... А воно ж уже й роки... здоров'я не те...

Стояли один навпроти одного, повісивши голови, зітхали, глянути збоку — великомученики.

— А мій зятьок? — раптом ожив Кисачка, веселими очима зиркнув на Ласія.— Бачив таке? Молодий, молодий, а диви... Далеко піде зятьок.

Ласій поспішно розпрощався з кумом — почав тут зятьком вихвалитись, напевне ж, з тим і переймав Максима! Подався до контори. Там було порожньо і тихо. Сонце через вікно лаву нагріло, котиків у склянку хтось напхав, на головин стіл поставив. Ще чого не вистачало! Ласій і троянд не любив, а тут йому котиків... Це вже прибиральниця, напевне... От і візьми молоду.

Покликав дівку, наказав невдоволено:

— Скликай членів правління...

— А бригадирів?

— Та й тих ледацюг клич.

— Добре. На вечір?

Ласій подумав-подумав, звелів:

— Після обіду хай сходяться.

Коли такі розумні — він не дасть їм розгулятися. Хай хоч засідають, коли працювати ледачі.

Дівчина метнула до порога. Ласій повернув її назад:

— Та зі столу прибери... Склянки позабруднювала, води випити ні з чого...

Снував по кімнаті темний як ніч. Думав про те, що скаже сьогодні правлінням. Він їм дійме до печінок. Не буде з ними панькатись. Як ховрахів, розжене, на свиноферму фуражирами пошле, орачами поробить, шовковими вони в нього будуть. Інших підбере... він таки займеться кадрами... От тільки на кого спертись? Кому довірити? Завгоспу, бригадирам? Ті лигоминці тільки на прилавок у сільмазі їй поглядають, розседачіли, розбестились. Але ні! Кінчилася коту масляна — сам не спатиме і їм не дасть, перерветься, а порядок у колгоспі наведе...

Поступово охолов, думав спокійніше. Он воно як виходить, он як в житті буває. Все дивився на Яцухненка, як на вискокчу, з погордою думав, що той швидко видихається, все ждав, коли ж то гнатимуть у шию Назара за розвал колгоспу, а вишло непередбачене. Бач, як блиснув сьогодні «Новий шлях». А чого ж! Такий потягне. Он одружився як — інший би перед Кисачкою шапку гнув, умовляв би, умащував Архипа, а цей... Ні, видно, в житті їй треба бути отаким рішучим, настирливим.

Пригадав — ніколи не заходив до Яцухненка. Вважав нижче власної гідності вчитися у молодшого. А Назар його не минав. Заходив, придивлявся. Ласій все думав — з дурного розуму ходить, досолити хоче сусідові, а воно, бач... Ні, таки, видно, з людьми не слід горшка бити, придивлятися до інших треба, радитись.

Максимові Антоновичу раптом захотілося на люди. Поговорити з кимось. З якоюсь розумною людиною, з добрим другом. Забув він, коли їй говорив з людьми отак по-доброму, по-людському. Але ж з ким поговориш? З правліннями? З бригадирами? Ну, з тими наговоришся...

Ласій раптом пригадав — є в нього такий добрий, сердечний друг. Скільки-то було з ним у свій час говорено і переговорено. Потім якимось розсипалась ота дружба, все ніколи було, не клеїлась якимось розмова, ніби їй не було про що говорити. А виходить, було про що...

Забувши про те, що послав дівчину за правліннями, подався з контори.

СМЕРТЬ ОБОЛОНСЬКОГО

— Голова?

Фашистський офіцер злими очима свердлив партизанського розвідника.

Розвідник — ніби й не до нього — мовчав.

— Голова, голова, пане офіцер, — послужливо підгалдикував куркуленко-поліцай. — Ми його знаємо, нашого батька розкуркулив.

— Розвідник?

Партизанові, видно, набридла ця гра, глянув на фашиста на-смішкувато, без тіні остраху в очах.

— А хоч би й розвідник, кому яке діло?

Офіцер ніяк не міг второпати, що йому відповів цей боро-дань.

Його били. Боляче, дошкульно, катували не по-людському.

— Говори!

— Вбийте — не скажу нічого...

Пекли розпеченим залізом. Виламували руки. Припікали п'ятки червоним прутом.

— Не скажу...

Метався, як у вогні. Пряв сухими руками, стогнав.

— Води!

Дзвеніла металева кружка об пеньки жовтих зубів, лилася вода на потріскані запечені губи, бігла струмочками за шию.

«Дали води... невже... дали води?» — блискавка свідомості прорізала чорну темряву кошмару.

Петро Карпович відкрив очі. Над ним схилилась дружина, напувала його, як дитину.

— Тобі важко, Петре?

Каламутними очима обвів хату, зупинився поглядом на вікні. Так, це звичайне вікно... своє, рідне, домашнє вікно. Все оте приверзлося, сплигло у хворобливій уяві. О, як воно йому набридло! Тоді, в фашистській неволі, пережив, зніс усі зну-щання і болі, забулися вони поступово, а тепер... в найважчий для нього час, коли тіло відмовлялось слугувати, коли важка хвороба прикувала до ліжка, знову все те верзлося, повторялось з неймовірною точністю, з усіма деталями, з усіма нестерп-ними болями й муками...

Порадів, що все те лише приверзлося. Посміхнувся дружині.

— Нічого, Оксано, нічого, переможесться...

Ластівкою впурхнула до хати донька Оболонських — Галя. Підбігла до батька, защебетала:

— Тобі вже краще, татусю? Ой, як добре, що тобі покращало. А в селі таке робиться! Шум, гам... Трактори ревуть, вози бринчать...

Галя й хвилини не сиділа склавши руки. І матері допомагала біля печі, й воду носила, й усе те, що в селі робилося, батькові переповіла.

— Сходиш в село, розкажеш, дочко...

Дівчині дуже хотілося побувати на сільському майдані, але не зважувалась хворого батька кинути.

— Андрій розкаже, а я вам краще газети читатиму.

— Почитай,— згодився хворий.

Галя метнулась до столу, а він ще хотів щось сказати, та враз розкашлявся, забухикав безупинно, важко, на худому, восковому обличчі виступили багряно-сині плями. Болісно затиснувши уста, дивилась на нього донька, склянка з водою танцювала у її руках.

— Випийте... водички випийте, тату, воно уляжеться...

Обмочив у воду сухі безкровні губи. Вгамувався той кашель.

— Гемонські фашисти... потрощили... всю утробу мені зламали...— задишка не давала йому говорити.— А була ж... як дзвін.

В напільне вікно весело світило сонце. Аж ген там, мов на долоні, було видно по-весняному сині ліси, налиту по вінця водою заплаву Соболянки. Це ніби вперше отак по-недільному світило сьогодні сонце, пташки у вишняку виділінькували на знайомий мотив, сама весна заглядала в хату.

Батькове ліжко стояло біля вікна. Відкашлявшись, відчув себе легше, навіть легко, хоч з ліжка вставай, на вулицю виходь. Але то тільки так здалося: спробував руку підняти — важка вона, немов свинцем налита. Попросив тільки подушок йому під голову намостити, щоб у вікно дивитися, весну бачити.

Сонце впало на обличчя хворого. Галька аж відсахнулась — такий був батько сухий та блідий, аж світився. Сміливо, як орел, немигаючими очима дививсь на сонце.

— Тату, вам в очі...

— Ні, ні,— прошепотів тихо.— Хай. Це добре, що сонце. Я скучив за ним, хай посвітить...

Гадаючи, що батькові пішло на здоров'я, Галя пройнялася тихою радістю: й на цей раз стане татусь на ноги.

Лише мати ходила по хаті задумана, мовчазна. Підходила раз по раз до чоловіка, кидала на нього сумовитий погляд. Вона — не Галя. Вона не стільки бачила в своєму житті. Тимчасове полегшення хворому не обдурювало й не тішило її. Найбільше її турбувало те, що на обличчі Петровому поступово

вимальовувався ледь помітний вираз піднесеного спокою і сумовитої радості, якоїсь приреченої внутрішньої величі. Вона знала — подібні явища приходять до людини тоді, коли вона починає повільно втрачати контроль над власним тілом.

— Покладіть мені до ніг щось тепле.

Поклали гарячу грілку.

— А тепер читай, Галю.

Все своє життя, від самої революції, Петро Оболонський і дня не міг прожити без газети. В час хвороби — діти йому читали або радіо слухав.

Галя читала голосно, з почуттям. Читала підряд, бо все цікавило Оболонського: і як колгоспи до весни готуються, і що в усьому широкому білому світі робиться.

— Стривай...

Зупинилась, жде, що скаже батько.

— Гаряченьке що-небудь... до ніг. Зовсім зацікавила.

Галя кинулась до грілки, з подивом видивилась на батька.

— Та вона ж гаряча, тату!

— Гаряча? — здивувався. Потім байдуже: — Виходить, винні ноги...

Обіперлась на припічок стара Оболонська, стояла бліда, перелякано дивилась на доньку. Галя тривожно зиркала то на батька, то на матір — їй, молодій, важко було збагнути те, що вперше в житті зустрілось.

Розпласталась на підлозі біля ліжка газета.

— Галю, — одними губами озвалась мати. — Поклич...

В одну мить Галя вдяглася — вона з півслова розуміла маму. Ще раз глянувши великими, перелякано-тривожними очима на батька, побігла з хати.

Над хворим схилилась в скорботі дружина.

— Петре!

Зиркнув на неї, немов не впізнавав. Хто вона, ця змучена горем жінка? І хто він сам? Йому здавалося, що ніби він, Петро Оболонський, уже живе поза своїм безвільним тілом, і навіть втішився був на якусь мить, що нарешті звільнився від отого тягара, став зовсім здоровим — він сам по собі, а тіло — само по собі, лежить десь у ліжку пластом, далеко-далеко... Раніше ломило суглоби, крутило в спині, боліли переломи, дихати було важко, а тепер все те відійшло геть, на болота та нетрі, стало легко, так легко, як було колись в юності, в найкращій його порі. Ось зведеться з ліжка, залишить оцю непокірну деревину, хай лежить собі Петро Оболонський, а він... піде... Піде за село... на річку... за Соболянку... в темні ліси... впіймає сивогривого коня... понесеться як вітер.

— Що з тобою, Петре?

Ах, це Оксана. Супутниця його вірна. Але чому в неї коси отак посіклися, сивиною припали? Вона повинна бути молодою, сильною, красивою... бистрокрилою чайкою...

— Не журись, Оксано... Мені вже краще...

Вона стійко все своє життя зносила муки, хоч боліло їй не менше ніж чоловікові, сльозою горя свого не видала. Тепер не могла стриматись. Він побачив, як гарячі сльозини не вискотились, а просто бризнули з очей дружини, і відразу збагнув: немає двох Петрів, є один, і живе він поки що в оцьому холодючому, безвольному тілі.

— Не треба... чаєнько... не плач.

І те слово, давно забуте, слово їхньої юності переповнило чашу її горя. Впала головою на ліжку, забила у риданні. Колись, знайомлячи дружину з Щорсом, розчулений Петро сказав: «Знайомся, Миколо, з моєю чайкою. Як пташка, до землі припадає, все за дітками своїми плаче».

І постала перед нею картина така яскрава, така виразна, засяла такими кольорами, що аж груди їй здавило, аж продихнути стало важко. Молодий Петро, в сивій шапці, з шаблею при боці, весело мружиться з-під чорних брів, грає на баскому коні, гріє її теплом своїх карих очей. Боже мій, який він був... який він був! І що від нього лишилося.

Будить хату важкими риданнями, тягнеться руками до чоловікових грудей, схиляється до його обличчя, тулиться щокою до сухого, маленького лоба.

— Рідний мій, Петрику мій!..

Його суха, мов стеблинка осіння, рука, та сама рука, що свого часу так твердо тримала шаблю, ледве дотягується до її голови і безсило падає на груди.

— Не треба... не плач.

Як збунтувалася, так і отямилась — в одну мить. Витерла шершавою долонею сльози, дивилась чоловікові у очі.

— Петре, що ти надумав?

— Несила моя, Оксано.

— Не треба... тримайсь.

— Сто літ волів би жити... Кинути тебе боюся...

Ніжно гладила йому рукою обличчя.

— Рано ще тобі... ой як рано...

— Життя не вічне... Одного жаль — так і не встиг наробитись...

Закам'яніло сиділа біля узголов'я.

Дивився немигаючими очима за вікно хворий. Думав уголос.

— Весна... Лелеки прилетять скоро... чайки. А ти себе бережи, Оксано...

Зайшла тихо лікарка. До ліжка приступила.

— Як почуваетесь, Петре Карповичу?

Спробував посміхнутись.

— Полегшало бабі перед смертю.

Посмішка не вийшла — уста дерев'яніли. І відчувши це, Оболонський зрозумів — ніщо, ніякі лікарі йому уже не допоможуть. Кінчився його час... І так захотілося хоч ще раз глянути на Високе, побачити односельців, потовпитись на майдані, почути людську мову. Але перед ним — лише шматочок весняного неба та ще промені сонця і несходимі польові далі. Все, все, що йому лишилось. Та вже й воно зникає, розтає, губиться в сонячному сляві, вже тільки сонце, велике, гаряче, сліпуче, немилосердно налягає на груди, пече, давить...

— Води!

Коли опритомнів, побачив — в хаті товпляться люди. Впізнав Андрія — сидів біля ліжка сумовитий, дивився жалібними очима. Біля столу Леус з кимось перешіптувався. Лікарка підійшла з шприцом — знову колотиме... Поможе воно, як бабі кадило.

— Тату, — озвався Андрій.

— А, прийшов...

— Вам погано, тату?

— Ну, розкажуй, як там ви підготувалися... як виїхали...

Андрій безпорадно оглянувся — марить батько.

Петро Карпович невдоволено поморщився, запитав голосно:

— А це чи не Устим там шепочеться?

Устим Сидорович навздобицях підійшов до хворого.

— Я, Петре. Що ж це ти, друже, не по-нашому... не по-партизанському... Тут ділов — спасу нема, весна голими застала, а ти на бокову...

— Вже якось без мене, Устиме... Відробив своє.

Леус і сам бачив, що життя Петрове на волосинці тримається, але намагався переконати і, видно, не стільки хворого, як самого себе.

— Негоже випрягатись посеред дороги... залишати друзів на голому льоду... тут — триматись треба. Вони, хвороби, спасу нема, так і лізуть на тебе з усіх боків, а ти — тримайсь, як в облозі, як на війні, брат...

Говорив, щоб не мовчати, й самому було соромно перед собою, що в такий момент не з'являлися в голові слова, достойні життя людського.

Подзвонювала лікарка своїми пляшечками, горобці за вікном розвеселились, а в хаті стояла важка, смертельно важка тиша. І раптом вона ніби лопнула навпіл. Аж хворий перелякано округлив очі. І як не дивно, а саме він першим збагнув, що трапилось.

— Скресло...

Всеньку зиму, занесена глибоким снігом, безсило пручалась Соболянка під важким льодовим тягарем. То спала глибоким сном, то важко стогнала в довгі морозні ночі. Терпляче ждала волі, вичікувала свого. І ось — діждалась. Непорушна річна гладінь враз ожила, заворушилась, озвалась диким переможним клетотом. По сірому, ніздрявому льоду поповзли в усі боки розводдя, крига дробилася, сунулась за водою, терлася, створювались сині вируючі плеса, з самого дна підіймався на поверхню жовтий пісок, розпливався в усі боки рудою, масляною плямою.

— Посадовіть мене...

Мати подала подушку, Андрій спробував підняти за плечі батька.

— Куди там... у мені сто пудів... — якимсь незнайомим, чужим голосом дивувався Петро.

Лише на якусь мить побачив він простори весняні і далину несходиму. І Соболянка зблиснула сліпучо. Та не льодохід бушував у заплаві, а річка велетенська мирно свої хвилі котила. Котила все навальніше й навальніше, все грізніше й грізніше, як на морі, вставали гребні, вся земля покривалася повинню, ось уже й до білосніжного села сягнули хвилі... Але то не село — то гречка... безконечний лан гречки проти сонця сліпучого біліє.

— Гречка... гречка зацвіла!

Присутні переглядаються, опускають очі.

До хати шумно вступив Ласій. Розгубився на хвилину, не ждав, що побачить тут усіх тих, кого не хотілось бачити.

— Бач, де вони зібралися? — озвався замість привітання.

Ніхто на нього не глянув, ніхто не почув Ласієвих слів. Він відразу ж осікся — зрозумів: тут велике горе. Якось механічно зняв з голови кашкета, потоптався біля порога, приступив до хворого.

Зустрівся з Петровими очима. Хотів щось сказати та так і застиг з напіврозкритим ротом — Оболонський помирав. Все занімало в хаті. Тільки лікарка якусь хвилину дивилась у очі Оболонському, рвучко закрила йому лице хусткою, схилила голову й, тамуючи ридання, вибігла з хати. Чайкою забила на грудях в чоловіка дружина. Розбрелись по кутках мовчазні друви. Тільки Ласій стояв якийсь час на місці, ніби закам'янілий,

ніби ніяк не міг збагнути того, що тут трапилось, ніби ще до нього не дійшла та істина, що життя людське таке скоро-минуще і неповторне, що так він ніколи більше і не розкаже Петрові того, чого не встиг розказати...

Важкими, неслухняними кроками пройшов до столу, отупілий сів на ослоні, повільно обняв свою велику кучмасту голову руками, схилився і розридався, важко, невтішно, по-чоловічому...

ПЕРША БОРОЗНА

Над Високим розкинулось безкрає голубе небо, за Соболянкою, там, де темніли поліські переліски, рожево палав схід. Сонце ще не зійшло, надворі було світло, все ожило, загомоніло. На розлогому в'язі біля емтеєсівських воріт побідно клетотали лелеки, дзвеніли жайворонки у небі, сорока-білобока принесла з діброви вість.

Від Леуса вийшли сам господар і Дмитро Чумак. В той день, як поховали Петра Карповича, він переселився до директора. Не зміг жити в Бойків. Хоч і звик до своєї кімнатки, хоч і почував себе у цій сім'ї як вдома. Гадав, що порадує їх своїм переселенням, а виявилось — образив.

— Що ж, — ображено затиснула уста Бойчиха, — в нас просто, не по-міському, вибачайте, що не догодили.

— Е, що ти хочеш, дочко, — додала й свого бабуся Вівдя. — Городській людині нам, селякам, догодити важко.

Идучи від Бойків, відчув, що втратив щось близьке і дороге. Хотів був сказати, що через Христину те робить, але не сказав. Поведінка дівчини вразила його в саме серце. Вона одна зігрівала йому душу в ці важкі дні розриву з дружиною, а виявилось — і вона на нього незадоволена, збайдужіла зовсім. І чому він такий незугарний у поведженні? Не знайшов, значить, потрібних слів, не зумів ввійти в довір'я до людини.

Оглядав Чумак безкрайї горизонт, а думка знову біля Христини. Чому вона стала такою, чому явно виказує своє презирство до замполіта? Згадав і Катерину. Мовчить жінка. Листа їй написав, просив відписати, розв'язати його сумління. Адже він не якийсь там несвідомий ревнивець, розуміє, що таке глибокі людські почуття. Опішного він цінує, коли він їй до вподоби, то на шляху їм ніколи не стане. Ждав з нетерпінням — може, виправдуватиметься, може, розвіє отой наговір, може, неправдою все виявиться. Не відповідала, ніби на дно Соболянки кидав свої листи.

А в Леуса свої думи, свої турботи.

— Я тобі скажу, Дмитре Івановичу, що вся весна, та де весна, все літо — залежить від першої борозни. Вийдеш в поле організовано, почнеш вдало — так і все літо пройде. Тільки ж почнутись в першій день неполадки — так і дивись: всеньке літо не матимеш спокою.

Всю ніч Леус неспокійно ворочавсь, тривожні, хворобливі видіння не давали йому спокою. Все верзлося якесь чортovinня: то колесо відлітало од трактора, то сам трактор так груз у землю, що ні витягнути його, ні виважити. Прокидався, лежав у напівдрімоті, передумував: здається ж нічого не прогавив — і людей розставили з урахуванням усіх «за» і «проти», й умови на соцзмагання оформили, й погодинний графік виробили, вся техніка на вихідних позиціях — жде Леусової команди, все ніби гаразд. А тільки склепить повіки — вже дивись і погуркотів Бубон з усією своєю бригадою до Кисачки, на Назарове велілля.

До схід сонця підхопився Леус, нишпорив усе щось по кімнаті, аж поки таки розбудив і Чумака. Поснідали нашвидкуруч, в похід зібралися.

— Ну, Дмитре, — урочисто озвався Леус опісля хвилини мовчання, — наступила наша пора. Тепер тільки тримайся в сідлі.

Леус рушив першим до свого козлика, а Чумак ще якусь мить зачаровано дивився на схід, туди, де весело і призивно палахкотіла ранкова заграва. Покотив газик до воріт, потрусив зеленою диктовою будкою. За ним Чумак на мотоциклі. Повернув Леус уліво, Чумак — управо.

Назустріч вилетіло село, стало немов на долоні — і те, і не те, що вчора. Жило якимсь внутрішнім, непомітним для ока життям, відчувалося, що прийшло на ці вулиці, в кожную хату щось урочисте, величне, неповторне.

Вулиці висохли, зрівнялися, дихали вологістю. Поспішали кудись люди, то там, то тут траплялися кінні упряжки, на возах плуги, борони. Обличчя в людей урочисті, святкові. Злегка хитали головами на привітання, тяглися рукою до козирків.

Довгою кривою вулицею промчав через Високе, вилетів на берег Соболянки. Зупинився. Непомітна зимою, у цю пору Соболянка була широка, швидка, немов і справжня ріка. Каламутні, рудуваті хвилі плескались у берег, роз'їдали глину, посередині крутило чортоторії, несло кудись віхті соломи, тріски та сміття, гоїдало головатими вербовими вивертами. Неподалеку виднівся дерев'яний міст. Вода підступила під саме черево тому мостові, загрозувала його намочити.

В піднебессі трубили журавлі, чайки жалібно й пронизливо просили чогось у Соболянки, двійко чирят просвистіли крильми, пронесли над головою реактивно, впали неподалеку на широку долину.

Весна. Хліборобська весна. Перший день оранки.

Чумак постояв-постояв, потім звично завів мотоцикл, скерував його до мосту. В першу чергу вирішив побувати в бригаді Микити Бубона.

В своєму призначенні на посаду бригадира тракторної бригади Микита Бубон вбачав початок нового життя. Вже не байдуже споглядав навколишній світ, не переставав думати про Христину. Він тоді-таки спитав у неї поради: ставати бригадиром чи не ставати? Вона не тільки радила, вона по-справжньому порадила за нього. І в цьому тракторист вбачав добрий знак.

В перший день свого бригадирства Микита став невпізнаним. Трактористи тільки поглядали на нього спочатку з подивом, потім посміювались поза очі, а згодом замовкли день за днем та ніби й забули, що був колись у МТС Микита Бубон, невмовчний жартівник і майстер на витівки. Дивувались його невтомності, винахідливості. Вже хтозна чи й спав коли бригадир — навіть вночі біля тракторів колупався, кожну машину сам переглянув, вивірив, сам не мав спокою і іншим не давав. І головне, що на те не ображались, бурчали, правда, для гідиться, а виконували кожний бригадирів загад, бо в душі були раді за такі порядки. Знали: з таким бригадиром літа марно не прогайнуеш, в борозні стояти не будеш.

В перший день польових робіт Микита хвилювався, мабуть, найбільше за всіх. Аякже, виходив цієї весни в поле не рядовим трактористом, а бригадиром, виходив у всеозброєнні, мов на бій. І в тому бою мав відзначитись, показати всім, а особливо Христині, хто він такий і на що здатний.

Напередодні він довго радився з своїми хлопцями, кого на змагання викликати. Раніше й слухати не хотів норовистий тракторист — не про нього існували всякі там змагання. Не визнавав того: ет, дитячі вигадки. Та й, уже ставши бригадиром, не дуже гаряче сприймав ту ідею. Коли б то не Леус наказав, а який-небудь Горобець — може, не захотів би й слухати того Микита. А так довелося. Хто ж робитиме, коли не бригадир, не вище начальство, в бригаді?

Та скоро Микиті з'явилася просто-таки щаслива думка, і він відразу ж прийнявся ідеєю соціалістичного змагання, переко-

нався, що без нього й жити не можна. Справа в тому, що Бубон вирішив викликати на змагання не будь-кого, а саму Христину Бойко.

Побоювався, може, не захоче й слухати Христина, а дівчата ще й засміють, чого доброго. Аж ні — охоче згодились — подавайте, каже, свої умови, надсилайте делегатів, обговоримо, подумаємо, підпишемо.

Ще в той час, коли Леус з Чумаком любувалися весняним небом на емтеєсівському подвір'ї, Микита Бубон вже був у полі, інструктував востаннє трактористів. Новенькі машини стали на вихідні позиції.

Бригадир, тамуючи шалене биття серця, вайлувано, про людське око, оглянув трактори, любовно поплескав долонею по капоту, хитнув головою:

— Включай, хлопці!

Дружно зревнули мотори, запрацювали чітко, ритмічно, сколихнули польову тишу, напустили чадючого диму. Запах той димок Микиті найпахучішою смирною, заспокоїв серце.

— Ну, Влаسه, в щасливий час, — ніби й насмішкувато кинув ті слова, а в самого голос задзвенів сльозою.

Трактор смикнувся, заляскав, заскреготів гусеницями, затріщало сухе бадилля, зашелестіла земля. Красива машина попливла полем, залишаючи за собою лискучу рівну скибу. За першим трактором рушив другий. Бубон, пильно прислухаючись до мови моторів, немігаючим поглядом провів їх, потім по-хазяйському, неквапливо пішов борозною. Зупинився, помацав кишені, дістав складного метра, заміряв глибину. Орали глибоко, рівно.

Весняні роботи почались.

Діждався, поки трактористи проклали загінку, і тільки тоді, коли знову стали в уже прокладену борозну, довгенько дивився на циферблат наручного годинника, щось вираховував, про себе шепочучи губами, видно, лишився вдоволений тими підрахунками, але все ж крикнув навздогінці трактористам:

— Слідкуйте ж за графіком, хлопці! Кров з носа — план треба перевиконати.

Плигнув на велосипеда, подався в сусідній колгосп ім. «Паризької комуни». Ще здалеку побачив: мовчать трактори, видно, ждуть бригадира.

— Безголові тетері! — Так і тіпнуло Микитою.

Мов демон, підкотив до трактористів, грізний, роз'ярений.

— Чому стоїте?

— Не наша вина, — розводить руками Іван. — Агроном наплутав. Каже, ніби не тут треба починати оранку.

— А вчора що сказали?

— Тут, казали.

— Заводь мотори!

Мов на полі бою, подавав грізні команди бригадир. Зревнули дружно і тут мотори, задзвеніли гусениці, пролягла перша масна борозна.

Кібцем налетів на голову колгоспу та бригадира.

— Ви не думайте, що наша бригада миритиметься з безлад-
дям!

— Та ми що ж... та ми ж...

— Ще одна затримка — зніму трактори й поставлю до ва-
ших сусідів.

— Хай уже орють,— здався агроном.

Наобіцявши керівникам такого, що тим доведеться носами орати свої ниви, коли не шануватимуть праці трактористів, Микита прямував у «Добробут». В нього серце було неспокій-
не за того новенького натика, що відрядив завчасно на Кисач-
чине поле.

Натискав так на педалі, що аж пісок сичав під шинами, а молоді сосонки збоку, мов у кінофільмі, пробігали. Прислу-
хався, чи не реве машина. Коли б і в «Добробуті» лягла перша
борозна, бригадир міг би вважати, що роботи почалися дру-
жно, нормально. Та скільки не прислухався — тільки пісок сичав
під колесами велосипеда та пташки дзвеніли в молодому лісі.
Ну, ще, ще, Микито, дрібніше пряди ногами, катай, катай,
зараз кінець оцьому переліску, зараз хутір Кисаччин завидніє-
ться, поле відкриється перед очима.

І воно відкрилося. Микита так і прикипів лютим поглядом
до нерухомого натика, що, мов доісторична худобина, мирно
почивав під березами. Навколо крутилося кілька волових упря-
жок, погейкували погоничі, горбаті плужки кльовали землю.

Біля трактора горбився причіплювач.

— Чому стоїте?

— Таж бачите — орють.

— Де тракторист?

— В колгосп побіг.

Микита вже збагнув, у чому справа. Як завжди, Кисачка
в Пацьборенком трактористам свиню підсунули. Накинувся на
орачів.

— Стій! Хто дозволив масив псувати?

— Голова наказав. Вибірково оремо.

Микита нахилився до борозни, тремтячими руками зміряв
глибину.

— Ах ви ж бракороби! Антимеханізатори клятущі! Як свині, риєтесь?

Орачі переглядалися, винувато переступали з ноги на ногу.

— Забирайтесь під три чорти з своїми волами, бо подушу...

Лютий, як тигр, бригадир підбіг до трактора, в одну мить завів мотора, став у загінку.

— Пускай плуги! На двадцять сантиметрів... Крохобори нещасні, антимеханізатори!

Він лаявся всіма тими словами, які тільки доводилося чути від Леуса. Готовий був і волів подушити, і плуги потрощити, і весь Кисаччин хутір перевернути.

Глибока рівна борозна лягла через добробутівське поле, геть перекроїла мілку волову оранку. Воли харапудилися, вивертали з борозни, давали дорогу красеню натику.

Микита ганяв на найвищій швидкості, мабуть, хотів наздогнати прогаяне трактористом, невгавно лаявся і не бачив, що від хутора вже поспішають тракторист з Пацьборенком та Кисачкою.

Чумака пройшов по Микитиних слідах. Полюбувався красою весняного поля, подихав випарами свіжої ріллі. Все йшло нормально, машини працювали бездоганно, орали на потрібну глибину.

Пройшовся поруч з машиною Власа.

— В графік вкладетеся?

— Навряд!

— Чому?

— Круті багато. Хіба ж це загінка? Не встигнеш розігнатись — вже розвертайся. Під такий трактор площу треба.

Дмитро бачив раніше колгоспні ниви на картах сівозмін у Ляшенка. На якійсь тисячі орної землі вместилися і «Паризька комуна», і «Добробут», і ще один колгосп. І в кожного своя система — покраяли ті поля на такі смужки, що, мабуть, глянувши з літака на них, ніколи б не подумав, що ото і є оті безмежні колгоспні гони, так ретельно і на всі лади оспівані поетами. Поле під озими, поле під ярові, поле на картоплю, на городину — та й не перекажеш усіх тих полів. А кожне з них добрим кожухом накрите можна. Заводи ж випускають трактори-велетні, справжні гіганти, спробуй такими на тих смужках розвернутись. Правду каже Влас...

Поговорив з головами колгоспів, задоволений рушив далі; ні, таки не помилився в Микиті, буде з хлопця бригадир, уміє брати вола за роги.

Чумак не знав тих стежок-доріжок, які були відомі, мов п'ять пальців, Микиті Бубону. Отож не через лісок погнав свого мотоцикла, а знову повернувся до мосту на Соболянці і вже звідсіля завернув у «Добробут».

Кисачку застав у конторі. Акта з Пацьоренком складали. На колгоспному подвір'ї мирно ремигали воли, байдуже покурювали колгоспники, ждучи головиного виклику на допит.

— Ага, ось і ви, товаришу замполіт,— зрадів Кисачка, і Чумак відразу ж почув, що радість в Кисаччиному голосі направлена гнівом і обидою.— Вас нам і треба...

І відразу ж прокурорським тоном:

— Як собі хочете, а ми цього не подаруємо! Сьогодні ж про це знатиме район. Зараз їду персонально-особисто на нараду,— і Ткачукові та й самому Боровикові доложу.

— Що трапилось?

— Це ж бандит! Хіба це бригадир? Видно, вашому Леусові замакітрило, що поставив цього хулігана бригадиром.

— Нічого не розумію...

— Ось читайте акта. Пацьоренко! Ану, на чому там спинились? Прочитай, будь ласка, все спочатку.

Послушливий Пацьоренко підніс до очей папера, забубонів по-дячківському:

«Цього числа, місяця квітня, такого-то року, мною, головою колгоспу «Добробут», товаришем Кисачкою Архипом Логвиничем, в присутності бригадира рільничої бригади т. Пацьоренка Гаврила Титовича та рядових колгоспників,— ну, тут я не буду перераховувати! — складено цього акта на хуліганські дії бригадира тракторної бригади Бубона Микити Петровича, котрі можуть процесуально визначатись як бандитські, оскільки воли самовільно були усунені з поля, а колгоспники розбіглися з-під гусениць трактора, якого п'яний Бубон ганяв поздовж і впоперек поля, не дивлячись на вибірково зорану площу, що нанесло не малий матеріальний збиток трудоднями колгоспові «Добробут», а на спокійне ділове моє зауваження, як голови, вищеуказаний Бубон виразився словами недостойними, а потім передав трактора трактористові, а сам, сказавши: «Ось я з ним по-своєму поговорю», кинувся як бандит до мене, як голови, і тільки втечу урятувався від тілесного увіччя, а може, й видимої смерті, оскільки вищеуказаний бригадир був у стані оп'яніння до чортиків, і це примусило і бригадира, і всіх чесних колгоспників та волів з плугами і всім реманентом спішно втікати до контори на предмет складення...»

Пацьоренко замовк, винувато зиркнув на Кисачку:

— На цьому й спинилися. Писати далі?

Чумак вислухав усе те, низько схиливши голову. Невже помилились в Бубоні, неville справді з самого ранку напився новенький бригадир?

— Свавілья ми не допустимо, — сказав, дослухавши акта.

— Гнати, в шию гнати з МТС таких субчиків! — був нещадним Кисачка. — Ось людей спитайте, хай люди скажуть.

Люди мовчали.

Не встигли розпитатися, а тут і Микитин велосипед на подвір'я, як ні в чому не бувало заходить Бубон в контору. Злий, правда, але тверезий.

— Що трапилось, Микито Петровичу?

— Хай Архип Логвинович розкаже.

— А розкажу. На суді розкажу.

— Розкажіть, розкажіть, Архипе Логвиновичу. Про анти-механізаційні настрої повідомте, про брак розкажіть.

— Я про ту образу, яку ти мені наніс, яку ти он всім колгоспникам наніс, розкажу, як живота мені вкоротити хотів.

— Не лякайте, Архипе Логвиновичу, я ляканий.

— Мені твої витівки, Бубон, ще з минулого року в печінки в'їлись.

— А мені ваше куркульське ставлення до механізаторів і сьогодні з нутра верне. Для вас тракторист — наймит, батрак! Ось про це й скажіть на суді, Архипе Логвиновичу.

Слово за словом — і з великої хмари випав дрібненький дощ.

— То дописуватимемо, чи як? — озвався Пацьоренко.

Кисачку мов гедзь вкусив.

— Та відчепись ти зі своїми актами. Як тільки де собака яка гавкне, так тобі й акта подавай. Писака! Дай он з людьми поговорити, не даєш слова сказати, вже розумніший за самого голову став.

Пацьоренко невдоволено чмихав, кривився — вже бачив, що й на цей раз з його писанини нічого не вийде.

З діда-прадіда Ласій був хліборобом. Знав і любив землю. Перший день оранки для нього був справжнім святом. Так би й ходив всенький день за плугом, так і впивався б п'яним запахом свіжої ріллі.

З самого ранку в той день він кричав та сердився, гнав усіх з-перед очей: і бригадирів, і завгоспів. Завжди вони його підведуть під дурного хату — не перевірів сам, довірився на завгоспа, а вони гною не розкидали; Христина ось караул підняла — оранки не можна починати.

Але не це сердило Максима Антоновича. Він, можна сказати, всю зиму мріяв про першу борозну, про оцей день

святковий, а бути присутнім при тому і не випадало. Треба було виїздити в район — Ткачук з самого ранку по телефону підтвердив: на дванадцяту годину нарада голів колгоспів по питанню початку польових робіт.

— Показались з своїми нарадами, от, їй-бо ж, показалися,— бурмотів невдоволено Ласій,— позавчора ж радились, а тут знову кличуть.

По дорозі зустрівся з Чумаком. Спинив свою бідку, бо той притормозив мотоцикла.

— Що нового, Максиме Антоновичу?

— Та що ж... Можна сказати, ще оранки не починали, а Ткачук уже із звітом кличе.

Ласій не скаржився взагалі на наради та збори — він їх шанував і навіть любив. В самого правління колгоспу засідало майже щоденно.

— Дивно! В такий гарячий час — на нараду?

— А тебе не кличуть?

— Не чув.

— Нічого, ще позовуть.

Роз'їхались, не надто дружньо розпрощавшись.

Скоро замполіт спинив свого мотоцикла в тракторній бригаді Христини Бойко.

Христина розгубилась. І пораділа, і стривожилась, побачивши Чумака. Вона вже трохи заспокоїлась, примирилась зі своїм горем, передумала свою поведінку. Ну, як вона могла так нерозумно повестися з людиною? Чи ж він винен в тому? Що тільки подумав про неї? Розуміла — це вона, це її нерозумна поведінка примусила Чумака кинути їхню хату.

Вирішила бути з ним ввічливою, чемною, говорити, як і раніше, подолати свій біль. Та одне надумати, а інше зробити.

Хвилюючись, червоніючи, сердячись сама на себе, розповіла про те, як будьоннівці псували весь ранок трактористам кров, то гною не розкидали, то...

— Кожного року так — обов'язково тобі Ласій нерви зіпсує.

Придивлявся до дівчини. Це знову була та сама Христина, спокійна, гарна, впевнена в собі, тільки що занадто серйозна, навіть сердита. Вирішив розпитати — він же замполіт, мусив те знати, — які неприємності на серці в людини. Треба ж було турбуватись про живих людей. Але відразу так починати мову було незручно.

— В графік вкладетесь?

— Графік справа хороша, але не для нас.

Здивувався — адже ніхто інший, як Христина, була найпершим ініціатором цього методу в їхній МТС.

— І сама не знаю, але щось треба міняти, щось воно не так...

Підійшли до молодого колгоспного саду. Все поле купалося в золотому промінні, подихав по-весняному холодний веселий вітрець, медово пахли бруньки яблунь та груш. В саду копалися діди-садівники, обрізали сухі гілки, обмазували глиною стовбури.

Чумак думав над словами Христини. Він уже встиг помітити — у непевному становищі машинно-тракторні станції, в якійсь дивній залежності від колгоспів. І головне, не видно було виходу з того стану. Треба щось змінити, але що? Замінити неповоротких голів більш повороткими, але хіба легше трактористам на полях «Нового шляху», ніж в «Добробуті», — крутня однакова.

— Розгін машині треба дати, розгін, — ніби читала його думки Христина.

— Так, розгін.

Можна було розходитись. Тепло глянув на дівчину.

— Христіно Андріївно!

Відчула інтимну нотку в голосі, стріпнулась.

— Що з вами? Ніби підмінив хто?

Винувато опустила очі, носком чобота копала землю.

— Ну, що ви! То вам здалося.

А сама думала:

«Для чого запитуєш про це? Хіба ж про те можна сказати».

— Ой, ні, Христіно, я ж бачу...

— Нічого, все добре... То так... дрібниці... вже все минуло.

— Може, чимось допомогти вам?

— На жаль, ніхто допомогти мені не може...

По голосу почув — в дівчини горе глибоке, інтимне, своє. Таке, як і в нього: носить в серці, мов цвях, ту Катерину, а сказати нікому не скажеш...

Зітхнув співчутливо, схилив голову.

Повноправним господарем на емтеєсівському подвір'ї залишався в той день Степанко. Всі виїхали в поле, тихо і порожньо було в конторі, в майстерні. Можна було й Степанкові майнути в своїх справах, але ж чи міг він залишити довірений самим Леусом пост?

В коморі замість попереднього комірника копошився Степанків батько. Зголоднів за час хвороби по роботі й хвилини не хотів посидіти. Все перекладав з місця на місце деталі, змащував їх, підраховував.

Час від часу в комору заглядав Степанко. Батько зустрів його статечно, не як сина, а як дуже поважну особу, що займала неабияке місце в емтеєсівській ієрархії.

— Ну, що, Степане, діла ідуть, контора пише?

— Ідуть, тату. Всі, всі до одненого роз'їхались. Навіть Горобець кудись вилетів. Один Ляшенко мудрує.

— Агрономові не до лиця в такий час в конторі сидіти, — осудливо зауважив батько.

— Хай тільки Дмитро Іванович узнає, він виб'є з нього абсурда.

Потім говорили про машини, про деталі. Батько скаржився синові на те, що попередній комірник, перетворив комору на свинюшник, деталі валялися в бруді, без усякого порядку, поржавіли, запилились; такий розгاردіаш, що й ладу не добереш.

З комори Степанко заглядав у кузню. Ковалі ремонтували комбайна. Степанко й зовсім не дивувався з того, що уже в такий час взялися за комбайни, з досвіду знав — почнуть ремонт весною, а дійде до жнив, то ще й ганятимуть Леуса в районі — комбайни не відремонтовані. Немигаючими очима подовгу дивився на білі шматки заліза, що на очах червоніли, перетворюючись в різні, найдивовижніші деталі.

Та й знову господарював на подвір'ї.

За майстернею — купа осокорів та беріз. На березі сорокабілобока гніздо собі вимостила. Прискіпливо додивлявся Степанко всі дні до сорокачої роботи. Стягувалося туди сухе паліччя, складалося акуратно, й не примітив, коли зліпилося таке гніздо, що від самого села видно. Потім тягли в нього сороки ганчір'я, пір'їни, все те, що могло пригодиться їм у гніздовому господарстві. Тягали-тягали та й перестали — ось уже який день стирчав з гнізда гострий хвіст. Степанко знав — пташат сорока висиджувала. Коли б це гніздо ліпилося десь за селом, а не на емтеєсівському подвір'ї, коли б Степанко був просто собі Степанком, а не Леусовим найпершим підручним, він би вже давно довідався і скільки в тому гнізді ячок, і як вони лежать. Але тут, на очах механізаторів, він не смів, хоч як хотілося ближче познайомитись із сорокачим домом.

Зупинився біля беріз, задер вгору голову, не зводив очей з лискучого хвоста, принохувався до пахоців осокориних бруньок, а сам думав: лізти чи не лізти? Побачить хто чи не побачить?

Важко сказати, чим би закінчилися ті Степанкові роздуми, коли б його не покликали в контору.

— Біжи в поле,— наказав Ляшенко, подаючи хлопцеві папірця,— розшукай замполіта, передай йому сюрприз.

Степанкові цього тільки було й треба. Той «сюрприз» для нього був надійним документом на відрядження, на довечірні мандри по полях усєї зони Височанської МТС.

— Я миттю,— кинув поспішно і бігцем подався з контори.

Чув звечора — Чумак у височанські колгоспи збирався.

І не зоглядівся, коли у Високе примчав, тут уже тільки опам'ятався, йшов поважніше, придивлявся, у кого б поспитати про замполіта.

Назустріч Ласій на бідарці — в район поспішає. До нього й звернувся Степанко з чемним питанням.

— Я не пастух над вашими Дмитрами Івановичами,— буркнуну не уважно.— До саду йди, там питаєш.

Образила Степанка голова не увага. Постояв, похитав осудливо головою — нічого робити, пішов до саду. І вже коли за селом опинився, дуже йому захотілося знати, а якого ж то «сюрприза» несе він Чумакові? Щось дуже вже уїдливо вимовив Ляшенко те дивовижне слово. Воно й неважко було прочитати того папірця, та боявся, а що, коли якось Дмитро Іванович дізнається.

Сторожко оглянувся. Навколо ні душі живої, уповільнив ходу, дістав папірця з кишені, крадькома заглянув у написане. Аж спинився від несподіванки. Перше слово, що впало йому в очі, налякало до смерті. «Суд». Замполітові, Дмитру Івановичу, загрожують судом. Не дочитав до кінця, не збагнув, про що той папірець, задріботів полем. Йому здавалося, що тепер доля Чумакова залежатиме від того, як швидко він, Степанко, вручить йому цю жахливу звістку.

Саме в той час, коли Чумак уже збирався розпрощатися з Христиною, і підбіг до них захеканий хлопець. Тихо привітався, подав Чумакові папір. І не став дожидатись, поки той прочитає — не велику радість приніс,— подався назад.

Христина побачила, як в одну мить змінився з лиця замполіт. Спочатку кров була вдарила, а потім обличчя в людини стало блідим, сірим, аж землистим.

— Що трапилось? — стривожилась.

Він, мабуть, не почув того питання. Конвульсивно зібгав папірця, кинув під ноги, дивився невидючим поглядом кудись за горизонт. Зсутулившись, немов сліпий, важко рушив ріллею. Христина, перелякана, стривожена, дивилась йому вслід.

Чумак все віддалявся й віддалявся, підійшов до саду, наштотхнувся на гілля молодої яблуні, якось механічно обминув дерево, пішов не оглядаючись.

Підняла кинутого папірця, прочитала: «Нарсуд першої дільниці викликає вас в судове засідання за позовом вашої дружини в справі про розлучення».

Ті слова вдарили її не менше, ніж самого Чумака. Та як, як вона... та дружина... та яка ж вона дружина, коли посміла так образити, завдати такого болю, такого горя йому... отакій людині?

Не помічала, що по щоках котились і котились зрадливі сльози.

НЕ ХИЛИСЯ, ЯВОРОНЬКУ

Весняний день — неспокойний. Зимовий — той ледачий, похмурий, неповороткий. Ледь розчумається, посопе-посопе холодом і вже загортається на ніч у сиву кожушину, спати вкладається. Рідко коли з сонцем грається, снігами виблискує, небесною блакиттю тішиться. Зате день весняний турботливий, прокидається рано, ще до сонця рожевими фарбами схід розмальовує, пташок розвеселяє, людей підіймає з постелі та кличе в поле. Викотить високо в небо гаряче сонце, розкриє над землею небесно-сине шатро та й снує по світу золоті нитки, снує і тче з них трепетний килим, співучими жайворонками розквітчений, журавлиними зграями розмальований. І вечір настане, а він усе не може вгомонитись — все він клопочеться, все дзвенить, все трудиться. То травичку тягне від землі до неба, то бруньки на деревах розпускає, то голодних бджілок у вулик, до гурту, збирає.

Йде Дмитро полем, низько голову повісив, відганяє геть невеселі думи, хоче забути про все, хоче втекти навіть від самого себе, а від весняного дня сховатись не може. Чує, що тепле проміння лоскоче йому шию й потилицю, а весняний вітер дихне за пазуху то теплом, то відразу ж огортає гарячі груди зимовим холодом. Під ногами легко подається м'яка рілля, пахне солодко, так, як тільки може весною пахнути земля; молоді деревця в саду терпко віддають зеленим соком.

Куди прямує, чого шукає — не знає Чумак. Іде — і все. Йде, мов заведена машина, і, здається, йтиме стільки, на скільки вистачить того заводу.

Шлях йому перепинила пісня. Почув її, тиху, журливу, і спинивсь мов укопаний. Зітхнув на всі груди і зачудовано озирнувся. Був у кінці колгоспного саду. Перед ним біліла довга присадкувата хата.

Та стоїть явір над водою,
В воду похилився.
На козака пригедонька —
Козак зажурився.

«Немов про мене», — подумалось Чумакові.

Та пісня покликкала Дмитра до хати.

Перед самими дверима Чумак зупинився. «Хто тут співає цю сумовиту пісню?»

Співали дівчата. Їхні голоси, піби натягнені до краю струни, дзвеніли клично, по-весняному чисто й тривожно, задумлива мелодія дзвеніла якомсь особливо, на свій лад.

Лише Галя Оболонська не співала. Хоч вона й була, мабуть, однією із найспівучіших дівчат у Високому.

Десь поїхав на чужину
Та там і загинув...

Скільки віків, скількома поколіннями дівчат співалась оця пісня? Хто, коли її склав, отаку тужливу? Може, в дні страшного лихоліття, коли почалась безупинна битва з турками та панами, склали її в палаючих селах, ждучи з походів безстрашних лицарів — братів, чоловіків, суджених. А скільки разів співали цю пісню пізніше, безнадійно виглядаючи милих з царського війська, а в наші дні — з славних походів громадянської і Вітчизняної воєн!

Для Галі тим козаком, що назавжди поїхав на чужину і більше ніколи не повернеться до рідного дому, був її рідний, незабутній татусь. Не повернеться він більше з далекої дороги, ніколи не повернеться.

Важкий клубок підкотився до горла. Не проковтнути його, не продихнути. Схилилась на плече подружці, застогнала болісно, затремтіла в нестримному риданні.

Дівчата обірвали пісню, заспокоювали Галю:

— Не плач, Галю, не треба, люба...

Чумак, вступивши до хати, побачив, що із своєю бідою потрапив на чуже горе.

Йому та пісня ще більше розтривожила серце. Перед ним постало все його життя, пригадалося все давно забуте, те, що раніше ніколи навіть на думку не спадало. Скільки чужих країв пройшов, скільки доріг небезпечних з'їздив, скільки снарядів по ньому ворог випустив, скільки разів у серце йому цілив, а він лишився живим... здоровим... Для того, щоб тепер... завдали йому такого болю? І хто? Ех, та що там казати? Чи не краще було б десь загинути на чужині, хай би насипали йому високу могилу, посадили у головах червону калину...

Непомічений вийшов з хати, залишивши відчиненими двері. І незчувся, як зустрів на ганку Андрія Оболонського.

— Це добре, що ти зайшов, — об'явив таким тоном Андрій, ніби він уже давно ждав тут Чумака.

Вони знову вступили до хати. Дівчата вже угомонилися, схилившись над столом, перебирали золоте насіння. Стримано відповіла котрась на Чумакове привітання.

Хата-лабораторія в колгоспі «Новий шлях» мала свою історію. Ще в дні колективізації її створили Андрій Бойко та Петро Оболонський, і вона, не дивлячись на те, що жодна з лабораторій в районі не вижила, існувала до цього часу. Фашисти в сорок першому перетворили були її на конюшню, всі експонати понищили, в час війни хата світила чорним проваллям вікон, бо хтось навіть рами з них повитягав; а тільки вигнали фашистів, відразу ж знову ожила.

Вставив хтось вікна, заклипили шибки, ніби самі сповзлися в хату-лабораторію експонати та прилади. Хтось зберіг у землі мікроскопа, заблищали на столі шийкаті колби, тоненькі пробірки. Швидко з ланок та бригад почали надходити до хати перші, ще далеко не показові експонати.

Дмитро уважно дослухався до слів Оболонського, а сам думав про зовсім інше. Бачив, що приятель намагається приглушити свою тугу, своє несподіване горе, шукає собі розради в роботі. Але від Дмитра не схвати того болю і розпуки, що поселились у Андрієвому серці. Вони так і бризкають з очей, вони написані на блідому, зів'ялому обличчі.

Коли Чумак зустрівся з Андрієм, він навіть порадів був тій зустрічі. Ось кому можна було відкритися з своїм горем, ось з ким можна було порадитись. Але швидко збагнув — не в одного його горе. В Андрія — ще більше, непоправне. І не сьогодні з ним говорити про ту важку, зловісну телеграму.

Все більше зацікавлювався тим, що бачив на стендах. І не тому, що тут було щось незвичайне. Він все це бачив і в своєму інституті, в обласному управлінні було обладнано кілька кімнат на зразок лабораторії, на сільськогосподарських виставках зустрічав ще й більші дива, але його хвилювало те, що все бачене було зібране не будь-де, а саме у Високому, там, де менше всього можна було це зробити.

— Ось наш височанський сорт картоплі, — хвалився Андрій. — Багато під кущем і дуже смачна. Росте на пісочку і сама розварюється на пісок.

Дмитро розглядав середнього розміру білі, мов перемиті,

картоплини, а на нього враз дихнуло осіннім димком від картопляного бадилля, запахом печеної картоплі. Пригадалися неповторні дитячі роки, похмурі осінні дні, коли вони з матір'ю копали у полі картоплю: «Під кущем багато, та дрібненька»,— все своє життя жалілась мати.

У невеличкій угловій кімнатці з одним маленьким вікном на південь Андрій проводив свої досліди. Ця кімната чимось скидалась на житло чаклуна або потаємну лабораторію середньовічного алхіміка. Попід стінами, сягаючи стелі, стояли снопи сухолистої кукурудзи, на лавах розмістилися і овес з ячменем, і жито з пшеницею, і льон та коноплі, і вика з коношиною, рослиї люпин і цілі в'язки лугових трав, завітчаних висохлими квітами. На довгому дощатому столі з перехрещеними ніжками вишикувались уряд пробірки, колби та реторти, виповнені зразками ґрунтів. Був тут і чорнозем, і якась торф'яна суміш, і пісок, і супісок, і різнобарвні глини та синюватий глей. Їх було так багато, що аж ставало дивним, для чого людині знадобилось стільки одноманітних проб. Біля вікна, на низенькому столі, лежав розгорнений аркуш ватманського паперу.

— Готую дипломну роботу,— пояснив Андрій.

Чумак знав про те, що Оболонський закінчує заочно сільськогосподарський інститут. Але навіть не запідозрював, що той так серйозно навчається.

Оболонський складав карту височанських ґрунтів. На папір було нанесено все село, землі всіх трьох колгоспів. Чумак знав ціну подібній роботі. На жаль, в нас у переважній більшості колгоспів ще ведеться господарство без урахування хімічного складу, структури ґрунтів. Висівають незалежно від того, на якій землі що треба висівати, а так, як побажається голові колгоспу, чи завгоспу, або й недалекоглядному агрономові. Яюсь сам Чумак наказав агрономові Ляшенку переглянути колгоспні сівозміни, а він їх і досіль переглядає — карти ґрунтів немає ні в колгоспах, ні в МТС.

В Оболонського діяла справжня лабораторія. Недосипаючи ночей, він крок за кроком пізнавав якість земель своїх колгоспів, і це йому ніскільки не набридало, навпаки — в тому він знаходив невимовну насолоду.

Поступово Дмитро забув і про своє горе, і про те, як потрапив до цієї хати. Він розпитував Андрія про його дослідження, про навчання, поцікавився тим, чи матиме його карта якась практичне значення.

— Гадаю, що світу вона не побачить,— посміхнувся Оболонський,— а господарі нашого колгоспу її зможуть використати, коли матимуть голову на плечах.

У вікно пригрівало сонце, на молодих вишеньках радісно цвірінчали горобці, полем ішла весна. І Чумак раптом згадав, що він кинув напризволяще свої трактори, по суті, втік з поля бою, забрався до Оболонського та й точить собі лясни. Правда, відразу ж йому пригадалося і те, що його загнало сюди, але, видно, біль від образи і несподіваного горя вже встиг притупитись, бо подумав про це якось байдуже і тільки зітхнув. Та все ж раптом в нього зникла цікавість до хати-лабораторії, стало навіть якось ніяково за те, що в такий час потрапив сюди. Ніби боячись, що Андрій запитає, чого ж все-таки приходив, він заспішив з хати.

— Куди ж так швидко?

— В поле. Сіємо ж. Першу борозну проклали.

Оболонський не став його затримувати. Він знав, що таке перша борозна. Він тільки не помітив того, як хворобливо блищали очі в друга, не помітив болісної складки між бровами, зблідлих щік і пригніченого Чумакового настрою. Та куди йому було й примічати все те, коли й сам був не в кращому стані.

Провів його з хати. Дівчата вже більш доброзичливо, хором відказали «до побачення», провели обох зацікавленими поглядами.

Пішов Чумак назад, до Христининої бригади, садом. Прислухався до дзвону перших весняних бджіл, а в ушах дзвеніла тиха дівоча пісня, ятрила серце.

Не хилися, явороньку,
Ще ж ти зелененький...

Не хилися, явороньку... Не хилися... А хіба ж то йому хочеться хилитися? Хіба ж то по своїй волі хилиться? Життя! Ні, воно не таке собі простеньке, воно нікому не дає спуску.

Вийшов на дорогу. Тут уже підсохло, шпилькуватий весняний вітер підіймав подекуди руду пилюку.

Високо в небі іскрилось сонце; залишки сірих хмар відпливали непомітно на північ; під самим сонцем, в густій блакиті, дзвеніли жайворонки. «На тепло»,— подумав Чумак і наддав кроку.

З тим весняним теплом у душу влився якийсь спокій, щось таке святково-тривожне, пережите хіба що в пору напівдитячих снів і видінь. Життя ніколи не балувало Дмитра. Зоставшись сиротою, він ще дитиною бачив, як уперто, мов риба об лід, билась його мати. Рано він став у неї помічником. Семилітнім уже і свою корівчину, і чужу худобу пас. Весняні дні в жайворонками, холодними вітровіями і теплими випарами

землі проводив у полі, прислухався до нбого, впивався його пахощами і, здається, саме в цей час і полюбив оцю велику рідну землю на все життя.

Пам'ятається: ох, як не хотілося прокидатися до схід сонця, вставати, брати до рук батога та гнати в поле худобу! Будить-будить, бувало, мати, плаче-плаче над ним — жаль їй, голу-боньці, дитину малолітню будити, а потім бізьме його на руки, покладе дитячу голівку собі на плече та й женс ті корівчата аж за село, до самого хреста, на якому вітер трепле кимось почепленого старенького рушничка. Зупиниться на роздоріжжі, поставить ще сонного хлопчика на ноги, озветься ніжно:

— Дмитрику, дитино, гляди, он телятко в шкоду побігло. То ж удасться таке шкідливе, капосне.

Розплющить Дмитро сонні очі, глипне на телятко, схопить в руки батога та:

— А куди ж то ти, щоб ти йому здохло!

Та й пішов на весь день бігати та гукати по полю.

Аж спинився Чумак під впливом тих спогадів, аж озирнувся навколо, ніби ось зараз і свою безрогу кошлату корівку, яку пас у дитинстві, побачить, і материн ласкавий голос почує.

За горбком озвався трактор. Почувши його, Чумак забув знову про все, почав прислухатися. Ні, мотор працює чітко, машина рухається. Ось вона вже виповзає повільно із-за горбка.

Тракториста несподівано обігнав велосипедист. Він, видно, поспішав, бо енергійно працював ногами, прилягаючи, мов вершник, до руля. Схоже було на те, що він веде перед у гонці, і Чумак мимоволі задивився вдаль — чи не вилетять за першим нові спортсмени?

Не доїхавши добрі гони до Чумака, Дідок радісно замахав рукою:

— Оце добре, що я тебе здибав.

Машина ще котилась, а Дідок, низенький, жилавий, заку-рений пилюкою, мелькнувши в повітрі, спритно сплигнув на землю.

— Здоров! — недбало ткнув пітну руку.

Тримаючи в руках заляпаний у просохлу багнюку велоси-пед, він напосівся на замполіта:

— Послухай, товаришу Чумак. Ну, я розумію, що як адмі-ністратор ти міг чогось і не добачити. Але як партійний керів-ник... Чи ти, може, забув про довір'я комуністів?

— В чому справа? — усміхнувшись одними очима, запитав Дмитро. Кожного разу Дідок потішав його своєю півнячою войовничістю.

— Товаришу Чумак! — майже вигукнув Дідок, осудливо дивлячись на Дмитра. — Ти ще запитуєш? Та яке право... Та як... Це я тебе запитаю: що в вас робиться, товаришу замполіт і секретар партійної організації?

— А що ж у нас робиться? — прикинувся переляканим Чумак.

Дідкові той переляк прийшовся до вподоби. Він навіть посміхнувся був самими очима, але своєчасно згадав, що це може принизити його авторитет як інструктора райкому.

— А те трапилось, що ви тільки лякаєте горобців по дорогах, а що робиться в колгоспах, не бачите.

— А що там робиться? — вже з непідробленою тривогою поцікавився Чумак.

— Жах один! — притишив голос Дідок. — Жах, жах! В «Паризькій комуні» тракторист заявив, що в графік не вкладеться. В «Добробуті» бригадир тракторної бригади побив голову. У Суворова не підвели води трактористам; у Кобилянської дитсла не організовані; у «Перемозі» ще й не думають орати...

— То що ж робити?

— Що робити? — примружено зиркнув кудись удалину Дідок. — Дивитись треба. Я з свого боку накачав... вказівки дав, а ти теж дивись в обоє...

Дідок раптом заспішив.

— Будь здоров. Вже не рано, а в мене ще піврайону...

Він ткнув Чумакові пітну кістляву руку. Чумак навмисне притримав її в своїй, ще по-канцелярському білій.

— Встигнеш. Так крутиш свого самоката, що я подумав, чи не рекорда ставиш.

— Мусиш крутити, — зітхнув Дідок. — Перший день сівби. Мусиш знати, що робиться на районі.

— А хто знатиме: чи весь район ти обкатав, чи тільки половину?

Дідок з подивом зиркнув на Чумака. Говорив той погляд: ех ти, молодий та зелений, мало каші їв, нічого не розумієш!..

— Взнають. У начальства машини: поки на велосипеді обкрутиш колгосп, воно в двох побуває. Спробуй не знати потім картини...

Дідок рішуче поставив ногу на педаль.

— То я поїхав. Ти ж дивись мені тут... Та Бубону... Бубону, кажу, чортів наганяй, — гукав уже здалеку Дідок, — щоб авторитету... авторитету щоб не підривав...

Правду сказав Дідок: начальство на машині не забарилося. У бригаді Христини Бойко Чумак побачив знайому «Победу»,

на якій не було живого місця, і голову районної Ради товариша Гайченка.

В довгому чорному пальті, поли якого тріпотіли, мов крила, Федір Петрович ходив по полю. Здалеку він скидався на старого полинялого грака. Йде, йде та й зупиниться, поковириє щось носком чобота, нахилиться, немов клієне носом у землю.

Хлібороб з діда-прадіда, любив Гайченко землю. Вона говорила до нього, вона пахла йому так, як щонайкраща страва в свято. Федорів батько все життя мріяв про власну землю. Цю любов передав і синові. Ще юнаком добровольцем воював Федір за цю землю в армії Михайла Васильовича Фрунзе. І завоював.

Але господарювати на ній, орати її ранньою весною, засівати золотим зерном не пощастило Федорові. То служив у армії, потім потрапив на комсомольську роботу, а згодом був обраний секретарем районного виконавчого комітету. А це вже багато років і до війни, і після Гайченко головував у різних районах. Та ні засідання, ні гори директив і розпоряджень, ні телефонні дзвінки, ні густий махорковий дим не притупили в ньому великої любові до землі.

Федір Петрович важко переступає через лискучі скиби, не звертає уваги на те, що його старенькі, посивілі чоботи мало не до колін заліплені в чорнозем, що поли черкають ріжками розпушену землю. На повні груди він дихає цілющим степовим повітрям, гострим оком косить у простір.

Трактори нерухомо застигли в борозні. Чумақ занепокоєно зиркнув на годинник, але заспокоївся — був обідній час.

Федір Петрович, косячись вбік, націлюючись лобом, поспішив назустріч Чумакові.

— До ладу. Просто-таки до ладу,— заговорив, привітавшись, Гайченко.— А я собі ламаю голову: чи побачу кого з господарів, чи не побачу?

— Я тут такий же господар, як і ви, Федоре Петровичу.

Гайченко недоброзичливо скосив на Чумака око:

— А хто ж господар? Ви ж — механізатори. Ну, молодці ви, одним словом, з Леусом.

Гайченко вийшов з глибокої паруючої борозни, тупнув ногою, оббив з чобіт землю.

— А я, хоч вір, хоч не вір, не думав, що у вас піде діло. Не вірилось, що височанські трактори своєчасно стануть у борозну. А в вас, бачу,— ладок. Ну, як воно? Скарг немає?

— Є! — якось різко відгукнувся Чумақ.

Гайченко з недовірою зиркнув на замполіта.

— Ну, ну...

— Господарів з вашої ласки, товаришу голова, немає в полі. Гайченко винувато закліпав очима.

— Ясніше...

— Голови колгоспів не в полі, а в Ткачуковому кабінеті...

— Ах, ти ось про що, — полегшено зітхнув Гайченко. — Вірно. Проводиться така нарада. За рішенням бюро.

— Бюро санкціонувало таку нараду? — не повірив Чумак.

— Що в тому дивне? Бюро порадило Ткачукові провести нараду голів. Не сьогодні, правда, це треба було робити, але ж Ткачук... Мов послужливий ведмідь — голову каменякою робіть.

— То чому ж дозволяєте? Хіба зараз до нарад, коли в полі робота вирує? — доскіпувався Дмитро.

— Згоден на всі сто, — зпизував плечима Гайченко. — Але... рішення. Безумовно, цю нараду треба було провести тиждень тому. Але ж... Одним словом, я на це зверну увагу.

Самовпевнено-байдужий Гайченко обурих Чумака. Він рідко зустрічався з головою райради, хіба що на нарадах та засіданнях бюро райкому, бо в МТС Гайченко чомусь не заїздив, але як склалось в Чумака при першому знайомстві упередження до голови, так воно й залишилось по сьогодні. Дмитрові здавалося, що Гайченко не на своєму місці, що він живе собі за широкою спиною Боровика, як у бога за пазухою. Може, то тому, що на засіданнях бюро Гайченко першим завжди згоджувався з думкою секретаря, навіть не дослухавши тієї думки. Тільки Боровик скаже: «Є думка затвердити...», а Гайченко вже гукає: «Немає заперечень».

Чумак був незадоволений початком польових робіт. Все складалось одне до одного: то голів у район позвали, то Бубон варвався, то телеграма ота дурна, то Дідкові нахваляння. А Гайченкові хоч би тобі що — він, бач, вдоволений. Він радий, що сьогодні вийшли в поле, а не відклали на завтра.

Дмитро, на подив самому собі, якось навіть вороже подивився на Гайченка.

— Пізно звертаєте увагу, товаришу Гайченко.

Голова райради з подивом зиркнув на Чумака, почав виправдуватись:

— Вказівки Романа Васильовича... Сам знаєш...

— А ви хіба не член бюро? Не голова райради?

Гайченко перелякано вставивсь косими очима на Чумака, хотів був щось заперечити і не зміг. Його раптом здушив чи то справжній, чи удаваний кашель. Вже відкашлявшись, не дивлячись у очі замполітові, порадив:

— Ти, Чумаче, знай своє місце... Молодий ще ти в ці діла втручатись... Це, знаєш,— справа партійна, справа — тонка. Тут, брат, коли кожний почне свого носа сувати...

— Але коли й не совати носа, теж толку не буде.

Гайченко відвернувся, нетерпляче змахнув рукою — мовляв, тебе не переслухаєш,— рушив до машини.

Шлях йому заступили дівчата-трактористки. Вони були чомусь схвильовані, сердиті.

— Порядочки! — невдоволено озвалась Марія.— Тракторист, як собака, може й у полі хліб гризти, а причіплювачі до села на борщ майнули. А тепер жди їх.

— Хіба не організували обіду в полі? — здивувався Гайченко.

— Хто? Ласій? — їдко розсміялась Марія.— На його харчах ноги повитягаємо.

— Але вказівка спущена. Я особисто підписував.

— Не дійшла до Ласія ваша вказівка, товаришу Гайченко,— уколола язиката Марія голову.

Гайченко нічого не відповів трактористці, попрямував до «Победи». Відкривши дверцята, покликав Чумака:

— Поїдемо в село.

Їхали мовчки. Чи то говорити було ні про що, чи були невдоволені один одним.

В правлінні колгоспу застали завгоспа. Він саме доспідував — поспішно сховав у шухляду щось загорнене в газету, смішно желіпав набитим ротом, не відповів на Гайченкове вітання.

— Чому причіплювачі не в полі? — сердито визвіривсь голова райради.

— Біда з цим народом,— проковтнувши нежоване, заспішив завгосп.— Ти йому одне, а він тобі інше.

— При чому ж тут народ? Чому не організували громадського харчування?

— То й організуємо! — бурмотів завгосп.— Рішення правління вже є. Але хіба ж можна так, щоб з першого дня тобі й печене й варене?

Чумак аж спалахнув від обурення.

— Я не розумію... ніяк не розумію, товаришу завгосп,— як можна отак ставитись до людей? Трактористи й колгоспники в поле вийшли... першу борозну прокладають, а ви, замість того щоб організувати для них обід, навіть води не підвезли своєчасно.

— Товаришу Чумак! Е, те, те! Не з того боку почали. Я це сам розумію, але ж... Максим Антонович поїхав? Поїхав.

А я перед від'їздом його не бачив і вказівки на те не одержав.

— А ви ж для чого в колгоспі?

— Без голови я не той... Я тут людина дрібна, товаришу голова, — розвів руками завгосп, даючи зрозуміти Гайченкові, що, скільки б він від нього не вимагав, все одне більше того, що від нього залежне, він не зробить.

Чим закінчилась розмова голови райради з завгоспом, Чумак не дослухав. До правління забіг тракторист із Зайцевої бригади.

— Товаришу замполіт! Я до вас.

— Що трапилось?

— Заєць просить приїхати в бригаду.

— Що трапилось?

— Та дурне діло, товаришу Чумак. Трактор мій, чорт його зна, що з ним сталось, але ніби сказився: не йде прямо, а пре на ріллю і, хоч гавкай, не слухається.

— Може, ослабли пружини бортового фрикціона?

— І Заєць те каже. Чорт їх знає, може, й пружини. Але пре в сторону та й годі...

Молодий жвавий тракторист не скупився на жести, замасленою рукою ніби навмисне вимашував собі носа та підборіддя — вже лише очі блищали та біліли зуби.

— Замінить треба пружини.

— Та й Заєць же те каже, а він уперся, як віл у борозні, і ні тпру ні ну.

— Хто вперся? — насторожився Чумак.

— Таж Горобець, — з скаргою в голосі вигукнув тракторист. — «Не дозволю, каже, заміняти в полі — не по інструкції». А хіба ж його доведеш у майстерню, коли він, як той рак без клешні, боком-боком, ледве повзе, клятий.

Чумак стримано розпрощався з Гайченком, пішов за трактористом.

Саме заступила друга, нічна, зміна трактористів, коли Чумак зустрівся з Боровиком.

Сутеніло. По небу повзли непривітні хмари, сіялась мжичка. В далекому селі, що ледь мріло в затуманеній долині, спалахували жовтаві вогники.

Роман Васильович був чимось схвилюваний. Заліплений багнюкою та чорноземом ґазик, і черевики, і посіріле обличчя свідчили про те, що секретар заїхав не в першу бригаду.

— Стояв? — кивнув похмуро головою Боровик вслід тракторові, що, поблискуючи фарами, віддалявся у поле.

— Стояв, Романе Васильовичу, — винувато, з відчутною втомою в голосі відповів Чумак. Він вдоволено проводив очима машину.

Йому й самому ще не вірилось, що трактор став у борозну. Адже старший механік Горобець і слухати не хотів про те, щоб ремонтувати у полі. «Не по інструкції» — та й тільки. Вже тільки опісля того, коли Чумак підвищив голос та взяв відповідальність на себе, Пилип Митрофанович байдуже протягнув: «Як собі знаєте» — та й поїхав у майстерню за інструментами. І ось зроблено майже неможливе: за кілька годин, просто в борозні, була замінена в тракторі зіпсована деталь. І Заець, і навіть Горобець, дослухаючись до роботи мотора, подалися вслід за трактором, а Чумак лишився стоять на місці. Він вже не мав сили рухатись — в голові гуло, руки боліли, ноги були важкі, мов налиті свинцем, а очі за один лише день запади глибоко в надбрів'я, поблискували жалібно і хворобливо.

Роман Васильович не помітив стану Чумака, не побачив його замурзаного, посірілого обличчя, не вловив погляду його стомлених очей. Він сам був посірілий, стомлений і невимовно злий. Справді, й було чого злитись, бо день такий випав: куди не повернешся — всюди одні неприємності. Правда, подібні неприємності він переживає не вперше, кожного року на його долю випадав подібний день, але все ж звикнути до цього не міг. Він ганяв усіх, хто потрапляв під руку, як сидорових кіз, і всі, хто знав секретареву натуру, намагались у той день не потрапляти йому на очі.

Не знав цього, видно, один Чумак або, може, й знати того не хотів. Він не відчував за собою ніякісінької вини, отож відверто, навіть з деякою співчутливістю, дивився на Боровика. Жаль йому було цієї літньої людини, що так гаряче все приймала до серця, псувала собі нерви.

Та Боровик не помітив того співчутливого погляду; він ще суворіше затиснув товсті посірілі губи, примружив суворі очі, від чого вони й зовсім сховались за сизуватими, нездоровими подушками, засопів невдоволено. Яюсь, ніби неохоче, нахилився над борозною, зміряв дерев'яним сантиметром, що знайшовся в глибокій кишені коверкотового піджака, глибину оранки. І тільки тоді, як сховав сантиметра та походив трохи перед Чумаком, опустивши голову, заговорив:

— То що ж це в вас виходить, товариші, — гостро зиркнув Боровик на Чумака. Той здивовано звів брови, ждав, що казатиме секретар далі.

— Готувались-готувались до весни, рапортували-рапортували з Леусом і в перший же день сівби й сіли в калюжу. Тільки без виправдань! — заперечливим жестом руки спинив Роман Васильович Чумака, який розкрив був рота, щоб захищатись. — Пісня відома — ми новенькі! А до якого ж часу ходитимемо в новеньких? Це чорт зна що! За все береться і, по суті, нічого не робите.

Чумака опустили очі. Гнів Боровика його ані здивував, ані образив. В душі він згоджувався із секретарем, що справді багато ще не дороблює в своєму ділі, але все ж йому було чомусь соромно не за себе, а за Боровика. Він ще раніше помітив, що секретар, розсердившись, дозволяв собі покрикувати на людей, і це принижувало в Чумакових очах секретаря. Тим більше, що в нього при перших зустрічах склалось про Романа Васильовича хороше враження, і він в душі відчував, що Боровик не такий, яким показує себе зовні. Мабуть, це роздратування було викликане тим, що секретареві зустрічалося багато невдач, в роботі було чимало неполадок і справитись з ними не так просто. Чумака устиг переконатись, що Боровик належав до тих людей, які не терпіли безладдя і не прощали навіть найменших промахів будь-кому. Дмитро був далекий від того, щоб вважати свою діяльність бездоганною, та допустити, щоб на нього кричали, як на хлопчиська, він не міг. Він згодний був вислухати найжорстокішу критику, навіть подякував би за неї, але хотів одного — щоб вона була спокійною, розсудливою, без цих образливих окриків і дорікань.

— Чому ж мовчите? — Голос Боровика став густим, з ставленими нотками.

— А що я маю казати? Говоріть ви, я слухаю ваші окрики, — тихо відповів Чумака.

Чого-чого, а подібної відповіді не ждав Боровик, і вона його вбентежила, кров'ю ударила в лице. Якусь хвилину він ніби в подивом розглядав співрозмовника, ніби роздумуючи над тим, чи справді він почув ті слова.

— Що ти сказав? — перейшов відразу на «ти».

— Що не звук до окриків.

— Ну, голубе, — задихаючись від обурення, з явно відчутною образою в голосі, заговорив секретар, — це ще не окрики. Це не ягідки, а лише квіточки. А ти ж як думаєш: ви провалюватимете сівбу, а я потакаю, по голівці гладитиму?

Дмитро уперто мовчав, так, ніби вся та розмова, весь секретарів гнів його й не стосувались!

— Чому в перший день з ладу вийшло два трактори?

— Ви, Романа Васильовичу, бачили, як робився ремонт.

— Я бачив, але куди ви дивились?

— Трактори вже в борозні, товаришу Боровик.

— Не радійте, товаришу Чумак. Дивіться, щоб не поклали партійного квитка за ці трактори.

Вся кров прилинула Чумакові до обличчя, але він стримав себе, промовчав.

— Графік не виконується, бригадири з кулаками кидаються на голів колгоспів. Такого ще не бувало...

— Дідкова інформація?

— А хоч би й Дідкова? Це ж факти?

— Це ще не все, товаришу секретар. Он причіплювачі обідати в село ходять, води в поле нікому підвезти...

— І ви цим хвалитесь? А хто ж, по-вашому, це повинен зробити?

— Запитайте Ткачука, Романе Васильовичу, голів колгоспів, яких він викликав за вашим наказом у район на нараду.

Сказав це все Дмитро без злого умислу, не знаючи того, що саме це найбільше і розізлило сьогодні секретаря. Боровик, довідавшись про ту нараду, розігнав її, як кібець курей. Він сам на себе сердився за той Ткачуків промах. Але одне — власне сумління, а зовсім інше, коли тобі дорікають сторонні.

— Ти на мене, товаришу Чумак, не кивай. Кожен відповідає за своє. Коли в тебе є до мене, як секретаря, претензії — можеш про це сказати на пленумі, на бюро.

— Чому на пленумі? — знизав плечима Чумак. — Я можу зараз... по-дружньому.

— Що ж ти можеш... по-дружньому? — якось закам'яніло дивився на замполіта секретар. — Говори, говори...

— Скажу, Романе Васильовичу. Відверто скажу — не розумію я вас. Ніби дві людини живе на світі, одна розумна, людяна, а друга... чваньковита, зазнайкувата, повна зневаги до людей. Огляньтеся, Романе Васильовичу, — навколо вас тяж люди.

Здавалося, що Боровик закам'янів від тих слів, бо час ішов, а він не міг промовити й слова. Куточки його повних вуст ледь помітно тіпались, а очі стали нерухожими, погляд важким і нещадним.

— А ти що ж хотів? Щоб я мирився з усякими неподобствами? В мене нерви не мотузяні...

— А це, Романе Васильовичу, не від нервів...

— Від чого ж?

— Стиль такий виробився...

— Ну, знаєш!..

Не попросившись, Боровик круто повернувся і пішов від Чумака. Пішов енергійно, але важко, із гордо піднятою головою, усією постаттю показуючи, що все те не пристає до нього і не стосується. Чумак стомлено дивився йому вслід, посміхаючись одними очима, він знав, як не хизується Боровик, але слів його не забуде.

Швидко машина зникла у вечірніх сутінках. Лише сніп жовтого світла ще довго хитався між пагорбів. Потім і він зник, розсіявся. Немов блукаючі світляки, в полі перемигувались яскраві вогники, то працювали трактори. З села ледь-ледь долітала азивна дівоча веснянка. В нічному небі курликали запізнілі журавлі. В полі пахло чорноземом, свіжою ріллею і настоєм перепрілих за зиму стерень і трав. Небо, як це завжди буває весною, стало високим, рясно засіялось блискучими зорями, з півночі на південь срібною скатертю проліг безконечний Чумацький Шлях. Ліниво подихнув холодний нічний вітерець, запахло морозцем.

Чумак задивився на небо. Вперше в житті відчув, що втомився. День йому такий випав сьогодні — чи не найдовший і чи не найважчий, ніж будь-коли. І тільки зараз, коли він дивився в безкраї світи, намагаючись думкою проникнути в їхню недосяжну таємність, збагнути їхню безконечність і велич, в його душу разом з утомою непомітно входив тихий спокій. «Хіба від того щось зміниться на світі, що мене кинула Катерина, що ось тільки що я посварився з Боровиком? Нічого. Світ як був, так і буде прекрасним і непорушним».

Вже було далеко за північ, коли Чумак випадково здивався з Леусом. Устим Сидорович так зрадів цій зустрічі, ніби тиждень не бачив Чумака.

— Живемо, Дмитре Івановичу, — розбудив польову тишу хрипкуватий голосок Леуса. — Денну норму перевиконали. Не віриш? І хто, думаєш, обскакав усіх?

Дмитро з поблажливістю слухав мову Устима Сидоровича. Його тішила дитяча радість директора, він розумів настрої Леуса, який врешті, після стількох невдач, відчув себе на коні.

— Микита Бубон веде перед. Не лише у графік вклався, а й дванадцять процентів зверху нагнав. Отакий архаровець! Я його, шельму, відразу запримітив, як він тільки в МТС явився. Я не раз казав: з нього толк буде.

Чумак завжди зупиняв Леуса, коли той починав заговорюватись.

— Всі машини працюють?

— Уяви собі, Дмитре Івановичу,— вхопився за приємну розмову Леус,— всі! Небувале діло. Лише в Зайцевій бригаді... Ага, я дуже тобі вдячний, Дмитре. А з Горобця — шкіру спущу. Ну, скажи ти: що воно за крохобор отакий? І знає ж, бісів син, що до чого, а робить так, мої не собі, а ворогові.

Вони стояли усвітлі фар «козлика», їхні тіні падали далеко в поле, хиталися, то зближались, то розходились.

— Як гадаєш, Дмитре Івановичу, впораємось дочасно? Це ж дивись! — Леус махнув рукою в поле.— Вночі оремо! Вночі! Такого в нас ще не було.

В нічній темряві, там, де зоряне небо сходилось з землею, ледь чутно шуміли мотори, світились вогники. І тільки по тому, що вони рухались, їх можна було відрізнити від нерухомих світил холодного нічного неба.

Леус раптом замовк, стривожено приглядався до замполіта.

Вихоплене з темряви снопом світла, Чумакове обличчя видалося неймовірно стомленим, виснаженим. Підборіддя загострилося, очі запали, щоки покрилися мохом і синцями.

— Дмитре Івановичу! Чи обідав ти сьогодні?

Тільки тепер Чумак згадав, що в нього за весь день ні роєчки не було в роті. Але не сказав нічого. Та Леусові й казати було не треба, сам бачив. Він заклопотався біля Чумака. Взяв м'яко під руку, повів до машини.

— Казав мені Ляшенко,— якимось винувато, приглушено кашлянув Леус.— Про телеграму казав.

— То все не вартє мови, Устиме Сидоровичу...

Ніби й не почув Леус тих слів.

— Скажу я тобі, Дмитре... як синові, скажу. Не зрозуміла вона тебе, недооцінила. Значить, вона людина невеликого розуму і байдужого серця. Ех, друже мій, хіба таких нам треба подруг! Ось послухай, я тобі розкажу...

Він майже силоміць втиснув Чумака на сидіння, сів поруч, причинив дверцята.

— Додому,— наказав сонному шоферові.

— Була в мене дружина,— заговорив згодом директор.— В час громадянської війни ми з нею зійшлися. Не жінка була — золото! Понад двадцять років прожили, а ніби один день. Та що там розповідати...

Видно, нелегко було згадувати про це Леусові. Вже скільки часу вони жили поруч, вже стільки було говорено й переговорено, а ніколи не розповідав замполітові цього Леус. І Дмитро безпомилково зрозумів, чому саме сьогодні заговорив про це старий. Він ніби хотів взяти частину Чумакового болю на себе.

— Потім війна почалася. Чужі жінки, спасу немає, в крик: евакууватись! А моя — ні в яку. «Де ти будеш, старий, там і я». Ось яка, Дмитре, була в мене дружина. Кращою розвідницею славилась у загоні. Смерть мученицьку від фашистів прийняла...

На якусь хвилину запала мовчанка. «Козлик» сердито стрибав по грудках, здавалось, сердився, що згубив дорогу. І вже тільки тоді, коли колеса потрапили на рівну колію, знову заговорив Леус:

— А то, я тобі скажу, не дружина, коли чоловіка цурається тільки за те, що той заробляє не стільки, скільки їй хочеться, або їде не туди, де вона кубло насиділа. Плюнь ти на неї та й по всьому. От слово честі, промине якийсь час, і тільки зітхнеш вільніше.

Дмитро мовчки слухав ту мову. Старий ніби зміцнював саме ту думку, що визривала у голові Чумака.

— Друг повинен бути другом, а не пасажиром на шиї. Поки шия кріпка та м'яка — сидить, а тільки почне муляти — геть. Іншої шукає...

— Та то так... Ось тільки з судом халепа. Післязавтра їхати треба...

Леус стривожився.

— Цього ще бракувало!.. Хай пожде, чортова молодиця, коли їй так приспічило розлучатись. Встигне. А ти черкони до суду: так і так, мовляв, орю, сію, не до судів та пересудів. Обсіємось — приїду, а коли не терпиться, то розводьте, не потрібне, мовляв, мені таке золото.

— То правда, — згодився Чумак. Ніби гора йому звалилась з плечей. Його в останній час вже не стільки гнітила думка про розрив з Катрею, як наступний судовий процес. Не хотілося, щоб чужі люди в його душі копирсалися. Він таки побоювався того суду, а тут все поверталось на краще: написати не важко.

— Справді, напишу... Не їхати ж в таку гарячу пору.

— От-от! — порадів Леус. Він, видно, був дуже вдоволений, що його порада прийшлася до ладу. — А ти був крила опустив: не журися, козаче, отаманом будеш.

Все те якось ніби заколисалось, заспокоїло Дмитра. Відчув, що сон налягає на повіки, а в ушах враз задзвеніла, захиталася сумовита дівоча пісня:

Не хилися, явороньку,
Ще ж ти зелененький...

Не про нього то співалось. Про когось іншого, та невже й він похилиться?.. В його на душі стало спокійно і легко. Йому

тепло від Леусового плеча, йому навіть дудотіння мотора здається піснею.

А вгорі весело сміялися великі зорі, і безконечний Чумацький Шлях надійно вказував дорогу журавлям із далекої чужини до привітного рідного дому.

ЗА ПОРІГ

Катерина ніяк не могла відірватись від дзеркала. Намагалась приглушити хвилювання і не могла. Ніби байдуже приміряла сукні, перекидала блузки, а сама вся тремтіла, горіла в якомусь холодному вогні. Її хвилювання не сховалося від матері. Олімпіада Никанорівна крадькома стежила за донькою, безпомилково вгадуючи її настрій.

— То, може, й мені піти з тобою?

— Ні, ні! — аж перелякалась Катерина. — Я сама.

— Дивись же... не піддавайся на умовляння.

Катерина поспішно вибігла з хати. Материна порада не втішила, а завдала ще більшого болю. Хто її умовлятиме? Дмитро? Ой ні! Він не такий. Переживатиме, страждатиме, а умовляти не буде. Вона була в цьому переконана, бо добре знала чоловіка.

У місто прийшла весна. Головна міська вулиця якось ніби поширшала, причепурилася; старезні осокори та липи ожили, вже встигли викидати дрібні листочки; розпускались, схожі на жовтобоких джмелів, бруньки молоденьких каштанів. Невтомний вітер грайливо підмітав тротуари, дражнив, скуб за пір'я сердитих горобців. На сірих тротуарах під самими ногами перехожих бігали голуби, чулася їхня закохана буркотнеча; повесняному виряджені в білі костюми та чорні фраки, в золотистих краватках, голуби бундючилися, за щось сердилися на покірних, мовчазних голубок. За голубами ганялися червонощокі малюки в червоних та зелених широких штаненятах.

Катерина мимоволі задивилась на блакитнооку дівчинку, яка, заклавши за спину рученята, в незалежній позі дорослого тупцяла по скверу, закидаючи голівку вгору, розглядала фонтан, прикрашений гіпсовим лелекою, що невтомно лив воду з свого довгого червоного дзьоба. Скільки разів у безсонні ночі мріяла Катерина про таку ось дівчинку! З якою любов'ю вона доглядала б її, пестила! За ручку б ось так водила до фонтана, показувала б їй червонодзьобого лелеку. Але... замість радості, ось маеш... Повинна була йти до народного суду на глум та наругу.

Краще вже було крізь землю провалитися, аніж іти в той суд. Вона навіть була пораділа тому, коли Дмитро повідомив суддю про те, що приїде трохи пізніше, після сівби. Йї тоді здалося, що надовго або й назавжди відкладається ця неприємна і важка комедія.

Чи хотіла вона розлучитися з Дмитром? Ні, сто і тисячу разів ні! Вона не хотіла вірити в те, що суд їх розлучить. Не розлуки вона хотіла, а шукала відповіді на те складне і болюче питання, якого не могла розв'язати самотужки. Вона вже давно побачила, що безсила боротися з Дмитровою упертістю, прагнула одного — щоб він повернувся додому. А він не збирався повертатися. Тоді вона піддалася материним порадам, заплутала себе в ту нерозумну гру з Опішним лише з однією надією на те, що таким чином вплине на Дмитра. Тепер побачила, що це не допомогло, а, навпаки, ще більше ускладнило її стосунки з чоловіком. Тепер змушена була держати Опішного поблизу, як річ, хоч і обтяжливу та клопітну, але таку, що може виявитись і необхідною. Хоч Катерина була ніби незалежною, не могла уявити собі, як би жила без всезнаючої, рішучої і вольової матері. Мати вимагала розлучитись з Чумаком, і вона не мала сили заперечувати.

Спочатку вона й слухати не хотіла про це, сердилась і плакала, коли мати починала розмову. А потім здалася, махнула на все рукою і з байдужістю приреченого переклала всі свої клопоти на матір. А сама потаємно ждала, що суд не розлучить, а поверне їй чоловіка. Адже це ж суд. Це — остання йому пересторога, і він не зможе не відчутися цього. Його змусять повернутися до неї, бо не захоче ж він і справді втратити її назавжди. Тим більше, що радянський закон стоїть на сторожі інтересів сім'ї, на боці слабосильної жінки. Його зобов'язують як комуніста, коли завередує, повернутись до дружини. І він повернеться, бо Катерина певна, що йому самому набридло те життя, яким він живе зараз, а тільки ота уперта гордість не дозволяє йому кинути село та прибігти і попросити пробачення в дружини. Вона, звичайно, йому все простить, і вони знову житимуть тихо, спокійно. В них обов'язково буде така ось синьоока дівчинка з пухлими рученятами і рожевими щічками. Катерина зможе тоді навіть кинути на якийсь час свою набридливу, нудну роботу, бо дитині потрібна буде увага.

Зустрічні задивляються на щасливу жінку, бо йде зовсім не з таким виглядом, що зараз вимагатиме розлучення, а ніби прямує до загсу. На щоках паленіє рум'янець, а очі блищать, мов у закоханій. То хіба немає чому? Вона ж сьогодні, після стількох важких днів розлуки, зустріне нарешті Дмитра. Який

він там? Змарнів, мабуть, зсумувався. Налякався, мабуть, розсердився, коли одержав той виклик. Але ж упертий... Ні слова. Навіть листа не написав, не поцікавився, в чому справа. Ох і характер у людини, правду каже мама...

Обійшла міську площу, ступила в бічну тиху вуличку. На таких вуличках через бруківку пробивається зелена трава, на тротуарах гріються ліниві коти, а в старих двоповерхових непомітних будинках знаходяться народні суди, потаріальні контори та канцелярії тих трестів, у яких немає власних підприємств. Тут було тихо, мов на хуторі, крони вже засихаючих дерев плелися, мов у лісі, було приємно йти в затінку по-весняному запаших дерев. Та ця тиша не заспокоїла Катерини, навпаки, її серце закалатало ще тривожніше. Аж холодом обдало, і вона мимоволі оглянулась. Їй здалося, що хтось за нею стежить, свердлить у потилицю лихим оком. На вулиці не було жодної людини. Вона знала, що саме тут, на цій тихій вулиці, вона може в кожную мить віч-на-віч зустрітись з Дмитром. Що вона йому скаже? Як пояснить свою поведінку? Це питання її переслідувало і вранці, і увечері, це турбувало її на роботі і навіть в товаристві Павла Опішного. Правда, вона заздалегідь вже придумала, як їй здавалося, переконливі пояснення, але зараз... Їй здалося, що жодне з них не варте уваги. І вона зупинилась, озирнулась, перелякана. На неї нашло щось таке, що досить було якогось зовнішнього поштовху, і вона б бігцем кинулась з цієї тихої вулиці назад, у гомінку юрбу на площі. Але вона опанувала себе, стала і задумалась. «Справді, як поведеться при зустрічі з чоловіком? Може, відмежуватись китайською стіною, показати себе неприступно суворою, чужою, хай побачить і відчує, що до минулого нема вороття... А може, посміхнутись йому дружньо, обнадіююче?.. Спробуй тут, знай, як воно вийде на краще!»

Так вона нічого й не придумала. Але переконалась твердо: їй хочеться, щоб все обійшлося добре, їй дуже не хотілося грати перед чоловіком цієї непривабливої ролі. Чим більше думала, тим більше вірилось, що Дмитро підійде зненацька, візьме за руку, загляне в очі і скаже покірно: «Катеринко! Ну, для чого так каратись? Пробач мені, я винен. Я повертаюся до тебе назавжди».

Мружачи проти сонця потемнілі очі, повільно пішла далі, а сама була впевнена, що саме так воно й станеться. Певно ж, що так! Хіба ж міг Дмитро з нею розлучитись?

Не помітила, коли підійшла до народного суду. І тут знову її пройняло холодною дрожжю, в грудях стиснуло, перехопило подих. Зиркнула на годинник. Було без чверті дванадцять.

Оглянулась. Вулицею йшли якісь люди, але не вони її цікавили. Можливо, що Дмитро вже сидів у прийомній суду, ждав Катерину? Ні, ні, вона не могла так відразу зайти, гланути йому у вічі, заговорити до нього. Вона... боялась його.

Вона наддала кроку, ніби її хтось переслідував, проминула двері суду, перебігла вулицею, сховалась за рогом. І не помітила, як опинилась у невеличкому парку, і, здивувавшись, що навіть не запідозрювала про його існування, присіла на вичовганій лаві. Посеред парку загруз у землю почорнілий від часу ящик з піском. Сірий пісок був перемішаний з перегнилим бур'яном та листям, але це аж ніскільки не турбувало дітей. Схожі на іграшкових ведмедиків у мішкуватих байкових костюмчиках, вони заклопотано виповнювали лопатками зелені відерця. Катерина швидко заспокоїлась, прилипла завидющими очима до тих серйозних крехтунів. «Ось і наша донечка так би копалася в пісочку, носилась би з відерцем. Так ні... по судах бігай, псуй останні нерви».

В її серці поступово виколихувався гнів. Проти кого? Вона й сама того не знала. Гнів проти всіх і в першу чергу проти самої себе. Гнів проти Дмитра, проти матері, проти Опішного, що смолою ліз їй щоденно в очі. Добре, що хоч ці дні перед судом не з'являвся. Але вона знала чому: щоб подумала — який, мовляв, він чулий, який уважний, який добрий. Не те, що Дмитро...

Сердита і рішуча, стала на ноги. Весна вже відкрила в міських квартирах вікна, і з них пролунало по радіо два довгих і один короткий сигнали. Час стати перед очі судді. Зараз вона з'явиться до суду і сміливо гляне Дмитрові у очі. Відверто, в присутності народного судді докаже, що справжні люблячі чоловіки не кидають напризволяще своїх жінок... І ще скаже... ні, не скаже, — вимагатиме повернути їй щастя, на яке вона має повне і незаперечне право.

— Громадянка Чумак? — питанням зустріла її секретарка суду. — Зараз доповім. А запізваний прибув?

Катерина знизала плечима. Звідкіля, мовляв, їй відомо, чи прибув Дмитро? Не дїждавшись відповіді, секретарка зникла за дверима. За хвилину Катерину покликали до судді.

Русява, середніх років жінка, повновида, із старанно викладеною косою на голові, допитливим поглядом зустріла Катерину. Посміхнувшись сірими очима, чемно відповіла на привітання.

— Що ж це, Катерино Степанівно, запізнюється ваш суджений? — запитала таким тоном, ніби не за розлученням прийшла, а на дружню сімейну вечірку завітала до неї Катерина.

Катерина розуміла, що на це питання можна не відповідати. Суддя, мабуть, і не ждала відповіді.

— То будемо знайомі,— подала вона, встаючи, велику робочу руку.— Марія Гнатівна Калюжна.

— Дуже приємно,— як завжди при знайомстві, кивнула головою Катерина.

Калюжна запросила молоду жінку сідати і, коли та всілася навпроти, ще раз оглянула її вивчаюче.

— А я оце щойно справу вашу переглядала, з чоловіком вашим знайомилась. В газеті його он розхвалили.

Катерина спалахнула. Спіймала себе на тому, що їй приємно було слухати цю похвалу на Дмитрову адресу. Але про яку газету говорить суддя?

— То він, виявляється, у МТС працює? Людей виховує,— неквапливо, ніби сама до себе говорила Марія Гнатівна.— Інших виховує, а з власною дружиною спільної мови не знайде. Зобиджає, видать?

Марія Гнатівна зітхнула. Вдячними очима Катерина дивилась на неї, готова розплакатись, хай почує ще слово-друге в свій захист. Виявляється, що навіть суддя відчула жіночим серцем правду, відразу побачила Катеринине горе. Ще б пак, не зобиджає! Десь там сіє, оре, трактористів виховує, а про дружину забув зовсім. Хай одиноко скніє, в'яне від нудьги та образи.

Марія Гнатівна дістала із папки обласну газету, розгорнула її, почала наче про себе читати.

Катерина слухала. Слухала уважно і чула все те по-своєму, уявляла все так, як їй хотілося його бачити. Трактори, молотарки, запчастини — як це скучно, як буденно. І це в той час, коли для нього була робота в обласному управлінні, спокійна, чистенька. І МТС же вибрав — найвідсталішу в області... Правильно робить, що розлучається з таким... диваком... Все одно життя не буде.

«Та ось в МТС прибув молодий механізатор інженер Дмитро Іванович Чумак,— читала далі Марія Гнатівна.— Його зустріли тут без особливого захоплення — чим, мовляв, він допоможе горю? Все одно справи в МТС у такому стані, що уже нічим не зарадиш...»

«А писав, що зустріли з радістю, з ентузіазмом,— криво посміхнулась своїм думкам Катерина.— Значить, подався так, аби з дому...»

«Відремонтували всі машини!.. Відремонтували б, коли б не Поль»,— думала своє Катерина. Вона запам'ятала, як сміявся Опішний з Чумака, розповідаючи про Дмитрове вициганювання у нього деталей. «Змилувався Поль, пішов навіть на злочин, сам тепер віддувається за власну доброту».

Катерина навіть не помічала того, що в її серці одночасно поселилися і любов, і ненависть до Дмитра. Йй здавалося, що нарешті вона розкусила вперту, підступну натуру Чумака, який навіть на чужій біді добивається слави, бо вона йому потрібна для того, щоб доказати йй, Катерині, що саме від нього залежала доля Височанської МТС.

— Ось як пишуть, Катерино Степанівно, про вашого чоловіка,— зняла окуляри Марія Гнатівна і відклала газету.

Марія Гнатівна немов відчула суперечливість у думках молоді жінки, її вагання.

— Так-от у них завжди,— сказала вона.— І на засідання, і на громадські справи, і на роботу час є, а про дружин вони турбуються рідко.

Катерині здалося, що вона не витримає, розплачеться. По-материнському для неї прозвучали слова судді, вони цілком гармоніювали з тим, що думалося йй самій.

Марія Гнатівна на хвилину задумалась, ніби щось пригадувала.

— Ох, рідна, не в одної вас неприємності! Бувають вони, люба, у кожної з нас. Пам'ятаю, в мене теж було...

З подивом і зацікавленням дивилась Катерина на Марію Гнатівну, всім виразом обличчя просила її розповісти. Адже тут, у цій кімнаті, в цієї жінки вона раз і назавжди повинна залишити свої сумніви, своє горе. Вона ще недавно сумнівалась, боялася, що її допитуватимуть сухі, черстві люди, задля цікавості вони безцеремонно залазятимуть йй у душу, а виявилось зовсім інакше. Марія Гнатівна така приємна жінка. Аж не вірилося, що вона суддя. Тим більше, що й у неї, виявляється, були свої неприємності, своє горе...

— В час війни це було,— охоче заговорила Марія Гнатівна.— Жили ми з чоловіком — він у мене українець — тут, в нашій-таки ж області. Потім я евакуювалася з дітьми на Урал, до матері. Родом я з того містечка, де «русская метелица кружится, поет». І ось. Чоловік мій воює, батальйоном командує, а я дітей вдома муштрую. Трое їх у нас, найменшому було два роки.

Минув рік, пішов другий. Не сидиться мені в тилу, на фронт рвуся. Пишу чоловікові — бери до себе, а він і слухати не хоче. І така мене злість брала, повірите, Катерино

Степанівно, що у самої був настрій, подібний до вашого: «Чекай, чоловіченьку,— думала я собі,— повернешся додому — і на поріг не пушу. Розлука, і все тут».

Марія Гнатівна розповідає все це з добрим усміхом на устах, видно, що й сама тепер глузує з себе і засуджує ту свою гарячковість.

— Аж ось одержую листа від чоловікового друга. «У шпиталі твій коханий»,— пише. Ну, тут уже я не задумувалась — найменший мій підріс трохи, передала свою черідку матері та й майнула в шпиталь. Певно, і не вижив би, коли б не знайшла. А так — виходила. Полком потім командував.

Марія Гнатівна посміхається одними очима, кива русокою головою.

— І що ви думаєте, Катерино Степанівно, після цього, як говориться в народі, мов сто баб пошептало. Куди сам їде, туди й мене везе. Так і працюємо.

Катерина зітхнула, потупила очі. Розповідь закінчилась не так, як їй хотілось, і головне, зовсім не повчально для неї особисто. Одне було у війну, а зовсім інше зараз. Коли б вона була Дмитровою у час війни... Хай би він її покликав на фронт, а то ж у село... В час війни їй було тільки п'ятнадцять, але вона, не задумуючись, пішла б за ним. Нічого б не злякалась. Але зараз бейкатись у якесь там Високе?.. Викинути з голови думку про столицю?.. Це було не те. Це було зовсім і зовсім інше.

Марія Гнатівна допитливо глянула на знічену постать молоді жінки.

— Ну, добре,— заговорила таким тоном, що відразу стало ясно: вся попередня розмова не стосувалась справи.— То що ж у вас з вашим Дмитром Івановичем? Чим ви незадоволені своїм чоловіком?

Це питання, хоч Катерина готувалась до відповіді на нього задалегідь, все ж застукало її зненацька. Вся спалахнула, від несподіванки їй перехопило подих. Що відповісти? Які претензії могла вона пред'явити Дмитрові? Те, що поїхав на село? Що не послухався дружини? Вона добре розуміла, що правота на його боці, що жодна нормальна людина не осудить за це Дмитра. Отож говорити про це не могла. Треба було щось вигадувати. В неї було заготовлено дуже багато причин для розлуки, але тепер вона не могла скористатися жодною з них.

— Ми... ми з ним різні люди...— почала вона, збиваючись і хвилюючись.— В мене характер м'який, жіночий, я... а він дуже суворий, навіть жорстокий.

Вона замовкла, придумуючи, що б ще додати до сказаного. — Він кинув мене напризволяще, — згадала пораду матері. — Він навіть не пише останнім часом...

— Дуже жаль, що він у вас такий.. Серйозний, роботящий і разом з тим такий... несерйозний. Але що ж це він? — Суддя заклопотано глянула на годинника. — Не думала, що ваш Чумак такий недисциплінований.

В цей час відхилились двері, до кімнати зазирнула секретарка.

— Прибув громадянин Чумак.

Катерина схитнулась, спробувала навіть стати на ноги, але не змогла. Безсило склала на колінах руки, опустила голову.

— Кличте, — наказала Марія Гнатівна.

Він пірнув у двері, мов у невідомість. Зустрівся з допитливим поглядом народного судді, нерішуче зупинився біля дверей. На думку мимоволі сплигло пророкування Леуса: «Якщо попадеться твоя справа в руки судді-чоловікові, буде все гаразд, а коли потрапиш на зуби бабі, вона тобі крові зіпсує немало».

Стримано привітався.

— Добрий день, Дмитре Івановичу. А ми вас ждемо.

Він зустрівся очима з Катериною. Побачив, скільки муки й тривоги було в очах дружини. Похилила голову. На щоках хворобливі рум'яні. Він якусь мить дивився на неї і з жалем, і з докором. Слова судді доходили до нього, мов через стінку, він навіть не відразу збагнув, що та мова стосується його особи.

— А ми тут устигли наговоритися з вашою дружиною.

В Чумака гірко смикнулися куточки вуст. «Дружиною». Глянув на Калюжну.

— Я прошу вибачення, товаришу суддя. Не з власної вини...

— Що ж, на перший раз пробачимо, — посміхнулась Марія Гнатівна. — А вдруге, я думаю, ви до нас не прийдете. Правда ж, Катерино Степанівно?

Катерина ще нижче схилила голову, відвернулась до вікна.

Марія Гнатівна запросила Чумака сідати. Його стілець стояв якраз навпроти стільця Катерини. Тільки неширокий стіл з графіном води розділяв їх тепер. Чумак з жалем дивився на схилену голову дружини.

— Читали в газеті про ваші успіхи. Одначе, Катерино Степанівно, чому ж ви не привітаєте чоловіка з успіхом?

Тепер і Чумак опустив голову. Йому не уявлялось, що розмова в кабінеті судді почнеться саме з газетної статті.

— Немає з чим вітати, товаришу суддя. Посіяти — посіяли, а ось що зберемо... — зняковіло промовив у відповідь.

Марія Гнатівна тепло стежила за молодим подружжям, яке закам'яніло перед нею в таких незручних позах. Вона наскрізь бачила і добре розуміла цих великих дітей, схильних невеличку сварку роздути в непоправну трагедію. Була впевнена, що не так давно, може, рік або, може, якийсь місяць чи два, в їхньому житті лише інколи, мов грозова хмаринка, пробігала суперечка чи якесь випадкове непорозуміння. Жили вони дружно, радісно, милувалися одне одним. Авжеж, милувалися, бо не можна було не любити такого, як ось цей молодий, але вже бувалий чоловік, не можна було не любити й її, капризної, непостійної в своїх діях, але такої ніжної, красивої.

Зараз вони сиділи перед Марією Гнатівною, перед суддею, боячись глянути одне одному в очі і, видно, в душі бажаючи одного — примирення. Вони посварилися, зрозуміло, із-за якоїсь дрібниці, не захотіли поступитись одне перед одним, вдарилися в амбіцію, в фальшиву принциповість, і ось маєш... Марія Гнатівна, косячи око, заглядає ще раз, для певності, в заяву Катерини. «Дальніше життя наше неможливе... різні характери, різні інтереси... неповага до сімейного життя... не увага до інтересів дружини...»

«Неповага», «неувага» — спробуй тут відразу розібратися, в чому справа. Але що весь конфлікт виник з якоїсь дрібниці, це суддя бачить по характеру самої заяви. Завжди пишуть саме так, коли немає жодних вагомих причин до розлучення.

Суддя повела обережну, але наступальну розмову.

— На роботі, як видно, ви користуєтесь успіхом. А ось вдома... Як же це так, Дмитре Івановичу, ви дожились до такого, що дружина від вас втекти хоче?

Чумака мов хто вогнем обсипав.

— Не я від нього... — з тремтінням в голосі озвалась раптом Катерина. — Не я, Маріє Гнатівно, — благально глянула на суддю. — Він від мене втіка...

Чумака нахмурился. Його неприємно вразило те, що Катерина говорить з суддею по-свійському, подумав, що суддя, видно, в усьому обвинувачує його одного. Йому здалося, що справа тут уже вирішена без нього. Тоді для чого ж потрібна ця розмова, розігрування цієї комедії?

Він подивився прямо в очі Марії Гнатівни, витримав допитливий погляд.

— Товаришу суддя! Вирішуйте самі. Я нічого певного сказати не можу. Справу про розлучення підіймає Катя... пробачте, Катерина Степанівна. Вона навіть не поговорила про це

зі мною. Хоч це й справді її особиста справа. Мені, безумовно, образливо і боляче, але... хай буде так, як хоче Катерина... Степанівна.

— О, то у вас виходить: і я не я, і жінка не моя.

Він скривився, немовби від болючого уколу.

— Я ж говорю, товаришу суддя,— не від мене це все залежить. Я говорив з Катериною, переконував, навіть листи писав...

— Які це листи? — немов за кінчик нитки вхопилась суддя.— Про що ви писали Катерині Степанівні?

— За спеціальністю я інженер-механізатор. Робота в установі мене не влаштувала. Я попросився в МТС. Але Катерина Степанівна не захотіла їхати зі мною. З цього й почалося...

— Справді, Катерино Степанівно? — з ледь помітним докором у голосі запитала Марія Гнатівна.

Катерина ніби й не почула запитання.

— Дружина відмовилась їхати? Тільки й усього? І через це у вас почався сімейний розлад?

— Мені так здається,— знизав плечима Чумак.

Катерина уперто дивилась у вікно.

— Не віряться мені щось,— примружила очі Калюжна.— Певно, п'єте ви, Дмитре Івановичу, пробачте за відвертість.

Чумак розсміявся, заперечливо хитнув головою.

— То не поважаєте дружини, лаєтесь та ще й до рук доходить інколи?

— Та що ви, жартуєте, товаришу суддя?

— А це вже нам Катерина Степанівна скаже. Б'ється, лається чоловік?

— Ще б чого не вистачало! — незадоволено чмихнула Катерина.— Я й день би не жила з таким.

— То в чому ж справа?

— Ой Маріє Гнатівно, ви не розумієте!.. Ну як мені жити одній? Ні дівчина, ні заміжня. Від людей сором — чоловік кинув, поїхав. Я нічого не можу сказати поганого про Дмитра,— вона вперше за весь час глянула прямо Дмитрові в очі.— Він людина хороша, добра, але це було тоді... тоді, коли ми жили разом...

Вона з докором і любов'ю дивилась на чоловіка. Зрадливі сльози затуманили її погляд. Катерина приклала до очей хустину, схилилась на стіл, схлипнула.

— А зараз я не можу... я стомилась... замучилась...

Її плечі дрібно тремтіли. Чумак звівся на ноги. Йому боляче було дивитися на горе дружини. Марія Гнатівна повільно підвелася з стільця, вийшла із-за столу, обняла за тремтячі плечі жінку.

— Заспокойтеся, Катерино Степанівно, заспокойтеся. Я розумію — вам важко. Бачу, це розуміє і ваш чоловік.

Вона м'яко підняла Катерину з стільця, відвела до канапи, посадила в куток, присіла поруч.

— Не треба плакати та нервувати, ми дорослі люди. Ви, Дмитро Іванович, я — ось і давайте гуртом, тверезо обміркуємо: як же нам вирішити це питання. Га?

Катерина трохи заспокоїлась, витерла хустинкою почервонілі очі.

— Я уважно слухала вас, прочитала вашу заяву і бачу: немає причини для вашого розлучення, Катерино Степанівно. Чи, може, ви не любите чоловіка?

— Коли б не любила... Коли б... То я ніколи не вийшла б заміж...— все ще схлипуючи, відповіла Катря.

— І вас чоловік любить. Це я бачу. Отож причина в вас єдина: виїзд чоловіка в МТС. Так?

Суддя зиркнула в бік Чумака.

Катерина, повагавшись, легенько кивнула в знак згоди головою.

— Ну, це біда невелика. Не вік же ваш Дмитро Іванович житиме й у селі. Ось бачите, як у нього справи пішли,— так і дивись — швидко знову в область висунуть, ділових людей у нас люблять. Ще ваш Дмитро Іванович міністром буде...

— Що ви, товаришу суддя,— почервонів Дмитро.

Катерина перестала схлипувати. В тих словах, сказаних суддею явно жартома, вона впіймала глибокий зміст. А й справді? Хіба її татусь не починав усього з найглухішого села, десь так далеко, що Катерина ніколи там і не була? В її голові завертілися роєм нові думки, і вона швидко заспокоїлась, почала уважніше слухати мову Калюжної.

Вони разом вийшли із суду.

Обличчя Катерини пашіло гарячим рум'янцем, а очі блищали, жадібно ловили Дмитрів погляд.

Дійсно, що по-дурному в них вийшло з цим судом. Яка була в Катерини причина до того, щоб розлучитися? Дмитро ж почував себе ображеним, приниженим. Переслідувала думка про те, що Катерина не побоялася виставити його на посміховище, і хоч він відганяв її — все ж муляла десь у глибині душі, свердлила мозок.

Але старі почуття до дружини все ж брали верх, і він поклявся самому собі, що ніколи не докорятиме Катерині, навіть словом необережним не проговориться, що вона завдала йому важкого болю. Бо сам теж завдав їй немало горя, примусив багато страждати. Мусив зважувати на те, що нелегко Катерині відмовитись від того, що ввійшло в її життя, в побут змалечку, до чого вона звикла. Треба було повестися з нею розумніше, уважніше, а він відзначився — зірвався як стій з місця, ще й хотів сваркою та погрозами примусити дружину робити так, як робив сам.

«Ой, чи так воно все це, як ти думаєш?» — десь із глибини, в самого закутка свідомості озивалась тривожна думка. Він проганяв її, як набридлого гедзя, і ніяк не міг прогнати.

Вони повільно йшли вулицею, не цікавлячись, куди йдуть, заглядали одне одному в очі, мов на першій порі закоханості, мовчазливо розмовляли очима, розуміючи одне одного без слів. Не спам'яталися, коли потрапили до того самого невеличкого глухого парку, в якому нещодавно самотньо сиділа Катерина.

В парку було безлюдно. Няні та матері вже повели своїх маллят додому. Тільки свіжі сліди маленьких ніжок та відпечатки крихітних пальчиків свідчили, що тут ще недавно безтурботно лунав дитячий сміх і дзвінкий лемент.

Вони сіли в затінку, під розкішним кущем бузку, що вже викидав фіолетові кетяги і сівя ніжний, ледь вловимий весняний запах. Гострі зелені мечі півників тяглися до Катерининих рук, і вона, сама того не помічаючи, гладила їх і здригалась від приємного холодку. Вона тільки тепер помітила, що на клумбі засинілося, кволі маргаритки сором'язливо заглядали їй в очі, ніби допитувались: чи ти щаслива?

— Ох, яка я дурна, — закинула вгору голову Катерина, безсило зіперлась на спинку лави і крізь напівзакриті повіки дивилась у небо. Воно було високе і безкрає, чисте й прозоре. Зграйка голубів блискавкою розписала височінь і за мить зникла за деревами, здалася неправдоподібною: були вони чи не було їх?

— Якби ти знав, Дмитре, яка я дурна, — грудним голосом воркувала вона. — Якби ти знав... Я так страждала без тебе, стільки думала. Прости мене, Дмитре! Це так безглуздо...

Лівою рукою міцно тримала засмаглу, потріскану від вітру Дмитрову правицю.

— Мені весь час хотілося бути разом з тобою, бачити твій кожен крок, знати, що ти думаєш про мене. Ти згадував мене,

ти не забув мене, рідний? — Вона рвучко повертається до чоловіка, великими, ніжними очима жадібно вдивляється йому в обличчя.

— Знала б ти, Катю, скільки я про тебе думав, — не опускаючи очей, каже він. — Скільки пережив...

Вона, мабуть, не чує тих слів. Вона дивиться і не може надитись на рідне, знайоме обличчя, на якому вона знає кожну рисочку, кожен вираз якого їй ніби знайомий із самого дитинства. Ні, ніскілечки не змінився її Дмитро. Ті ж глибокі, теплі очі, ті ж брови на суворому надбрів'ї, ті ж губи. Тільки колір обличчя новий для Чумака: бронзовий, та ще якась нова складка біля вуст — чи то скорбота, чи літа вже поклали свій перший знак. Він прийшов від полів, від землі, і вона відчувала те все, і, як ніколи, їй приємним був той уявлюваний аромат і землі, і безмежних просторів, і спів над полями.

— Ти хоч сумував без мене?

— Коли б не робота, — збожеволів би, напевне. Часто думав: ось прийшла б моя Катя, глянула б на все це...

— Ти так думав, Дмитрику?

— Думав, Катерино. Мені так хотілося, щоб ти йшла поруч, щоб жила тим життям, яким живу я. Там дуже багато роботи. Ти не думай, Катю, що я тому поїхав, що мені не подобається в місті. Я дуже люблю місто...

— Ти любиш, Дмитрику? — прихилиється ближче до чоловіка Катерина, заглядає в очі.

— Дуже люблю... Бо тут...

Катерина, злодійкувато оглянувшись, поривно обіймає Дмитра за шию, міцно стискує в обіймах, цілує. Він тільки тепер збагнув, що вона нічого не чула з того, що він їй говорив, що не про любов до міста запитувала.

— Ходім, Дімо. Додому ходім. Мама буде така рада...

Вона поривно звелась на ноги, струнка, пружна, міцною рукою потягла його за собою.

— Тепер ми будемо завжди, завжди разом. Еге ж, Дімо?

— Так, Катю.

Вона на мить спинилась. Відступила, не випускаючи його рук, оглянула з голови до ніг. «Хіба не з таких виходять міністри, управляючі?» — подумала собі. І розсміялася. «Головне — навчитись тримати в руках чоловіка».

За хвилину вони веселі і щасливі вийшли з парку.

Над містом вигиналося високе весняне небо. Жодної хмаринки, жодної тіні, тільки така бездонна, така яскрава синява, що навіть зором охопити її важко. Сліпуче сонце, здавалось,

само від себе хотіло сховатись куди-небудь в холодок і не знаходило його.

Подружжя йшло містом. Не змовляючись, переходили з одної сторони вулиці на іншу, шукали затінку. Дерев, зранені снарядами, присмалені давніми пожежами, стояли то купками, то поодино, якісь ніби налякані, але по-святковому зелені. В деяких місцях ще й досі лише оці скалічені дерева та ще залишки кам'яних стін нагадували, що колись тут стояли будинки, проходила вулицями чиясь молодість.

Місто відбудовувалось і оновлювалось. Людям все рідше і рідше снились кошмари минулої війни, на вулицях і в парках весело щебетала дівчата, вона, як тільки навчилася бачити, бачила все таким, як є, і навіть не намагалась собі пояснити, чому то там, то тут серед міста стоять похмурі остови напівзруйнованих будинків; серед міста вже шумів молоденький, років чотири-п'ять тому насаджений парк; пролягли нові, широкі і прямі вулиці, виростили красиві будинки й палаци. Але сліди важкої катастрофи ще нагадували про себе. Чумак не міг спокійно дивитися на руїни. Він завжди, і в той час, коли жив у місті, і пізніше, коли приїздив сюди з Високого, намагався ходити лише тими вулицями, де було менше руїн. Може, тому, що всю війну йшов через руїни, бачив їх на кожному кроці і на своїй землі, і на чужій, і вони завжди викликали в його серці і жаль, і глуху образу. Він любив бачити землю спокійною, непотривоженою, обитою білим вишневим цвітом і оздоблену білими хатинками та білосніжними палацями.

Вони проходили «мертвим кварталом». Раніше цією вулицею ніхто не любив ходити. Його обминали всі. Якось так трапилось, що всі інші вулиці в місті відбудовувались або вже відбудувались, стали ще красивішими, ніж були, а цей «мертвий квартал» ніби відлякував від себе і будівельників, і керівників міста, ніби люди боялись з'явитися тут, серед мертвих стін, серед руїн, страшніших від руїн древньої Помпеї.

Дмитро мимоволі спинився зачарований, бо почув у «мертвому кварталі» пісню, живу, задержувату пісню, ту саму, яка завжди відганяє від людини найпоганіший настрій, примушує піднести вище голову і обов'язково викличе посмішку на суворо затиснених устах. Тільки тепер він здогадався, чому Катерина повела його цією вулицею. «Мертвий квартал» ожив. Невгамовні дівчата в запиленіх спецівках, в широких запарошених фартухах копошились серед тих стін. Скреготав десь екскаватор, сталевими гострими зубами люто вгризався в недобиту фашистськими бомбами стіну. По вулиці снували важкі авто-

машини, щось вивозили і привозили в той квартал. Вгору клубами вилає жовта пилюка, але все ж здавалося, що на вулиці стало і світліше, і просторіше.

Катерина хитрувато ховала вдоволену посмішку, крадькома слідкувала за Дмитром. Розуміла, він любить місто, він радіє тому, що воно росте, відбудовується. Він не раз їй говорив, пам'ятається, про цей «мертвий квартал», не раз сердився на тих, хто забув про цей куточок міста.

— Бачиш, Дімо, що тут робиться,— повідомила урочисто, навіть з гордістю, ніби це вона власними руками оживляла тут вулицю.

Вони йшли мовчки, не помічаючи того, що, мов маленькі, зчепилися за руки, і різні почуття теплились у їхніх грудях. Він — радів, що на землі стираються останні сліди ненависної війни. Вона — раділа з того, що Дмитро, її хороший Дмитро, так любить те місто, де народилась і живе його Катерина. Вона раділа, що нарешті одержала у важкій боротьбі перемогу. А вже Дмитро сказав судді на прощання: «Ми будемо разом». І вона підтвердила теж: «Ми будемо разом». Безумовно, вона розуміє, що він так відразу не кине Високого. Він там дуже-дуже багато зробив доброго, і те добре буде помічено. В газетах даремно писати не будуть. І вона твердо вирішила: поїде з Дмитром у село. Все одно мала на літо кудись виїздити. Їй усі дуже радили поїхати на село, бо стала бліда останнім часом, нервова. Побуде там всеньке літо, адже всі культурні люди намагаються влітку бути ближче до природи. Покупається, засмагне, відпочине, а тим часом Дмитро ще більше себе проявить, виростить небачений урожай, одержить нагороду.. Не вік же йому поневірятись у якомусь Високому... Для них навіть обласне місто — не межа. А що, хіба не правда?

Шум будівництва, запах вапна, свіжорозкопаної землі, весела пісня будівельниць лишилися позаду. Вони йшли широкою, гомінкою вулицею. Все тут було оновлене: і високі будинки, і молоді, ще майже непомітні, але вже гордовиті липки і каштани, і широкі вітрини магазинів, і золотисті вивіски на дверях. Все частіше зустрічались перехожі. Вони, мов змовившись, всі кудись поспішали, а веселий пустун-вітер намагався зривати з них капелюхи, нахабно грався блузками та широкими подолами платтів.

«Хороше?» — одними очима допитувалась Катерина.

«Дуже!» — кивав головою Дмитро.

«Ми завжди будемо разом?»

«Завжди».

І хоч не сказано було жодного слова, саме ця, а не інша розмова точилась між ними всю дорогу.

Тривожно вслухаються в наростаючий шум вітру, не змовляючись, проводжають очима стрімкий політ чимось стривожених голубів.

Нарешті повертають за знайомий ріг вулиці. Ще трохи, і вони вдома.

— Дмитрику! — притишуючи кроки, заглядає йому в очі Катерина.

— Що тобі, Катю?

— Ти ж... маму не хвилюй.. В неї, знаєш... серце.

— Гаразд,— киває головою слухняно. В його очах пробігає якась тінь — немов хмаринка заступила сонце. Йому стає прикро від тих слів. Може, тому, що про це треба казати тільки словами, що очима цього не скажеш...

Чим ближче підходили вони до знайомого під'їзду, тим тривожніше ставало на душі в Чумака. Він ніяк не міг уявити, як зустрінеться з Олімпіадою Никанорівною, що їй скаже, як поведеться під її знищувально-насмішкуватим поглядом.

Взявшись за руки, побігли сходами. І чим вище збігали, тим більш підупадав настрої у Чумака. Спинилися біля дверей, глянули запитливо одне одному в очі.

«Катю! Як же житимемо?»

Вона мовчки пригорнулась до його грудей, знизу вверх заглянула в очі.

— Ти мене візьмеш з собою в своє Високе? Га? Чи, може, в тебе там завелася дама серця?

Він аж занімів від щастя. Подумав, що то причулись йому ті слова. Ну й Катерина! Та він готовий на руках нести її до самого Високого. Нестиме, ще й пританцьовуватиме.

Саме в той час, коли він збирався задушити в обіймах свою Катерину, за дверима почулося глухе ридання, якесь побивання, немов над померлим.

Катерина зблідла, стривожено зиркнула на чоловіка, надавила на гудзичок. Деренчливий дзвінок, що відразу нагадав голос тещі, озвався в коридорі. І в ту ж мить за дверима зашльопали кімнатні капці, шкрябнув замок, відкрилися двері.

Катерина, забувши про Дмитра, прожогом кинулась у кімнату.

— Що трапилось? — перелякано запитала вона.

Двері лишилися відкритими. Несміливо, мов чужий, Дмитро переступив поріг, зупинився у напівтемному коридорчику. З вітальні назустріч Катерині вийшла незнайома сивокоса жінка

з почервонілими від сліз очима. У її перекошеному від болю і плачу обличчі Дмитро смутно вловлював якісь знайомі риси.

— Ой Катрусенько, рідна моя...— причитувала незнайома, конвульсивно здригаючись на Катерининому плечі.

— Що трапилось?

— Ой, бодай не говорити, донечко, бодай не говорити,— піднесла до очей хустину Олімпіада Никанорівна.

— Павлушу...— хлинула незнайомка та й не договорила, зайшлася від плачу.

— Поля заарештували,— глухо повідомила Олімпіада Никанорівна.

— Як заарештували? — перелякано озирнулась Катерина.

Олімпіада Никанорівна витерла сльози. Голос зазвучав металево, злостиво:

— Таки добився свого... добився твій нечестивець, щоб йому самому того не минути!

Дмитро відразу зрозумів, кого стосувалось те прокляття, і якось механічно ступив крок уперед. Кров спочатку вдарила йому в обличчя, потім відхлинула геть. Йому здалося, що не втримається на ногах, упаде.

В кімнаті запанувала мертва тиша. Жінки виставились на нього такими очима, ніби він тримав у руках оголену шаблюку. Першою опам'яталась теща. Вона осудливо зиркнула на Катерину.

— Як ти сміла?

Катерина безсило схилила голову, не відповіла матері.

Думки роєм завертілися в голові. Вона ніяк ще не могла збагнути того, що сталося. Поля заарештували? Як це заарештували? Хіба ж можна взяти ось так ні з сього ні з того людину та й зачинити її за ґрати? Хіба ж він здатний був на щось лихе? Вона тільки тепер відчула, що він, той баламутний і безшабашний Поль, був не чужим для неї, був людиною ближчою, ніж будь-хто, навіть сам Дмитро. Всього вона могла ждати: ревнощів, сцен, дорікань, підозр, чого завгодно, але тільки не того, що сталося. Так ось він який, цей Чумак! Здатний на все. Коли він вчинив таке з Полем, то хіба не зміг би того ж зробити й з Катериною? А вона, дурна, ще збиралася повіятися за ним кудись до біса на роги. Ні, цього не буде!

Вона відчуває, як в її грудях закипає важкий гнів, невимовна образа, яка ось-ось, як грозова хмара, вибухне громом та блискавками, розіллється рясним дощем.

Олімпіада Никанорівна, червона від люті, нарешті опам'яталась, підскочила до дверей, розчинила їх навстіж.

— Геть! — картинно вказала за поріг рукою.

Дмитро, не глянувши на тещу, підійшов до дружини:

— Катю! Ходім звідси...

Вона якось безтямно втупила в нього незнайомі очі. В них він безпомилково прочитав затаєний гнів, що ще боровся зі страхом, побачив, що від тієї любові і доброти, з якими вона дивилась на нього всього кілька хвилин тому, не лишилось і сліду. Вона дивилась на нього довго, невідривним поглядом, і йому здалося, що вона бореться сама з собою: чи вдарити його, чи з важким риданням впасти на груди. Та вмить її очі блиснули дикими іскрами ненависті.

— Йди пріч з очей!

На одну лише мить втратив був владу над собою Дмитро. Був похитнувся, похитнувся важко, недобре, просто було дивно, як він вистояв, не впав. Якусь мить ніби вагався, ніби не знав, що йому робити. Стиснув кулаки. Примружив очі. Повернувся. Повернувся неквапливо, важко і пішов. Повз припирнувся, наліту люттю тещу, в широко відчинені двері, за поріг.

ПРОЯСНЕННЯ

Весняна гроза завжди несподівана, завжди жадана і завжди освіжаюча. Після неї дишеться легше.

За думками Дмитро не помітив, коли низькі хмари загорнули і сховали від очей сонце, коли над містом нависла насичена по вінця дощем сива гриваста хмара. Тільки тоді, коли над самою головою вистрілив артилерійським салютом грім, а виднокіл перетяла сліпуча блискавка, він підняв голову. Чужим, нерозуміючим поглядом оглянувся навколо. Коли це він опинився на незнайомій вулиці, далеко від центру? Але відразу ж забув про те. Коли йдеш безцільно — не дивуйся з того, куди ти потрапиш.

Безлюдна вулиця з одноповерховими, в більшості побудованими наспіх після війни будиночками йому навіть сподобалась. Мало людей йому зустрівся, а коли й зустрічався хто, то зовсім незнайомий. Можна було думати і переживати скільки душі завгодно. І ось раптом блискавка, грім...

Дощ, теплий, рясний, такий, що через одну мить на стежках затанцювали веселі бульбашки, загнав Чумака під ганок, що виступав на вулицю. Приліпився до новеньких дверей спиною, втупився очима у гомінку ринву, з якої лилася білопінна дощова вода. За високою дощаною огорожею хтось кричав сердито:

— Катре! Ти зняла, паразитка, білизну? О господи, білизна ж мокне!

Чумак зіщулювся. І тут нагадували йому про Катерину. О, як йому було тяжко! Бо хіба ж, справді, можна було ждати отакого віроломства, такої образи? Він повірив їй, він думав, що всі непорозуміння залишаться позаду, гадав, що тепер житиме, як всі добрі люди, а вона йому нанесла нову важку рану...

Дош танцював на стежках, курівся на піщаному горбочку, блискавки енергійно креслили на обрії вогненні зигзаги, залякував когось глухими ударами грім, але все те не доходило до його свідомості. Йому до всього того, що діялось навколо, не було ніякого діла, так само, як не було діла й до тих людей, які жили за оцими новенькими, перехрещеними шалівкою, дверима, за якими сердився чийсь голос:

— Катре! Закрий вікно, пришелепувата, не чуєш, що бахає?

Дош як несподівано вперішив, так швидко й перестав. З дерев щедро сипалось срібне намисто, а та сторона, звідкіля прийшла сива дощова хмара, вже заблищала дзеркально, осяяна невидимим сонцем.

Чумак ще трохи постояв в укритті, ніби заворожений хлопотінням дощової цівки у каламутній калюжці. Потім неквапливо пішов далі.

Невеселі думки обтяжували голову. Перший біль і образа від усього того, що трапилось, вже пройшли. Зріднився з думкою про те, що все це інакше і не могло закінчитись. Варто було б ще раніше вирішувати питання, коли Катерина заявила відверто, що між ними все скінчено. Йому тепер стало зрозумілим, що вони чужі, що в серці в дружини нічого не лишилося для нього, та чи й було якесь там почуття раніше? Жили вони, навіть думали, що люблять одне одного, до часу, поки на обрії все було спокійно, поки не набігало жодної хмаринки, не говорячи вже про грозу...

Гроза відійшла за місто. Вслід за чорною дощовою завісою промчались навздогінці, схожі на жовто-сірих гончаків, шматки розідраних хмар. З мокрих гілок час від часу падали буйні краплини, потрапляли на руки, за комір Дмитрові.

Розгулялось сонце. Затанцювали, заіскрилися дощові краплини на дрібному, ще навіть не зеленому, а якомусь червонувато-сірому листі, заблищали під ногами калюжі, зацвірінькали горобці — радісно, переможно. Дихалось легко, повітря було чисте, запашне, неначе він потрапив не на робітничу околицю, а кудись у ліс під Високим. Навіть дим, чорний, кіптявий, що

вився з високих цегляних труб, не хотів знижуватись до землі, підіймався високо вгору, тягнувся вслід за дощовою хмарою, ніби намагаючись її наздогнати.

Згадка, мов спалах блискавки, освітила голову. Дмитро пригадав, що він уже тут одного разу бував. Років два чи три тому гуляли вони тут з Катериною... І знову — Катерина! Ні, він таки не може ні про що інше думати — все вона та й вона. Шукала вона тоді тут якоїсь кравчині, яка нібито дуже модно і дешево шила плаття. Поверталась тоді додому Катерина гнівна, обурена, бо хвалена модистка загадала ціну за пошиття вищу, ніж у першокласному ательє. Та не тільки це сердило дружину: сердилася вона і на куряву, і на заводський дим, що слався над околицею.

Згадався цей дрібний, давно забутий спогад з колишнього сімейного життя і розкрився перед ним у новому освітленні. Не від того вся біда, що він поїхав на село, не через це почалися їхні сімейні чвари. А що, коли б довелося йому працювати на заводі, жити в робітничому селищі? Хіба не так само, як і села, вона цуралася заводського диму? Коли б її змалечку привчили шанувати труд, поважати тих, хто сіє хліб, хто лє метал і будує машини, вона б не боялась як чорт ладану ні села, ні робітничого селища. А то, бач... Дитсадок, школа, інститут. І відразу ж — агроном. Сільськогосподарський інститут під боком у Катерини, в самому центрі міста. Практику відбували у невеличкій теплиці, більше в холодочку вилежувались, ніж агрономію вивчали.

Чи любила вона його? Так, любила. В цьому він не сумнівався. Але любила його по-своєму, ждучи від нього лише радості і втіхи, не думаючи про те, що він звичайна, смертна людина, а не міфічний напівбог, який може здійснювати все, чого тільки вона не забагне. Поки Дмитро був поруч, поки виконував всі її примхи, вона була й справді щаслива чи, може, вдавала, що задоволена своїм життям. А ось трапилась в житті зміна, не бажана їй, і вона, не задумуючись, змінила любов на гнів і ненависть.

Думалося про все це, як про щось чуже, як про щось таке, що могло статися тільки з кимось іншим. Кааявся тільки, що даремно вивертав душу перед суддею, даремно дав себе ошукати Катерині, цій підступній і примхливій жінці...

Аж зупинився вражений, аж миші зашкребли по спині: це Катерина — підступна? Його Катерина? Та як він міг подумати таке, як він міг... Адже ж вона одна в нього, єдина, вона зрозуміє з часом, вона не може не зрозуміти...

На небі вже не було жодної хмаринки, весна купалася в золоті, легенький вітрець струшував з дерев останнє намисто. В небесну синь вп'ялись дві велетенські труби, розмазували по безмежній блакиті чорну як сажа фарбу.

Тільки тепер побачив, що далеко зателіпався від центру міста, і спинився невдоволений — понесло його в цю мандрівку! Треба було негайно розшукати Мирона, завести машину та й додому... Так, додому, туди, у Високе, де він справді був потрібний, де його ждало велике і справжнє діло. Що ж, коли так трапилось, хай вже буде так. В усякому разі, тепер кінець всім сумнівам. Тепер все ясно: він залишився одинцем... Тепер — робота й робота... А в роботі якось забудеться, переметься.

Неквапливо повернув назад, ступив з десяток кроків і ніс до носа зштовхнувся з Голоблею.

— Тю, тю на тебе! — кумедно розставив той руки. — Чумаче-бурлаче, як це ти заблукав на мою вулицю?

Дмитро згадав — Голобля жив з батьками на заводській околиці.

Вони радісно привітались.

— Ну, коли вже доп'яв мого двору — не випущу, пішли до хати, — вчепився за рукав Голобля.

Недаремно про інженера Голобля казали: задля слівця не пожаліє і отця. Дмитро в цьому переконався, як тільки зайшов на голоблівське подвір'я.

З саду їм назустріч не вийшов, а вибіг жилавий, трохи згорблений чоловік. Хай будь-де зустрів би його Чумак — відразу ж визначив би: Голобля!

— Оце наша найстаріша Голобля, — відрекомендував син батька гостей. — Тепер бачиш — прізвище нам до лиця.

Інженер Голобля, мов дві краплини води, був схожий на батька. Коли б у старого замість бороди на кістлявій щелепі не пробивалось щось сіре, схоже на третій мак, яким він ніби ласував, дістаючи з макітри просто ротом, та не сухе, обтяжене жовтою шкірою обличчя, то по молодих, живих і лукавих очах його можна було б цілком прийняти за молодого Голобля.

Батько зовсім не образився на сина, навпаки, сам почав відразу ж жартувати і з себе, і з сина, і з усього свого роду.

— Ого, ми всі такі — Голоблі. Дід у нас був, правда, справжнім дишлом, а ми витягли тільки на голобля. Ось, бачите, яке одоробло вирросло, — кивнув сухим підборіддям на сина.

Коли молодий Голобля сказав, хто завітав до них у гості, батько гукнув:

— А-а, чув, чув. То це ви поїхали в село? Молодець, от хай хто що не каже — молодець!

Батько повів гостя не до хати, а в невеличкий затишний садок. По тому, як старий був зодягнений, Дмитро здогадався, що він обприскував дерева.

Старий Голобля так закохано і ніжно розповідав про свої деревця — десяти-дванадцятилітнього віку, що Чумак безпомилково визначив — над усе в світі любить він дерева і землю.

— Дивіться, яке воно росте,— з гордістю говорив старий.— Це в мене — путівка, а ото — кальвіль сніговий. Сам виводив, аякже, бо син у мене хоч по агрономії пішов, а цим не цікавиться. Це вже вдруге обприскував — вперше на голе дерево, а це й удруге треба.

На молодих струнких деревцях розгортались ніжні, ще зім'яті листочки, рясніли червонувато-білими смужками ще закриті суцвіття. Голоблі було чим пишатись — через день-два сад зацвіте рясно, білосніжно.

З якоюсь закоханою гордістю і незвичайною урочистістю проходив молодим садом господар. Любовно придивлявся до кожного деревця, до кожної гілки.

— Дерево не любить різної нечисті — тлі та гусениць усяких, одним словом, всього того, що соки витягує та плід псує...

— Так воно і в житті, батьку,— філософствував син, йдучи позаду.— Люди теж не терплять різної нечисті, різної тлі, хоч вона інколи й належить до людської породи.

Батько чи то не вважав за потрібне дискутувати із сином, чи не чув його слів, вів своє:

— Люблю я, Дмитре Івановичу, землю і глибоко шаную тих людей, що на ній працюють...

Чумакові чомусь здалось, що старий знає всі його злигодні і навмисне хоче втішити добрим словом. Але відразу ж виявилось, що в старого своє в голові.

— Я все життя, хлопці, мріяв про землю, любив її так, що вона мені ночами снілась. Сплю ото, а мені сниться, ніби полем іду, міцно в руках чепіги стискую, і огортає мене міцний дух зораної землі, а в небі співають жайворонки. Все дитинство своє, всю молодість проходив біля землі — не біля своєї, правда, біля чужої — але все ж увійшла вона мені у кров. Тягне до землі та й тільки.

У голоблівському садку був повний порядок. Земля скопана, старанно заволочена граблями, дерева побілені, підстрижені. Дмитро догадувався, що не молодого то Голоблі робота, а старого.

— А склалося в житті так, що замість зсмілі припало мені на заводі трудитись. Не буду хвастатись, але скажу, що й завод я полюбив. Ось уже й на старшого майстра вийшов, а про землю не забув. Ні, ні, не забув. Та й чи можна про неї забути? Адже на ній завод і садок — поруч, і з заводу, і з поля однаково йде все, без чого неможливо жити людині.

Молодого Голоблію, видно, не хвилювали батькові слова, бо він уже вдруге нагадував про те, що час просити гостя до господи.

Дмитро і старий не звертали на те уваги. Господар показував, а гість то оглядав кущі винограду, то милувався пишним, як гільце на столі в молодій, абрикосом, який, не викинувши жодного листочка, вже рясно розцвів і здавався не живим, а змайстрованим вмілими дівочими руками.

— Дали мені від заводу ще перед війною оцей наділ і просто-таки ошасливили мене. Все життя чоловік снів землею, а тут йому аж цілих дванадцять соток! Поставив ото я цю хатину, а навколо неї садочок розбив. Посадовив деревця, дивився на них і думав — ех, Голобля, Голобля, не діждешся ти з свого саду яблук. Повільно, дуже повільно росли мої деревця. Хотілося, щоб не одна весна була на рік, а принаймні дві чи три, щоб дерева швидше вгору тяглися. А тут замість весен — війна. Пішов Голобля на солдатський хліб, і вже не те що саду, а й дітей та жінки не думав більше бачити. П'ять років шляхи топтав, півсвіту пройшов, не раз помирав самою найсправжнісінькою смертю, а про садок не забував. Навіть жінку й дітей почав забувати, які вони з лиця, а садочок стояв перед очима таким, як покинув, — тонюсінькі, тендітні деревця... І раптом — повертаю додому. Ова! Тільки по хатині і розпізнав свою садибу. Хатина та сама, жінка та сама, зсохлася тільки, а садок та дітей мов з води вигнало. Цей лоботряс, — кивнув на сина, — теж встиг уже й навоюватися, і вуса запустити.

— Ти, батьку, все забуваєш, що лоботрясові двадцять восьмий...

Старий Голобля роблено зітхнув, зашкріб рукою підборіддя, ніби збагнув, що час уже й витерти налипле там мащиння.

— Ого, що-що, а роки пливуть, як хмара по небу.

Дмитро мимовільно глянув угору. Небо було чисте, безхмарне, тільки плавали в блакиті чийсь голуби, і ніщо вже не нагадувало, що недавно прошуміла весняна гроза.

— А ви ото зробили до пуття, Дмитре Івановичу, що на село поїхали. Кожний повинен по спеціальності працювати, ближче біля діла ходити, а не в кабінетах огинатись...

Дмитрові здалося, що старий неприязно зиркнув на сина. Чи не для того сказав ті слова старий, щоб дошкулити синові?

Та молодий Голобля був невразливий.

— Правильно, батьку, мислиш,— відразу ж вхопився за слово.— Відразу видно, що ти в мене начитаний і політично людина грамотна. Отак і ми всі про нього сказали у себе в управлінні. Всі хвалили, а вслід ніхто не поїхав. Хай розумніші йдуть, а ми й тут без діла не сидимо. Одні інструкції сім потів витискують...

— Хліба з того не прибавиться,— махнув байдуже рукою старий Голобля.

— Згоден, батьку. Але комусь же й тут треба служити? Та не всі й Чумаковим подвигом захоплюються. Є такі, що й осуджують...

Тут інженер Голобля ще більше пожвавився, схопив Дмитра за рукав:

— До речі, чи знаєш ти, Чумаче, яку тобі політичну оцінку дав Жороховський?

Чумак знизав плечима. Жороховського, такого собі самовпевненого управлінського всезнайку, він пам'ятав, знав, що той, подібно своєму патроніві, Помідору Салатовичу Обуху, писав наукову роботу, але що сказав цей Жороховський про нього, Чумака, йому не було відомо.

— В своєму «капітальному труді» про те, як піднести до найвищого рівня сільське господарство, Жороховський доказує, що тільки міцне керівництво може забезпечити це. А про тебе він сказав, що ти опортуніст, який протиставив село місту. Він доказує, батьку, що всякий, хто кидає місто і йде в село, неправний грішник.

Чумак криво посміхнувся. Старий Голобля плюнув спересердя:

— Дурень цей твій теоретик.

— О, Жороховський у нас «теоретик чистий». Пише про село, а сам персонально тільки проїздив кілька разів селами. Але Помідор Салатович цілком схвалює його тезу.

— Той схвалить...

Інженер Голобля вдарив себе долонею по лобі:

— Чорт візьми! Мало не забув. Хіба ти нічого не чув про Обуха?

В Чумака знову перед очима постала дружина, розхвильована теща. Якось інстинктивно відчув, що справа Опішного не минула й Обуха.

— Ні, не чув...— сказав похмуро.

— Обух подав заяву. Проситься на низову роботу. В район чи навіть в МТС. Так що в тебе вже є послідовники...

Голобля чи ненароком, чи, може, навмисне завдавав болю Чумакові — що хочеш з цього Голоблі, коли він задля слівця не пожаліє й рідного отця?

— Та тільки нікого не обдурить цим ходом ва-банк. Всім відомо — заплуталась в нього божа справа з Полем Опішним, і добре заплуталась...

Запросивши в гості, познайомивши з батьком, Голобля допоміг Чумакові втамувати біль, ніби з багна витяг на сушу. І раптом одним необачним повідомленням знову зіпхнув його в багнюку. Дмитрові стало невимовно гірко, він відчув, що йому ніде не схватись від того, що незримо його весь час переслідувало. Йому більше не хотілося нікого бачити, тим більше — говорити. Навіть з таким приемним, хвилюючим своєю щирою любов'ю до землі старим майстром — Голоблиним батьком. Почав поспішно прощатись.

— Е, ні, ні! Так швидко ми гостей не відпускаємо. В нас, знаєте, запросто, по-робочому, — заступив гостеві шлях старий Голобля, а молодий, певно, тільки тепер помітивши свій промах, старанно допомагав батькові.

Але Чумака вже не могла затримати жодна сила. Він вигадав десятки причин, він закликав собі в допомогу годинник, який уже показував п'яту, і, нарешті, заявив про те, що його в п'ять ждуть у обкомі, чим остаточно збив з пантелику гостинних хазяїв, і вирвався на вулицю.

Батько й син, ліниво перекидаючись словами, доти стояли біля двору і дивились услід Дмитрові, аж поки той не повернув за ріг вулиці. Неохоче закрили хвіртку і попрямували кожен до свого — син до м'якої канапи, бо любив лежати у вільну годину, а батько до оприскувача: його кликав молодий, розквітаючий рясним весняним квітом сад.

Порівнявшись з обкомом, Чумак завагався — заходити чи не заходити? В нього завжди знаходились справи у цій високій установі, особливо після знайомства з секретарем обкому Роговим. Приїжджаючи до міста, він кожного разу відчував потребу поговорити з секретарем про свої височанські справи, довідатись, що нового намічається в ділах емтеесівських. І зараз

Йому дуже хотілося зайти до Рогового, поговорити з ним. Знав, що ця розмова буде потрібна і секретареві обкому, і тому вважав її своїм партійним обов'язком.

«Хай вже іншим разом»,— подумав він. Але мимоволі зупинився перед широкими мармуровими сходами, що вели до високих масивних дверей із бронзовими товстими ручками. «А може, зайти в сільгоспвідділ?»

Неждано відчинились двері, і з них просунулась бочком хоч і зів'яла, але ще кругленька постать Помідора Салатовича Обуха.

Побачивши його, Чумак, на подив самому собі, розгубився і, мов школяр, ждав, поки підійде до нього нелюбий учитель. Обух повів себе при зустрічі зовсім не строго і аж ніяк не вороже. Навпаки, він кинувся до Чумака, немов до найближчого родича, з широко відкритими обіймами, з найгарячішими привітаннями на устах.

— Скільки літ, скільки зим! Загордився, Дмитре Івановичу, розсердився на старого. А даремно. Якщо хто і є в управлінні, що до тебе із щирим серцем, то це я один.

Сухо відповівши на вітання, Дмитро рушив був до дверей. Обух схопив його за рукав.

— Е, не до тебе там зараз, Дмитре Івановичу...— майже прошепотів, таємниче підморгнувши.

В тому шепоті, в усьому виразі Обухового обличчя було щось таке незвичайне, що Чумак мимоволі спинився.

— Високе начальство удостоїло. Сам секретар ЦК у Рогового. Так що, брат, там таке робиться — весь апарат на ногах, всі, брат, на чеку. Я поткнувся був — ніхто й говорити не захотів.

Вони, не змовляючись, рушили вулицею.

— Дуже радий, дуже радий, що зустрівся з вами, товаришу Чумак. Я, знаєте, навіть збирався був до вас у Високе... Так що сама доля послала мені вас назустріч...

Обух енергійно дріботів поруч, заглядав у очі заповідливо, говорив вуркотливим солоденьким голосом. Чумак був заінтригований його поведінкою: і тим, що Обух, той самий Обух, який завжди, хоч і жив усього за два квартали від управління, їздив у машині навіть додому, ішов тепер пішки, і тим, що Обух, той самий Обух, який говорив з ним, та й з усіма співробітниками управління, тільки зверхньо, тепер говорить так запобігливо, навіть якось принизливо.

«Видно, таки розкусили Помідора»,— думав Чумак. Йому пригадалися слова Голоблі про те, що Обух збирається на низову роботу. А Обух і справді повідомив:

— А я, знаєш, брат, вже не працюю в управлінні.

І глянув на Чумака вичікуюче, намагаючись вгадати, як буде сприйняті його слова.

— Справді? — для годиться перепитав Чумак.

Обух, мабуть, не відчув нотки іронії в тому питанні, бо заговорив відверто, скаржно:

— Не вистачило терпіння, голубе. Ти ж бачив, що в нас діється в управлінні? Апарат — ледар на ледареві, Савченко весь час у роз'їздах, а на моїй голові уся відповідальність. А ти ж мене знаєш, я людина рішуча, не люблю керувати з холодочком, аби сяк-так, люблю, щоб у мене все кипіло, горіло, клекотіло, як говориться. Ось хоч би взяти й тебе, Дмитре Івановичу, до прикладу. Виявив ініціативу поїхати в глибинку. Ну, я розумію — справа молода, справжній працівник і повинен рости з глибинки, бо я і сам, хай тобі буде відомо, пішов у люди від звичайного секретаря сільради і тому добре розумію, що молодій діяльній людині треба. Я тоді тебе, Дмитре Івановичу, підтримав, о, ще й як підтримав...

— Дякую...

Обух, видно, цю подяку прийняв за чисту монету.

— Знаєш, брат, Роговий тоді в мене поподопитувався — що та як? «Хто він, цей Чумак, та якого гарту?» Ну, я, брат, дав тобі щонайвищу атестацію, бо я, брат, хоч, може, інколи в очі з людиною буваю різкий — від цього я, до речі, немало й страждаю! — але ніколи людини не зобиджу. Характер у мене, брат, такий уже різкий і відвертий, нічого не можу з собою вдіяти.

Чумак терпляче слухав усе те, ждав, чим закінчиться розмова. Він бачив, що Обух розхвалює себе не випадково.

Зітхнувши, Обух продовжував:

— Я, брат, відчував, що й сам довго не всиджу у тому кріслі, бо не з моїм характером. Я люблю, щоб у мене був ажур, ну, а це декому не подобалось. Ого! Повернувся тоді з району Савченко — ну, можеш собі уявити, як він на мене напосівся. «Ти мені, каже, кращі кадри розганяєш. Ти без мого відома Чумака, каже, відпустив». З того й почалося. За всяку дрібницю неприємності, необ'єктивні придирки та прискіпування, просто життя мені не стало та й годі. Дивився я, дивився та й бачу: е, ні, брат, це все не просто собі підсиджування. Це вже комусь моя посада припала до вподоби. А я вже знаю — коли почнуть на твою посаду зазіхати — краще відступися. Подумав-подумав — та й плюнув на управління. Та Обух не одну посаду пережив

на своєму віку, та для Обуха ще стільки посад вготовано, що на п'ять віків йому вистачить. Та й подав оце заяву: йду на район — на любу посаду. Чи то головою райвику, чи секретарем райкому — мені всі ці посади знайомі, витягну.

Чумака тішила та самовпевненість, з якою говорив Обух, смішила та войовнича невдоволеність, яка бриніла з його оповіді. Розумів, що не ті причини, про які торохтів Обух, примусили його кинути м'яке управлінське крісло, але мовчав, ждав, що ще скаже Помідор Салатович.

— Правду кажучи,— сповідався Обух,— я ще раніше приглядався, куди б направити стопи свої. Довідався в обкомі, що були вакантні досить вигідні райони: міського типу і з рікою, міцні економічно, з добре поставленою роботою, одним словом, райони золотої серединки — і не передові, але й не відсталі. А я вже переконався, що найкраще працювати саме в такому середньому районі — тут ти сам собі хазяїн, до тебе рідко коли загляне око вищого начальства...

З зацікавленням і навіть з огидою поглядав Чумак на співрозмовника. Він і раніше здогадувався про справжній зміст неприступного Обуха, але що він такий, яким розкривався зараз, навіть не запідозрював. Поглядав крадькома, ніби боявся видати свою зневагу і тим перепинити оповідача. Але оповідач, видно, все те, що говорив, уважав святом і найчеснішим законом життя.

— Не хочеться, розумієш, йти на таку посаду, щоб тобою хтось командував, щоб хтось був поперед тебе. Але не хочеться і відповідальності багато на криж брати. По секрету тобі скажу, що посада голови райради, при доброму секретарі райкому,— святе діло. Знаєш, є такі секретарі — він тобі весь район на плечах тягне, голова виконкому при ньому тільки ото як пристяжна йде, а пошана обом однакова. Аякже, в одній запряжці, поруч, ідуть. Отож я все зважую, все прикидаю... Тебе, Дмитре Івановичу, згадую часто...

Обух глянув на Чумака так ніжно, схвильовано, аж тому здалося, що він збирався стати з ним в одну запряжку.

— Далеко ти підеш, Івановичу, я вже бачу, розумна ти людина. Бачиш, від якого порога танцювати. Я ще тоді подумав був: а чи не рушити й мені услід за Чумаком? Та тільки, як завжди, не зважився, затягнув, заволокував справу. А тепер отакі неприємності...

Обух зів'яло похнюпився. Чумак інстинктивно збагнув — дійшов Помідор Салатович до того головного, задля чого починав з ним розмову.

— Підвів мене Опішний, як стій та бач, підвів! — шумно зітхнув Обух.— З партії, брат, первинна виключила, а вчора й райком, як це не дивно, підтвердив...

Так ось у чому справа, ось чого потягло в «глибинку»!

— Ходив оце до Рогового, хотів розповісти, виправдатись. Хіба ж один я винен? А куди райком дивився? Гуртом проморгали того пройду, разом не додивились. А тепер що ж виходить — Обух відповідай! Я ж їм дозволу не давав спекулювати... А крім того, треба прийняти до уваги і те, що держава збитків від тих незаконних операцій не взнала. Державі шкоди не нанесено...

— А кому ж? — запитав Дмитро.

— Кому? Тому, хто, як дурень, на гачок ловився. Справа добровільна — хочеш переплачуй, хочеш — не переплачуй.

Видно, що розмова про спекуляцію запчастинами була неприємна Обухові, бо він поспішив перейти на інше.

— Заяву оце подав до обкому... Все виклав, все роз'яснив. На свідків спираюсь. Там я на тебе, Дмитре Івановичу, деяку зсилочку роблю. Ти ж мене знаєш... То не відмов, будь ласка, напиши Роговому, поясни, що я за людина, допоможи мені вилізти з цієї халепи, вік пам'ятатиму, ніколи не забуду...

Просьба скидалась на клянчіння. Дмитро аж скривився, слухаючи ті слова.

— Коли запитають — скажу...— пообіцяв він стримано.

— Обов'язково запитають! — пожвавився Обух.— Бо я вже написав заяви і в КПК, і на найвище ім'я...— Обух схлипнув якомсь глухо.— Я ще повоюю, я докажу, хто такий Обух, я докажу, що для партії Обух — людина не втрачена.

— Партія і сама в тому розбереться...

Обух і на цей раз не вловив у голосі Чумака стриманого гніву й іронії.

— Чому це я мушу відповідати партквитком за всіляких жуликів? Хіба я винен, що мене обліпили нечесні люди? Я — з комнезаму, я — з найбіднішого класу із східця на східць вверх ішов, і за це отака подяка?

— Що заслужили, те й маєте.

Обух з подивом зиркнув на Чумака. Він побачив, що той засуджує його, засуджує так само, як і всі інші.

— Значить, і ти... і ви, Дмитре Івановичу, мені не вірите? А я був про вас найвищої думки... з тестем вашим, покійником Степаном Гнатовичем дружив...

— Даремно ви шукаєте собі виправдання...

Обух розгублено кліпав очима, перелякано оглядався:

— Тихше, тихше, бога ради... Люди почують, ще подумують, що й справді...

Справді, говорити про все це було зайвим. Не прощаючись, Дмитро звернув на бічну вулицю. Якусь хвилину Обух з ненавистю дивився йому вслід, потім, щось зваживши, пустився бігцем, наздогнав.

— Дмитре Івановичу! Одна просьба... будь ласка, прошу вислухати...

— Що ще там...

— Коли запитають... коли не хочете сказати про мене доброго слова... то прошу вас... від щирого серця прошу... пожалійте гонимого... не кажіть нічого зайвого, не чорніть старого...

Обух якось на очах обм'як, осів, видавався зовсім старим і безпорадним. Таким безпорадно-безсилим, що Чумак, лише для того, щоб відкараскатись, пообіцяв:

— Я справді нічого не можу сказати — ні поганого ні доброго.

І пішов своєю дорогою.

Ще не бувало такого випадку, щоб Мирон коли-небудь довів Чумака додому без пригод. То відмовить запалювання, то скати спустять, то ресора лусне.

Не обійшлося й цього разу. Тільки виїхали за місто, минули якесь село, вискочили ген туди, під молодий березовий гайок, як машину ніби саму потягло на обочину.

— Вже? — посміхнувся одними очима Дмитро.

— Так і знав! — якось переможно вигукнув у відповідь Мирон. — Розклеїлась паразитська вулканізація.

Проклинаючи на чім світ стоїть і таку їзду, і вулканізаторів, і свою лукаву долю, Мирон почав припасовувати домкрата, а замполіт, почувши, що його допомога Миронові не потрібна, пішов вперед дорогою туди, де зеленів молоденький березняк.

Весна вже досягла своєї благодатної пори. Подихав приємно вітерець, обіймався з гарячими випарами землі, а над щедро засіяними нивами снувалася під ласкавим сонцем ніжна золотокана основа, снувалася на срібні кросна, на очах ткалася нерукотворна обнова молодій землі. Мимоволі у голові вертілися високотворні порівняння, у стривожену душу вливався тихий спокій, дихалося вільно, йшлося по землі легко. Забулися ті приємні і неприємні зустрічі, яких було чимало в цей день, не хотілося думати про ту самотність, що жде його попереду. Навколо було так прекрасно, земля була така розкішна і всім вдоволена, що людина, лишившись наодинці, не могла думати про свої справи, вона цілком піддавалася впливові навколишнього.

Ліворуч зеленіли жита. Вони були такі густі й зелені, що здавалось, ніби їх намалював незвичайною фарбою найвитонченіший майстер, вклавши в ту роботу весь свій талант, всю свою фантазію. Праворуч — березняк. Молоденькі, гіллясті берізки, може, тільки вночі покрились листям, і те листя було ще навіть не зеленим, а якимсь світло-багряним, із ледве помітною жовтинкою, таке тендітне, що так і здавалося: от-от воно розтане, випарується під гарячим промінням сонця. Подекуди на білосніжній корі берізок ще висіли великі прозорі краплини, а на безсилій гостролезій траві ще рясніла дощова роса. Зеленкуваті стріли травинок вигинались дугою, їхні вершинки хилились до землі під вагою прозорих краплин. До моторошності пахло мокрим піском, перегнилим торішнім листям і березовими бруньками...

Дмитро жадібно вдихав те, незвичайного смаку, повітря і не мав сили відірвати очей від безмежжя польових просторів. З самого дитинства він бачив подібні картини, але вони його завжди хвилювали, завжди примушували серце посилено трепетатись, завжди зволожували очі. В березнячку пересвистувались зелені синички, безшумно перелітали з дерева на дерево, ніби доскіпливі ревізори. А у вишині, десь за рухливими випарами землі, незримі для ока, видзвонювали жайворонки. І таким чужим і зайвим був хижий шуліка, що снував чорною тінню аж ген там, в кінці молодого березового гаю.

В такі хвилини хочеться з кимось поговорити, розказати про те, що живе у серці. В попередні весни він любив блукати теплими надвечір'ями разом з Катериною по міських парках або в приміських дібровах. Він тоді охоче виповідав їй усе, що думалось, що хвилювало йому душу. Йому тоді здавалося, що ані веснам, ані його щастю не буде кінця.

Згадка про Катерину охолодила йому серце. В одну мить втратили свою неповторну красу і березнячок, і безмежне поле, і незміряні сонячні далі. Він вже не дослухався ніжного співу жайворонків, заклопотаного посвистування синиць. Повернувшись назад до машини, захотілося швидше, хоч і в одну мить, добратися до Високого. Тільки там, у щоденній роботі, в турботах він шукатиме собі розраду і спокій.

Розраду? Чому це він має шукати розради? Він просто почне жити по-новому і — все. Так, ніби ніколи жодної Катерини не було в його житті. Ніби то був звичайнісінький сон. Хіба ж справді так не буває? Присниться людині щось хороше, радісне, звеселить і раптом безслідно розвіється так, як розвіюються всякі сновидіння. Людина ще довго зітхатиме, жалкуватиме, а згодом примириться з тим, що то був лише сон. Отак

і він — мусить переконати себе в тому, що його спільне життя з Катериною було тільки сном, чимось нереальним, чудовим і неповторним.

Низько похиливши голову, він повертав до машини. Хотів думати про інше, про ті справи, що ждуть його в МТС, в колгоспах, а думка сама весь час поверталась то до народного суду, то в квартиру дружини.

І незчувся, як просвистіла дорогою велика чорна автомашина. Яюсь мимовільно оглянувся їй услід. Машина різко збавила швидкість, почала забирати вправо і, на подив Чумакові, спинилась під зеленою вербичкою.

Ще більше здивувався височанський замполіт, коли з машини помахали йому рукою. Пішов на той поклик, дивуючись — хто це міг його кликати?

З машини вийшов секретар обкому Роговий. Чумак не стільки здивувався з такої зустрічі, скільки порадів їй. Але посправжньому розгубився Дмитро лише тоді, коли вслід за секретарем обкому з машини вийшов секретар Центрального Комітету партії. Чумак не раз зустрічався з ним в роки війни, не раз одержував від нього важливі накази та інструкції. І хоч секретар тепер був не в генеральській формі, а в цивільному біло-кремовому костюмі, за давньою звичкою, вітаючись, мимовільно скинув руку до кашкета.

Секретар подав йому запросто руку, пильно глянув у очі.

— О! Давні знайомі! Як же, як же, пам'ятаю. В танковій армії служили?

— Так точно, товаришу секретар!

— Дуже приємна зустріч.

Тільки по виразу очей можна було побачити, що для Чумака ця зустріч не тільки приємна, а й радісно-хвилююча.

— Ваша латається? — посміхнувся Роговий, кивнувши на полуторку.

— Доводиться... — почервонів Чумак.

Секретарі переглянулись, посміхнулись.

— Здається, нам по дорозі... підвеземо, — сказав секретар ЦК.

— Дякую... Ми зараз...

— Поговорити з вами хотілось...

— З великим задоволенням, товаришу секретар.

Чумак гукнув Миронові, щоб той їхав додому сам. Мирон кивнув у відповідь головою — мовляв, як хочеш. А через хвилину Чумак сидів на задньому сидінні поруч з секретарем Центрального Комітету.

Вдягнений у простенький зручний костюм, пошитий по тій формі, яка так була до вподоби всім партійним працівникам вище районного масштабу, секретар ЦК затиснувся в самий куток машини, стомлено відкинувся на сидіння. Яюсь аж не вірилось, що на його широких, яюсь особливо по-мирному схилених плечах лежали колись бойові погони, а на круглій великій голові з високим опуклим лобом зручно сиділа окладиста смушева шапка. Мов у калейдоскопі, перед Чумаком пропливали колишні бойові походи, жорстокі бої, неймовірно зухвале форсування могутніх рік, всі ті бойові радості і нерідкі солдатські злигодні, в яких, як рівний з рівним, ділив все пополам він, генерал. Але Чумак не смів згадати про те вголос, бо сусіда по сидінню не обмовився й словом про минуле, ніби він ніколи й не воював за оцю землю, що так ніжно посміхається зараз до сонця.

— Добровільно в МТС поїхали? — дружелюбно глянув на Чумака.

Чумак загорівся знову, бо здогадався, що Роговий, видно, розповідав про його історію секретареві. В питанні він не відчув захоплення своїм подвигом, більше того, йому здалося, ніби запиталося про те з глибоко прихованим кепкуванням.

— Склались так обставини... Робота в апараті мене не влаштувала.

— До роботи в апараті треба звикнути. Є такі майстри цього діла, які твердо переконані, що й народились спеціально для апарату.

Оглянувся Роговий — він сидів на передньому сидінні, поруч з шофером, — підтвердив сказане:

— У нас один із номенклатурних в графі, де визначається професія, так і пише: керівник.

Трохи посміявшись, згадали ще кілька подібних курйозів. І Чумак вже зовсім освоївся в цьому незвичному для нього товаристві. В усякому разі, він вже не хвилювався від того, що може сказати щось невпадат.

— То як же ваші емтеесівські справи, товаришу Чумак?

Дмитро безпомилково зрозумів, що це більш усього цікавило того, хто його запитував, що задля цього він і був запрошений на розмову. Неквапливо, боячись, щоб чогось не забути, почав розповідати про свою МТС. І про механізаторів, і про машини, про ремонт, про тракторні бригади. Його розповідь скидалась на звичайний звіт керівника МТС десь на бюро райкому чи обкому. Так йому здалося самому. Так само це, видно, сприйняв і секретар ЦК, бо в його розумних, повних живого блиску і натхнення карих очах враз засвітилися знайомі

ще по фронтових зустрічах вогники. Чумак аж на мить був спіткнувся — ждав, що зараз його переб'ють, бо ж говорить нецікаво, казенно. Але його не перебили. Роговий не дослухався до того, що говорилося, а секретар ЦК теж, здавалось, думав про щось своє, далеке від того, про що доповідав Чумак. Але замість того щоб замовкнути, Дмитро почав розповідати про те, що йому заважало працювати в МТС, що, на його думку, ставало на шляху розвитку колгоспного господарства. Говорив про чвари між височанськими колгоспами, про те, як важко працювати механізаторам у карликових колгоспах, згадав, як височанці вже давно хочуть будувати електростанцію і ніяк не можуть про це домовитись.

— Треба щось змінити в нашому житті, а що саме — не знаємо, — нарешті зайшов у тупик Дмитро.

— А що ж саме треба міняти?

— Постанову якусь треба...

— А яку саме постанову?

— Згори — видніше...

Чумакові супутники дружно розсміялися, але той сміх був зовсім не образливим для Чумака. Більше того, він помітив, що навіть Роговий цілком схвалює його думку, бо ж йому й самому, видно, нелегко керується і колгоспами, і машинно-тракторними станціями.

— Знизу воно такі речі видно ще краще, ніж зверху.

Дмитро задумався над тими словами. Пильно дивився на секретаря ЦК, який вже не сміявся, а теж щось зосереджено думав, видно, збираючись розширити свою думку. Але замість того він знову запитав Чумака:

— Якої ж постанови вам хочеться?

Не раз думав Дмитро про те, що у стосунках між колгоспами і МТС треба щось міняти, навіть деякі пропозиції у нього з Леусом були вже готові, але тепер говорив якось плутано, що спливало на думку.

— Дозволити колгоспам об'єднуватися для спільної побудови електростанцій.

Пригадав, що Христина і Микита Бубон жалілись на зайву крутню при оранці:

— Дати право МТС орати так, як зручніше, а не так, як заманеться керівникам колгоспу...

— Коротше кажучи — вам здається, що було б більше порядку, коли б невеличкі колгоспи укрупнилися?

— Мені здається, що укрупнення — це відповідь на всі наші питання, — гаряче згодився Чумак і, відчувши, що досить

вільно і беззастережливо висловлюється, замовк. Потім, щоб зменшити категоричність сказаного, обмовився:

— Може, це наше чисто суб'єктивне враження, але, безсумнівно, щось треба міняти в емтеєсівських справах. Далі так жити не можна. Конфлікт назріває між МТС і колгоспами.

У відповідь він почув спокійне судження:

— Конфлікт назріває, і, очевидно, вирішувати його доведеться, хоч, може, і не в найближчий час. Закономірно, що з ростом техніки, у зв'язку з подальшим зміцненням колгоспів, повинні будуть мінятись і взаємвідносини між МТС — як органом держави, і колгоспами — як кооперативними організаціями.

Чумак і Роговий не пропускали жодного слова.

— А укрупнення колгоспів буде не лише на користь машинно-тракторним станціям. Воно в першу чергу розв'яже чимало колгоспних питань. Штати зменшаться, сівозміни покращають — це одне, а найголовніше в цьому ділі — це те, що колгоспи міцніші стануть.

Чумак відчув, був у тому переконаний: коли секретар ЦК говорить про те, що наболіло йому, Чумакові, то за цими словами буде й діло.

За розмовою, мабуть, не помітили б, як і в Соболів приїхали, але Чумак випадково побачив три велетенські крилаті верби, від яких потягнувся убік тополистий шлях на Високе. Чумакові дуже не хотілося розставатись із добрим супутником, але він все ж розчаровано сказав:

— Ось я й приїхав.

— Це дорога до вашої МТС?

— Так.

— Іване Петровичу! — покликав секретар шофера. — Завернемо в сторону, завеземо товариша... Негоже залишати в дорозі бойових друзів.

Високе нічим особливим не відзначалося: було собі рядовим селом, нічим не кращим і не гіршим від усіх інших сіл в області. Ще й зараз, коли добре приглянутись, можна було помітити тяжкі рани, нанесені війною. Досвідчене око гостя відразу побачило ті вулиці, які були спалені повністю, бо тут стояли явно нашвидкуруч зліплені, сяк-так покриті солом'яно-м'ялицею хати. Подекуди на цих вулицях вже виганялися вгору просторі будинки, криті під бляху, але вони або були закінчені наполовину, або зіяли сліпими вікнами. Новобудови траплялися рідко, немов стверджуючи, що в селі не так уже й багато тих, хто ближче ходить біля правління, біля громадської комори та державного лісу.

Чумак уже звик до свого села, не звертав уваги на низенькі, наспіх покриті хати, розбушовані причілки. З часом, видно, людина могла звикнути до всього — адже Ласій уже й зовсім не помічав тих хат, на які неприємно було дивитись. Тепер же, коли Дмитро проїздив Високим з такими супутниками, він, як ніколи, помічав усі хворобливі виразки на обличчі села і червонів мимовільно, відчуваючи, що й він винен у тому, що село не таке, як хотілось би.

Проїздили повз новеньку Ласієву хату.

— Головина?

— Головина...— зітхнув у відповідь Чумак.

Його зовсім не здивувало це питання. Видно, секретар ЦК добре знав це явище, бо пожартував похмуро:

— Жаль, що не кожен у нас може бути головою.

А Роговий в свою чергу підтвердив з обуренням:

— Між іншим, в деяких колгоспах є вже по десятку таких будинків. Все хати колишніх голів. Поголовує, поки отакий собі терем-теремок виголовує, а тоді іншому передає справи.

— На села наші поки що дивитись прикро...

— Війна проклята взнаки далась.

— Ми звалуємо на війну багато вже такого, чого можна було і не звалувати.

Ця небагатослівна розмова між секретарями схвлювала Чумака. Хіба мало він чув від тих, хто повинен робити все, щоб покращити людське життя, різних відмовин та скарг? І все на війну кивали такі люди — що, мовляв, удієш, війна проклята наробила. І прикріше за все — сам Дмитро був з цим згодний. А виходить, треба боротися з такими настроями, до-сить звалувати все на війну.

Зупинились на майдані. Він на цей раз видався Дмитрові і тісним, і непривабливим. Ще сяк-так виглядали приміщення сільради, школи — ще земством будованої, — правління колгоспу імені Будьонного та сільської крамниці. Якимсь недоречним був недобудований новошляхівський клуб на горі — ех, не встигли закінчити! Навіть дерева виглядали якось убого, ніби соромились, що їх обкарнала в свій час війна, а молоді не встигли підтягтися вгору. Дмитрові хотілося, щоб Високе в цей час було якнайкращим, чистим, біленьким, як лялечка, а воно, мов навмисне, виставляло напоказ свої старезні, покриті зеленим мохом стріхи та розвойовані вітром причілки.

— Буде час, товариші, і невдовзі, коли наші села оновлять-ся. Хіба така школа, хіба такі громадські будівлі стоятимуть навколо цієї площі? І вулички оці вирівнюються, і хати потяг-нуть-ся вгору...

Якось уже так ведеться, що коли входниш до села, то рідко кого зустрінеш на вулиці, ніби й людей у ньому немає. Та варто тільки зупинитись, оглянутися навколо, подумати про те, що добре було б з кимось перекинутись словом, як відразу ж, мов з-під землі, де й візьмуться співрозмовники.

Так було й на цей раз. Не встигли й оглянутись, а вже їх оточили колгоспники, з усіх вулиць збігалась дівчора. Ну, діти як діти — відразу ж до машини. Вони хоч і багато бачили на своєму віку техніки, але така машина ще їм на очі не потрапляла. А дорослі — ті до приїжджих. Підходили запросто, з тією селянською розв'язністю, для якої не існує ніяких персон і обмежень. Тиснуть гостеві руку, допитливо заглядають в очі.

— Отже й справді це ви? — не ховає свого подиву колгоспний конюх дід Саливон.— А мені той... сказали, а я й не те... не повірив відразу. Доброго здоров'ячка вам.

Майдан відразу ожив, загомонів.

— Питаєте, як живемо? Та як вам сказати,— мудреє дід Саливон,— сказати, що погано,— від бога гріх, сказати, що добре,— перед людьми сміх...

— На трудодень мало одержуємо...

— Лісу б та соломи — хати валяться...

Видно, не вперше чує ці нарікання гість, видно, він давно своєю чулою душею збагнув усі ті нескладні селянські незгоди. Він знає, що є ще й більші труднощі, але люди говорять про найнеобхідніше. Та й то, виказавши те, ніби засоромились своєї нескромної вимогливості, почали вибачатись:

— Воно, конешно, одне, що війна все розорила, а друге, що фашист все зіпсував — це зрозуміло, державі воно теж нелегко, але наче коли б уже й на нас було більше уніманія...

Люди охоче підтакували Саливоніві, стверджували, що, мовляв, так воно і є, що хоч вони й не які-небудь несвідомі ви-магачі, але ж...

Чумак весь час неспокійно оглядався — йому хотілося, щоб і Леус тут був, і Ласій, і Оболонський з Яцухненком. Але гурт все збільшувався і збільшувався, а сільські керівники ніби провалилися, ніби й влади на цей час не було у Високому.

Дмитра поступово відтиснули в сторону. Пішла мова про те, що господарювати треба по-іншому, колгоспи зміцнювати, господарство перетворювати на багатогалузеве, сміливіше згуртовуватись, об'єднуватись, бо гуртом і батька бити легше.

Нарешті гість почав прощатися з людьми. Старики, прокладаючи дорогу, провели секретаря до машини. І тільки тоді,

коли гості вже сиділи в машині, Роговий покликав Чумака. Перед замполітом шанобливо розступились, здивовано проводили очима.

— Широ дякую, що підвезли,— дякував він, прощаючись.

— Немає за що. А про укрупнення ви подумайте. Чуєте, що люди кажуть?

— Подумаємо, товаришу секретар. Як тільки буде постановова...

Біля самих очей секретаря ніжною тінню заграли зморшки, він посміхнувся:

— Яку ж на це треба постанову? Продумать все це добре треба, спробувати, як воно вийде на ділі, а постановва прикладеться. Укрупняйтесь ви, інші укрупняться, а подекуди, до речі, вже й укрупнилися, а ми приглянемось, узагальнимо ваш досвід, а тоді вже можна буде подумати і за постанову. Підписати постанову — найлегше. Зробити справжнє діло — важче... І обміркуйте це питання в своїй парторганізації.

— Ми все зважимо, товаришу секретар.

— Бажаю вам успіху.

Вже коли машина зникла в хмарі пилюки за шкільними акаціями, на майдан прибіг Назар Яцухненко. Довідавшись про те, хто був щойно в селі, він тільки розгублено почухав потилицю. Що ж до Ласія і особливо Кисачки, то вони того дня зовсім не показувались людям на очі. За якусь годину до Чумакового повернення вони були в селі, та як тільки запримітили незнайому машину, мов у воду пірнули. Довго сміялися потім колгоспники, бо хтось пустив по селу баєчку про те, що нібито Кисачка до самої ночі ховався з переляку в сосняку, а Ласій просидів на горіщі.

ДІВОЧА ГОРДИСТЬ

Устим Сидорович, мов недремна свекруха, не спускав ока з бригади Микити Бубона. Бо таки сумнівався, чи вийде з цього «циркача», як він його охрестив у думках, якийсь толк. І все більше переконувався, що сумніви його були безпідставні. Бубон випередив усі бригади, підійшов впритул і вже наступав на п'яти Христині Бойко.

— Дивись, що то значить змагання,— все частіше твердив Устим Сидорович Чумакові.— Попомниш моє слово — і вусом не моргнеш, як Микита всіх обжене.

І ніхто не запідозрював, тим більше сама Христина, що не одне лише змагання рухало невгамовною діяльністю бригадира.

Микита Бубон за останню весну змінився до невпізнанності. Коли б хто не знав його раніше, то ніколи б не повірив, що ще недавно ця людина була найбільшим балакуном в усій МТС, найнесерйознішою людиною, яка тільки може бути. Зараз ніхто не чув від Микити зайвого слова, навіть зовнішньо змінився парубок. У поле щоденно виходив поголений, вимитий, старанно і навіть з смаком зачесаний. Придбав повеснький із темно-синього перкалю комбінезон, на ноги натягав легкі хромові чоботи і, весь сонячний, якийсь урочистий, з таким виразом на обличчі, ніби він один знав найбільшу в світі таємницю, крутив педалі, поспішаючи із колгоспу до колгоспу, з поля на поле. Навіть з Кисачкою помирився, правда, тільки опісля того, коли з жартами та приповідками визнав прилюдно, що згарячу, мовляв, усе те вийшло, а в душі він — ого як шанує Архипа Логвиновича і що зовсім не думав його образити. Кисачка, який вже встиг трохи охолонуту і зміркувати, що заводиться із Бубоном судами справа досить заморочлива і непевна, вдовольнився Микитиним розкаюванням та вибаченням і навіть вирішив заприятелювати з новим бригадиром. До того устиг роздивитись — не на гірше, а на краще колгоспові робить Микита Бубон.

Бубонова бригада боролась не лише за високий та якісний виробіток. В умові на змагання Микита власноручно записав пункт про те, щоб трактористи більше читали книг, і взагалі щось Микиту дуже почав турбувати політичний рівень трактористів. Він навіть запропонував час від часу проводити політбої між трактористами в часи дозвілля.

Дівчата, підписуючи умову на змагання, переглядались, посміхались, але пункт все ж прийняли, додавши від себе, що кожен тракторист мусить брати активну участь у самодіяльності.

Підписавши умову, Микита відразу ж подався на пошту і передплатив для своєї бригади всі газети та журнали, які тільки не лімітувалися. Коли наступав новий місяць, то сільський листоноша щоденно проклинав Микиту, тягнучи в польовий стан важку торбу.

Невідомо, коли той і час знаходив Микита, щоб все те прочитати і просто-таки зловісною тінню стояти над своїми трактористами. Власа самочинно призначив агітатором у бригаді.

— Ти в нас партійний, Власе, ось воно тобі і з руки. Та не надумай викручуватись та відмовляти, бо Чумакові доложу, який з тебе передовий чоловік, а той тебе в один мент в непартійні переведе. Раз вступив до партії — сам мушиш знати, що ти тепер у нас найпередовіша людина, зрозумів?

Доручивши це важливе діло Власові, він суворо попередив агітатора:

— Я, брат, не полінуюсь — перевірю.

І Микита перевіряв. Причому перевіряв систематично, прискіпливо, по-своєму. Щоденно по кілька разів навідувався у поле, перевіряв якість роботи, прикидав, чи не відстає котрий із трактористів від графіка, і тільки опісля приступав до ідейних справ.

— Газетку читав? — допитливо заглядав трактористові в лице, ставши поруч на крило трактора.

— Читав! — неохоче перекрикував шум мотора тракторист.

— Що на четвертій сторінці внизу надруковано?

— Міжнародний огляд.

— Знаю, що міжнародний. Не маленький. А ти мені в точку кажи.

Коли тракторист відповідав хоч і одним словом, але правильно, Бубон лишався вдоволений. Виймав неквапливо із-за пазухи комбінезона газети, урочисто передавав трактористові і, нагадавши, що завтра привезе свіженькі, сплигував на землю. Коли ж тракторист що-небудь плував або виявлялось, що й зовсім не читав газети, — дуже сердився тоді бригадир, ганьбив, як тільки міг:

— А ще шість класів закінчив.

Або:

— Не прочитав? Політичну сліпоту розводиш? Чекай, голубе, я тебе примушу перед дівчатами пекти раків.

Спочатку трактористи бурчали, нарікали заочі на бригадира, плакалися, що тут, мовляв, за роботою вгору глянути ніколи, а він з своїми газетами носить, а згодом скорились, потім призвичаїлись до читання, та так, що вже й самі з нетерпінням ждали новенької газети чи книги.

Кожного дня Ляшенко старанно виписував на дошку показників дані про роботу бригад. В перші дні Микита до дошки підходив стривожений і, побачивши, що його бригада десь на п'ятому чи шостому місці, мовчазний і похмурий відходив у сторону. Старший механік Горобець не пропускав нагоди, щоб поглумитися над своїм противником.

— Що, Микито Петровичу, перше місце позаду наклеюється?

Микита мовчки ковтав пілюлю. Не глянувши на механіка, хвтався за нікельовані роги велосипеда і не виїздив, а вилітав із емтеєсівського подвіря.

Та швидко Микитина бригада опинилася на третьому місці. Горобець все частіше забував поглузувати з бригадира. А вже десь під кінець весняної сівби Бубонова бригада йшла вслід за передовою бригадою Христини Бойко. І це, здавалось, цілком задовольняло неспокійного бригадира. Він кожного дня не забував перевіряти напис на дошці і, побачивши своє ім'я поруч з Христининим, заспокоєний виїздив у бригаду.

Та, як відомо, окрім першого — виробничого пункту, — в умові змагання був і другий. Бубон з нетерпінням ждав наслідків перевірки і цього пункту.

То була особлива неділя. Зернові були вже посіяні, змля вся зорана, трактористам випало подвійне свято. До емтеєсівського клубу походилися хлопці та дівчата з Христининої та Бубонової бригад. Прийшло чимало й цікавих, яким устиг Степанко донести в уші про те, що в клубі відбудеться щось незвичайне.

Напередодні тієї події в клубі МТС відбулася урочиста зустріч двох бригадирів. Вони пройшли туди майже крадькома, замкнулися в червоному куточку, зайняли місце одне з одного боку столу, засланого підшивками газет, а друге з другого боку і повели серйозну ділову розмову. Хоч Микитине серце і мліло від надмірного кохання до бригадирки, та зовні він був підкреслено серйозний і непрístupний, одним словом, був настроєний так, як і положено при перевірці умови соціалістичного змагання. Спочатку підсумували перший пункт. Виявилось, що Микитина бригада трохи відстала від Христининої. Але це не бентежило Микиту. Він знав, що варто було йому трохи вигогливіше повестися з своїми хлопцями, трохи рішучіше натиснути, і він би залишив свою суперницю позаду. Але він не збирався переганяти Тіниної бригади. Хай ідуть дівчата попереду. Його цілком влаштувало й друге місце. Бо хтозна, як поставиться Христина до того, коли він вихопиться поперед неї?

Потім перевірили, котра бригада більше передплачує газет та журналів. Дівчата теж дружили з газетою, але, на подив Христини, трактористи їх обскакали по цьому пункту, та й добре обскакали.

Бубон тільки хитро поблискував очима, боячись відверто виявити своє задоволення. Хай Христина випереджає його на виробничих показниках, але зате його бригада веде перед по культурному розвитку...

Потім із завидною настирливістю і терплячістю вони записали в учнівський зошит десятки питань з поточної політики, не пропустивши жодного з тих, якими в ті дні рясніли газети.

Завтра на ці питання Микитині хлопці та Христинині дівчата повинні були подати якнайповніші відповіді. Домовились і про порядок — на одне питання відповідають дівчата, на друге — хлопці. Коли хтось відповідатиме неправильно — його поправить інша сторона. А за те буде зараховане зайве очко.

Вже співали півні на Бойковому кутку, коли бригадири виїшли за ворота МТС. Йшли вони не поспішаючи. Говорили про се, про те, а більше всього про весну, про роботу в полі та про наступне літо, яке за всіма прикметами Бубона мало принести добрий урожай. Коли наблизилась до села, Тіна, пожалівши товариша, наказала:

— Повертайся, Микито Петровичу, пізно вже.

Микита і сам незчувся, як схитрував:

— Як же я можу повернутись? А коли ти подумаєш, що я своїм хлопцям передам питання?

Христина розгонисто засміялась: так легко, так хороше враз стало на душі. Ні, з цим Микитою таки не можна засумувати, не можна не позаздрити його дитячій наївності і непідкупній простоті...

— Що ти, Микито! Хіба ж я тебе не знаю, чи могла б я таке подумати?

— Коли втремо вам завтра носа — подумаєш...

Вона і зовсім розвеселилась:

— То що ж нам робити?

— А ти лягай спати, Тіно, а я біля твого двору до ранку співатиму.

Христина аж зайшлася сміхом, а Микита й не посміхнувся.

— А для чого ж... співати?

— А як ти знатимеш, що я тут?

Насміявшись досхочу, Христина принішкла, задумалась. Може, й справді — їй смішно, а Микита всерйоз так думає?

— Ох, Микито, Микито, і насмішив же ти мене... — похитала головою не то докірливо, не то схвально.

— Краще сміятись, ніж плакати. Сміх, кажуть, віку додає...

Несподівано для самої себе Христина вирішує:

— Будемо ждати ранку разом. Щоб тобі не закралося в голову, що я попередила своїх дівчат.

Микита просяяв. Власне, хіба не задля цього він починав свою дипломатичну розмову?

Тієї ночі вони не забудуть.

Було прохолодно, подихало північним вітерцем. В небі розкошував самотньо місяць, відпочивав на м'яких кучугурах блідо-

рожевих хмар. Внизу виблискувала мірадами світлячків неспокійна Соболянка. Непомітна влітку, весною вона розливалася широко, до самого «Добробуту», і в місячну ніч скидалась на справжнє море. Над Соболянкою час від часу, розсікаючи місячне світло гострим свистом крил, пролітали дикі качки, перекликались призивним покахуванням. Окрім качок, у Соболянці жило безліч жаб, були вони певгамовні, розбуркані весною, квакали так радісно і завзято, що аж у вухах лящало.

З самого дитинства Христина любила кожної весни слухати цю вечорову музику. Монотонне квакання аж піскілочки її не дратувало, навпаки, здавалося чимось незвичайним, таким, без чого не могло бути ані весни, ані наступаючого літа. Вона могла годинами слухати те голосисте кумкання і відрізнити в ньому все нові й нові варіації, все нові барви і тони. Недаремно у Високому жаб називали «солов'ями», бо по своїй невтомності вони й справді могли змагатися хіба що з найспівучішими птахами.

Микита ж нічого не чув і не бачив, окрім Христини. Таке щастя ще ніколи не випадало йому в житті. Нарешті він залишився наодинці з коханою не в діловій справі. Ця їхня зустріч уже цілком скидалась на справжнє побачення закоханих, і він боявся злякати ніч, потривожити цих голосистих жаб, бо ще був непевний, чи це все наяву, чи тільки привиджується. Ступав поруч з дівчиною якимсь незграбно, боязко, був тихий і смирний, мов телятко, поглядав на неї крадькома і завмирав від несподіваного щастя. В Микитиному серці вирувало таке глибоке і ніжне почуття, що його вистачило б на добрий десяток закоханих. Але він боявся навіть заїкнутися про те, чим була переповнена його душа. Дівчину він вважав чимось неземним, якоюсь особливою істотою, на яку можна було тільки дивитись і дивитись, боронь боже, доторкнутись, щоб вона, бува, не розтанула, як казкова Снігуронька. Йому здавалося, що він став безплотним і не по землі йде, а мов у казковому сні пролітає між небом і землею, а поруч з ним — недоступна в своїй чарівності фея. Жаб'яче змагання йому здавалось не звичайним кваканням, а якоюсь неземною музикою, скупий блиск весняної Соболянки — небесною сніпивою, а таємниче світло місяця перетворювало придорожні кущі у казкові фортеці і дивовижні палаци.

Задумливо воркувала супутниця, думала вголос про весну і про красу весняної ночі, про рідну землю, і все це йому було таким близьким і таким зрозумілим. Адже і він так само всім серцем відчував усю цю красу, упивався духом рідної землі. От тільки, що висловити цього так не вмів. Від усього того

Христина ще більше зростала в його очах, ставала прямо-таки недоступною, і він клявся сам перед собою, що житиме так, робитиме все так, що вона рано чи пізно, а зверне на нього увагу, полюбить і ошчасливить на все життя. Навіть не запідозрював того, що Христина, йдучи поруч з ним, думала про іншого. Власне, її Микита й цікавив лише тому, що був пов'язаний із Дмитром. Адже це Чумак перший помітив Бубона, помітив його кипучу, енергійну натуру, його невгамовність, побачив те, чого за навмисною грубуватістю і дивацтвом не бачили інші. І ось цей вилицюватий Микита, хлопець з добрими сіримими очима і непокірною чуприною, став зовсім іншою людиною. Навіть почав краще ставитися до неї, до Христини. То все на сміхався, кепкував, аж навіть вона думала, що за щось зненавидів її, а це несподівано став її найближчим приятелем, найпершим другом. Їй подобалось, що цей непокірний насмішник переродився, став серйозним, діловим, очевидно, в усьому рівнявся на неї і дорожив її увагою. Їй навіть почало останнім часом здаватись, що Бубон чимось скидається на самого Чумака, і вона з цікавістю приглядалась до хлопця. А й справді — чим вони схожі один на одного?

Говорила про неповторні весняні ночі, про те, що сон в такі часи втікає кудись за стодев'ять земель, а сама думала про Дмитра, знала, що то любов до нього проганяє від неї спокій і сон. І ще думала про те, що вона назавжди лишиться вірна своєму почуттю. Хай де він не буде, що з ним не трапиться, а вона завжди думками буде з ним. Один він для неї існує в світі — і що ж з того, що не знає про її страждання, про її палке, нерозділене почуття? Вона любитиме його в мріях, житиме, щоб думати про нього. Вона завжди робитиме тільки так, щоб він був нею вдоволений, щоб йому легше жилося на світі, щоб ніколи неприємності не валились на його голову. Досить уже й того, що дружина так псує йому нерви та надриває здоров'я.

— Микито! Скажи мені, чому воно все побудовано так, що людина не може бути щасливою до кінця? — раптово спитала вона Бубона.

— Чому ж? В таку ніч... весною... нещасливим бути просто неможливо, — прокашлявшись, заперечив той.

Дівчина зітхнула. Вона знала, що не дістане ясної відповіді на своє питання. Хіба хто міг відповісти на те, що діялось у її серці?

Вони блукали стежками, ходили за селом, полями, їм то з правого боку усміхалася Соболянка, а з лівого — безмовно шепотілись зелені і густі, як щітка, жита, то навпаки. Христи-

на задумливо дивилась кудись вдалину, повиту сивим ранковим туманом, а Бубон тихо ступав поруч, боячись злякати дівчину. І вона високо цїнила його гречність. Знала — інший почав би цілуватись та обніматись — як же, на самоті з дівчиною! А Микита для неї був справжнім другом по роботі і не більше. І саме за це вона готова була розцілувати Микиту. Знала, хай би він хоч пальцем доторкнувся до неї — і їхня казкова прогулянка на тому б скінчилась. І як не дивно — Микита був переконаний, що хай тільки прорветься у нього не обачне слово, хай тільки він доторкнеться до цієї неземної красуні, що казковою лебідкою пливе поруч, — все зникне, розтане, як привид.

Щасливим слова не потрібні. Христина задивилась у неоглядну нічну далину і думала щось своє, найпотаємніше. Микита мовчазно виколихував своє щастя. Тільки ріка та весняне поле гомоніли, та ще кроки їхні дзвеніли по дорозі, та качки змагалися на Соболянці з жабиним хором, та місяць прощався з крайнебом.

— Розкажи щось про себе, Микито, — нарешті попросила, зупинившись, Христина.

Було чому розгубитись. Що, власне, мав розповідати? Але не міг і мовчати. Адже це просить його вона, Христина. І просить, очевидно, не дарма. Така дівчина, коли вирішить зв'язувати з кимось серйозно свою долю, то, напевне, забажає знати про того все.

В селі загаласували півні. Здавалось, сама земля задзвеніла тим голосистим кукуріканням. Микита непомітно захопився спогадами. Йому чомусь здавалось, що все його щастя буде залежати від того, наскільки детально, правдиво і чесно розкаже він дівчині про своє недовге життя-буття.

Пригадалось, як батька поховав, як поневірявся на роботі змалку — сирота ж! І коні як водив у нічне, як всі — і дорослі, і ровесники — норавлили все позбиткуватись над Микиткою — нікому ж заступитись за хлопця. А потім і виріс якось непомітно. Ще й на ноги не зіп'явся, а тут війна. Військкомат навіть не закликав у армію, та й мати тим більше не відпускала. Довелося хлопцеві втікати на війну. Довго йшов з кількома ще такими добровольцями услід за відступаючою армією, аж поки прихилились-таки до якоїсь танкової частини, стали танкістами. Так і відвоював усю війну в танку, і нічого з ним не трапилось — живий-здоровий додому повернувся...

Розповідав про все те з доброзичливою насмішкою, так, як завжди розповідають щось смішне про своїх близьких, але Тіна не могла не відчутти того, яке все це було дороге і значиме

для Микити. І все його життя, просте і чисте, без жодної зловісної тіні, якоюсь новою стороною відкривалося перед нею, а він сам ставав ще ближчим і ріднішим.

Вже засвітилась на сході ранкова зоря, озвався світанок рожево-пташиним співом, коли вони повернулися до села.

— Дивись, Микито, вже зовсім задніло. Йди вже відпочивати,— подає йому руку Христина.

Він, міцно потискуючи руку, переконає:

— Хіба ж в такі ночі людина повинна спати?

Вона якось співчутливо заглянула йому в очі і, несподівано навіть для самої себе, а тим більш для Микити, запитала:

— Чому не одружуєшся, Микито?

В одну мить він спохмурнів, задумався. Розсміявся у відповідь роблено:

— Молода моя ще в колісці, Христино.

— Ой, чи в колісці?

Урвав сміх, ховаючи очі, мовив:

— Жду, поки дівчина полюбить.

— Хіба не любить?

— Не знаю...

— Що ж, Микито, жди,— порадила зітхнувши.— Вона обов'язково полюбить.

І пішла до села. Якусь хвилину стояв на дорозі, потім, ніби опам'ятавшись, побіг услід.

— Не треба, Микито,— попросила вона, оглянувшись.— Не треба проводити... йди відпочивай.

Слухняно повернувся і закрокував по дорозі. Христина задоволено посміхнулась — значить, він їй вірив у всьому і до кінця.

Повернувшись до МТС саме в той час, коли Тіна з Бубоном мудрували над питанням з міжнародної політики, ніким не помічений, Дмитро пройшов на квартиру. Думав, що застане Устима Сидоровича вдома і їм буде про що поговорити. Любив останнім часом говорити Дмитро з Леусом.

Та Леуса, хоч уже заступила неділя і завтра мав бути вихідний, ще не було. З самого ранку старий десь виїхав у колгоспи і забарився.

Умившись з дороги, Чумак стомлено приліг на стару рипучу канапу. Леусова квартира складалась із двох кімнат — в одній, більшій, жив сам Леус, а меншою поступився Чумакові.

Якісь незнайомі і незрозумілі почуття тривожили йому серце, якісь дивні бажання непокоїли і без того неспокійну душу. Йому було болісно і сумно, щось тривожне і трепетне

виповнювало груди. Лежав пластом, а самому хотілося схопитись, кудись іти, щось робити, говорити з кимось, сперечатись, а може, навіть полаятись. Чому було таке дивне в людини бажання? Може, тому, що день видався такий незвичайний? Інколи людині й за все життя такого не випадає, що оце довелося пережити лише за один короткий день.

Сперся ліктем на подушку, поклав голову на долоню і задумався. Так — у його житті трапилось щось таке, що змушувало в дальшому бути і обачнішим, і далекогляднішим. Приїхав у МТС, нахвалявся, що покаже себе в роботі, а зробив дуже мало. Кожен на його місці міг би зробити не менше. То тоді чи варто було їхати з міста, йти на повний розрив із дружиною, лишатись самотнім і смішним у своєму становищі?

Він і до цього добре розумів, що повинен зробити щось особливе, рішуче і сміливо втручатися в життя, бо, побувши якийсь час в гущі народу, побачив, що є чимало ще перепон, з якими треба боротись. Він не міг бездумно спостерігати таке явище, коли селянин, той самий селянин, який над усе любив землю, був готовий без сну і спочину пестити кожен клаптик, плекати кожне деревце, кожну рослинку, нерідко дивився на хліборобство байдуже, не вболівав за тим, що земля сяк-так орють, несвоєчасно засівають зерном.

Якось зустрівся він з людиною. То був хлібороб, з засмаглими м'язистими руками, з широкими плечима, такими, на які можна легко звалювати півторацентнерові лантухи. В полі саме усе кипіло, ішло змагання за те, щоб у найкоротший строк засіяти землю, а цей чоловік нишпорив у молоденькому березовому гайку, акуратно зрізав тонке віття.

— На базар готуєтесь? — з іронією, але дружельбно запитав Дмитро.

— Таж ото такий і базар. Коли не маєш якого біса продати, то хоч віники...

— А ви хіба не в колгоспі?

Селянин зиркнув на нього з подивом.

— А хто ж тепер поза колгоспом?

— Колгоспники в полі...

Селянин похмуро посміхнувся.

— Та кому є робота, то чого ж... диви, і заробить який трудодень. А мене, коли по правді казати, то ще й не кликав цієї весни Пацьборенко.

Видно було, що селянин тим не дуже й смутився. Не кликав то й не кликав, самі, мовляв, набиватись не підемо.

— Та воно ж хоч і трудовень який маєш, але все одно дулю з маком за нього одержиш. Тільки й слави, що на словах у Кисачки там щось випадає, а на ділі — які там гроші? Ні грошей, ні хліба. То на додаткову піде постійникам, то за позику повернуть. А коли тобі заманеться мати якусь копійку, ріж віники...

Чумак розумів — перебільшує хитрун-дядько. Але розумів і інше — в тому ж була і жива правда. У деяких колгоспах створився такий стан, що просто отакі віникороби були б простаками, коли б його не використали.

— А з чого ж живете, люди добрі, коли на трудовень нічого не одержуєте?

Це питання не здивувало і не обеззброїло селянина. Відповідь і на це була готова. І теж відверта і до цинізму гола:

— А як живемо? Хто як зуміє. Хто ближче до колгоспної комори, той з комори, правда ситніше, годується, а хто від комори далі — той з поля який сніп чи пуд картоплі, одним словом, як отой ховрах — по зерниці, по зерниці та, гляди, на зиму і напгашить...

— Але ж це крадіжка, чоловіче добрий?

Селянин щиро подивувався:

— Яка ж то крадіжка? Красти — ні! Щоб, не доведи біг, один в другого взяв — в нас ніколи такого не буває. А в колгоспі взяти — то не кража. Воно ж своє, опчеське, на весь народ уготоване, то вже як вигадась, так і той... Чувати, ніби в інших колгоспах, де на трудовень добре дають, там поодинці не промишляють, а де на трудовень — нуль цілих і три нулі десятих — там мусиш якомсь отоварюватись...

Моторошно стало Дмитрові від тієї розмови. Він не став своєму співрозмовникові ані дорікати, ані переконувати його, а просто повернувся і мовчки пішов у поле. Здивований селянин довго дивився вслід і чухав голову — жалкував, мабуть, що так необачно говорив із стороннім.

Та щира селянська відвертість боляче вразила Чумака. Сам селянин, з діда й прадіда, він добре розумів селянську психологію, селянську чесність. До десятого коліна в селі не забували крадіжки. Хай дід твій колись прокрався, але й ти, онук, мусив на собі нести ганебну печать злочинського роду. Селянин ніколи не прощав своєму сусідові ледарства. Хай би тільки в весняний, робочий час пішов хлібороб з ножиком та мотузком за березовими гілками — на все життя його б засміяли, жодна дівчина не пішла б заміж у сім'ю, де не хлібороби, а лежні, що шукають легкої наживи і легкого хліба.

Як же трапилось так, що в нових, значно кращих умовах, коли вся країна перебудовується, повелось таке, що в багатьох селах у багатьох людських головах переінакшилися погляди і поняття про хліборобський труд і про хліборобську добросесність? Цього селянина не тривожить те, що він не працює у літній час на полі, бо він знає, що сусіди його не осудять. В його розумінні — краще пробайдикувати, аніж працювати задарма. Те, що колгоспник тягне з колгоспної копи чи току додому, не є в очах його односельців крадіжкою, бо ж не сусідське, а своє краде.

Довго опісля того говорили вони про все це з Устимом Сидоровичем. Леус розказував хіба ще таке — ого, його, Леуса, такими речами не здивуєш. Він знав колгоспи, де вже багато років по сто грамів або й нічого не дають на трудовень. Сяк-так виконають план хлібозаготівель, а решту розтягнуть до нитки. Хто що встигне поцупити, ото і його. А трудодні рахують про людське око, щоб робота для бухгалтерії була.

Чумак уперто шукав на ці питання відповіді. Завів якое мову про це з Гайченком. Той відмахнувся, не задумуючись, — є, мовляв, прокуратура, міліція — то їх справа. Більше судити треба, більше виловлювати крадіїв — от вони й зникнуть.

Боровик, той згоджувався: міняти щось треба, але що?

І ось відповідь прийшла сьогдні. В простій сердечній розмові з секретарем ЦК. Дмитро тепер був переконаний, що тільки зміцненням колгоспів, тільки їхнім збагаченням, вагомістю трудовдя можна змінити погляди багатьох, хто звик менше працювати і спритніше підбирати те, що напхваті лежить. Намагався уяснити собі план наступних дій, що він робитиме, щоб та розмова, яка запам'ятається йому на все життя, не лишилась тільки приємною розмовою? Але нічого певного придумати не міг, заважала Катерина. Він думав про те, як переконати Лася добровільно об'єднатися з Яцухненком, а Катерина весь час відвертала увагу, глузувала з нього, насміхалась, заливалась сльозами і пекла докорами.

Не міг довго лежати на одному місці, схопився на ноги, заходив по кімнатці. Кутки зяяли чорними бескеттями, а у проциненому вікні яскраво рожевів захід. Він спинився біля вікна, задивився у глибоке блакитне небо. Любив такі вечори. Бувало, колись виходили з Катериною на околицю міста, до ріки або в міський парк, блукали до півночі, мовчки рахували весняні зорі і думали про те, що жде їх у майбутньому. Все їх могло ждати, на все надіялись, тільки не на оцю болочу самотність, не на розлуку...

Довго дивився у вікно, а спогади, мов привиди, напливали й напливали, ярили серце. Вже давно гуляла в тихому полі ніч, давно погасла ніжно-рожева заграва на заході, тільки чорніли неясними контурами будівлі та горбатились пасмом далеких гір тополі й берези на краю подвір'я. Хтось там пройшов через подвір'я від клубу до воріт. Їх було двоє — якимось інстинктивно Чумак відчув — хлопець і дівчина. Вона в білій блузочці і чорному жакеті, струнка, поривна...

Серце неспокійно стріпнулось, занило. То Христина. Тільки вона так ходила, тільки вона з усіх дівчат-трактористок була такою стрункою. Чому вона не Катерина?

Потім десь далеко у полі раптом спалахнуло яскраве світло, ніби там хтось викликав із-за обрію сонце. За кілька хвилин те світло розділилось навпіл, засвітилося двома сліпучими фарами. Чумак відразу ж впізнав Леусового газника.

«Мабуть, знову підвів «козлик», — подумав Дмитро, виходячи назустріч директорові.

То справді повернувся Устим Сидорович. Побачивши Чумака, почав скаржитись:

— Отож спасу мені немає з цими «колесами», хай вони горять...

Леусів «козел» справді був своєрідним унікалом. Ним можна було їздити тільки у зоні своєї МТС та ще до Соболева — тут його інспектор ОРУДу знав. Виїздити на широкий шлях, а тим більше до області директор не ризикував. Трималась ця машина хтозна й на чому, рухалась теж невідомо як, бо ні в моторі, ні в ходовій частині, ні в кузові не було живого місця і жодної нової деталі. Старі-престарі уламки різних машин Леусів особистий шофер Левчик та емтеєсівські ковалі на совість і так майстерно скручували дротом, так вигадливо зварювали і латали, що, на подив усім, хто більш-менш розбирався в техніці, і всупереч будь-яким технічним нормам, можливостям і поняттям, газик бігав, ніби заповзвся до самої смерті вонити по світу височанського директора.

Леус щоденно проклинав свого «козла», але не було такого дня, щоб не наказував Левчику подавати «кабріолета». Так і звав він його: перед від'їздом — «кабріолетом», повернувшись — «дохлим козлом».

Переказавши детально пригоду, яка трапилась з «козлом» біля Чорної долини, Леус взявся розпитувати Чумака:

— Ну, розповідай, Дмитре. Чув я, чув, аякже, погане без ніг повзе, а добре на крилах летить: переказували мені, що ти з високим начальством прикотив сьогодні у Високе. Чи ж то правда, що з самим секретарем бачився?

Дмитро радів Леусові, мов дитина. Нарешті він відведе з ним душу, забуде власне горе. Відповів охоче:

— Бачився, бачився, Устиме Сидоровичу.

Леус зиркнув на свого заступника якось з недовірям і заздрістю, затаєною на самісінькому дні душі.

— Кажи ж ти — везе людям. А я ось, вважай, вік доживаю, а вище секретаря обкому нікого не бачив. Така нагода була поговорити з розумною людиною — так на тобі: заглух чортів «козел», щоб він вже заглух навіки!..

Вони забули про вечерю, про все. Леус як сів біля столу в чоботях та піджаці, так і сидів, немов у гостях. А Дмитро розповідав йому про те заповітне, про що вони вже думали не раз і не могли вирішити.

Нарешті, коли Чумак виговорився, Леус підсумував:

— То, значить, Дмитре, так і жди — з дня на день може з'явиться постанова. Отоді, брат, в один мент всі свої колгоспи переженемо.

Довідавшись, що постанови поки що не буде, Леус розчарувався.

— Тобто як же це без постанови? Ну, брат, Дмитре, ти тут щось недопетрав. Хіба ж може бути таке, щоб без постанови? Ні, ні. Це ж діло не просте — самі не маленькі, знаємо. Треба постанову в газетах відстукати, а ми ту постанову на пленумі райкому обмізкуємо, приймемо резолюцією, потім у низах вивчимо, маси, одним словом, підіймемо, мобілізуємо актив, ґрунт, як говориться, підготуємо та й той... Ого! Хіба такі речі, хіба такі кампанії здійснювали... Ти мені, брат, тільки постанову дай, а я тобі весь район у один колгосп зажену.

Чумак вперше за весь вечір розсміявся. Він чи не вперше побачив Леуса у всій його красі і суті. І не тільки Леуса, а й багатьох таких, що навчилися майстерно проводити в життя всі рішення — причому обов'язково з перевиконанням. Дай їм тільки права та волю, а вони вже постараються. Гнутимуть-гнутимуть, поки в другий бік перегнуть.

— В тому-то й річ, що тут, у справі укрупнення колгоспів, не зверху вказівка зійде, а знизу треба ініціативу проявити. Щоб міцніше було. Діло це нове...

— А я що кажу? — У Леуса завжди і на все готова відповідь. — Хіба я кажу, що це діло таке вже ясне? А коли промах, зрив? Відповідати тоді хто буде? Партквиток хто покладе?

Леус рішуче став на ноги, зняв свого широкого, просякнутого потом сірого піджака і повісив на ріжок. Він філософствував, не ждучи будь-яких пояснень від Чумака.

— Я, брат, такі речі знаю. Проявляй ініціативу, твори! А я що тобі, Карл Маркс чи класик марксизму-ленінізму який? Тут, голубе, все життя від політграмоти спасу нема, всю її від корінця до корінця проштундував, і то, диви, скільки тих недоліків, керуючи якоюсь незavidною МТС, допускаєш, а то таке діло. Нікому, навіть самому секретареві ще не відомо, що з того вийде, а ти берись за нього, проявляй ініціативу. Ні, брат, я навчений не раз гірким досвідом, мені, брат, директиву або постанову в газеті віддруковану подавай, а тоді я в доску розіб'юся — виконаю її. Як хочеш собі, Дмитре, а мене, будь ласка, не вкачай у цю історію. Я, брат, ношу партквиток вже тридцять років чистим і не хочу на старості пляму на нього покласти.

— Але ж то сам секретар сказав...— розгубився Чумак перед красномовством, якого він не ждав.

— То й що з того? По-перше, я особисто з ним не розмовляв — хіба через того чортового «козла» з кимось поговориш? А по-друге, коли б мені випала така нагода, я, брат, би не розгубився, я не посумнівався, а попросив би: письменно слівце на всякий випадок, товаришу секретар, бо, знаєте, хтозна, як воно все це діло повернеться. Адже і над секретарем хаяїн є...

Чумак розгублено водив по хаті очима. Він на особливу допомогу Леуса в цій справі і не розраховував. Але був певний, що той підтримає його морально, порадить, з чого починати, бо краще знає людей і йому видніше, з ким починати розмову. А виходить, Леус не спільник у великому ділі. Його паралізувала директива, перестраховка стала всім змістом його існування.

Дальніша розмова була марна, і він прочинив двері до своєї кімнати. Тільки тепер Леус запитав у нього:

— Ну, а як же з судом? Порозумілися?

Чумак безнадійно махнув рукою.

— Не помирились?

— Розійшлись, як в морі кораблі,— відповів десь чутою фразою.

Леус невдоволено похитав головою.

— Отож-о! Одружуєтесь чорт зна з ким, шукаєте якихось фінтіфлюшок, а потім — трагедії. Та воно й до кращого — викинь її з голови, плюнь та й розітри. Знайдеш собі кращу, справжню труженицю, а не якась... Що ти — дід столітній, чи дітьми вона тебе обсіпала? Запамятай собі, Дмитре,— в очі вилаю, коли побачу, що хоч раз за нею засумуєш...

Коли Чумақ побажав доброї ночі Леусові, вже повернуло за північ. Але вступивши до своєї кімнати, Дмитро відчув, що йому сьогодні не милуватись приємними снами, що йому затісна ця тиха, з низькою стелею, кімната.

За стіною довго вовтузився Леус. Все ніяк не міг стягнути зашкарублених чобіт, все чогось шастав по кімнаті, чалапаючи босими ногами, аж поки нарешті хукнув з присвистом на лампу. Потім — чути було — влігся на високе з облізлими пікелем ліжко, яке жалібно застогнало і зарипіло вивернутими пружинами. Тільки тоді, коли Леус затих, Чумақ нишком прочинив двері і, полегшено зітхнувши, скрадливо ступив у місячну ніч.

Наодинці Дмитро відчував своє горе значно гостріше, аніж на людях. Але все ж прагнув до самотності. Горе, мов біль у зубі, мов ніж у рані, не дозволяє про себе забути, дошкуляє неймовірно. На самоті мав можливість прислухатись до того болю, віддатися йому до кінця. Як хворий шукає причини, що і чому в нього болить, так і він намагався докопатись: чому він не може спокійно, безболісно пережити те, що трапилось? Адже все лишилось позаду, всі сумніви, всі надії. Коли ще вранці, від'їжджаючи в місто, підсвідомо думав про те, що, може, все закінчиться щасливо, саме так, як воно було спочатку й закінчилось, то тепер розумів — Катерини йому більше не повернути. А коли так, то чому ж він страждає, чому, мов неприкаяний, бреде ось серед ночі безлюдним полем, намагається вгамувати сердечний біль, що обнявся із образою й жалем, і не може вгамувати. Говориться ж в народі: все те добре, що добрим кінчається. Може, воно і на краще, що вони розстались, бо рано чи пізно, а, очевидно, цього їм не минути, і коли б це трапилось пізніше, то ще важче б пережилось.

Подем скрадалася тепла весняна ніч, посріблені щедрим місячним промінням ниви тихо купалися у молочній росі, м'ясоно потягалися під легким подихом вітру. На Соболянці грайливо викахкували дикі качки, а у Високому змагалися півні. Все це ледь-ледь вчувалося, було не справжнім, а ніби причувалося в моторошній тиші. Повільно брів манівцями. Час від часу спинявся, глибоко вдихав польове повітря. Жадібно пив теплий запах недавно зораної землі, відчував гіркоту сухого, вивітреного і випаленого сонцем полину, донюхувався до холоднуватого аромату буйної озимини, що вигналась майже до колін, і вловлював ледь відчутний, дразливий запах ще не розквітлої дикої груші. З самого дитинства йому були знайомі

оці таємничі звуки нічного поля, запах покликаних до життя весною нив, і кожного разу, коли він ось так опинявся віч-навіч з полем, йому ставало чомусь не по собі, здавалось, що ось-ось забракне повітря, на очі наверталися сльози, невгамовне і малозрозуміле почуття якоїсь невимовної синовньої любові до рідної землі розгойдувало молоді груди.

І сам не помітив, як піддався чарам місяця, що вже зовсім схилився до обрію і був не білий, а золотавий, аж ніби побронзований, великий і круглий, а на ньому виразно виступали, мов на рельєфі географічної карти, далекі моря та гори. Це вони в незапам'ятні часи породили у людській уяві таку яскраву і неперевершену по трагічності картину. З самого малечку Дмитро з острахом поглядав на небесне світило — адже на ньому було змальовано те, як брат брата підняв на вила. «Не поділили шматка батьківської землі», — казала бабуся. Хоч той малюнок на місяці був дуже неясним і тільки могутня фантазія могла створити в людській уяві ту картину, але Дмитро міг годинами не зводити очей із білосніжного диска і настільки яскраво уявляв собі двох братів, ніби вони були не за багато тисяч кілометрів, а до них можна було рукою досягнути. Він вірив у те зображення по-дитячому твердо, був переконаний, що в житті таке бувало та, може, й не раз. Йому бабуся часто розповідала, що у їхньому селі трапилось теж таке, як ото намальовано на місяці. Зчепилися два брати за межу. Спочатку тільки чубилися, а потім старший схопив косу — поблизу лежала — та й зніс голову меншому. І хто вже зна, що з ним трапилось, чи каторги перелякався, чи, може, коли опам'ятався, то жахнувся свого злочину, а тільки втік старший брат до лісу та й сам почепився на старому дубі. Дмитро не раз бачив того дуба, в нього волосся дибилось, коли наближався до нього, стороною обходив осиротілу хату, в якій жили колись брати.

Думка враз переплигнула на інше, і вже Дмитро побачив свого покійного батька, згадав, як колись він агітував у своєму селі за колгосп. Дмитрові ніколи не забути батьківських слів про те, що тільки та земля, яка належатиме колективу, приносить людям не горе, а радість. Згадував тоді батько і про безталаних братів, що стали жертвою сліпої ненависті, борючись за якусь вузьеньку, бідарську межу.

Ті спогади, що неоцінимим скарбом лежали на дні душі, зринувши, трохи заспокоїли Чумака, заглушили біль у серці. Він задивився на золотий місяць і вже не про брата-вбивцю думав, а зримо уявляв собі ту далеку планету, ту привабну твердь, на яку можна було ступити, з якої можна було гляну-

ти на Землю, на ту саму зелену весняну землю, що породила і винайччала і Дмитра, і все те, що його оточувало. Аж моторшно ставало — це ж не вигаданий давниною горельєф, прибитий до неба на докір нерозумним і зажерливим, а велетенське, подібне до землі, небесне тіло, що рухається у незміряних просторах. І буде час, коли людина досягне його, твердо стане на нього ногами і стоятиме ось так, як він зараз стоїть на польовій дорозі, протоптуватиме вузькі стежки і шляхи широкі по незайманій місячній пилюці. «А непогано було б гайнути на місяць»,— подумалось Дмитрові, і він гірко посміхнувся: «Напевне, першим згодиться летіти у безвість той, кого розлюбить кохана».

А місяць тим часом непомітно торкнувся обрїю, догасав, мов велика жарина, скупо розсіваючи рожеве світло. Тільки тоді, коли місяць зник за чорною стїною, залишивши на обрїї ледь помітну золотисту заграву, Дмитро ніби прокинувся, повернув до села. І враз знову зупинився, зачарований. На сході зайнялася інша заграва, ще більша і яскравіша, барвистіша, така щедра й багата на кольори.

Поле враз заспівало, ожило. Затурчали на старій польовій груші-дичці горлиці, в селі з новою силою загаласували невисипучі півні, а в небесну височінь, назустріч сонцю, злетів перший жайворон. Вітер принишк, і вся земля, закосичена озиминою, заплетена чорними хвилястими ріллями, солодко дрімала у цю неповторну ранкову годину. Якись незвичайні, незбагненні чари оповили всю природу, все було таким великим і прекрасним, що Дмитро більше не міг ні про що думати, нічого згадувати. Він забув і про Катерину, і про Леуса, і про те, що йому давно було час спати. Він перетворився в частку великої природи, злився з нею, як зливається струмок з рікою, і вже був не владний сам над собою.

З кожною хвилиною все яскравіше і яскравіше розгорався схід, все вищим і синішим ставало небо, все далі й далі втікало поле, все зриміше вимальовувались навколишні гаї і ниви, оновленими, навіть величними здавались емтеєсівські будівлі, а скільки було невимовної ніжності і краси в осококах та березах, що зачаровано принишкли в кінці подвір'я.

«Що б не трапилось, а життя все одно прекрасне. Хай тебе розлюбить десять Катерин, а сонце все одно зійде, і птахи заспівають ранком, і земля вмийється росою, і щастя прийде до людей».

Поступово очищалась душа від іржавого накипу образи і горя, голова стала свіжішою, а все тіло, молоде і жагуче, знову прагнуло до дії, до руху. Жаль, що в цей ранній час ні з

ким було перекинутись словом, а так знову хотілося побачити живу людину, ту саму людину, якій, отак само, як і йому, світило сонце і слав своє золото з неба місяць.

Доля почула його прохання і послала йому назустріч людину. Він її помітив відразу ж, як тільки порівнявся із садбою МТС. Від села йшов хтось бадьоро, розмашистим кроком, мугикаючи під носа пісню.

То був Микита Бубон.

«Від дівчини повертає, щасливець»,— заздрісно подумалось Чумакові. «Ну й ранній у нас замполіт — з першим променем прокидається»,— позаздрив і собі Микита.

Вони обидва порадили цій зустрічі. Але на подив самому собі, Чумак відчув, що тепер, коли він зустрів людину, і до того ж, людину хорошу, у нього раптом зникло бажання говорити. Знав, про що б не заговорили, воно буде малозначущим і дрібним. Того, що навіялось весняним ранком і жило в душі, неможливо було вимовити.

— Повернулись? — порадив Бубон.

У відповідь Дмитро ледь кивнув головою. Бубона, видимо, така відповідь цілком задовольнила. Мабуть, він був теж у такому настрої, що для нього була зайвою розмова. Повернувся Чумак — і добре. Інакше у цьому великому і прекрасному світі не могло й бути. І завжди так буде на цій чудовій, золотій землі. Вічно колоситиметься на ній хліб і виколихуватиметься щастя. І вони з Чумаком завжди по ній йтимуть молоді і безсмертні.

Вони стояли і мовчки дивились на Високе, на далекі ліси за Соболянкою, над якими розгортав свої золоті крила новий ранок. Їм було так приємно, так радісно відчувати і прихід нового дня, і те, що вони поруч, близькі, дорогі один одному люди, яким ще жити та й жити, яким ще робити та й робити добро на цій красивій землі.

В Чумака від безсоння, цілющого повітря та всього пережитого глухо дзвеніло в голові, він похитувався, немов сп'янілий. У Бубонових вухах теж дзвеніли золоті дзвоники від надмірного щастя, яке йому так неждано послала ласкава доля.

Заграв перший промінь на вершечку старої липи. За Соболянкою показався золотий пружок сонця.

— А сьогодні у нас змагання по політиці,— згадав Микита.

Чумак навіть не спробував напружувати уваги, щоб збагнути зміст сказаного.

Вони мовчки потиснули один одному руки, пішли своїми дорогами. Їм було й так все зрозумілим — на землі все робиться правильно, і вони не зрадять ту правду.

Над Високим ніжно затрепетав золотий ранок. І в ньому було щось святкове, таємниче. Такі ранки чомусь бувають тільки в неділю, тільки в той час, коли приходить свято не лише для душі, а й для невтомних людських рук.

Правду Леус сказав — добра слава на крилах летить.

Всі наступні дні тільки й розмов було у Високому, що про приїзд секретаря ЦК. І хоч пробув він у селі, може, півгодини, хоч не багатьом височанам пощастило потиснути йому руку, але пізніше виявилось, що майже не було такої людини, з якою секретар не поговорив би по душах.

— Ого! Ми з ним всі наші колгоспні справи обміркували! — хвалився дід Саливон у себе на конюшні.— Одним словом, коли б мій Ласій робив так, як я йому ото щоденно в голову вдовбую, був би в нас уже давно порядок. Так і сам секретар мені сказав.

Що ж до Чумака, то він відразу виріс в уяві односельчан до неймовірної величини. То знали височани, що є в МТС такий собі замполіт Чумак, подекували, нібито непогана він людина, але що в тому було особливого? Чимало їх вже перебувало, тих замполітів, різні були: й добрі, й погані, розумні і не так щоб дуже, а ось сплив час, і хай хто спробує всіх їх пригадати?

Тож і цей, Чумак, побуде, скільки там йому положено, виїде собі, як і приїхав, непомітно, а через рік і прізвище його забудуть. «Чумак? Це ж який Чумак? А хто їх спам'ятає — чимало за останні роки перебувало».

Правда, заради істини треба сказати, що Чумака більше від його попередників шанували у Високому, та й в усьому районі. Але він все ж почував, що не знайшов ключа до людських сердець. Навіть до Леуса йшли охочіше, бо він для них був своєю людиною. Чумак не ображався: як селянин, він знав: заслужити довір'я в народі — то не така проста справа.

І ось трапилось так, що про нього заговорили тепер у кожній хаті, згадували про нього і ті, хто знав, і хто не знав. До нього більш, ніж треба, звертались тепер і по ділу, і просто так, без діла.

Різні тепер говорили люди про Чумака. Одні твердили, що він не просто собі Чумак, а якийсь великий генерал, який воював в час війни разом з секретарем проти фашистів. Інші доказували, що секретар урятував цього Чумака від смерті і полюбив більше, ніж рідного сина, довіряє йому в усьому. І що тепер оце прислав його в їхнє село з таємною місією — придивитися, як люди живуть, та, не втаюючи нічого нікому,

доповідати йому самому. Отож і живе цей Чумак так непомітно, тихенько, а сам, дивись, до всього приглядається, все бачить. І вже напевно про все передає секретареві, бо ж хіба ото він так собі спроста сюди заїздив? На власні очі хотів побачити їхнє село, сам захотів побачити всі оті непорядки, що лежать на видноті.

Дехто запідозрював, що Чумак ніхто інший, як найближчий помічник секретаря. Були й такі, що переконували, ніби він прийомний син секретаря, бо йшлося між людьми, ніби не одного безпритульного підібрав секретар та й вивів потім у люди.

Сперечались, згоджувались, заперечували, але всі сходились на одному — хто б він не був, оцей Чумак, але всім ясно: з самого верху його прислали до села, щоб на власні очі людське життя побачив.

— А то так. Бо такі, як наш Ласій, хіба правду скажуть?

— Еге, гляди, щоб не сказав. Він тобі так очі замилить, такого наговорить, що вже повний тобі комунізм побудований.

— А наш Кисачка хіба кращий від вашого Ласія?

Де б тепер не появився Чумак, його відразу ж оточували люди. Заводили розмови про погоду, про види на урожай, а самі сторожко ловили кожний його погляд, зважували кожне слово. Бувало, що й просто викликали на відверту розмову.

— То як вам наше життя подобається, товаришу Чумак? Звикли до нашої культури?

— А я сам з села, так що не звикати.

— То, може, у вас хоч колгосп заможніший, може, трудодень важчий?

— Важчий, та не дуже.

Такі відповіді подобались. Колгоспники значуще переглядалися, непомітно переморгувались: правдивий, мовляв, чоловік. І вже запитували довірливо:

— То що ж маємо робити, товаришу Чумак?

Дмитро тоді починав гаряче доводити секретареву думку про те, як швидше вийти з біди, як підняти колгоспи, як зробити повноцінним трудодень.

— Об'єднувати дрібні колгоспи треба, товариші. Велике господарство швидше ростиме, краще техніка використовуватиметься, у великому господарстві всі галузі розвиватимуться.

Люди згоджувались, дякували за пораду, розносили ті слова по сусідах, передавали в інші села.

Все, що говорилося про Чумака та про укрупнення колгоспів, не минуло Христини. Може, тому, що вона все жадібно вловлювала, пильно прислухаючись до кожного слова, в її рчак

Дмитро теж піднявся. Але вона тільки посміхалася в душі, чуючи ті балачки, які ходили в народі про Чумакову близькість до керівних верхів. Та вона не збиралась того заперечувати, хочуть так люди — хай буде й так. Знала вона всю правду про його життя. Навіть власними очима читала телеграму із суду, навіть зберігала її, невідомо для чого підібравши тоді в полі.

Вона стрепенулась від радості, коли пройшла чутка про те, що Чумак розлучився з дружиною. Не тому, що побачила відкриту дорогу до власного щастя, а тому, що вважала жінку, яка стільки горя завдала чоловікові, не вартою і не достойною зватися його дружиною. Розумні судді, видать, сидять у місті, бо відразу це зрозуміли і розв'язали руки добрій людині. Але все ж сумнівалась у правдивості почутого, аж поки не випитала хитромудро в Леуса про Чумакові сімейні справи.

— Отож, ваш брат малахольний,— з образою в голосі сказав їй Леус,— баламутите тільки людям голови, спасу немає від ваших дурощів розумним людям. А коли подумати добре, то чи варто через вас потерпати чоловікові, сороки безхвості?

— А хіба Дмитро Іванович журиться за нею й досі? — вивалося у Тини.

Леус глянув на неї уважно, закліпав очима, намагаючись щось збагнути, потім безнадійно махнув рукою:

— А то ж не журиться? Він же не який-небудь шилохвіст-зальотник, а людина серйозна, степенна.

У Христининій душі з того дня поселився новий неспокій. Вона все чогось ждала, трепетала всією душею, все ніби кудись поспішала, боялась щось прогавити, а що саме, того не знала. В тому, що Дмитро став вільним, що його покинула дружина, Христина вбачала ласку долі до себе. Вона жодного разу не задумалась над тим, що, може, в тій розлуці винний був Дмитро. Він для неї був поза будь-якою критикою, в усьому правий. Винна була його нерозумна і деспотична дружина, яка не зуміла оточити чоловіка любов'ю і ласкою, не зуміла стати йому справжньою вірною подругою у житті.

Христина такою не буде. Вона зробить все-все для того, щоб він був щасливим, щоб йому було радісно жити і працювати, щоб жодна неприємність не заступила йому холодною тінню дороги. Вона серцем вгадуватиме кожную його думку, кожне бажання, вона не пошкодує ані сил, ані здоров'я, аби стати помічницею у його великій і такій корисній роботі. Ось він зараз хоче нараяти колгоспникам, щоб вони в один великий колгосп об'єднались. Це не лише його бажання,— про це

й вона думала, навіть, пам'ятається, говорила йому колись про це. І вона тепер, де б не була, з ким би не зустрічалась, твердила одне: треба об'єднуватись!

Була твердо переконана — тепер Дмитро буде її. Рано чи пізно він зверне на неї увагу, відчує, як вона його любить, побачить її безмежну відданість і покличе собі в подруги. І вона, не задумуючись, піде з ним хоч на край світу. Тільки коли б уже це швидше було, бо їй дуже важко дивитись на нього — так він змарнів, так зжурився.

Всі ці дні Христина, ніби навмисне, хоч справді і не шукала зустрічі, все частіше здибувалась з ним. У неділю запросила його разом з Бубоном на політбій. І хоч дівчата тоді з ганьбою провалились, бо Бубонові хлопці виявились такими читцями газет і журналів, ніби вони були не трактористами, а студентами, але Христина тим не журилась, бо мала щастя досхочу надивитись на коханого, відчутти його поруч з собою. Часто зовсім випадково зустрічались у полі, або десь на дорозі, то в селі, серед колгоспників. І всюди Дмитро посміхався їй, хоч скуппо, але привітно, і вона серцем відчувала, що не далека, не чужа йому.

Неспокій і тривога підкрадались короткими весняними вечорами, коли Христина, замість того щоб співати з дівчатами біля Яцухненкового клубу, сідала біля прочиненого вікна і брала за книжку. Дивилась у неї, а рядки втікали з-перед очей, зовсім інші думки полонили голову. В один з таких вечорів у її серце постукалась неясна тривога, заволоділа нею і вже більше не випускала з своєї влади. Подумалось тоді Христині, а що, коли тим часом, поки вона тішить себе мріями на майбутнє, терпеливо жде, поки в неї закохається Дмитро, а він візьме та й полюбить іншу? Від тієї думки кинуло її у жар. Адже справді таке могло трапитись. Звідкіля йому знати, що поруч живе дівчина, яка життя своє готова йому віддати, яка існує тільки тому, що існує він?

Та що мала робити? Тільки й того, що тривожитись та на самотині гірко переживати. Не стане ж вона бігати за ним слідом, не кинеться в ноги з благанням. Їй було дуже образливо за несправедливу долю дівочу, що засудила дівчат на вічні жданки, на таємний трепет і потаємну надію на те, чому часто не судилось здійснитись. Чому дівчина не має права вільно висловити свої почуття, чому повинен робити це лише хлопець? Хто узаконив таке, хто сказав, що інакше бути не може?

Все частіше думала вона про пушкінську Татяну Ларіну, яка відважно і щиро висловила свої найсердечніші почуття

коханому. Згадувала інших дівчат, описаних у книгах, і якесь поясне рішення почало все більше визрівати у її неспокійній голівці. Якщо ті дівчата могли так зробити, якщо про них навіть письменники в книгах написали, то хіба не має права радянська дівчина так само відверто сказати коханому про своє почуття? Хіба вона не має права сказати про все те, чим живе, що думає, Дмитрові? Хай він довідається, що його кохають, а може, це йому принесе радість, може, це допоможе швидше забути біль і важку образу, нанесену тією... neroзумною.

Заполонена тими думками, Христина взялася була навіть за ручку, та швидко відклала її. Ні, писати вона не буде. Вона не Татяна Ларіна, вона зовсім-зовсім інша. Вона просто йому про все розкаже... От візьме, завтра ж зустрине його, попросить вибачення, сміливо відкине страх та дівочу соромливість і розкаже про все. Так просто... дивлячись в очі. Щоб він побачив і відчув її душевне горіння, побачив її всю, щоб повірив освідченню. І обов'язково діждеться його відповіді. І вона знає, вона переконана, що відповідь буде жаданою для неї, що її освідчення принесе йому щастя. Отже, все вирішено. Тож хай голосніше співають на селі дівчата, хай яскравіше світить місяць над Високом, хай веселіше переморгуються зорі. Йї сьогодні так радісно на серці, так хороше на душі, як ще не було ніколи. А завтра — ще буде краще... вона це знає, вона цього певна, бо ж інакше не може бути.

Леус сидів поруч з шофером, дивився вперед і філософствував. Чумак бачив його жилаву, посічену глибокими зморшками, схожу на свіжозорану ріллю, шию. На неї сповзали віхті сірого волосся, що вибивалось із-під кашкета. Інколи Леус повертав голову, і тоді перед Чумаком хитався його широкий засмаглий лоб із білими смужками на місці зморщок, бульбастий ніс, поритий глибокими старечими порами, великі безбарвні вогкі губи і поблискували добрі очі. Колись вони були сині як небо, а тепер поійняті легеньким туманом, через який просвічувались і незвичайна доброта, і велика життєва мудрість, і тїнь важкого смутку, що переплївся із лїнивим і доброзичливим лукавством. Устима Сидоровича не можна було не любити і не поважати; його любили всі в районі; з першої зустрічі, довірливо, по-синївському полюбив його і Чумак.

Поверталися від Романа Васильовича Боровика, отож розмова, яка відбулася в його кабінеті, не давала спокою Устимові Сидоровичу і тут, у дорозі.

— Смілива людина цей Боровик, — роздумував Леус. — Це ж подумати тільки — укрупнення! Тут, як кажуть, надвое

бабуся ворожила — або пан, або пропав. Це ж не простеньке діло — візьми, скамандуй та й укрупни. А коли щось не так? А коли воно замість кращого та на гірше?

Дмитро ламав голову над іншим — чому Боровик не нагадав йому жодним словом про ту недавно неприємну суперечку, що виникла між ними в полі? Чи забув про неї, чи тільки відклав розмову до слухного часу? А може, не хотів згадувати про неї в присутності Леуса та Оболонського? Але все ж Боровик був не тим, що раніше. Підкреслено стриманий і чемний, жодного разу не глянув у очі Чумакові. І Дмитро був упевнений, що вони ще колись повернуться до цієї неприємної розмови. А поки що, видно, було не до особистих справ та суперечок.

Укрупнення колгоспів стало на черзі дня в діяльності партії. Це вже добре збагнув Леус. Заговорив з ним про це Чумак вперше, навіть на розмову з секретарем ЦК послався, а Леус, уперся, слухати не захотів. Сьогодні про те ж саме повідомив секретар райкому, і у Леуса не виникло ніяких заперечень. Все те, що говорилося в райкомі, для нього було вищим законом, і він ніколи цього не ставив під сумнів.

У Боровика, видно, вже були тверді вказівки. Може, й писані, може, й усні — Чумак про те не допитувався.

— Що ж, — говорив Боровик, — почнемо з вас. Високе, мені здається, найбільш типове село. Тут колгоспи роздрібнені штучно, економіка села роздерта просто по живому.

Леус відразу ж з тим погодився:

— А що вже роздерта, Романе Васильовичу, то просто спасу нема. Ласій тягне на своє, Кисачка своєю парафією править, а нашому брату, механізаторові, прямо ніби ото грудним дітям, годи всякому бісові. Ми вже он з Дмитром Івановичем прикидали...

— Сьогодні скликаємо по цьому питанню партійні збори, — повідомив Оболонський.

Найбільше турбувало Боровика те, як поставляться до ідеї укрупнення ті, хто стоїть близько до керівництва колгоспами, адже серед них чимало таких, що живуть на дармові трудовні, і їм явно не до смаку буде укрупнення. Чумак з тим згодився ще й натякнув, що найдуться, мовляв, люди, які без охоти братимуться за це діло, бо воно ще не набрало загальнодержавного масштабу і йде не згори, а народжується внизу.

Леус чи, може, забув свої попередні міркування, чи не зрозумів того, що Чумак кидав камінця в його город, бо заявив рішуче:

— Ну, таких, брат, не знайдеться. Коли партія наказує, то це вже не так важко, з якого кінця починати — зверху чи звнизу, — а роботи треба.

Оболонський залишився в Соболеві — справи знайшлися. Директор і замполіт, повертаючись додому, настроювали себе на вйовничий лад. Леус заклопотано шкріб потилицю і роздумував уголос:

— Воно ж хоч узяти й колгоспника. Колгоспник що? Він до хорошого життя прагне. Робота його не лякає — еге, лякай дядька роботою, коли він за свій вік гори її перевернув, — йому треба, щоб толк був з тієї роботи. Щоб і на трудовень було, та щоб і електрика, і клуб, і кіно. Зараз воно по-інакшому діла й у селі пішли. На місто починають рівнятися — є у місті, то чому в нас немає? Отож він, колгоспник, завжди за краще голосуватиме. Але спробуй йому доказати, що укрупнення піде йому на краще! Леус його агітуватиме за укрупнення, а Кисачка — проти укрупнення. Хтозна ще, кого він послухає, колгоспник той. Тут, брат, треба так роз'яснити, так, брат, розтолкувати, щоб аж самому стало ясно, що так воно, а не інакше.

Дмитро тишився густим житом та пшеницею, примічав, як пробивалися із сірої ріллі червоні нитки ярини, як піднімалося все на очах, тяглося до сонця. Слухаючи Леусові роздуми; і собі думав. Справді, спробуй так відразу укрупнити колгоспи, добитися однастайності, коли навіть такі люди, як Леус, і ті сумніваються. Адже в його роздумах найяскравіше виявляється вся та суперечність, що криється у цьому питанні. Що вже говорити про Ласія, та Кисачку, та про рядового колгоспника, коли навіть Леус, хоч і примирився із директивою, а в душі все ще не впевнений, що з того укрупнення щось вийде.

Вже сонце схилилось до лісу, коли вони підкотили до височанської греблі, тієї самої, яку колись штурмували з лопатами Чумак з Боровиком. Тепер ця гребля була невпізнанною. Над глибокими канавами, в яких блищала під зеленою ряскою рудувата вода, хилились гіллясті, розкішні верби, шумів долиною молодий вільшняк, з мілкої болотини вилазила гостролеза лепеха. Ці картини типові для Полісся, Чумак до них звик ще в рідному селі.

Коли в'їхали у Високе, Леус винувато попросився:

— То вже, Дмитре, мабуть, ти сам там з Оболонським поговориш на зборах, бо в мене ще ділов у конторі, просто чортова гибель. І коли воно, скажи ти, оця халепа вже з голови спаде — ніби тобі в колесі — і вертишся, і вертишся, як ота вивірка.

На подвір'ї МТС зустріли Христину. Якоюсь незвичайною вона здалась сьогодні. То червоніла, то блідла, ховала запалені хворобливим блиском очі, немов була чимось налякана: так і здавалось, що нею, мов осінньою осикою, от-от затрясе лихоманка.

До неї озвався Леус, та вона, здавалось, не почула його слів. Несміливо приступила до Чумака, гарячково перебираючи в пальцях кінчик хустки, сказала тихо:

— Я до вас, Дмитре Івановичу. Поговорити...

— До мене? — аж ніби здивувався Чумак, впіймавши у словах дівчини якісь незвичайні нотки.

— Порадитись... — опустила вона ще нижче голову.

Чумак завагався. В нього було мало часу — треба було збиратись до села. Він збирався тільки деякі папери захопити з собою та ще сорочку змінити.

— Може, краще завтра?

Христина твердо вирішила поговорити з Чумаком сьогодні. Їй здавалось, що коли вона не висловить всього того, чим було повне серце сьогодні, то вже не висловить ніколи. Спалахнувши, вона повернулася і, нічого не відповівши, пішла від нього. Він знизав плечима, з тривогою і прихованим подивом якийсь час дивився на дівчину.

Він поспішав до Високого, а перед очима весь час стояла Христина. Тихенька, трохи соромлива, така приваблива і красива дівчина. Дивилась на нього якимось незвичайно, крадькома, довірливо, але ж тривожно; її великі карі очі із ледь помітною сонячною позолотою на зіницях були особливо виразними на округлому, засмаглому від щедрого сонця та польових вітрів обличчі. Звабна думка паморочила голову: «Взяти за руку, пригорнути до серця, покликати до себе і забути з нею про все». Та ніби злякавшись, що хтось підслухає його думки, він спохмурнів, потупив очі. Для неї він не пара. Крім того, він тут замполіт, а не залицяльник. Аж зупинився від несподіванки. Він побачив дівчину, що завмерла в тіні придорожніх тополь, задивилась кудись удалину.

— Христіно! — покликав якимсь незвичайним голосом Дмитро.

Не підійшов, а підбіг до неї, допитливо заглянув у очі. Вона зачудовано дивилась на нього, відчуваючи одне — він так близько до неї, що досить простягнути руку, щоб дістати його непокірну чубату голову. Помітила, як змарнів її коханий, як вип'ялися на обличчі жовті вилиці. Їй стало боляче. Навіть

зовнішньо змінився Дмитро — вже не прасував щоденно своїх сорочок, не підшивав за давньою звичкою білого комірця, був вдягнений у зім'яту, видно, непрасовану сорочку.

«Обов'язково вишию йому білу льняну. Червоним і голубим — цей колір йому до лиця».

І ще думалось Христині:

«Він завжди буде веселий, завжди усміхнений, він забуде все те, що довелося пережити, буде щасливий зі мною».

Христина ніби прокинулася від думок, збагнула — він жде її слів. На мить спинилося у грудях серце. Невже отак відразу взяти та й сказати йому все? Але ж як його вимовити? «Дорогий мій, коханий Дмитре, я тебе люблю...» Хіба ж так просто вимовиш ці слова?

Відводить вбік очі, говорить не те, що думає:

— Мої дівчата дуже присоромлені... Тепер читають і газети, і журнали.

Не треба було бути дуже проникливим, щоб здогадатись, що не це хотіла вона йому сказати. Тіна це розуміє й сама і ще більше червоніє — їй соромно, що так нерозумно, подитячому почала розмову.

— Обскакав вас Бубон, — силувано посміхається Чумак.

Христина підняла на замполіта променисті очі.

— То він у вас навчився. Ви один його по-справжньому зрозуміли...

— Що ви, Христино Андріївно! Ви ж самі підказали, що з Бубона вийде добрий бригадир.

Розмова якось не клеїлась. Дмитро чомусь так хвилювався, що не знав, про що говорити з дівчиною. Він запитав:

— У вас є час?

У Христини сьогодні було скільки завгодно вільного часу, вона готова була не те що годину чи другу, а все життя віддати Дмитрові. Вона мовчки киває головою, а сама не знає, де схвати очі.

— Сьогодні в «Новому шляху» партійні збори. Підемо?

Вона розчаровано схиляє голову, але слухняно рушає поряд з ним.

Курною дорогою йдуть до села. Пообіч соромливо шепочуться молоді верби, виповнюються листям і пташиним щebetом кущі, з рову густо пробивається трава та бур'яни, граються у полі з вітром молоді жита.

Ім обом так добре йти цією дорогою, так приємно відчувати, що вони поруч. Христині навіть здалося, що вже й говорити їй нічого не треба, хіба Дмитро сам не розуміє того, що вона хоче йому сказати? Дмитро і справді це розуміє, але

по-своєму. Як добре і справедливо було б у світі, коли б його Катерина була оцією Христиною, і тоді йому і йти, й жити поруч з нею було б і легко, і радісно. Думає одне, а говорить зовсім інше:

— Починаємо з Оболонським велику справу...

Почувши про Оболонського, Христина об'явила новину:

— А до Оболонського дружина приїздить... назовсім...

Цими словами вона зачепила Дмитра за живе. Він спохмурнів і похнюпивсь. До Оболонського приїде дружина, а хто приїде до нього, до Дмитра?

Щоб Христина не відчула його збентеження, Чумак відповів:

— Дружина приїздить, а він на екзамені їде. Агрономом назад повернеться.

Вони підходили до села. Ще кілька кроків — і велетенський, суховерхий дуб. Від нього вже починається спуск до села. Христина притишила крок. Зараз вона повинна сказати все, що думала. Зараз або ніколи...

Сухолапий дуб, присадкуватий і шершавий, дивився на дівчину суворо, ніби ждав її слів, ніби осуджував за нерішучість.

«Отут», — проказала в думці дівчина і спинилась мов укопана під дубом. Розгублено зиркнула на Чумака і мало не заплакала з досади. Зрозуміла, що даремно приходила до нього на розмову, що даремно нахвалялась сказати про все, що жило у серці. Відчула — не вистачить у неї сили переступити те, чого не можна переступати. Дівоча гордість не дозволяла їй першій висловити коханому свої почуття.

Безпорадно озирнулась. За кілька кроків починався спуск з поля у село, виднілись у садах перші хати. В сторону потяглася вузька доріжка, поведа за село, на берег Соболянки, туди, де призивно шелестів молодий березнячок. Їй захотілося втекти з своїм горем у поле, у ліс, сховати на безлюдді свої сльози.

Мовчки ступила на ту дорогу.

— Куди ви, Тіно?

Відповіла не спиняючись:

— Справи у мене там... у бригаді...

— Ви ж хотіли поговорити?

— Хотіла... про навчання... На заочний, як Оболонський, вступаю. Дякую за пораду...

Він ніяково знизав плечима, не відповів на прощання.

«Дивна дівчина. Що з нею діється? Хіба я їй радив учитися?»

Замислений, пішов у село. Христина полопотіла старенькими босоніжками по вузькій польовій дорозі, зарослій споришем та материнкою. До болю закусила губи, боялась, щоб так, як стій та бач, не розплакатись на подив безлюдному полю, отому веселому березовому гаю.

«Нерозумна я, невдачниця, на що надіюсь, чого жду, чим себе втішаю? Не для таких, як я, доля готує щастя, не для мене радість».

Безнадійність, глуха образа хилили дівчині голову донизу, видавлювали з очей палючі важкі сльози. Вона витирала їх коричневою мозолявою рукою, силою стримувала плач у грудях. І тільки тоді, коли ступила у березнячок і їй назустріч, ніби подруга, вибігла білокора, струнка берізка, Христина дала собі волю. Кинулась до неї, припала, притулилася, сама струнка і гнучка, мов берізка, і залилася сльозами.

Ну, що ж, плач, Христино, плач. Дівоча гордість, дівоча дозріла любов щедра й багата на сльози. Даремно ти намагалась пересилити саму себе, перемогти віковичну традицію. Хіба ж тобі порушити, зруйнувати те, що виховувалось поколіннями, складалось віками? Дівоча гордість! О, то не така проста і не така легка справа. Через неї так просто не переступиш...

«ВСЯКА ІМІЄТЬ СВІЙ УМ ГОЛОВА»

Невелика річка Соболянка, а норів свій має. Ранньою весною, саме в той час, коли вирушають у поле трактори, розливається широко, топить усі заплави та озерні плеса, заливає Кисаччині конопляники, підкочується до самого Високого, виповзає з усіх своїх низеньких берегів і нагадує в той час саму Десну. Та минає якийсь час, проходить тиждень-другий, дивись — поки височини обсіюються з ранніми, то ніхто й не помітить, як та Соболянка присмирніє, непомітно втече з-під села, вляжеться у своє законне ложе між двома піщаними берегами, розгубить тільки по всьому лугу, аж від «Добробуту» до височанської гори, більші і менші озерця і повільно собі, ніби й зовсім непомітно, нестиме свої сиві води у блакитну повноводу ріку. Підійметься на луках зелений лапатий щавель, по берегах озер гострими шпичаками потягнуться до сонця осока та лепеха, швидко, за одну якусь чи дві ночі, розів'ються кущі, покриються зеленим листячком верби і вже

на той час, коли в полі затихне посівна метушня, вся заплава Соболянки стане схожа на дівчину, завітчану та прибрану до весілля.

Наступали тоді для Архипа Логвиновича привільні дні. Любив він і свою ріку, і озера, і тишу, яка розлягалася на десятки кілометрів, любив зустрічати у лузі і вечори, і ранки, любив просиджувати тут і гарячі дні і, мабуть, коли б йому не оте головування, то чи й наvertався б коли до свого хутора.

Цієї весни трапилось з Кисачкою таке, що йому довелося кинути всі колгоспні діла. Вже минуло оце днів чотири, як перебрався у луг, на один із островів, та й не покидав його і кидати поки що не збирався.

Та чому було й не жити Архипові Логвиновичу на тому острові? Мов Робінзона на безлюдді, ніхто не турбував добробутівського голову.

Острів цей, власне, зовсім був не островом. Це тільки на якийсь час оцей високий горб, густо зарослий молодими дубками та осоками, переплетеними колючим ожинником, відгороджувався від усього лугу глибоченькою долиною. Влітку та долина пересихала, і в дні косовиці через неї легко було перемахнути не те що возом, а навіть вантажною машиною. Поки що ж добирався сюди Кисачка старим човном-довбанкою. Розквартирувався у просторому курені, старанно вимощеному сухим минулорічним сіном. Біля куреня сушилось, розвішане на куцах, різне рибальське начиння. Любив Кисачка рибалити і сіткою, і ятерами, і жмаки на хижу щуку розкидав по озеру кожного вечора. Та й вудочки були в нього різноманітні і похватні: і на окуня, і на білу рибу, були навіть і замашні на щуку. У Архипа Логвиновича ніколи не виводилась жива риба. Зберігав він її на самому дні Соболянки в чималому лозяному сажі. Біля куреня майже не затухало вогнище — над ним висів чорний, закіптюжений казан, в якому любив Кисачка варити багату рибальську юшку; були тут і сковороди та чавунчик; у білій торбинці, підвішеній на лозині, зберігалось усе необхідне.

З навколишнім світом Архипа Логвиновича поєднувало двоє людей: бригадир Гаврило Пацьоренко та дванадцятирічний синок Остапко. Гаврило Пацьоренко зв'язував голову з колгоспом, а Остапко з хатою.

Кисачку викишкали з дому зловісні чутки про укрупнення колгоспів, які несподівано сколихнули не лише Високе, а й тихий «Добробут». Спочатку Архип Логвинович не надав тим балачкам уваги. Ат, побазікають собі люди знічев'я та й замовкнуть. Де ж воно таке видано, щоб усі колгоспи та в один?

А що ж тоді Кисачка з Ласієм робитимуть, де для них роботи район набереться? Та ще чи хто захоче об'єднуватись? Хіба добробутівці такі вже дурні, щоб з отакого привілля, з отакої незалежності та добровільно полізти в пастку? Хіба дідька їм не вистачає, цим добробутівцям? Чи їх коли Кисачка в чому притісняв чи в чому неволив? Як кому забажається, так собі й живе. Хоче йти на роботу — йде, не хоче — ніхто й не просить. В усіх колгоспах, бач, садиба міряна та ще й переміряна, а в «Добробуті» тільки про людське око за кожним міряною числиться. А поза тією мірою засівають, скільки кому хочеться, і в лісі, і в заплаві Соболянки. А хіба що? Шкода кому від того чи невігода? І земля не гуляє, і колгоспник має якусь користь.

Думалось на дозвіллі Кисачці, що він уже створив для своїх підопічних повний комунізм, досягнув вершини і що далі йти нікуди, залишається колгоспникові одне — жити та бога хвалити. Та ба! Несподівано почув на днях розмову між добробутівцями про об'єднання. Щоб вивідати думку своїх односельців, почав навмисне переконувати:

— А що ви гадаєте? Раз, значить, пішли такі розмови, то треба об'єднуватись. Авжеж. Тоді, знаєте, і садибку наріжуть точніше кожному, і на наряд доведеться щоденно у Високе до контори бігати. Ото тільки хіба й незручності, що поки добіжиш туди у свинячі голоси, то добрі люди де кращу роботу розхватають.

На подив Кисачці, його односельці міркували оптимістичніше.

— А чого ж бігати? А може, нас і в село переселять. Не вік же з вовками вити на хуторі.

Кисачка очі витріщив з подиву.

— Ну, воно, ясно, коли хто забаг розкошів та кому остогидли батьківські та дідівські хати, то йому вже на хуторі тісно.

Невдоволений відійшов від колгоспників, важко задумався. Але все ж по цьому сидів би він вдома. Вижила його з хати Горпина Іванівна.

— То дожився, Архипе, доголовувався? — допікала вона на кожному кроці. — Що ж ти тепер у тому об'єднаному колгоспі робитимеш?

— Те, що й ти! — огризався Архип.

— Та мені що, я ніде не пропаду з своїми конопельками. Фізичний труд — чув, казав Степан Онуфрійович — при вській власті ціниться. А от кому потрібна буде твоя голова?

— Знайдеться і моєї голові діло.

— Ой, чи ж знайдеться. Будете ви з кумом Ласієм волів пасти або бджіл доглядати. Якщо вам їх довірять. А то опу-далами на огородах — горобців лякати.

Пробував Кисачка мовчати — Горпина допікає, а він мов-чить. Але хіба довго мовчатимеш, коли невгамовна дружина знає, чим дошкулити:

— Архипе, агов, Архипе, мо, ти й оглух уже зовсім! То чи ото вже справді доведеться в один кіш усім лізти? А чи ж воно там буде отаке привілля?

— Та замовч ти, стара, не мороч голови. Тут і без твоєї молитви все шкереберть.

Горпина, ображена тими словами, не замовкала вже до вечора.

— Голова у його макітриться? Так чи є в твоїй дурній ма-кітрі ще чому макітритись? Зжив вік за жінчиним розумом, зраював, як у бога за пазухою, то вже думав, що так і весь вік буде? Поголовував трохи і досить — йди волам хвости кру-тити, коли людьми управляти не вмєш.

Пиляла-пиляла та й вигиркала-таки Кисачку з дому — си-дить тепер на острові, рибалить. Зв'язковим у нього Остапко, саме четвертий закінчив, у п'ятий перейшов, хлопчина кмітли-вий. Кисачка все допікав йому головоломними питаннями: «А що важче, Остапе, пуд пір'я чи пуд каміння?» Остапко, як це трапляється часто з дітьми, не задумуючись, відповідав: «Конешне, каміння». Кисачка сміявся до сліз. Згадував — його самого колись у церковноприходській школі на екзаменах спіймав на тому питанні пан урядник.

Тепер Кисачка не кепкував із сина. Накладаючи у торбину рибу, він глухо бубонів:

— Біжи, Остапку, додому, віднеси оцю рибу та скажи своїй дурній матері, хай передасть хліба та солі, сала трохи старого та хай одвезе в неділю поросят на базар, бо гроші будуть по-трібні.

Горпина в свою чергу наказувала синові:

— Не розгуби ж у дорозі харчів, дитинко, та перекажи своєму дурному батькові, хай вилазить з болота, — мов той дідько, від людей сховався! — та везе тих поросят, хай вони йому видохнуть, сам, бо мені ніколи, коноплі он треба сіяти.

Остапко чесно, слово у слово передавав усе сказане, про-пускаючи тільки оті не зовсім ласкаві звернення.

Гаврило Пацьоренко теж не забував свого голови. Не було такого дня, щоб не кричав перевозу в умовленому місці. Ки-сачка перевозив Гаврила з радістю і відразу ж кликав до

свого куреня, бо той ніколи не приходив з порожніми руками. Подовгу сиділи вони над містким, чорним як сажа казанком із юшкою, охоче тягли з щербатих чашок горілку, ввічливо припрошуючи один одного, щедро зичили один другому здоров'я.

Інколи Гаврило підсовував Кисачці на підпис папери — то рахівник колгоспу виписував їх таким почерком, що ніхто в районі, і навіть сам Кисачка, хоч і працював з рахівником вже друге десятиліття, не міг прочитати. Кисачка знав — коли пише рахівник, значить, то треба, і, не вчитуючись, підписував. Потім діставав із-за пазухи загорнену в сіру хустину печатку, довго, з якоюсь особливою насолодою, хукав на неї і ставив на власноручний підпис.

В об'єднання колгоспів Пацьборенко не вірив. Кожного разу, коли Кисачка запитував у нього, що чувати про укрупнення, недбало відповідав:

— А що чувати? Ляпають язиками, та що з того? Хіба мало чого люди гомонять? А воно, диви, погомонять, погомонять та й нажадаються. А воно все по-старому й залишається.

Сьогодні Пацьборенко прибув до Кисачки на побачення з подвійною нормою горілки і тривожними новинами:

— А таки, Архипе Логвиновичу, мабуть, того... Мабуть, зіллють, кажу, колгоспи. На те схоже, Архипе Логвиновичу...

Кисачка помітно зблід, губи йому затрусилась.

— Чув що?

— Учора у «Новому шляху» партійні збори були. Чумаки там, кажуть, довго розпинався, Андрюша Оболонський його підтримав. Ну, а за ним і всі інші. Кажуть, винесли резолюцію: просити дозволити злити водно Будьонного, «Новий шлях» і «Добробут».

— І «Добробут»?

— А то без «Добробуту» вони обійдуться? Хіба ви не розумієте, Архипе Логвиновичу, до чого все це ведеться? Отож саме їм і не дає спокою наш «Добробут». Бо інакше для чого б оті укрупнення затівали?

— Та помовчи ти... — відмахнувся від нього Кисачка.

Пацьборенко був у Кисачки дисциплінованим бригадиром: мовчати то й мовчати. Пив собі горілку, сопів біля казана і час від часу зітхав жалібно і важко.

Довго думав про щось Кисачка. Думав-думав і прийшов до висновку: треба діяти. Але діяти він збирався, не покидаючи свого затишного острова. Посопівши трохи, написав Ласієві листа. «Куме Максиме! — писав Кисачка. — Кидайте все до бісової матері та приходьте до мене на острів, запрошую вас

на біблячу юшку, та помізкуємо, як нам далі жити, бо, видать, скоро наступить кінець світу». Загорнувши папірця, Кисачка передав його Пацьоренкові і повелів:

— Збігай до Ласія, передай одню цидулу, підхопиш в крамниці червоноголових і катай назад.

— Радитись будете?

— Авжеж. Без цього не обійдешся.

Пацьоренко, зітхнувши, подався виконувати наказа.

Для Ласія знову настали важкі дні. Як і тоді, у переддень звітно-виборних зборів, похмурий, він важко ходив по кімнаті, і жалібно стогнали під його ногами свіжовистругані мостини.

Мов грім з ясного неба, звалилось на нього це укрупнення. Він, у противагу Кисачці, повірив у ті розмови відразу. Справді-бо — до того воно йшлося. Розділили ж у свій час надвоє колгосп «Шляхом Жовтня». То хіба так важко тепер об'єднати в один колгосп «Новий шлях» та імені Будьонного, прихопивши ще й «Добробут» до гурту.

Добре розміркувавши, Ласій прийшов до висновку, що це й на краще. Але його бентежило одне питання — хто ж тоді буде головою?

Коли б хто дав Ласієві гарантію в тому, що головою укрупненого колгоспу оберуть саме його, він не те що вагався — навпаки, став би одним з ініціаторів нового діла. Але справа в тому, що, прикидаючи самокритично всі «за» і «проти» власної кандидатури, він все більше переконувався, що не бачити йому головування в укрупненому колгоспі, як своєї потилиці.

Суперечливі думки обсідали голову. Коли подумає та подумає — воно йому і ні до чого, те головування. Наголовувався за своє життя. Тут, у «Будьонному», ніяк не наведеш порядку, а то спробуй розпорядитися тоді усім Високим. Але хто ж тоді буде головою, коли не він? Невже так і доведеться скласти зброю, підняти вгору руки і передати всю справу Яцухненку? Кому завгодно, навіть Кисачці згодний був передати печатку Максим, аби тільки не Яцухненку. Бо й справді — яка перевага в того молодика перед ним, Максимом? Хіба та, що Максимові вуса уже посіклися свиною, а в Назара шойно посіялись? Але ж молодість ще не дає переваги перед досвідом, перед довгорічними заслугами. Назар ще під столом kota пас, коли Максим у селі колгосп організовував, першу колективну скибу прокладав. А тепер що ж виходить — тільки тому, що цей Назар спритніший, уміє і до Леуса своєчасно підкотитись, і в Боровика на виду, — Ласій повинен йти на відпочинок або ставати конюхом у колгоспі?

Відтоді, коли у селі побував секретар ЦК і як рознеслися одна за другою все переконливіші чутки про те, що колгоспи укрупнять, безперервно думав про все це Максим, важко вочораючись у безсонні ночі. Але далі думок не йшов — поки що то були звичайні балачки, а вони не підпирали. Та після вчорашнього рішення партійних зборів колгоспу «Новий шлях» Ласій побачив, що одними роздумами тепер не обійдеся, мусиш діяти.

Вирішити всі його сумніви могла одна людина — Ткачук.

Не дожидаючись світанку, застріг виїзну конячку — ту саму, що, на злість дідові Салівону, прижилась в Ласієвому дворі, — і покликав дружину. Не вагаючись, зайшов у дерев'яний сажик, випустив на двір рябого підсвинка, на подив дружини, схопив його за ногу і, спритно перекинувши на спину, впав йому на м'яке біле черево.

— Мотузка давай, мотузка! — зашипів сердито.

Максимиha вдарила об поли.

— На базар, чи що, повезеш? А самі ж як?

— Не твоє діло. Мотузка давай, чи оглухла?

Максимиha подала мотузку, мовчки допомогла зв'язати підсвинкові ноги, підсобила зсадити його на бричку.

— Ну, кричиш, дурню, на бричці поїдеш мов пан який, — незлобиво бурмотів Максим, суплячись невдоволено. Він не любив, щоб сусіди чули, коли щось верещить у нього на подвір'ї.

Ще рідко хто й проспався у Соболеві, коли Ласієва бричка підкотилась до Ткачукового двору. Ворота відкрила дружина Степана Онуфрійовича. Сам Ткачук ще відпочивав після безсонної засідательської ночі.

— Кабанчика привіз, — якимось винувато повідомив Ласій. — Степан Онуфрійович знають...

На возі кабанчик видався справжнім кабаном. Допмагаючи розв'язати ноги тварині, Ткачукка вдоволено мружилась. Коли ж його зсадили додолу і він, покульгуючи, бо шворка передала ноги, відійшов у куток, вона явно розчарувалась:

— Завжди Стьопа купить чорт зна що — няньчись з поросям.

Кашлянувши у кулак, Ласій розгублено зауважив, що цей кабанець уже зовсім не порося і що няньчитись тут багато не треба, просто не лінуйся — заколи і начиняй ковбасу.

Він спідлоба оглядав Ткачуків двір і дивувався: тут і гора цегли: лісу яруси — і пиляного, і кругляка; купа сірого каміння, сухе жердиння.

Для годиться господиня почала була запрошувати Максима Антоновича до господи, але той, збагнувши, що віддав цю-го рябенького за тьху, мов у пельку неситому кинув, втратив будь-яке бажання заходити у гості. Ткачучка не наполягала, і Ласій не забарився вийхати з двору.

З Ткачуком вони побачились уже після обіду, бо завідувач сільгоспвідділом був усе чимось зайнятий. Зустрів він Максима Антоновича, як завжди, зверхньо-поблажливим виговором:

— А, годувальники наші... Здоров, здоров, Антоновичу, присідай ближче до столу.

Коли б Ткачук не вітав тими словами при зустрічах усіх голів колгоспів, Ласій міг би прийняти це як подяку за рябенького. А так треба було ждати, поки Степан Онуфрійович прямо викаже своє вдовolenня чи невдовolenня подарунком. Але Ткачук за весь час розмови і словом не нагадав про кабанця — мов Максим його й не привозив, а він, Ткачук, нічого про те не знав і не видав.

Швидко розмова переплигнула на те питання, що цікавило Ласія.

— Як же це так, Максиме Антоновичу, виносите рішення, постанови, резолюції приймаєте, а заввідділом про те дізнається останнім. Нехорошо, нехорошо, хлопці, у вас виходить.

Ласій заморгав оторопіло.

— Які такі резолюції? Нічого не знаю, Степане Онуфрійовичу.

— Та як же? У Високому ж народилась ідея про укрупнення?

Максим стримано кашлянув, стивожено позирнув на двері і присунувсь ближче, просто-таки прилип до Ткачукового столу.

— То ото ж і я кажу... Розжуй ти мені, будь ласкав, Степане Онуфрійовичу, по-дружньому: що воно ото за балаканина, що за розмови? Чи воно так собі язиками плещуть, чи насправді?

Ткачук задоволено посміхнувся, звівся із стільця, заходив по кабінету.

— Чого ж плещуть? Справа то, Максиме, реальна, можна сказати, злободенна. Не встигнемо ми з тобою опам'ятатись, як замість сорока двох — п'ять колгоспів у районі залишиться. А що ти думаєш? Кому-кому, а мені — лахва. Сам подумай — чим краще керувати: сорокома чи п'ятьма? Тож-то!

Максим розгублено кліпав очима, а самого коти шкребли за серце. Ось, значить, воно що! Гавкнув, значить, рябенький, як сірко на базарі гавкнув. І вчило ж його, Максима, життя не раз: не лізь у воду, не спитавшись броду, так кажи ж...

Ткачук роздумував уголос:

— Тут, товаришочки, я вже використаю нагоду. Коли укрупняти, то укрупняти. Бо мені знайомі ці речі — сьогодні колгосп з колгоспом, а через рік знову колгосп з колгоспом. Одні турботи, одна ломка. А по-моєму так — об'єднувати то об'єднувати. Революція так революція, Максиме. Був сьогодні куш колгоспів, а завтра хай буде один колгосп. Га? Чи не правду я говорю, Максиме? -

— Та воно-то так... мороки менше... — шкріб досадно Ласій потилицю, а сам роздумував: як же воно тоді буде, коли на весь район залишиться всього п'ять колгоспів? І в'їдлива думка несподівано освітила голову.

— То тоді воно, Степане Онуфрійовичу, і до ліквідації відділу недалеко. Вигоди ж ніякої на п'ять колгоспів стільки начальства утримувати.

Ткачук з подивом зиркнув на Ласія. Значив той погляд: дивись — мужик ворона, і їй собі щось петрає.

— Ну, Максиме Антоновичу, ти мені пробач, але це неможливо. Незалежно від того, хто сидітиме в отому кріслі, — я чи... — Тут Ткачук ехидно скосив око на Ласія, — чи, може, й ти, Максиме Антоновичу, але крісло це стоїть на місці твердо і поставлене навіки. Без керівництва, друже, жити неможливо. Отож хай навіть залишиться на весь район один колгосп, а начальство над ним буде.

Важко задумався Ласій над власною долею. Хоч круть-верть, хоч верть-круть, а закінчився, виходить, його золотий вік.

Ткачук безпомилково зрозумів настрої Ласія.

— Так що швидко, Максиме, у Високому не буде ні «Нового шляху», ні «Добробуту», а може, й Будьонного. Може, якусь іншу назву вигадає Чумак вашому укрупненому... А ось хто ж той укрупнений до комунізму поведе, хлопці?

Максим обливався потом, пильно розглядав підлогу в кабінеті. Мовчав. Хай тим часом подумає Ткачук над питанням, яке він так визивно поставив.

Ткачук добре знав, чого хоче Ласій, ждав тільки, щоб старий попросився у нього принизливо, а тоді вже він йому, як милостиню, кине тепле слово. Нехай не думає цей Ласій, що даремно привіз того паршивого рябого підсвинка.

Нарешті Ласій озвався глухо:

— Та вважай, що знайдеться кому... Вискочок тепер багато, горлянки мають дужі. А нашому брату вже, мабуть, і на відпочинок...

Скільки в тих словах було гіркоти, скільки нарікання і старечого болю! Ткачук аж розсміявся на ті слова з перебільшеним оптимізмом, ударив Ласія рукою в плече:

— Рано панахиду по собі справляєш, старина. Ого! Ми ще повоюємо, ми ще власними персонами в комунізм, Максиме, уступимо.

І вже тихше, натяком:

— Є така думка наверху, що тобі, брат, доведеться перти цього плуга.

В Максима відлягло від серця, очі прояснілися, забігали по кімнаті.

— Та хто його зна... Ще як народ... Народ тепер розсобачився — кого крикне, не знаєш.

— Народ крикне того, кого накажемо! — з притиском відповів Ткачук ще й пристукнув долонею до столу. Так він робив завжди, коли приймав якийсь важливе і безапеляційне рішення.

— Хіба що так, — згодився Ласій і з полегшенням на душі почав прощатись.

Мугикаючи під носа пісеньку, заїхав Ласій на власне подвір'я. На мить йому був привидівся рябий кабанчик, але Максим рішуче відмахнувся від того видіння рукою — немарно, мовляв, жив на світі рябенький.

Кисаччину записку читав недбало, зверхньо допитувався у Пацьоренка:

— Що там Архип вигадав?

А сам зважував, потрібна йому та зустріч чи не потрібна? І раптом одна думка йому освітила голову — таж ясно, що потрібна! І не тільки з Кисачкою, а й з Назаром. Він не повинен бути таким собі простаком, він мусить бути гнучким і розумним.

— Передаси кумові — завтра! Обов'язково буду завтра, бо сьогодні намотався за день, як сірко на прив'язі, кості старечі щось ломить і в попереку струже. Аякже, привіт передавай кумові і скажи — буду, що за розмови!

Ще сонце не сходило, а Кисачка вже був у човні. Зі сходу подихав холодний вітрець, по воді гнало густі олов'яні хвилячки. Осока та рогіз за ніч помітно підтяглися вгору, листя на деревах ще більш налилося зеленню, і пташки галасували сміливіше, ніж у попередні ранки.

Ліниво помахаючи веслом, Архип Логвинович вплив на середину озера, перехилився через борт човна, схопив у руки мокрий рогозяний жмак. Потяг угору. Він ішов легко, і рибальське серце огорнулось досадою — порожньо... Завертілась у прозорій воді одубіла пліточка — так ніяка щука на неї і не позаздрила. Повільно об'їжджаючи озеро, Кисачка витягував за жмаком жмак, всі вони були порожні.

— Рушив, значить, — бурмотів собі під носа Кисачка, нарікаючи на ні в чому не повинний місяць, який рушив з повного і тим пошкодив рибальському щастю.

Та Архип Логвинович нарікав даремно. Тільки-но схопив до рук та смикнув ще один жмак, як відразу почув — ще не померла рибальська теща! Човен відразу ж хитнувся з боку на бік, а в руку щось стукнуло, і тільки рибалка по тому може визначити, що потрапило на його гачок. Кисачка мимоволі прикусив нижню губу, таємниче оглянувся, заморгав очима.

— Умгу! — мугикнув вдоволено та почав обережно намотувати на руку товсту шворку.

Шворка йшла туго, неохоче, здавалось, вона зачепилась там у глибині за кореневище або за саме дно озера, і тепер Кисачка міг, чого доброго, усе те, що віками ховалось під озерною синявою, витягти на білий світ. Але такий досвідчений рибалка, як Архип Логвинович, знав, чим воно пахне, оте, що сидить на кінці вудки. Тут аби тільки вистачило сили та хисту викинути у човна — буде кумові Максиму добрий гостинець: Тримаючи однією рукою шворку, Кисачка тим часом другою майстерно погрібався дубовим весельцем, і човник, ніби граючись, непомітно наближався до берега. Коли ж те, що сиділо надійно на гачку, починало вперто тягти донизу, він охоче попускав йому шворку — на, мовляв, жери та вдався.

Тільки тоді, коли човник прилип боком до молоді осоки, а зверху його ще й прикрив куц густого чернолозу, Архип Логвинович з силою застромив весло у мул, щоб човен надійніше стояв біля берега, і обіруч узявся за шворку. Вона йшла туго, рибина, видно, не хотіла покидати своїх угідь, опиралась, мов норовиста коняка рвалась на припоні. Але Кисачка не попускав тепер шворки ні на жоден сантиметр і весь час пильно дивився у воду, туди, де мала показатись здобич. Він хотів спочатку побачити, що воно там причепилося, а тоді вже й рішати, яким чином його тягти до берега. Час ішов непомітно, вже зовсім задніло, заграли сонячні мечі за лісом, небо стало вищим, а рибалка укоськував ту рибину. І вона нарешті

показалася з води. Було воно, те страховисько, чорне, з двома довгими, як пацючачі хвости, вусами і білим черевом. У Кисачки загорілися очі.

— Ага! — кркнув він і примостився зручніше на коліна.

Хтозна, скільки часу ніби грався Кисачка з величезним сомом, то підтягаючи його до човна, то повільно відпускаючи його вглибину. Нарешті рибина стомилася чи, може, відчула свою приреченість і здалась. Велетенська голова сома довірливо притулилась лобом до човна і захиталась на хвилях. Довгі чорні вуса смішно посмикувались, вигинались у воді. Обережно висунувши за борт човна руку, Архип Логвинович спритно підвів під хвоста сомові підсачку і одним ривком вкинув здобич у човен. Величезний сомище якусь хвилину лежав на дні тихо, немов загіпнотизований, та враз, опам'ятавшись, закрутився, застрибав, зіпнув погрозово широченним зубатим ротом.

— Стрибай, стрибай, голубе, на сковороді швидко пострибаєш,— обіцяв задоволений нечастим рибальським щастям Кисачка, прикидаючи собі, що в рибині буде не менше п'ятнадцяти, а то і всі двадцять кілограмів.

Коли Архип Логвинович рибалив, то забував про все. І про те, що він голова колгоспу, і про наступне укрупнення, і навіть про те, що він Архип Кисачка. Тихо снував човником з озера в озеро, то підіймав мокрі жмаки, от оглядав ятери, то закидав у воду густі сіті. І дихав глибоко, на повні груди, ніби впивався густим запахом риби, ледве відчутним ароматом молодих трав і недавно ожилого луку, прислухався до стриманого писку пташок у кущах і відчував себе так, як тільки б могла відчувати людина, коли б їй було присуджено долею здоров'я і абсолютне безсмертя.

Архип Логвинович на здоров'я ніколи не скаржився і про смерть не думав. Як викрутитись із того становища, у яке міг потрапити через укрупнення, він теж прийняв тверде рішення і більше цим не турбувався. Коли Архип Кисачка вирішив, що буде так, то інакше бути не повинно.

В той час, коли Кисачиха надіялась на свого зятя Назара, який був, на її думку, найпершим і єдином можливим кандидатом на голову укрупненого колгоспу, бо міг влаштувати тестя на найвигіднішу роботу, Кисачка вирішив, що Назарові не бувати в головах. І не тому, що були більш достойні за Яцухненка кандидати. Зовсім ні. Справа в тому, що зять-голова аж ніяк не влаштовував тестя. Кисачка твердо собі постановив, що після укрупнення він зостанеться бригадиром на хуторі, бо ж бригади навіть в укрупненому колгоспі будуть. Отож,

хоч-не-хоч, а «Добробут» все ж буде бригадою. А він, Кисачка, бригадиром. Хоч то справа й заморочлива, відповідальна, але він триматиме під рукою помічником Гаврила Пацьборенка, і справи йтимуть по-старому.

Бригадиром у колгоспі він міг бути тільки при Ласієві. Яцухненко, той хоч і зять, а такий чортяка — не захоче родича поставити на таку посаду. Отож Кисачка і постановив: головою буде Ласій, кум Максима. А він, Кисачка, зробить усе, щоб кум Максим зібрав при виборах більшість голосів. Тепер думати було ні про що, він ловив собі рибку в озері і терпляче ждав появи Ласія.

Тільки тоді, коли в Кисаччиному човні кишіло рибою, а сонце показувало на близький сніданок, за Соболянкою почувся знайомий голос:

— Гей-гей! Куме Архипе! А чи є ви тут?

Кисачка не забарився відгукнутись.

— Аго-ов! Тут, куме Максиме.

І він мершій запрацював веслами, погнав свого човника на той голос.

Нападе ж ото, буває, таке на людину. Втік сон від очей та й тільки. Щоб сказати хвилювався — так і не хвилювався, адже ж не було чого хвилюватись. Справа його, можна думати, була вирішена. Ще не бувало такого, щоб слова у Ткачука розійшлися з ділом. Ткачук, як говориться, коли сказав, то мов зв'язав. Можна було спати спокійно, а воно не спалось. Може, то вже й справді зрадлива старість почала непомітно підкрадатись до Ласія? Так ніби ж нічого, почував себе ще нівроку, люди по курортах та санаторіях вже шукали заради, а він не визнавав тої химери. Їздь уже по великих теплах, та гарячих водах, шукай бабі кадило, коли бабу сказило.

Максиму Ласію не спалось, бо думалось. Прикидав собі в голові, а що ж воно вийде з того укрупнення? Це вже як пить дати, доведеться думати про електростанцію. Скажуть — укрупнені тепер, міцні, копійка в банку вертиться, будуйте, хлопці. А воно була б та радість будувати. Одне діло — якби держава взялася, тоді б і матеріали, й інженери, й кошти, одним словом — все; тобі будують, а ти тільки контролюєш, погукуєш, вимагаєш, скаржишся, кому треба і коли треба, якщо помітиш у роботі якісь неполадки або відставання. А сам спробуй будувати — тут, брат, на тебе самого можуть такого написати, що мов тенетами обив'ють, не виплутаєшся...

Потім сівозміни. Доведеться ж по-новому всі поля планувати та перекроювати, тут, брат, без путнього агронома не

обійдеся. МТС, безумовно, допоможе. Ляшенко виабсурдить, коли натиснути, та Андрія Оболонського треба буде з села не випустити. Розумний чоловік, спокійний і, здається, його, Ласія, поважає, бо покійник Петро заповідав синові Максима шанувати. От і закінчить чоловік науку, отримає диплома, можна буде й колгоспним агрономом призначити — все-таки буде свій агроном, колгоспний, платити не доведеться, на труднях хай крутяться...

Після довгих розмірковувань Ласій прийшов до висновку, що морока звалюється йому на голову з тим укрупненням не-маленька. Тут без твердої політики та хитрощів — справи не поведеш. Особливо тривожили Максима Антоновича люди, його майбутні помічники. З такими кадрами, як оце зараз у його колгоспі, — швидко провалилися. Отож Максим всю ніч укомплектовував свої майбутні штати. На кожне місце підбирав людину. Назара Яцухненка вирішив будь-що у заступники провести. Буде настоювати на тому особисто, хай узнає Назар, що Максим його шанує і цінує. А коли побачить цю увагу — вірно слугуватиме голові. А хлопець він розумний, енергійний, діловий, на такого покластися можна — чого сам не допнеш, — такий заступник і підкаже, і зробить. Завгоспом — теперішнього новошляхівського завгоспа, а будьоннівському — дулю.

Розсудивши так, Максим Антонович вдоволено посміхається і солодко шкребе п'ятірнею широкі волохаті груди. «Ось так, любий Антоне, — дулю. Був ти завгоспом, а станеш сторожем при конторі. Я тобі, телепню, нагадаю пробний виїзд».

«Призначив» Ласій і бригадирів, і завідувачів фермами, знайшов місце кожному і тільки тоді згадав про Кисачку. «Отож ще цей Архип — мов більмо на оці, — подумав. — Таке ж одоробло, що ні в тин ні в ворота, а кум же, і знову ж тесь Яцухненків, треба і для нього якусь посаду вигадувати».

Довго мізкував Максим, але так нічого й не вигадав. Понадіявся, може, сам кум Архип проговориться у розмові, натякне, бо здогадувався, що й кличе з того приводу.

Ласій знав, що Кисачка викликає його не тільки задля цього. Якимсь шостим чуттям збагнув, що в особі кума Архипа матиме надійного спільника. Саме через нього надіявся умовити Яцухненка добровільно відмовитись від головування.

З добрим настроєм наближався ранком Максим Антонович до Кисаччиного острова. Тихий сонячний ранок, чудодійні пахощі лугових трав та кущів, жаб'яче кумкання, пташиний

щебет вплинули на нього так благотворно, що будьоннівський голова враз відчув себе молодим і бадьорим, зовсім забувся про те, що ніс за плечима п'ять десятків з гаком.

Наспівуючи під носа давно забуту парубоцьку пісню, він ішов лугом, приглядався до повноводних озер, на яких безпечно жирувала дичина, принохувався до солодких випарів болотяних гниловищ і згадував дитинство, юність свою, той час, коли безтурботним хлопчиком-шибайгоголовою випасав ось тут, по цих широких луках, чужих корів та волів, заробляючи важкі пуди на довгу холодну зиму. Приємно було тепер відчувати, що ті часи минули без вороття, що він тепер хоч і не парубійко, хоч уже й старість вигинала йому прямі плечі, але він повноправний господар і ось цих зелених луків, і срібних озер, і всієї височанської землі, що розкинулась на всі чотири боки ген-ген аж до виднокруга.

Перевіз не забарився. На хисткому човнику із-за кушів вплив сяючий Кисачка і за якусь хвилину пристав до похилого берега, біля самих ніг Ласія.

— Куме Архипе! Та ти ж просто омолодився тут на лузі. Парубок та й годі! — загукав Ласій, вітаючись з Кисачкою.

Архип Логвинович вдоволено почмихував під вуса.

— Оце-то так! — ахнув Максим Антонович, побачивши широку сом'ячу спину. — Оце сомило! Де ти його? Як ти його? Та ні, це неможливо... щоб у нашій Соболянці отаки соми водилися?

Кисачка просяяв від задоволення — похвалу своєму рибальському щастю він цінував над усе. А Ласій, оглядаючи риби-ну, подумав: «Доведеться створити в колгоспі рибальську бригаду. Чом із кума не бригадир по рибному ділу?»

Човник важко осів, якось нерівно, ніби стрибками, плив до другого берега, а Ласій дивився на рибу, задумливо перебирав пальцями слизьких лінів, задубілих красноперів.

— Та й везе ж вам, Архипе, у рибному ділі, прямо-таки рибалка з вас хоч куди!

— В чому-небудь та повинно ж людині шанцювати, — зітхнув Кисачка, і Ласій ще раз утвердився в думці, що його покликано сюди не даремно.

І вже зовсім зачудувався Максим Антонович, коли побачив у кушах затишний рибальський курінь, а перед куренем цілу кухню.

— Та ви тут, Архипе, мов на дачі влаштувалися...

— Еге, куди там к бісу та дача. Тут курорт, куме Максиме, коли хто в такому смак розуміє.

Примостивши гостя на м'якій в'язанці жовтого торішнього комишу та лепешиння, Кисачка заходився біля риби.

— Отже ж не сподівався, що з'явишся, Максиме, так рано, не встиг юшечки змайструвати.

Взявся вже був за сома, та враз схаменувся:

— А може, куме, додому візьмеш? Хай кума погріє лоба?

Максим вагався. Незручно було якось не відмовитись, та разом з тим і хотілося принести дружині гостинця.

— Як знаєш, Архипе, як знаєш...

Кисачка відкинув убік сома, взявся за карасів.

— А другого ножа немає?

— А чого ж! Все у нас є, куме Максиме.

Сидячи один проти одного, вони старанно шкребуть і патрають золотисту рибу, перекидаються про те, про се словом.

Із-за долини долетіло:

— Т-а-ату! Перевезіть!

— О, вже мій студент з'явився,— порадив Кисачка і, витерши об траву слизькі руки, пішов до човна.

Остапко привіз сіль, сірники, шмат старого, жовтого, як масло, сала.

— Казала мати, що борошно вийшло, до млина треба.

— Скажеш своїй дурній матері, що вона й без мене знає, де той млин. Не велика пані — намеле, коли треба.

— Добре.

Коли батько й син наблизилась до куреня, Ласій для гідності поцікавився, чи закінчив уже науку Остапко та з якими оцінками перейшов до наступного класу. Коли гість розпитав про все у Остапка, Кисачка наказав синові:

— Ану, марш за дровами. Юшку варитимемо.

Остапко ніби тільки того й ждав, щоб податися до кушів.

А куми нарешті повели розмову, яка обох цікавила.

— То що ж там нового, куме? Що в білому світі чувати?

Ласій, втупившись у рибину, порадив:

— А ти б, Архипе, радіо провів сюди, на свій острів, та й той...

Кисачка відмахнувся від тієї поради:

— Тут, вважай, я і втік від усіх отих новин на це безлюддя, а ти мені — радіо. О-хо-хо! Тяжко, куме, стає жити нашому братові на світі, ох, тяжко.

Ласій сміхотливо блиснув на Кисачку оком:

— Чому ж то, куме? А по-моєму, саме якраз і життя починається. Ось укрупнимо колгоспи, оберемо тебе головою...

Кисачка замахав руками:

— Ну, заговорив... Це вже кому-кому, а тобі... доведеться, куме, як собі хочеш, а доведеться.

В Ласія, хоч і знав, що Кисачка просто відповідав йому люб'язністю на люб'язність, млосьно затріпалось серце.

— Що там про нас говорити. Твоєму зятюкові випадає те щастя, он кому, куме.

Кисачка сердито кинув убік рибину.

— І не подумай, Максиме. Не бути Назарові головою, та й уся моя казка. Молодий ще, зелений, недостойний такої шани.

Ласій якусь хвилину крайком ока вивчаюче спостерігав кума. Знав — Кисачка лукавити не вміє. Що за душею, те й на язиці. Але все ж вирішив бути насторожі, власних карт ні за яку ціну не розкривати.

— А воно було б, той... непогано й Назара Івановича сюди... — запропонував якимсь нерішуче.

Кисачка відразу ж збагнув, що в тому була життєва потреба.

— То в чому ж справа?

— Одним словом, я так думаю, куме, що це укрупнення нас трьох у першу чергу стосується. Хай там як хочуть зверху вирішують, а нам не завадить теж порадитись, подумати.

— І я такої думки, куме. То, кажеш, покликати Назара?

— А чому ж? Он і юшка готується, і така, одним словом, природа навколо.

Кисачка випрямився на повний зріст.

— Остапко!

— Ого-го!

— Ходи сюди, хлопче!

Остапко не забарився. Він притяг до куреня оберемок сухих гілок та лозових пнів.

— Остапку! Бери човна, шквар за Соболянку і бігом до Парасі. Скажи Назарові, хай негайно біжить сюди. Скажеш, тато з кумом Максимом ждуть. Зрозумів?

— Угу!

— Та разом і повертайтесь.

— Добре!

— Та біжком мені, біжком.

Остапко підбігцем подався до човна. Кисачка зупинив його:

— Ану, вернись на хвилинку.

Десь викопавши шкарубку, пропахлу рибою торбу, він поспішно накидав туди риби, зав'язав акуратно шворкою.

— Парасі гостинця передаси.

Не встигла Парася й тарілок із столу прибрати, як у хату завітав гість.

— Скупа в тебе теща, Андрію,— озвався весело до Оболонського Назар,— на сніданок спізвився.

— А що мені теща, коли он дружина приїжджає,— в тон йому відповів Оболонський.

— Та що ти кажеш? — взявся за голову Назар і роблено перелякався.— А в мене ж ще лікарня не готова.

Парася, як і годиться уважній господині, поспішно витерла рушником і без того чистого стільця.

— Сідайте, Андрію Петровичу, в нашій хаті.

Оболонський присів біля столу, жартома допікав Назарові:

— Доведеться тобі червоніти, Назаре, перед Наталкою. Наобіцяв: «Я тобі й лікарню, я тобі й амбулаторію». Казав пан, кожух дам. А що я, бідний, робитиму, коли дружина побачить, що ні лікарні, ні амбулаторії, та й поверне голоблі до Ростава?

Назар винувато чухав потилицю.

— Немає виправдання, що немає, то немає. Хіба тільки і врятує мене, Андрію, укрупнення.

Парася, розпитавшись, чи не голодний, бува, гість, подалася по своїх господарських справах. Вони лишилися наодинці.

— Власне, я й зайшов до тебе по цьому питанню,— притишив голос Андрій.

— Є щось нове? — насторожився Яцухненко.

— Був учора в райкомі. З Боровиком говорили. Отже, питання вирішено — об'єднуємось.

Яцухненко закрокував по хаті. Він був схвильований. Знав, що інакше воно і не могло бути, але тепер, коли це трапилось, чомусь в жар кинуло. Він не боявся за свою посаду. Навпаки, він вже обдумав на дозвіллі, що не йому бути головою в укрупненому колгоспі. Це ж подумати тільки — укрупнення. Хіба ж тільки задля того зливають три колгоспи в один, щоб менше було адміністраторів та різного колгоспного начальства на колгоспні трудовні? І не лише для того це робиться, щоб Леусовим тракторам було зручніше в полі розвертатись. Чумак йому розповідав, які надії на укрупнення покладав секретар ЦК. То правда, по-інакшому треба господарства розвивати треба, врожайність підвищувати, прибутки множити. Розбудовувати колгоспне господарство, і само село перебудовувати треба. Тож чи вистачить у нього, Яцухненка, досвіду і кебети, щоб забезпечити належне керівництво таким господарством? Для великої справи і розуму треба великого, знань, сміливості. А де воно

все те у нього? Закінчив ото дев'ять класів до війни — та й уся його наука. Навіть десятого дотягнути часу не знайшлося. Ні, ні, не йому, недоученому, керувати таким господарством, отакі справи вирішувати. Йому вчитися треба, і він буде вчитися. Хоч ще й не знав до пугтя, як це воно в нього вийде, але вірив — буде вчитися. Він вже збирався проситись в райкомі, щоб звільнили від головування, а тут така нагода.

— Коли ж? Як? Хто проводитиме? — засипав він питаннями Оболонського.

— Чумакові доповідь доручено. Сам Боровик приїде. Без Ткачука, ясне діло, вода не відсвятиться.

Назар був вдоволений.

— Ну, ці хлопці проведуть...

— Але й нам треба готуватись. Виступати доведеться. І не тільки самим — людей треба готувати, роз'яснювати. Боюся я, що знайдуться такі, що й проти підуть...

Оболонський замовк. Йому незручно було сказати про того, хто, на його думку, міг виступити проти укрупнення першим. Назар навіть не запідозрював, про кого думав Андрій.

— Можуть знайтись. От хоч би й мій любий тестонько...

Оболонський посміхнувся самими очима.

— Почув Архип Логвинович про укрупнення, і мов гедзь його укусив — кинув домівку, виїхав на луг, розкидав по всіх озерах сіті і очей додому не показує.

— Та що ти кажеш?

— Отож і кажу. Можеш собі уявити, що він там думає і що надумає. Ти що гадаєш? Укрупнення справа добровільна?

— Добровільна.

— А коли добробутівці гукнуть: «Не хочемо!»

Оболонський не всидів на стільці. Назарова тривога передалася і йому. Він як секретар парторганізації пообіцяв Боровикові, що все обійдеться добре, а виходить — поспішив з своєю обіцянкою.

— Послухай, Назаре, — зупинився перед Яцухненком Оболонський, — тобі слід відверто поговорити з Кисачкою...

— Але що дасть та розмова? Ти ж його знаєш.

Вони приймовкли, думали. До хати зайшла схвильована Парася. Вона урочисто несла поперед себе мокру рибальську торбину. За нею несміливо вступив до хати Остапко. Він ще й досі побоювався Назара, поглядав на нього невдоволено: не подобалось хлопчині, що так нагло забрано з Кисаччиного двору Парасю. Де ж таки — була-була в Остапко старша сестра, а цей лихий Назар раптом завів її у чужу хату.

— Ой Назаре! — сіяла Парася.— Гляди, якої татко риби передав!

Назар з Оболонським багатозначно переглянулись.

— Драстуйте! — привітався несміливо Остапко.

— Здоров, здоров, Остапе! — підвівся йому назустріч Назар, ще й руку подав, мов дорослому.— То тебе привітати можна? — Остапко зиркнув на зятя запитливо.— Ну, як же: у п'ятий перейшов?

Остапко задоволено сьорбнув носом:

— Перейшов.

Парася тим часом висипала з торбини у дерев'яні ночви рибу. Слизькі лини відзолочували жирними боками, червоно поблискували плавцями краснопери, роззявляли ненаситні широкі роти колючі окуні.

— Ось, глянь же, Назаре! Диви, якої татко наловили.

Назар з Оболонським, шануючи Парасині почуття, навперебій почали розхвалювати ту рибу.

— Я вам зараз насмажу,— пообіцяла щаслива Парася.

І тоді озвався від порога Остапко:

— А батько казали, щоб ви до них ішли.

Всі троє переглянулись. Ті слова могли стосуватись і одного Назара, і Назара з Оболонським, і всіх трьох.

— Хто щоб ішов? — перепитала Парася.

— А он вони,— зиркнувши спідлоба на Назара, пояснив Остапко.

— Назар щоб ішов?

— Авжеж.

Остапко й до цього часу не знав, як йому звертатись до сестриноного чоловіка: Назаром звати було незручно, та й взагалі він не те що якось називати, а й знати його не хотів. Отож завжди хрестив його коротким «він».

— Куди ж мені йти?

— А я проведу. Бо це не додому. Там і дядько Ласій уже...

— І Ласій там?

— Еге ж. А батько ще й сома отакенного впіймали.

Назар взявся за кашкета. Зиркнув на Оболонського.

— Може, підемо, Андрію?

— Хто ходить не кликаній, той повертається не частований.

В мене ще справ чимало...

Вони рушили до порога.

— Зачекали б півгодинки, я насмажила б...— розчаровано тягла Парася.

— Там уже досі юшка докипає,— заявив Остапко і докірливо зиркнув на сестру: от ще, мовляв, недогадлива, ніби на вмісне заважає йому завдання виконувати.

На жовтій луб'яній дощці парували варені лини та окуні, приперченою юшкою та лавровим листом пахло на весь дуг. Кисачка ніби творив молитву, стоячи коліньми на віхті сіна, побожно краяв хліб, а Ласій зніяковіло поглядав на відро, з якого виглядали червоні голівки. Голова колгоспу імені Будьонного любив випити, але, як вогно, боявся поговору.

Коли все було готове до трапези, Кисачка, примруживши око, зиркнув на сонце і невдоволено пробубонів:

— І де вони, бісові діти, час би вже й надійти.

Але його турбота була марною. За куцями стукнуло весло, почувся Назарів голос, а за хвилину він і сам з'явився на острові.

— От воно куди забралось начальство! — загукав Яцухненко, подаючи обом головам по черзі руку.— Хоч село перверни, не знайдеш.

Кисачка вдоволено захихикав.

— Не все ж, Назаре Івановичу, богу та богу, треба ж колить і собі.

Ласій теж підтримав жарт:

— Та такий час тільки й пересидіти де-небудь на острові.

Побачивши випивку і закуску, Яцухненко, на вдоволення тестеві, причмокнув язиком:

— Оце так юшка! Недаремно вона мені ще під Високим запахла. Ловиться, Архипе Логвиновичу?

Кисачка, ховаючи радісну посмішку, заметушився, побіг за курінь, виніс поперед себе сома.

— А такого ти ловив коли-небудь, хлопче?

Яцухненко щиро здивувався — йому, дійсно, не те що ловити, навіть бачити в своєму житті не доводилось такого дива.

— Отож-о! А ви думаєте, що ми вже старі, віджилі, ні до чого не здатні.

Помітивши голодний вираз і докір у очах Ласія, Кисачка поспішно сховав сома та заклопотався біля гостей.

— Ну, то воно й правда, що солов'я байками не годують. Сідайте, хлопці, до юшки та й то ж... і по маленькій, я думаю, не завадить. Воно ж і на повітрі, та й від людських очей далеко, а ми ж і справді, той... не монахи.

Височанські голови урочисто піднесли чарки: Ласій — вищерблену склянку, Назар — фарфорову чашечку із синьою волошкою на боці, а Кисачка, як господар, вдовольнився звичайним косарським дерев'яним коряком, від якого вже більше тхнуло горілкою, ніж пахло товченим салом.

— Ну, то за що ж вип'ємо, куме Максиме? — Кисачка кинув запитливий погляд на Ласія.

Ласій не завагався із словом:

— А вип'ємо, скажу, за те, що ми з вами, хлопці хоч, може, інколи й сварилися, може, коли і під'їв хто кого словом, але все ж чесно і дружно попрацювали на своїх, я вам скажу, хлопці, хай хто що не думає, але нелегких постах, і дай боже одного, хлопці, щоб і при новому порядку, при одному колгоспі було не гірше, ніж при трьох, а ми з вами щоб були живі, здорові і розуміли друг друга.

Ласій аж почервонів з натуги, аж очі в нього звологли. А Кисачка і зовсім розкис — як-не-як, а він теж проголошував не мало не багато, до війни сім та після війни сім — ого, аж чотирнадцять років! Було тут чого покотитись зрадливій сльозі. І Кисачка гукнув на весь луг:

— А потрудитесь, трясця його матері! Хай наші діти хоч так потрудяться. Спасибі вам, куме, за добре і правдиве слово. Будьте здорові, Максиме, будь здоров і ти, Назаре.

Назар мовчки перекинув синьобоку чашку. Йому спочатку було смішно від Ласієвого розчулення, а потім і його взяли ті слова за серце. Справді-бо, кому-кому, а саме їм, трьом височанським мушкетерам, довелося і посперечатись між собою, і потрудитись для громади.

Добра рибальська юшка в лузі та після чарки сама йде людині до рота. Отож навіть Назар, хоч ще й не проголодався після домашнього сніданку, з охотою поснідав ще й у тестя. І вже тільки тоді, коли висьорбали всю юшку, залишили одні голови та кістки від варених окунів і линків, коли Кисачка щедро вивалив на скатертину печених язів та лящиків, зав'язалась розмова, задля якої, власне, й зібрались троє голів.

— Так що, значить, об'єднуємось, Назаре? — якось не то докірливо, не то урочисто запитав Кисачка у зятя.

— На неділю збори призначено.

— На неділю?

У Кисаччиному питанні — переляк і тривога. Назар вирішив відразу ж в'яснити позицію тестя.

— Укрупняємось, а хтозна, що воно дасть, те укрупнення.

Архип Логвинович з подивом видивився на зятя, а Ласій відразу ж захопив ініціативу у свої руки.

— Не говори так, Івановичу, молодий ти ще про це судити. Коли, значить, партія каже, що треба об'єднуватись та укрупнюватись, то тут розмов різних та сумнівів не повинно бути. Чи так я кажу, куме Архипе?

Кисачка з тривогою поглядав то на кума, то на зятя, — завагався він після Назарового питання — може, й справді, той?..

— Максиме Антоновичу! — винувато озвався Назар. — Тут двох думок не може бути: безумовно, треба об'єднуватись. Але я за Архипа Логвиновича турбуюсь... знаю, що нелегко це їм...

Кисачка не помітив іронії в словах зятя.

— А що Архип Логвинович! Архип Логвинович хоч і безпартійний більшовик, а проти лінії партії не йшов і не піде. Укрупняться то, значить, укрупняться. Але ж і про себе подумати треба.

— А що ж тут думати... — задумливо протяг Назар.

— Як що думати? Це ж, той... не жарти — три колгоспи в один. А головувати хто буде? Чи не ти, бува, приймеш на себе цю планиду?

Назар знизав плечима.

— Чому я? Не по мені воно. Знайдуться люди досвідченіші, вченіші.

Ласій якось недовірливо, з-під важких брів глипнув на Яцухненка.

— Ти справді? Чи тільки комизишся?

— Та що ви, Максиме Логвиновичу! Та ні за що в світі! Та який же з мене голова?

Кисачці образливо стало за зятя. І він зауважив:

— Ну, вважай, Назаре, з тебе голова міг би бути, але справді, той... хребет ще в тебе кволий, сильонки мало — недалеко й до того... підірватись можна.

Ласій не піднімав очей, бо боявся виявити свої почуття. Таки до біса йому поталанило! Думав, що доведеться потягатися з Яцухненком, а він — молодий-молодий, а з кемсою — зміркував, виходить, хто з них на повір замашніший, побоявся ставати на терези, добровільно відступає. Щоб ще міцніше закріпитися на позиціях, Ласій стримано сказав:

— І я теж, того... не прийму головування. Так що так і домовимось — відмовляйтесь усім трьом. Послужили народові і досить. Шабаш! Хай ще хтось зазнає тої ласки...

Питання про те, хто буде головою колгоспу, Назара не цікавило. Знав, що голова завжди знайдеться. В нього вже була її готова пропозиція, але він її викладе тільки зборам. А за-

раз — головне укрупнитись. І те, що Ласій і Кисачка охоче підтримували це діло, порадувало Назара.

Пославшись на тисячі справ і особливо на те, що його жде Парася, Назар швидко розпрощався і подався до села. А куми zostались біля куреня. Вони були вдоволені розмовою і дружнo взялись за чарки.

Чарка за чаркою, слово за словом. Захопилися спогадами. А згадати кумам було про що — і парубкували разом, і одружились мало не в одну неділю, і кумували, і випивали, і шанували один одного.

— Ех, куме, куме, де наша молодість? — п'яно обіймав Кисачка Ласія. — Коли воно, те життя, встигло промелькнути?

Ласій блукав почервонілими очима у безхмарному небі, жалібно копив губи.

— Ех, куме Архипе, спливали наші года, як весняна вода...

— А пам'ятаєш, куме, як у тебе на весіллі гуляли?

— А пам'ятаєш, як твою Парасю хрестили? Га? А вже заміжжю.

— А не забув, яких пісень на вулиці співали?

— Ох, співали...

І куми, не змовляючись, загули п'яними, неслухняними голосами. Гули-гули, а слова не йшли на думку. Та все ж Ласій пригадав десь, мов уві сні, чути:

Всякому городу нрав і права,
Всяка імієть свій ум голова...

Кисачці дуже сподобалась та пісня:

— А так, куме Максиме! Йй-бо ж, правда! Всяка імієть свій ум голова! А ти в нас, куме, найрозумніша голова! Отож бути тобі одному над усіма нами головою. Веди, куме, веди і керуй. Та й нас, дурних, не забувай.

— Не забуду. От побий мене холера — не забуду, — широко клявся Ласій. — Чим хочеш, що хочеш...

— Бригадиром, куме...

— Можна й бригадиром... Можна — по рибі, а можна й — просто...

— Просто, куме.

Десь уже перед заходом сонця, пом'ятий, важкий з похмілля, покинув Ласій Кисаччин курінь. Гостинний хазяїн був у такому стані, що й доброї ночі не здолів побажати гостеві.

Через Соболянку Ласія перевозив Остапко.

НЕЗРИМА СТИНА

Тихо і безлюдно на подвір'ї МТС у літній час. Трактористи у полі, агрономи теж, навіть механіки та шофери рідко коли сюди навертаються. Ознаки життя подає тільки контора, бо там вицокують дерев'яними кісточками рахівники та обліковці. Навіть Леуса, не кажучи вже про Чумака, тільки у певні години та дні можна здібати в кабінетах. Але якщо ледь жевріє життя вдень, то що можна сказати про вечір?

Що більше входить у свої права весна, що ближче літо, то коротші стають вечори. Взимку б то вже глуха ніч, а тепер, гляди, тільки-но стулив очі замріяний вечір. Немає потреби світити у хаті, а коли хтось захоче погуляти, то й на призв'ї або біля порога можна посидіти.

Глухо в гуртожитку трактористів — нікому там у такий час почувати. Чорніють вікна в емтеєсівському клубі — не до самодіяльності зараз, у поле перейшла тепер уся самодіяльність. Блимне на півгодини вогник у вікні Горобцевої квартири, та й гасне — старший механік любить вкладатися, щоб раніше прокинутись.

Довше, ніж будь-де, світилися хіба що вікна у Леусовій хаті. Та й то в ті дні, коли директор і замполіт випадково сходились до гурту. О, тоді вже було в них про що поговорити, тоді мусила світити їм лампа найяскравіше, бо і в газету треба було заглянути, і одному на другого надивитися. Але все ж навіть і в них довше дванадцяті не світилось. Бо у шість, а то й раніше, мусили бути на ногах.

Цього вечора у Леусовій хаті засвітилося найраніше. Це було тим дивніше, що Чумак уже який день не навертався до дому. Та, здається, об одинадцятій чи, може, й раніше і сам Леус подався кудись з дому. Може, то він забув погасити лампу? І ось уже дванадцята, перша, друга година ночі... вже погасли всі вогники на селі, вже всі пісні були переспівані по гомінких височанських кутках, а лампа горіла. Ясно, клично.

Тож, мабуть, на той яскравий вогник і поспішав Дмитро у Високе. Три дні не був він у селі і тепер мчав туди, мов ждала його в тихій квартирі невимовна радість.

...Виїхав із села Чумак несподівано. В понеділок увечері позвонив йому Боровик і попросив ранком завітати до райкому. Дмитро прибув до Соболева ще в той час, коли тільки почали відкриватись перші крамниці на головній вулиці.

Навіть не здивувався, коли побачив двері райкому відчиненими. Роман Васильович уже ждав його у своєму кабінеті.

Зустрів він Чумака привітно, відразу ж заговорив про справу.

— Розумієш, Дмитре Івановичу, обскакали нас сусіди. Дзвонив Роговий, що у середу новоколонівці укрупнюють перші колгоспи. Дуже б мені хотілося поїхати туди самому, але справи притисли так, що дихнути ніколи. Хочу просити тебе побувати там, товаришу Чумак.

Дмитро з охотою погодився.

Новоколонівський район неподалеку від Соболівського, але доїхати туди важче, ніж до самої столиці. Шосейної дороги ще не проклали, а залізницею треба робити аж дві пересадки. Можна було поїхати півторатонкою або Леусовим «козлом», але Чумак сумнівався, що тим транспортом своєчасно прибуде на збори.

До першої станції він доїхав мотоциклом. Тут залишив мотоцикла у знайомого, а сам сів на приміський поїзд. На збори потрапив вчасно, акуратно відсидів на них від початку до кінця і тепер, вдоволений, повертався додому.

Старенький безвідмовний мотоцикл розсівав поперед себе густий сніп світла, який вихоплював з темряви то молоду вербичку, то берізку, то раптом ніби розтавав у густому житі. Перед самою височанською греблею у полосу світла потрапив зайчик. Він розгублено присів на дорозі, нашорошив вуха і дослухався до диркотливого шуму. Хто вже зна, чим йому видався сліпучий ліхтар, чи то рухливим нічним світлячком, чи маленьким сонцем, що невідомо чому з'явилось серед нічного поля, чи, може, блискучим оком якоїсь потвори, бо якийсь час не міг вухастий відірвати свого дурнувато-переляканого погляду від того дива. Вже коли мотоцикліст опинився зовсім близько, коли стрекіт мотора боляче вдарив по довгих вухах, недолинялий заєць, з боків якого висіли лямцюваті біло-коричневі шмаття шерсті, стрілою понісся по вузькій стежці, освітленій фарою. Тільки тоді, коли на вибої мотоцикл вильнув у сторону, звірина, опинившись у темряві, шаснула в жито.

Поява вухатого розвеселила Чумака. Незчувся, як влетів у Високе і опинився на майдані. Освітив фарою бічну вулицю. У вікнах старої Бойчихи спалахнуло веселкою. Чумакові було здалося, що у хаті світиться, і йому аж закортіло спинити машину, завітати до Бойків, вдихнути знайомий запах їхньої привітної оселі. Та за мить вікна погасли, глянули на Чумака холодно і непривітно. Зітхнувши, він спрямував мотоцикл прямо до МТС. «Скучається за хатнім затишком, за нижнім словом»,— подумав.

Ще здалеку Дмитро побачив, що в їхній хаті світилось. Одинокий вогник, як завжди, видається людині найтеплішим. Якась гаряча хвиля вдячності й тепла розлилася в його грудях при згадці про Устима Сидоровича.

Зменшивши газ, щоб не будити емтсєєвського подвір'я, він підкотив до невисокого порога перед ганочком, приглушив мотор, відкинув бокову лапу і похилив мотоцикла трохи набік — хай ночує під вікнами, щоб був напoxваті.

Тільки тепер Дмитро помітив, що світло горіло не в Леусовій, а в його кімнаті. І серце враз стрепенулось — що це могло значити? Адже Устим Сидорович ждав би його у себе? Скрадливо пройшов по ганку, звично намацав у темряві клямку, прочинив двері. Переступив через поріг і остовпів від подиву. На його робочому столі поморгувала, ледь пригашена, лампа, а на стільці сиділа жінка в чорному. Вона, мабуть, задрімала, поклавши голову, зап'яту чорною косинкою, на білі руки з довгими, такими знайомими Чумакові пальцями.

Не встиг ще й порога переступити, як жінка враз важко схлипнула і підвела голову. І здивовано, і перелякано, тривожно і разом з тим благально дивилась великими, повними болю і розпуки, чорними від бездонності очима. Катерина була бліда як стіна, обличчя в неї якось незвичайно витягнулось, а під очима, ніби наляпані невмілим гримером самодіяльного театру, кричали важкі синці. Немов сновида, якось неприродно, повільно випростала свій стрункий стан, простягла назустріч благально і вибачливо руки.

— Дмитре! — не голосом, а самим подихом, болісним стогоном покликала чоловіка.

Дмитро відразу ж забув про все. Про всі злигодні, про образу, якої він зазнав від найдорожчої людини, про важку мовчанку, про ті чутки, що доходили до нього. Він інстинктивно відчув, що з Катериною трапилось якесь горе, можливо, навіть непоправне, він зрозумів, що вона повернулась до нього назавжди, що вона жде його допомоги і захисту, побачив, що все те недобре, що роз'єднало їх, мов важкий кошмарний сон, залишилось позаду, і з цього моменту, з цього щасливого вечора почнеться для них нове життя, нові радості. Рвучко кинувся їй назустріч, а за ним влетів у кімнату холодний весняний вітер, заколихав полум'ям у лампі.

— Катю!

— Дмитре!

Вона впала на його запилені в дорозі груди, притисла чоловікову руку до своєї голови і враз заридала важко, беззвучно, без слів.

— Що трапилось, Катю? — тривожно запитав він.

— Ой Дмитре!

Важким стогоном вирвалась з її грудей та страшна вість:

— Мама немає...

Того ранку вони знову погиркались. В тому не було нічого незвичайного ні для дочки, ні для матері,— останнім часом не було такого дня, щоб минулося без дорікань та сварки.

Катерина відчувала себе глибоко нещасною, незаслужено обкраденою і звинувачувала в цьому нікого іншого, як свою рідну матір.

— Ти з мене, мамо, посміховище зробила,— дорікала вона щоденно.

Олімпіада Никанорівна глибоко ображалась і обурювалась, вважаючи це великою несправедливістю. Вона була переконана, що в усьому винна дочка. Дочка і час, неймовірно зіпсований час, який звалився на людей, як кара божа. Олімпіада Никанорівна — знай одне — скаржилась. Скаржилась на ту важку, кривду, що, мов страховисько стоголове, поселилась між людьми. Де ж таки видано — вже й Федора Саватійовича вигнали з роботи і з партії, та ще мало й до тюрми такий шановний чоловік не достукався. Ну хіба ж то мислиме отаке? Хіба ж вона не знає Федора Саватійовича Обуха? Та поряднішою і добросеснішою людини, скільки й на світі живе, не зустрічала. Скільки їй, Олімпіаді Никанорівні, особисто зробив добра Обух! Всі відкинулись бідної удови, швидко забули про неї, а він, спасибі, і пенсії добився, і квартиру закріпив по паперах...

Або хоч і Поль. Якого тільки роду дитина? Такий батько в нього був, а мати? Хіба ж вона не знає Полевої матері? Та цнотливішої, розумнішої і добрішої жінки в усьому світі вдень з вогнем не знайдеш. То чи ж виховала б така жінка сина-злодія? Ох, наклепали на Павла Павловича воріженьки, ох, обплутали його, підвели, недосвідченого. Хто тільки не тягнув з тієї бази, хто не наживався, а невинному чоловікові доводиться воші в тюрмі годувати...

Та й Катерина добра. У свій час, ще до революції, отакі дівчата, отакі розумниці та красуні хіба ж так заміж виходили, хіба такі партії створювали? І за полковників виходили, і за дійсних і статських, а то й за генерала, бувало... І тільки Чумака ніколи не згадувала стара, ніби й не було його в Катерининому житті.

Дочка, блукаючи голодними очима по кімнаті, мовчки слухала все те бубоніння. Їй хотілось щось робити, чимось зайнятися, але вона не знала чим. Підлогу підмести? Вона від самого народження її не підмітала, не знає, як той і віник до рук взяти. Посуд помити? Обід зварити? Мама ніколи їй наблизитись не дозволяла її до кухні. «Ти, Катю, створена для великого і красивого життя». А життя, велике і красиве, проходило стороною.

Інколи дочка не витримувала того бубоніння, просила:

— Цитьте, мамо. Помовчіть!

Олімпіада Никанорівна по-дітячому ображено закопилювала губи:

— Дожилася, господи! Рідна донька слова не дає мовити, рідна донька зневажає. Та де ж воно таке видано? В наші часи ми, бувало, проти матері й писнути не сміли. А тепер, бач, які дітки пішли? Не слухаються старших, роблять все по-своєму, як власна макітра зварить, то маєш такі наслідки. Сидиш он тепер у хаті, мов баба столітня, ні дівчина, ні вдова, матері не слухаєшся, а це до добра не доведе...

— Спасибі, мамо, вже раз послухалась...

Олімпіада Никанорівна сплескувала товстими, якимись водянисто-брезклими руками, хлипала:

— Бач, бач, яке воно, бач, яка правда у світі! Виходить, що мати ще й винна в усьому. То забирайся, коли така розумна, та їдь в колгосп. Може, опам'ятаєшся, коли хльобнеш ковшем лиха.

Щоб не чути цього, Катерина раніше виходила на роботу і пізніше поверталась. Олімпіада Никанорівна шукала розради в знайомих. За останні роки вона майже розгубила їх, позабувала стежки до колишніх подруг. Тепер відновлювала втрачені зв'язки. Кожного дня відшукувала когось із давніх друзів, скаржилась на свою долю, виливала тугу.

Знайомі, ті, хто давно бачився з Олімпіадою Никанорівною, хоч і зустрічали стару компліментами, що, мовляв, збереглася собі, нівроку, про себе відмічали — подалася жінка. Розповзлась, зовсім обрзекла, ніби аж налилася водою, світила не очима, а товстими підпухлинами.

Повертаючись якимсь додому, Олімпіада Никанорівна несподівано відчула, що серце її спинається в грудях, що їй забракло повітря, помутилося в голові. Мов у тумані, побачила кам'яний виступець біля порога, хотіла дістатись до нього, ступила крок і враз усією вагою свого важкого тіла повалилась, простяглася на тротуарі. Її оточили перехожі, хтось бризнув у обличчя водою, хтось дав понюхати якісь краплі, викликали

швидко допомогу. Хтось із знайомих сповістив Катерину. Коли вона прибігла додому, матір уже забрала швидко допомога.

У лікарні її зустріли якимось дивно. Ніхто нічого певного їй не міг сказати. Порадили звернутись до головного лікаря. Головний лікар теж відповів не відразу. Неквапливо зняв з носа пенсне, похукав на нього, протер полою халата і тільки після того, як знову вмовив на носа, сказав:

— Інфаркт, люба, інфаркт.

Другого дня до їхньої хати зібралися близькі та знайомі. Родичів у них і в місті та й поза містом не було, а знайомих теж виявилось не дуже й багато. Зійшлися сусіди по квартирі, Катеринині співробітники.

Домовина стояла посеред кімнати. Катерина тупо дивилась на матір і все хотіла здогадатись: які саме квіти так пахнуть? Смерть поклала на обличчя матері зовсім нові, незнайомі риси, назавжди закрила насмішкуваті очі, висушила повне обличчя, розписала його відсутніми за життя морщинками, загострила рівний, тонко вирізьблений ніс. Мати стала дуже схожою на портрет, що висів у кімнаті, на якому Олімпіада Никанорівна гордо тримала юну голівку, завітчану ніжним підвінечним вінком, виліпленим із парафіну.

Катерина втратила відчуття ліку часу, не помічала того, що діялось в домі. Опам'яталась тільки тоді, коли незнайомі люди зняли із стола домовину, голосно, навіть занадто голосно, посперечавшись хвилину, як краще вийти з кімнати, понесли покійницю вперед ногами. Катерина стояла на місці, майже не розуміючи того, що тут робиться, і зовсім не знала, що їй належить чинити. Хтось легенько взяв її під руку, хтось ніжно штовхнув у спину, і вона збагнула, що треба рушати за труною.

Потім кладовище. Зелена алея і нестерпний запах тих невідомих квітів. Катерина весь час терзалася тим, що не могла довідатись, як звуться ті квіти. Ніби це було головним у її житті. Тільки тоді, коли почула, як дзвінко, немов у саме серце, застукав молоток об кришку домовини, вона ніби прокинулась із важкого сну. Якимось особливо гостро відчула жаль за найріднішою людиною, серце їй стиснулось нестерпним болем, а з очей гарячою зливою полилися сльози. Забухали грудки землі об кришку домовини, а Катерині здалося, що то на її груди посипалась та холодна земля.

Хтось підхопив Катерину під руки, відвели в сторону, переконували в тому, що «усі там будемо, та тільки не разом». А світ, мовляв, не без добрих людей — знайдеться кому замі-

пнти дочці матір. Катерина чула все те бубоніння, знала, що її зараз оточили найближчі для неї люди, і все ж уперше в своєму житті відчувала себе неймовірно самотною, для всіх чужою і далекою.

Вперше Катерина ночувала одна в хаті і вперше по-справжньому зрозуміла, що таке самотність. Розбита фізично, знищена морально, вона не мала сили звестись на ноги і вийти на вулицю. Але не могла залишатись і в порожній, безмовній квартирі. Їй то вчувались знайомі кроки, шастання на кухні, то явно долітав звідкілясь тихий голос матері. Вона рвучко схоплювалась, розклеплювала важкі повіки, гарячково озиралась, але в хаті було порожньо і до моторошності тихо. До того ж, нестерпно тхнуло терпкувато-солодкими квітами. В хворобливій уяві весь час мерещилось спокійно-величне, помолоділе після смерті обличчя матері, і Катерина, заливаючись сльозами, знову падала на ліжку, заривалась у гарячу подушку.

В ушах без упину тужила музика, гупав глухо барабан, скреготіли і деренчали позеленілі від часу мідяні тарілки, а в голові набридливо лізли десь випадково почуті слова: «Умер мій дядя... умер мій дядя...» і завивання: «А тьотя хо-хо-тала... а тьотя хо-хо-тала...».

Катерина зводиться на ноги, мов сліпа, снує в темряві руками, знаходить вимикача, засвічує світло. Переходить з кімнати в кімнату, вмикає всі лампочки — хай сяє в квартирі, може, хоч світло прожене від неї важкі видіння, набридливе гудіння у вухах, розвіє отой важкий стан, поза яким, напевне, гуде панує божевілля.

В кімнатах все так, як було й до смерті матері. На тому ж місці, материною рукою виставлені, красуються в буфеті тарілки, посміхаються іскристо келихи, на засланову вишитим мамою рушником буфеті стоїть вазочка з якимись сухими, бурякового кольору квітами. Скільки й пам'ятає Катерина — стояли ті квіти у вазочці, завезені ще в ті дні, коли був живий батько і вони всі троє відпочивали на березі Чорного моря, десь біля Сочі. Тільки тоді ті квіти не мали запаху, а тепер вони дихнули на Катерину солодкуватою їдучістю.

Припала, мов до живого, до старого пузатого буфета, притулилась гарячим чолом до холодного рубцюватого скла. «Мамочко! Вже ніколи ти не доторкнешся до цих келишків та ваз, осиротів твій буфет, осиротіла хата, осиротіла твоя Катерина».

З кімнати перейшла на кухню. Тут так само дихало теплом материних невтомних рук. На дерев'яній дошці, акуратно припасованій до стіни в найглухішому куточку, стояли вряд до золота начищені каструлі, з скляної літрової банки виглядали блискучі виделки та ложки, в плетеній корзинці черствіла надрізана хлібина. На кухонному столику лежала в пачці сіль, стояла склянка з водою — видно, напилася мати востаннє, не допила трішки і поставила на столик. На холодній плиті, в каструлі, вже почорніла без води почищена картопля — видно, збиралась небіжчиця готувати обід та й не встигла. І вже ніколи більше вона не розпалить плитки, не поставить до гарячого полум'я начищеної до блиску каструлі. Катерина безсило схидилась на ту плиту. Ще й зараз не вірилось у те, що сталося. Здавалось, що мати й зовсім не померла, що вона лише на кілька днів пішла кудись із дому, що швидко повернеться, повинна повернутись. Адже ж неможливо, зовсім неможливо повірити в те, що вона більше ніколи не повернеться до своїх речей, до своєї хати. Її все тут, причаївшись, чекало, без неї все тут було незрозумілим і непотрібним.

Погасивши світло, повернулась у спаленьку, залишивши на столику прикритий зеленим сукенцем нічничок, і знову впа-ла на ліжко. Вирішила будь-що заснути. Вона вже два дні і ніч не спала, в неї боліли очі, мутився розум.

Не помітила, як задрімала. Але хіба то був сон? Вона сиділа біля столу, а мати лежала в своїй домовині, на столі. Примруженими очима дивилась поперед себе, а руки, її невтомні руки, щось вертіли, чи то в'язали, чи виплітали. Мати і тут знайшла собі роботу.

Вони знову гризлися. Так самісінько, як гризлися всі останні дні.

— Мамо! Викинь ці вонючі квіти, в мене голова від них болить, вони мене зовсім задушили...

— Надумалась якої! — сердиться мати. — Куди ж я їх викину? І для чого викидати своє добро? Адже це все, що заробила за свій вік, все, що візьму із собою.

— Мамо, ти егоїстка! — кричить Катерина.

Мати відповіла, як завжди, з глухою скаргою в голосі.

— Авжеж, егоїстка. Всі ми, матері, егоїстки. Ми вік працюємо, вас, діток, від усього оберігаємо: від хвороби, від неприемностей, від праці; про себе не думаємо, для вас живемо, і ми— егоїсти! Спасибі, доню, спасибі! Дожилася, діждалася ласки. Померла ото — і слава богу, очей більше сюди не покажу... на хвилину в дім цей проклятий не повернуся...

З диким криком Катерина схоплюється з ліжка, біжить, мов навіжена, у вітальню, в темряві наштовхується на стіл, бгає руками важку скатерть. «Мамочко! Прости мене! Не кидай мене!»

Але на столі — ні домовини, ні матері.

Важка була та ніч для Катерини. Але й ранок, і день, що наступили потім, були не легші. В'яла і зовсім хвора, без цілі блукала з кімнати в кухню, з кухні в коридорчик, з коридорчика знову в кімнату і в спальеньку. Ждала — ось-ось задзвонить дзвіночок, відчиняться двері, і на порозі стане мати. Суворора, всім невдоволена, знову дорікатиме Катерині. І хай дорікає — вона й словом їй тепер не заперечить, хай тільки швидше повертається. Але час ішов, ніхто не дзвонив, і Катерина зрозуміла, що їй нікого ждати. Вона тепер сама собі господиня. В неї свої обов'язки, є робота. Перш ніж іти на роботу — треба поспідати. Так було завжди, так повинно бути й сьогодні. Тільки подумала про сніданок, відчула, що їй дуже хочеться їсти, адже минуло дві доби, відколи вона їла. Ноги самі повели Катерину на кухню.

В усі попередні ранки сніданок їй готувала мати. В обов'язок дочки входило: мовчки їсти, відсувати одні тарілки, пробувати з інших, сердитись або хвалити маму. Тепер сніданок треба було готувати самій. І Катерина важко задумалась, вона не знала, з чого треба було починати.

Закінчилось тим, що відрізала від черстої паляниці товсту скибку, змочила водою, посолила і почала їсти. Їла байдуже, не відчувала ані смаку, ані насолоди від їжі. Та раптом і той шмат застряв їй у горлі — згадала, що цю хлібину купила матінка. Купила, а сама вже не доторкнеться ніколи до неї вустами. Катерина відклала недоїдену скибку, витерла слюзи і заспішила на роботу.

Чомусь страшно було показуватись на вулиці. Здавалось, що сьогодні і вулиця якась не та, і люди зовсім інші — адже в світі сталося непоправне. На подив Катерині, вулиця їй видалась ще веселішою, ніж завжди, — так і сміялася, так і бризкала сонцем, перехожі перекидались нічого не значущими словами, сміялися діти, і розбишакували у вітах дерев горобці. Молода жінка мимоволі затиснула вуста — їй чомусь образливо стало на душі: в неї таке горе, вона матір поховала, а тут сміх... нікому до того ніякого діла.

На роботі її зустріли співчутливими поглядами, але ніхто не пустив разом з нею сліз, ніхто не говорив тих слів, яких вона ждала, таємно надіючись, що саме вони, ті дружні слова, і знімуть з неї важкий біль, повернуть її до нормального стану.

Це її чомусь образило до глибини душі, а говіркий, до всього цікавий сторож, сам того не підозріваючи, зовсім розтривожив її.

— Інфарець, значить,— аж ніби із захопленням розмірковував сам з собою.— Смерть ця зараз модна, легка, щаслива, одним словом.

В Катерини бризнули з очей сльози, вона кинулась до дверей, і не встигли співробітники отямитись, як зникла в напівтемному, прокуреному сторожем коридорі.

Безцільно блукала вулицями, шукала заспокоєння в парках, ходила на берег ріки. Всюди її переслідував сміх, веселі розмови, всюди були люди, багато людей, а вона почувала себе ніби забутою на безлюдному острові. Вона жажнулась, відчувши повну свою самотність. І, мабуть би, була скрикнула від того на весь світ, коли б саме в цей час не згадала про Дмитра. Останнім часом вона гнала його з думок, боялась думати про нього, хоч він ніколи не залишав її в спокої. Згадала і зовсім закам'яніла — як це трапилось, що вона зовсім про нього забула? Навіть телеграми не дала, не сповістила. Адже ж мати йому була не чужою. А він сам? Хіба не він є та людина в світі, єдина людина, яка так потрібна Катерині, яка пожаліє її і розважить у горі? Схвильована, бліда, вона не пішла, а побігла вулицею, аж зустрічні сторонились і здивовано оглядались їй услід. Гарячково зібрала у першу, що потрапила під руку, валізу найпотрібніші речі, замкнула квартиру на всі замки і, попередивши двірничку, подалася на окраїну міста, туди, де найлегше було здібати машину на Соболів.

Вони сиділи на старенькій рипучій канапі, точнісінько так, як колись, у найкращі часи їхнього подружнього життя. Він затиснувся у самий куточок, а вона поклала голову йому на коліна. Ясними очима, на які важко падали стомлені повіки, вона дивилась на свого Дмитра, тихо розповідала йому про пережите. І хоч на душі було важко, але, може, тому, що нарешті знайшла найближчу людину, чи, може, й час уже робив своє,— вона вже не так гостро, не так боляче переживала безповоротну втрату. Інколи густа хвиля сну затьмарювала її мозок, і тоді надовго уривалась нитка розповіді, а коли відновлювалась, то не завжди в'язалась з попереднім.

Дмитро не зводив очей з дружини, боявся поворухнутись, щоб не злякати того прекрасного видіння. Йому здавалось, що все це наснилось: не вірилось, що в нього на руках лежить Катерина, безвільна, безсила, немов дитина.

Катерина зовсім знемогла. Важкі душевні переживання,

безсонні ночі відняли в неї останні сили. Все рідше поблискувала на Дмитра рідна синява очей, безсилі вії все частіше спадали на синювату під очима гладь щік, аж поки й зовсім не заплились очі; груди підіймалися рівно, спокійно. Вона заснула, переможена важким сном.

Дмитро тамував подих, боявся поворухнутись. Знав, що не засне тепер до ранку. Уважно розглядав рідне обличчя, ніби перевіряв себе, чи не забув за дні розлуки якоїсь найнепомітнішої риси. Катерина була тією ж і разом з тим якоюсь новою, аж ніби незнайомою. Він ніколи не пам'ятав, щоб у неї були такі безкровні, мармурово-білі щоки, не помічав раніше на перенісці густого плетива дрібненьких, ледь помітних зморщок, не було раніше біля вуст оцієї болісної складки, підборіддя й ніс не були такі гострі, бровні дуги теж не видавались так виразно, якимсь чужим став вигин бархатистих чорних брів.

Катерина дихала так тихо, що коли не прислухатись пильно до того дихання, то могло здатися, що вона й сама пішла навздогінці матері. Але Дмитро не забув — завжди так спала дружина, коли була спокійною, коли ніщо не тривожило її сну. Згодом на її мармурових округлих щоках заграва, мов перша ранкова заграва, рум'янець, в коліно йому почало пригрівати — пішло тепло від розімлілого у сні тіла. З-під очей поступово почали зникати синці, уста порожевіли, ледь-ледь розкрились, заблищав ряд добірних зубів. З кожною хвилиною Катерина ставала все більш схожою на ту колишню Катерину, яка завжди викликала побожне захоплення у Чумака.

Йому було незручно сидіти на шкіряному дивані, його пригрівало з усіх боків, свербіли, мов на злість, спина і очі, мліла нога, хотілося її випростати, випрямитись самому, але він вирішив, що швидше закам'яніє ось так на місці, перетвориться в гіпсову статую, аніж дозволить собі порушити сон дружини. Розумів — цей сон для неї все одно, що ліки для смертельно хворого. Щоб відвернути увагу від усіх тих незручностей, які виникають у людини, коли вона змушена тримати сплячого на руках, Дмитро невідривно слідкував за виразом обличчя дружини. І він помітив, як ураз, мов спалах блискавки, сонне обличчя освітила по-дитячому ясна, довірлива і щира посмішка. У відповідь на ту посмішку скупно посміхнувся Дмитро. «Мов дитина засміялась», — подумав.

А Катерині й справді наснилось дитинство. Безтурботною птахою плигала вона по хаті, то залазила на коліна татусеві, то ховала обличчя у зборках рясної матеріної спідниці — вона гралася в схованку.

Батько роблено супив брови, беззлобно говорив матері:

— Балуй, балуй свою Катрусю. А Катруся тобі на голову сяде, білоручкою виросте.

Мама відповідала урочисто, знаючи ціну тому, що говорить:

— Не турбуйся, батьку, за свою Катрусю. Вона створена для великого і красивого життя.

Катерина літала по хаті безтурботним метеликом за батькового життя, літала і після його смерті,— мала була, якось ніби крізь сон запам'ятала батькову смерть,— безтурботно прожила шкільні роки, не зазнала великого горя і в буремні дні війни.

Евакуювались вони разом з сім'єю Обуха в Узбекистан. Сам Федір Саватійович супроводжував їх аж на місце тимчасового проживання, улаштував там і дружину, і Олімпіаду Никанорівну на роботу. Катерині працювати не довелося, вона, як і раніше, ходила до школи і не знала, де що бралось, як доходило до столу. В неї справа була проста: поїсти та й за книжку, поїсти та й у школу. У рідне місто вона повернулася з евакуації із атестатом зрілості і відразу ж в інститут...

Дмитро бачив, як життя і рівновага поступово повертались до Катерини. І забував про те, що в нього вже зовсім відібралися ноги, не помітив, що за вікном хазяйнував ранок, а в селі загаласували півні. Сидів закам'яніло, аж поки Катерина, глибоко зітхнувши, не розкрила очей та здивовано оглянулась по хаті. Посміхнувшись, винувато мовила:

— Ой, як я довго спала!

Вони не встигли й наговоритись, як забіг Устим Сидорович. Він ночував, мабуть, у гуртожитку трактористів чи, може, й у конторі, бо спав, видно, не роздягаючись. Штани на ньому були зжмаковані, синя сатинова сорочка ніби потовчена в ступі. Він почував себе винуватим перед цією жінкою, адже ще недавно так суворо про неї судив,— тож хотів якось виправдатись.

— Як спалося на новому місці, Катерино Степанівно? А я прокинувся ще до схід сонця, бачу, у вас тихо, сплять, думаю, турбувати не хотілось. Думає у поле їхати, та побачишся з Дмитром Івановичем треба.

Старий клопотався так, ніби оце до нього завітав у гості син з невісткою чи дочка з зятем. Не знав, яке тепліше слово сказати, як увагу свою виявити.

— Ви про мене не турбуйтеся, Дмитре Івановичу. Я вдома не обідатиму, а для себе — он хай Катерина Степанівна готує. Кухня в нас хоч невелика, але зручна, воно не те що в місті,

але все ж... Відомо, не доросли ми ще до повного розкріпачення жінок, поки що одне й те ж і в селі, і в місті: спасу поки що жінкам нема від цієї кухні.

Леус та Чумак господарювали самі. Вони варили собі рідко, або по черзі, або разом. Не раз бувало, що зварять суп або борщ та й виллють потім Горобцевим поросяткам, бо так і дивись — обидва та й щедро посолять. Якихось делікатесів вони не вигадували, бо, по-перше, не було в них книги по кулінарній справі, а по-друге, не було часу вовтузитись біля різних соусів та пюре. Коли траплялося на кухні м'ясо — кидали його просто в борщ або тушкували з картоплею.

В них зібралось чимало картоплі, цибулі, різних крупів, старе сало, цукор, борошно. Устим Сидорович по-змовницькому викликав Катерину на кухню.

— Ось вам наша продукція, Катерино Степанівно. Готуйте собі на здоров'я, що душі забажається. Я вже замовив — риби принесуть скоро, та, може, й м'ясом запахне.

Уважно оглядала і кухню, і кухонний стіл, і заляпану рудими плямами жиру та сажею низьку плитку, оглядала із зацікавленням і острахом. Їй жодного разу в житті не доводилось готувати їжу навіть у міській кухні, а тут вона нічого не могла збагнути. Звідкіля їй було відомо, як розтоплювати цю дивовижну плитку? Люб'язно підтакувала Леусові, а сама ждала: коли уже піде цей Устим Сидорович, коли вона перестане перед ним червоніти?

Устим Сидорович, на щастя, довго не затримався, перекинувся кількома словами з Дмитром, заспішив з хати.

— Ти, Івановичу, можеш сьогодні й дома побути — не к спіху, та й над доповіддю помудруй.

Випровадивши Леуса, вони зайшли на кухню. Так уже життя побудоване, куди не веде людину, а до кухні, хоч на годину, завернути мусить. Він здогадувався, що дружина голодна, знав і те, що сама вона не зуміє зготувати щось поїсти.

Нашвидкуруч розпалив дрова у плитці, приставив до полу-м'я горнятко з картоплею, хотів був засмажити яечню, але саме в цей час принесли з озера ще живих карасів, і він їх швидко, під дивованим поглядом дружини, пошкріб і поклав на гарячу сковорідку. Карасі зашипіли, запахло смачно рибою, і тільки тепер Катерина конвульсивно проковтнула слину, вона відчула, що до неймовірності зголодніла.

Готували сніданок і снідали мовчки, тільки інколи перекидаючись якимись незначними словами. Їм обом здавалось незручним у такий важкий для них час займатись буденними справами. В уяві Катерини весь час стояла мати, думалось про

неї як про живу, здатну до всякої роботи. Мати не розгубилась би перед Леусом, вона не дивилась би заздрісно на Дмитра, який спритно хазяйнував на кухні, а Леусові слова: «Замиськана наша кухня, Катерино Степанівно, пробачте вже нам, недотепам, вона давно жде умілих рук молоді хазяйки» — не чулись би їй насмішкою і докором.

Катерині припали до смаку смажені карасі. Вона ними смакувала не раз і вдома, але ніколи не бачила їх живими, золотисто-блискучими, не бачила, як відлітає від них крупнозерна луска, як вигинають хвости на гарячій сковороді, не чула, як вони шиплять у олії. Іла, а сама думала — ну що вона робитиме завтра? Чим займеться? Дмитро піде на роботу, в нього справ без неї вистачає, а вона знову залишиться самотня на довгий-довгий літній день. Така невтішна перспектива зіпсувала настрої Катерині.

Дмитро думав над тим, чим би йому зайняти дружину. Знав, залишити її одну не можна. Але бути з нею теж не міг — адже була п'ятниця, завтра субота, а там і його доповідь. Задумливо глянув на дружину і безпомилково прочитав у її очах просьбу: не кидай мене.

І сам незчувся, як запропонував Катерині:

— Може, пройдемося в поле?

Вона з радістю погодилась.

Поки Катерина збиралась, Дмитро встиг помити посуд, насухо витирав рушником. Побачивши, чим зайнятий чоловік, Катерина мимоволі почервоніла: адже те діло ждало її рук.

Але вона відразу ж забула про це, як тільки вони вийшли на подвір'я. Учора вона його не бачила, прочитала тільки на воротях назву МТС. Степанко, бо саме він перший зустрівся Катерині, сказав, що замполіта немає вдома, що є тільки директор, але й той уже не в конторі, а вдома. Байдужа до всього, вона перейшла подвір'ям, не піднявши на нього очей.

Сьогодні їй сподобався і ряд зелених тополь та беріз, що ледь-ледь хилили молоді верхівки під легким вітром, звернула увагу на довгу присадкувату будову, біля якої вишикувались в чергу запилені трактори, а далі — дощатий навіс, під яким лисніли щойно пофарбовані комбайни та молотарки. Все подвір'я було похрещене дорогами та стежками, на яких вітер завивав у сиві зачіски пилюгу, з голосним гелготом, витягуючи довгі шиї, паслися посеред двору гуси. Хлопчина, який вчора перший зустрів Катерину, з силою хитав ручку колодязя, з металевої рульки з шумом лилася у відро сріблясто-пінява вода.

Побачивши замполіта з дружиною, Степанко перестав

качати воду, статечно кивнув головою на привітання, ще й кашкетика однією рукою підсмикнув угору — точнісінько так, як це робив його шанобливий батько.

— Може, вам холодної водички занести, Дмитре Івановичу? — запитав, видно, швидше для того, щоб звернути на себе увагу, бо ж заносив ту воду щоденно і без спросу.

Чумак, знаючи, що порадує хлопця, попросив:

— Занеси, занеси, Степане. І в кабінет, і до хати.

— Добре. Занесу, — пообіцяв Степанко, а сам не зводив допитливих очей з дружини замполіта, про яку він був дуже невисокої думки.

Якесь особливе, незнане почуття заповонило Катерину, коли вона опинилась у полі. Коли ще була студенткою сільгоспінституту, вона не раз їздила у приміське дослідне господарство інституту, акуратно, хоч і без охоти, як пренеприємнішу повинність, виконувала всі наукові завдання і хотіла одного — швидше відкрутитись від тієї набридлої практики та повернутись додому. Доводилось Катерині кожної осені разом з усіма студентами інституту виїздити в колгосп. Ці виїзди були приємні тим, що в той час не треба було думати про навчання, скільки завгодно можна було вечорами казатись і витівати таке, що студентам уже й не до лиця. Ці виїзди були б ще приємнішими, коли б не треба було виконувати одноманітної і важкої від незвички селянської роботи. Правда, Катерині та робота не дуже в'їлася у печінки. Кожного разу її призначали то водовозом, і вона, знай, каталась в село і з села на бочці, у якій хлюпотіла вода, то вона ухитрялась у перший же день набити собі на носі чи руді кривавого пухиря і сиділа потім у хаті, аж поки він заживав, тільки для того, щоб через якусь годину знову з'явитись.

Відбуваючи практику у підсобному господарстві, виїжджаючи на прорив у колгоспи, Катерина не думала про це, як про щось серйозне, що мало яке-небудь значення у її житті. Відбувала це як набридливу і неприємну, але необхідну повинність і тільки.

Закінчувала сільськогосподарський інститут, а сама не збиралася працювати в сільському господарстві, навіть не запідозрювала про те, що їй необхідно зв'язувати свою долю із тихим безмежним простором полів. Їй просто був необхідний диплом про вищу освіту, бо з вищою освітою, як переконувала покійниця мати, розумна дівчина завжди знайде своє місце в житті.

Все це пригадалося їй зараз, коли із зацікавленням і якимсь особливим інтересом окидала поглядом широкі колгоспні поля, що розкинулись привільно, яких не могли спинити ані ліски та переліски, ріки й озера, навіть отой далекий-далекій ліс за Соболянкою, за яким теж ледь помітно золотилось щось проти сонця: чи то безмежне поле, чи золота смужка неба.

Вона не запитувала в Дмитра, що росте на цих полях, бо знала ж таки і що таке жито, і яка пшениця, і гречку від проса легко відрізняла, тільки не любила його по-справжньому, не вважала за таке, чому можна присвятити своє життя до кінця.

Якось особливо для неї тільки оце сьогодні запахи зелені, високі, вже в коліно жита, їй був приємний запах молоденького-молодого люпину, який тільки-но набирався сили. Дмитро знав тут, на цих полях, кожну нивку, знав історію кожного посіву, бачив, як набиралося сили оте високе жито і як отой люпин висівався, як він пробивав своїми блідо-зеленуватими дольками суху шкуринку землі. Пояснював скупко Катерині, а сам думав про те, з чого він почне свою доповідь, що говоритиме колгоспникам. Хотілося висловити якнайпростіше свої запевітні думки, якнайпереконливіше, так, щоб ці думки стали думками і волею всіх.

Катерина приглядалась до полів, для неї відкривалась тут нова, раніше не помічена краса. Вона навіть не звернула уваги на мовчазливу задуму чоловіка. Коли вже десь в обідню пору повертали додому, стомлена, але повна польового спокою, вона й сама не знає, чому задумалась над тим, чому це її Дмитро став таким мовчазним і задумливим. Пам'ятала — в минулому, до цієї гіркої розлуки, він у неї був гомінкий, веселий, повивний.

Від Катерини втік кудись спокій. Може, то він переживає, сердиться за те минуле, що вона, Катерина, з радістю викреслила б із свого життя? Невже він гнівається на неї, невдоволений нею ще й досі?

— Дмитре!

Дивиться в очі довірливо і рідно. В Катерини відлягає трохи від серця.

— Ти мене любиш?

Він крадькома оглядається. У безлюдному полі — жодної людини, їх немає кому ані підслухати, ані підглянути. Поривно цілує дружину у щоку.

Вона полегшено зітхає. Стомлені й щасливі, вони чвалають вузенькою, ледь помітною польовою стежкою.

Недалеко від МТС вийшли на биту дорогу, закрокували жвавіше. І незчулись, як їх догнала на велосипеді Христина. Порівнявшись з Чумаком, вона тривожно зиркнула на незнайомку, привіталась.

— Як добре, що я вас побачила, Дмитре Івановичу! — А в голосі тривога і занепокоєння. «Мабуть, хтось з області, агроном, може, який», — втішала себе і відчувала, що та думка не дає втіхи.

Чумак — і це помітила Катерина — розгубився, аж забув відповісти бригадирці на привітання. Потім, мабуть, для того, щоб приховати свою розгубленість, ступив їй назустріч, подав руку і, оглянувшись, заговорив:

— Знайомтесь, Христино Андріївно. Це моя дружина.

Від Катерини не сховалось те, як у незнайомки перелякано стріпнулись і вигнулись брови, як погасли в її очах живі вогники, вона перепитала:

— Дружина?

Катерина мовчки потиснула Христині руку, а сама ледь тамувала біля серця щось тривожне. Їй відразу ж пригадалися кинуті кимось із знайомих жінок слова: «Не відпуская чоловіка від себе й на крок — з руками відхватять».

— Нарешті діждались... таке щастя... дуже рада, вітаю вас... — заговорила Христина неприродним для неї голосом, сердячись, що не вміє опанувати себе, приховати свого розчарування. Так нічого іншого їй не придумала, як попрощатись, вилізти на велосипед і з словами: «Пробачте, поспішаю», — помчатись вперед.

Чумак нічого не збагнув у поведінці дівчини, гукнув їй услід:

— Ви щось хотіли сказати, товаришко Бойко!

— Потім, іншим разом, — гукнула Христина. — Не час набридати дрібницями.

Якусь хвилину йшли мовчки. Катерина хотіла спитати, хто ця жінка, і в неї язик не повертався, щоб про те запитати.

— Це кращий бригадир нашої МТС, — пояснив їй Дмитро.

Цей незначний випадок міцно засів у Катерининій голові. В усі наступні дні вона пильно придивлялась до чоловіка, вслухалась в кожне його слово. І прийшла до висновку — її Дмитро став зовсім іншим, мовчазним, зосередженим, навіть байдужим до неї. Між ними ніби постала якась незрима стіна, і Катерина аж якось фізично відчувала ту непереборну перепону, що постала між ними у цій низенькій тісній кімнаті. Відчувши те, важко задумалась. І чим більше думала, тим більше переконувалась, що інакше воно і не могло трапитись. І вона сама, власною нерозумною поведінкою довела до того. З острахом

і навіть жахом намагалась заглянути у своє майбутнє. Хто зна, чи вистачить у них зусиль, здорового глузду розібратись в усьому тому, повірити одне одному і знову знайти одне одного?

ДЕ СПІЛКА, ТАМ І СИЛКА

Роман Васильович звик прокидатися разом з сонцем. І все одно в нього ніколи не вистачало дня для завершення всіх справ. Тільки в неділю він інколи дозволяв собі полежати зайвих півгодини в ліжку, та й то не тому, що це йому давало якесь задоволення, а лише щоб догодити дружині — є, мовляв, і у нас вихідний день, можемо й ми, як люди, дозволити собі деяку розкіш.

Цієї неділі він прокинувся зарані: ще тіль-тіль почало розвиднятись, ще навіть жодні колеса не прогурчали за вікном, хоч саме повз їхній двір ішов шлях на базар. Лежав з відкритими очима, думав.

Думати секретареві райкому є над чим. І про те, що робиш, треба думати, та й про те, що треба зробити — особливо про це! — думай. На секретаревій голові весь район. Боровик повністю усвідомлював собі, що успіхи району, матеріальне становище людей, їхній духовний розвиток у значній мірі залежить від того, як зуміє повести справи в районі секретар райкому партії. Він у своєму районі перша голова, до його думок прислухаються, кожному ініціативу, кожне розумне починання підтримають, виконають, правда, хоч і без бажання, і нерозумний наказ, але ніколи не забудуть секретареві промаху, і треба буде багато потім зробити доброго і корисного, щоб зрозуміли, що то в нього був просто випадковий прорахунок, звичайний вияв людської слабості. Взагалі ж — секретар райкому повинен працювати чітко, як годинник, як найточніша обчислювальна машина, кожне слово його повинно бути ясним і зрозумілим і обов'язково поціляти, як кажуть, в точку. Секретар райкому — не той, хто зірки з неба дістає, але він повинен бути найпередовішою, найчеснішою, найоб'єктивнішою людиною, він повинен бути найпершим серед перших.

Життя ніколи не балувало Боровика. Завжди якось так виходило, що на його широкі плечі лягав найбільший тягар. Він тільки ширше розставляв ноги, трохи більш ніж треба згинав спину, інколи покрекував і морщився, але ніс вагу так, ніби воно інакше і не могло бути, ніби неможливо взагалі було скинути цього тягара. Бачачи те, що людина тягуча, що в неї не зменшується, а ще звідкілясь додається сил, їй ще докла-

дали наверх. Потрішки-потрішки росла вага, росла й сила людини. І вже той тягар зовсім не здавався тягарем, він відчував у собі стількі сили, що дай йому тільки точку опори — і він на ділі ствердив би Архімедові слова. Та й хтозна, а чи не такі, як оцей Боровик, всупереч законам фізики, повільно перевертають землю так, щоб була ближче до сонця?

Секретарював Боровик до війни — непогано в нього пішли були діла. Коли б не війна, Соболів уже був би не селищем із половиною хат, покритих напівзотлілою соломою, а сонячним, зеленим містом на Десні, з власними заводами і фабриками. Замість того щоб будувати, довелося обвішатись гранатами та патронами, піти у ліси та нетрі.

Нелегко було Боровикові й партизанити. За ним весь час ішли по п'ятах фашисти. Колишні куркулики та запроданці вказували їм партизанські шляхи. Але коли Боровик мав десятки ворогів, то мав сотні і тисячі друзів. Вони його завжди вчасно попереджали про небезпеку, годували своїм горьованим хлібом, вказували неходжені шляхи, ховали від ворожих очей. Вони ж брали зброю до рук і йшли разом з ним партизанити, бити ворога.

Нелегко було підіймати господарство після окупації. Все спалено, знищено, в селах порожньо: хто пішов воювати, а кого фашисти силою в німецьку неволю вивезли. Роман Васильович не раз у вільну годину мріяв про мирне життя, про те, як житимуть люди після війни, з нетерпінням ждав цього часу, але жодного разу навіть не подумав про те, як буде важко підіймати з руїн свій район.

Скільки ночей не доспав у час війни Боровик, скільки доріг і стежок сховався, скільки енергії і сил розсіяв по лісах та хатах, скільки разів власною кров'ю омив землю.

Але не менше поклав він сил і здоров'я для того, щоб не лишилося й знаку на ній від ворожого сліду.

Життя не має зупинки. Здається, вже заліковані рани війни, люди почали жити по-людському, а до спокою, до повного щастя ще далеко. Ніби все й гаразд, коли судити про справи і досягнення району по передових статтях районної газети, то ніби вже й іти далі нікуди, а коли приглянутись пильніше — далеко ще до того, щоб заспокоюватись. Боровик це добре знав. Його не задовольняли ще урожаї на полях району, оплата трудодня ще була низька, а на села, ськ-так відбудовані після війни, він просто не міг дивитись без досади. Але що він міг зробити? Йому скаржились, йому писали і анонімно, і просто заходили в кабінет чи додому колишні друзі-партизани і розповідали все, як говориться, начистоту, знаючи, що

він щось зробить, щось виправить, а що він міг виправити? Бачив, що без корінної зміни у веденні сільського господарства не обійтись, розумів, що для того, щоб піднести на вищий рівень колгоспне господарство, необхідно щось зробити радикальне, але що саме?

Ідея про укрупнення колгоспів відразу ж стала його ідеєю. Він бачив, що дрібні колгоспи пережили самих себе, стали нерентабельними, в усякому разі, якщо вони ще були здатні сяк-так виконувати свої зобов'язання перед державою, то зовсім незадовільно виконували їх перед своїми членами.

Сьогодні мала початися в районі справжня революція. Боровик був упевнений, що височани з успіхом проведуть рішення райкому. Такі люди, як Чумак, Оболонський, Леус та й Ласій, безумовно, мають величезний досвід життєвий, і вони зуміють доказати колгоспникам — бо це неважко й зробити — необхідність укрупнення.

Але все ж Романові Васильовичу не спалось. Ще вчора він вирішив не їхати у Високе на збори. Хай самі проводять — треба уміти довіряти людям. Треба вірити людям. Отож він навіть пообіцяв Валерикові, що сьогодні, в неділю, поїдуть раненько на деснянські озера, а там уже вони розгуляються, о, там уже вони порибалять на славу, надовго їх запам'ятають окуні та щуки. Матері теж завдадуть роботу — шкребти та смажити рибу. Але настав день зборів у Високому, і Боровик утратив спокій. Хоч і розповідав йому Чумак, з яким успіхом пройшло укрупнення у сусідньому районі, хоч він вірив у те, що і в них пройде все гладко, але відчув, що не зможе пропустити такої події, знав, що й риба йому не пішла б на гачок, а день видався б безконечним.

Коли до дому підкотив райкомівський газик, Роман Васильович тихо сплигнув з ліжка, почав поспішно вдягатись. Він надумав вибратись з дому непоміченим — хай посплять тут без нього хоч у неділю. Але вслід за ним відразу ж схопився Валерик, прокинулась Докія.

— Вже їдемо, татку?

Батько відповів не відразу. Конфузливо закашлявся, погмикав щось під носа і, тільки коли син повторив своє питання, відповів:

— На жаль, Валерику, і цієї неділі не поїдемо. Поїдемо в наступну...

— Знову в наступну, — обурився Валерик.

— Тоді вже обов'язково.

Валерик запхивькав, а Докія посміхнулась сама до себе: вона знала — в наступну неділю знайдуться й наступні діла.

— А чому не поїдемо зараз?

— Справи, Валерику. У Високе їду, збори там.

— Знову збори...

— Знову, синку.

Роман Васильович говорив винуватим голосом, йому було незручно перед сином. Виручила дружина:

— А ти візьми і Валерку у Високе. Там є річка — от він і нарибалиться досхочу.

Валерик аж затанцював від радості, а Боровик вдячно поглянув на дружину. Він знав, що їй теж неслогко було в самотині проводити вихідні дні, але вона ніколи й словом не натякнула йому про те. «Несолодко, мабуть, бути секретаревою дружиною», — подумав Боровик і гірко посміхнувся.

Не спалося того ранку ще одній людині у Соболеві — Степану Онуфрійовичу Ткачукові. Прокинувся чоловік ні світ ні зоря — і хоч тобі очі виколи — не стулилися більше та й годі.

Неквапливо вдягнувся, сполоснув обличчя холодною водою і вийшов на подвір'я. Вже розвиднілось — хоч до сходу сонця ще було далеченько. Звично окинув оком своє добро, чи не потяг хто якої дошки або цеглини? Вдоволено оглянув щойно навалену купу сірого щебеню та кам'яних глиб — фундамент під новий будинок. На хвилину майбутній будинок був постав в уяві Ткачука, і він вдоволено примружився: будувати то вже будувати. Так, щоб і діти тут звікували, й онуки, й правнуки. Щоб жили, та поживали, та предка свого пам'ятали — жила на світі отака людина!

Степан Онуфрійович і справді вважав себе за людину незвичайних здібностей і необмежених можливостей. Бувало, що наїдпитку навіть проговорювався, що його недооцінюють, що хтось там зверху — невідомо хто — недолюблює його і затискує, а йому б не в Соболеві, а в самому міністерстві справи вершити, тоді б тільки були у нас порядки. Говорив так і думав Ткачук небезпідставно. Для Соболева він був людиною освіченою — закінчив ветеринарний інститут, а відносно організаторських здібностей, то кому-кому, а Степанові Онуфрійовичу їх було не позичати в сусідів.

У Соболеві Степан Онуфрійович з'явився перед війною, всього тільки один рік заглядав коням у зуби, акуратно об'їжджаючи всі колгоспи району. Коли почалася війна, Ткачук непомітно зник з Соболева — чи то куди виїхав, чи його закликали до армії, — ніхто не помітив цієї події. А тільки-но

містечко було визволене від окупантів, відразу ж і Ткачук об'явився. На цей раз його появу швидко помітили — був у офіцерській формі, при медалях, а головне, списаний з армії начисто. Остання обставина була сприйнята у Соболеві з триумфом — саме розшукували завідувача сільгоспвідділу хоч би з середньою освітою, а тут тобі відразу така розкіш — Ткачук з інститутським дипломом!

З того часу й прижився Степан Онуфрійович у районі і почував себе як риба у воді. На користь пішла його діяльність і колгоспам — на відсутність директив вони вже аж ніяк не могли поскаржитись, — не без успіхів велося і власне господарство завідувача. Десь у перший рік він придбав оцю незavidну, хоч і простору хатину, а це вже, глядіть, он скільки будівельних матеріалів у дворі — палац побудувати можна.

Почував потилицю, зіниці ткачуківських веселих очей потемнішали, вираз досади і невдоволення був яскраво кинутий на обличчя кількома глибокими зморщками. Це саме на цю неділю він ждав майстрів із-за Десни — там такі природні каменярі та теслі, що днем з вогнем таких пошукати! — а тут підкинуло ці збори. Мусиш їхати у Високе, укрупняти на свою голову колгоспи. Прийдуть майстри — хто з ними домовиться?

Та він довго не журився. Степан Онуфрійович належав до тих людей, що жили за прислів'ям: якось-то та буде. Причому знав, що буде саме так, як йому хочеться.

Літні ранки незабарні. Видно, сонцеві не так важко пробиватись улітку до землі через ніжну чистоту, бо тільки наклонулось на ранок, а вже, дивись, запалав над світом новий день. Не встиг Ткачук і оглянутись як слід, а по вулиці вже зазвеніли вози, загули мотори машин — на базар колгоспники рушили. В хліві закукурікав півень — улюбленець Степана Онуфрійовича, загомоніли кури, зарохкало поросля.

Ткачук хазяйновито прочинив у хлів ворота. Їдко вдарило в носа гноем, з темряви плигнула назустріч біла з червоним як жар гребінцем курка, за нею, піднявши неймовірний шум, злетів збуджений червонясто-попелястий півень і, мабуть, тому, що був один, а подруг мав з двадцятєро, відразу ж заспішив виконувати свої гаремні обов'язки. Степан Онуфрійович з особливою насолодою спостерігав півнячі зальоти. Посміхався поблажливо, зачудовано крутив головою, схвалюючи півневу молодцюватість. Неквапливо зайшов до хліва. Тільки тоді, коли очі звикли до темряви, помітив за загородою рябі спини: одну широку, другу значно вужчу — Ласієвого годованця. Невдоволено насупився: кабанчик доброго слова не вартий, а мусиш брати гріх на душу, протягувати Максима

Антоновича у голови. І головне, проти власної совісті протягувати. Бачить же Степан Онуфрійович, що не Ласієві головувати у колгоспі, а от мусить всіх переконувати, що саме йому і нікому іншому підходить оця посада... Що не говори, а не легка Ткачукова служба, не так просто бути завідувачем відділу. А в подяку навіть не кабан, а миришапе поросся, біля якого ще треба довго няньчитись, щоб воно набрало, чорт візьми, вище середньої вгодованості.

Почувавши теплі свинячі спина, Степан Онуфрійович з хліва ліниво закрокував по подвір'ю. Думки завертілися біля наступної височанської події. Таки, значить, доведеться укрупняти. Що воно вийде з того укрупнення? Хтозна. З одного боку керувати меншою кількістю колгоспів легше, а з другого боку... Бджола задоволена більше тоді, коли навколо рясніше квітів. З тієї крапельку, з тієї крапельку — гляди, й вулик повний. Так і Ткачук. Звідтіля поросся, звідтіля баранчик, там кубометр лісу випишуть, а привезуть десять, там те, там друге, а двір, дивись, і не порожній. Найголовніше у цьому ділі — обережність і вміння, головне, щоб не допускатися порушення революційної законності. А втім, хай і укрупнюють. Треба тільки забезпечити укрупнені колгоспи вірними кадрами, треба таких хлопців, як Ласій, у голови, а там воно й знову піде все як по маслу. Міцніші колгоспи будуть, міцніше й Ткачук себе почуватиме.

Одне Ткачука трохи збентежило. Заговорив він про височанського голову з Боровиком. Розхвалював Ласія, підхвалював і Яцухненка — от, мовляв, з кого заступник буде. Натякував на класичне поєднання кадрів — старий, досвідчений голова і молодий, ростучий заступник. При старому, общипаному в боях і поєдинках беркуту зростатиме молодий, безстрашний орел. Боровик слухав мовчки, помугикував якомсь підозріло, і Степан Онуфрійович відчув, що, видно, з своєю пропозицією не потрапляв «у ногу». Боровик і справді ухилився від тієї розмови.

— Укрупнимо, — сказав, — а потім і над цим подумаємо.

Ну що ж, хай думають — без рекомендацій Ткачука не обійдуться. Його слово буде вирішальним — як-не-як, він спец, йому видніше, кого на голову висувати, кому колгосп довірити. Райком райкомом, а з нього, Ткачука, про стан колгоспів у області запитають. Отож коли що до чого, то доведеться і в область звертатись, аякже. Жаль тільки, що Обуха вигнали. Але нічого, на Ткачуків вік вистачить обухів — не один, так другий знайдеться.

Тим часом над містом розлилася невимовно мила сонячна посмішка — засміялися верховіття дерев, зарожевіли шибки вікон у хатах, заклекотіли побідно делеки на безверхому осокорі. Ткачук прочинив хвіртку, визирнув на вулицю. Валом валив люд на базар; пішки і підводами, на велосипедах і автомашинами; в святкових сорочках і хустках, з веселим сміхом і перегукуванням; кричали кури і верещали поросята, рипіли вози і гурчали старі розтріпані мотори. Ткачук вдоволено посміхнувся — любив він базарну метушню, безладний гамір. Жаль, що сьогодні не було часу побазарювати. Час уже збиратись до Високого. Хотілося і до Кисачки на хутір заглянути, — давно він частувався там солодким зіллям, давно жартував з суворою — тільки не до нього — Кисачихою.

Постоявши на вулиці, повернув до двору, заглянув до хати. В хаті панувало сонне царство — спали від малого до великого. Повагавшись хвилину, будити дружину чи не будити, він поторсав за плече хатню робітницю і, пошепки віддавши накази про те, що купляти на базарі, навшпіньках вийшов з хати.

Багатом не спалося тієї ночі і у Високому.

Раніше за всіх прокинувся дід Саливон. Власне кажучи, він не те що першим прокинувся, а навіть і зовсім не спав цієї ночі. Діло в нього таке — коні на випасі, а він біля коней. А за худобою треба дивитись, бо воно хоч і розумне, а є котре вовкове: таке вреднюче — тільки задумаєшся, не те що здрімнеш, уже посунуло в овес або жито.

Дід Саливон звик до безсоння. Учені доказують, що людина третю частину свого життя просипає. Але є, напевне, такі феномени, що й половину його програють у дві ніздрі. Дід Саливон у цьому не проморгав — коли п'яту частину проспав, то вже й багато. Невсипущий дід. І змалечку був такий невисипущий. Що вже покійниця мати покляла його, що нагорювалась, коли ще був у колісці! Таке ж вреднюче дитя було: і само не спить, і другим не дає. Зате потім, коли виріс та господарювати почав, коні добре в нього велися. Ні в кого в селі кращих за Саливонівих не було коней. Чисті, гладкі, мов личочки. Бо не лінувався — пас їх з вечора до ранку. І в колгоспі іншої роботи не побажав — біля коней та й тільки!

Отож і зараз — ходив біля них, розмовляв, мов з побратимами:

— Ге, братці-голуб'ята, пасетесь собі, ні чортового дідька не відаєте! А воно, бачте, сьогодні день такий: або-або. От зведуть вас, вовче м'ясо, з усіх колгоспів докупи, отоді й поір-

жете на радощах. Дай боже, коли воно буде на краше. Дай боже, коли хазяїна вам дадуть, а коли знову Ласія? Отоді, братці-голуб'ята; й поскачете, отоді й покладаєте зубами. Еге, любі, вилізе вам боком оте укрупнення, коли зараз їсти взимку нічого — не те що вівса, а й сінця бог дасть,— а то подумати тільки — ще добавиться на конюшню остільки з'їжі.

Коні, здавалось, уважно прислухались до дідової промови, інколи навіть на знак згоди голосно пирхали, і тоді луна йшла від того пирхання по Соболянці, туди, де синіли під зорями чудові озера, на яких задумливо погойдувались Кисаччині жмаки.

Самого Кисачки в ту ніч не було на острові. Він таки не витримав іспиту, ще в суботу ввечора зібрав у торби всю рибу, звалив її з Остапком на плечі та й потяг додому.

Горпина Іванівна зустріла чоловіка радісним вигуком:

— О, таки приплівся наш батенько! Чи, мо, вже це й у лісі що здохло?

В її голосі чулися і кепкування, і примирення, і навіть глибоко схована ласка. Видно, таки засумувала за чоловіком. Архип Логвинович відчув себе переможцем, озвався у відповідь бадьоро:

— А то ж тут без мене нагосподарюєте чортового батька. На язика всі розумні та ручі, а як батько з дому, так відразу й язика ті потягло...

— О, вже й почав бурчати, вже й почав патякати. Це вже, мо, ти, Архипе, і від гутарки людської одвик там у очереті, мо, у нечистих перейняв оту погану мову?

Кисачка тільки махнув рукою.

— Бери он рибу патрай та й помовч, дай людині подумати.

Спалось Кисачці неспокійно. Видно, розучився спати вдома. Тільки задрімає, а йому відразу збори привиджуються. Галас, крик, всі на нього, на Архипа Логвиновича, наседають. Та все люди якісь незнайомі і на людей, по правді кажучи, не схожі, ніби рогаті яки, прости господи. Налягають на Кисачку і кричать: будь нашим головою! Він і сьак і так, і відмовлятися, і вириватися, а вони наседають і наседають. З нього піт лле в три ручаї, йому душно, повітря бракне, а вони не відстають. Кричать-кричать, поки таки розбудять чоловіка. Прокинувшись, він лагідно знімав з поперека важку Горпину ногу, відсувався від її м'яких, великих грудей і за якусь хвилину, відчувши полегкість, знову впадав у дрімоту. Верзлося те ж саме: обступали дивні незнайомці, і штовхали, і душили, і насміхалися, і все вимагали — будь нашим головою.

Прокинувшись, на цей раз Архип Логвинович не витримав, ковзнув з гарячої постелі, плюнув спересердя і нехотя вдягнувся. Вийшов на подвір'я, дихнув цілющою прохолодою і трохи заспокоївся. Сів на призьбі, обняв голову обома руками і важко задумався. До чого б це його чорти своїм головою побажали обрати? Це не к добру. Ой, не к добру! Хіба Горпину розбудити — вона всякі сни вміє відгадувати. Поміркувавши, вирішив не будити, й так видно, що не йому головувати в об'єднаному колгоспі. До того й сон. А от з кумом Ласієм треба було б потолкувати, нагадати йому про обіцянку, бо ще, чого доброго, забуде... в кума інколи пам'ять буває коротка.

Але Кисачка був людиною занадто ледачою. Думками він помандрував не тільки до кума Ласія, а навіть досяг би за моря-океани, бо таки хотілось побачити та збагнути, що воно там робиться, а на ділі його важко було підняти, щоб пройшовся зайвий раз від призьби до контори свого колгоспу. Отож подумавши про те, що добре було б побачитись з Максимом Антоновичем, він і далі спокійнісінько сидів на призьбі і швидко переплигнув думками уже на інше. А може, покликати Пацьоренка та організувати по чарці заради такого дня? Що не кажи, а сьогодні, напевне, Кисачка полетить з голів і, вважай, полетить назавжди.

То й добре, що Кисачка не завдав собі клопоту та не пішов до Ласія. Все одно не застав би Максима Антоновича вдома. Бо Ласієві теж не спалось.

Охопив Максима Антоновича такий настрій, як, бувало, находив на нього у дитинстві і тільки на великдень. До чого ж тоді бувало трепетно на душі, до чого ж він боявся тоді проспати оте найголовніше. Задрімне, бувало, звечора, а потім — спав чи не спав, — мов хто його голкою штрикне, схопиться на ноги, за кашкета та й з хати. Цілу ніч з хлопцями навколо церкви ганяють, в жмура та схованки граються, причому ховатися норовлять тільки на дзвіниці або на криласі. Одного разу Максимко був навіть у вітвар прорвався, звідкіля потім сердитий паламар вивів його на сором перед людьми за вухо. За те Максимко не дав тоді до самого ранку паламареві спокою — підкрадеться в дзвіниці до сплутаних шворок, які тяглися до дзвонів, та як ударить та вдарить, то всі люди з церкви вибігають, перелякано оглядаються, запитують — де пожежа?

З якимсь урочисто-святковим настроєм рано звечора вклався на сон Ласій. Збирався добре відпочити перед такою подією. Та тільки заснув, як відразу ж приверзлося чорт зна

що: подумати тільки — ніби він, Максим Антонович, голова будьоннівців, танцював п'яним посеред села без штанів та ще й принародно. Пху ти, чортівня отака, — навіть самому згадати оте сновидіння противно, не те що кому розказати.

Прокинувся, повернувся і вже не міг більше спати. Вдягнувся, вийшов на подвір'я, справився з дрібними справами, але йти до хати вже більше не схотілося. Під повіткою подзвонував вудилами та хрумтів травною виїзний коник. Чи то Саливон забув вигнати на пашу, чи, може, жінка на базар збиралася. Але який там базар — тут, може, он через кілька годин вже не будеш тим, чим ти є зараз, а вона на базар...

В Ласієве серце, вперше за весь час, прокрався вертлявий черв'як сумніву: а що, коли не оберуть? Хтозна, як воно справи повернуться? І йому стало так тоскно на душі, що відразу навколишній світ утратив свою неповторну красу: і зорі поблякли, і небо потемнішало, і солов'ї закумкали жабами, і солодке нічне повітря стало задушливим. Але той настрої, що несподівано, мов подих вітру, налетів, так швидко й зник. Впевненість, тверда впевненість знову заповнила його серце. Кого ж би іншого мали обирати своїм головою височани, коли не його, Ласія? Яцухненко молодий, та й не хоче бути головою, Кисачка — не в щот. Хоч круть, хоч верть, а без Максима Антоновича не обійдешся. Отож бути йому повновладним господарем всіх височанських полів і лісів, річок і озер, отож бути йому душенакажчиком над усіма своїми односельцями. І оте святкове, великоднє знову овіяло Ласієві душу, умиротворило її, примусило все ество якоесь благоговійно затремтіти. Несподівано потягло в поле, на простір, туди, де розляглися в нічній дрімоті його майбутні володіння. Адже це не тільки будьоннівські лани, це землі й «Нового шляху», і «Добробуту».

На противагу Кисачці, Ласій був людиною рішучою і діяльною. Те, що надумав, не відкладаючи, завжди намагався зробити. З якоюсь гарячковістю виніс із сіней старе сідло, на якому ремінь чи то витерся, чи то хто його в гірші часи вирізав на підметки, засідлав свого круглого, як миша, коника і, не вагаючись, вивів за ворота. Трохи поскакавши на одній нозі, перекинув важке незграбне тіло на рипуче сідло і поважно похитався селом у напрямі до поля. Ніч була хоч і безмісячна, але ясна, прозора, і Ласієві захотілося об'їхати всі поля, подумати наодинці, продумати ще раз все, що він скаже сьогодні на цих історичних для Високого зборах.

Порівнявшись з двором Яцухненка, Ласій невдоволено на-супивсь. І понесло ж його цією вулицею. Ніби не міг іншого шляху собі вибрати? А що, коли Назар не спить, та перестрі-не його зараз, та запитає: куди це суне серед ночі, немов той вовкулака, наш Максим Антонович?

Але тривога Ласієва була даремною. В цей час Назар Яцух-ненко міцно спав, пригорнувши до грудей свою кохану Парасю. Йому нічого не снилось, спав він як убитий, бо був упев-нений, що завтрашній день буде таким же добрим, яким був і вчорашній, і все, що трапиться завтра, буде справедливим, потрібним і аж ніяк не обділить його, Назара.

Мабуть, так і проспав би до самого сніданку або й до по-чатку зборів, коли б на світанку не прокинулась Парася. Побачивши, що за вікном уже дніє, вона легенько визволилась з чоловікових обіймів, обережно сплигнула на підлогу, зало-потіла босими ноженятами по хаті. Навіть у сні Назар від-чув, що йому чогось бракує, заплямкав губами, забурмотів спросоння і розклепив очі. Парася, намагаючись ні стукнути, ні грюкнути, поралася біля печі.

— Чому так рано, Парасю?

— Хочу раніше піч витопити.

— Йди ще полеж трохи...

— Збори ж сьогодні.

З другої кімнати на їхні голоси з'явилась названа На-зарова мати. Побачивши Парасю біля печі, вдарилась об поли:

— Ти вже на ногах, доню? Лягай ще, я сама витоплю.

Парася й слухати не захотіла:

— Що ви, мамо! Хіба ж мені важко? Самі відпочиньте — неділя ж сьогодні, а я — враз...

Назар вдоволено потягнувся на постелі, посміхнувся сам до себе. Йому все більше й більше подобалась оця невсипуща Парася. Він і не запідозрював, що зможе її отак любити. Люди його попереджали — не бери Кисачківни, бо хіба хто не знає Кисачок? А воно, бач, які дурниці плели люди. Кращої від Парасі не знайдеш. Спасибі Андрієві, підтримав тоді Назара, напоумив, що робити.

Згадавши Оболонського, Назар похвалився:

— То Наталка таки їде.

— Ой, що ти кажеш?

— Листа вчора Андрій одержав. Із дня на день дожидає-тьсья.

— Тож, мабуть, йому не спиться...

Але Парася не вгадала. Якраз хто-хто, а Андрій Оболонський тієї ночі спав, мабуть, спокійніше всіх височан. Йому всеньку ніч снилася Наталя. Він її зустрів десь у полі, і вони все ішли і йшли, поверталися додому, а тій дорозі не було кінця, і вона їх зовсім не стомлювала. Навпаки— їм хотілося, щоб так було завжди, бо Наталя час від часу запитувала:

— Ти хотів би, щоб цій дорозі не було кінця?

— Її не буде кінця.

І Андрій Оболонський щасливо посміхався уві сні.

Над Високим заяснілося сонячними барвами небо, і повний, святковий день широко розгорнув лебедині крила.

Дід Саливон з тривогою зустрічав і цей ранок — буде жаркий день. Вже ось скільки часу немає дощів, а земля пересихає, прагне вологи. По одному йому відомих ознаках старий намагався визначити, а чи не змилюється небо сьогодні, чи не впаде на землю дощем людське щастя? Окинувши уважним поглядом запалений сонцем схід, старий нахилився над землею, почав нишпорити старечою шершавою рукою в траві. Трава була тепла, пахуча, а рука залишилась сухою. В старого потеплювали очі. Він випростався, оглянувшись навколо, ніби шукаючи когось, кому можна було б повідомити важливу вість, і несподівано побачив вершника. До кіньського табуна під'їздив Максим Антонович.

Порівнявшись з Саливонем, Ласій чемно зняв з голови кашкета, чим немало здивував конюха, привітався урочисто:

— З недількою вас, Саливоне.

Саливон враз пройнявся святковим настроєм.

— І вас так само, Максиме.

— Пасете, значить?

— Пасу, аякже...

— То оце я вам і свого привів... Хай попасеться.

— Таж хай. Передумали, значить?

— Що передумали?

— Таж хазяйка твоя на базар збиралась.

— Не до базарів сьогодні...

— А не до базарів, не до базарів,— згодився Саливон.

І після мовчання урочисто повідомив:

— А дощик сьогодні буде. Попомниш моє слово, Антоновичу, буде.

— Ваші б слова та богові у вуха...

На обрії вставало червоне сонце. Максим Антонович, заклавши за спину руки, неквапливо, по-господарському оглядаючи посіви, поважно чвалав до села.

Не спалося тієї ночі й Дмитрові Чумаку. Хоч доповідь у нього була вже ніби й готова, але чим менше часу залишалось до зборів, тим більше доповідача огортали сумніви. А може, не так треба говорити, може, не з того починати?

Найбільше його непокоїло одне питання: як переконливіше розказати колгоспникам про переваги укрупненого господарства, про ті конкретні наслідки у господарчому житті, які принесе і колгоспові, і колгоспникам об'єднання. Всю суботу вони просиділи з Катериною над підрахунками та розрахунками і багато чого добилися. Причому Дмитро не стільки був радий тим матеріалам, які вони здобули, як тому, що Катерина, зацікавившись його справою, ніби переродилась, ожила, нагадала йому ті часи, коли вони, ще не одружені, вчилися у інституті.

Оговтавшись трохи від пережитого, призвичаївшись до нових умов, Катерина все частіше задумувалась над тим, як далі складеться їхнє життя. Змирилася з думкою, що якийсь час доведеться жити у Високому. Але недовго. Ії Дмитро тут не засидиться. Он, бач, як його всі тут поважають та шанують. І в районі він на прикметі — нікому не довірили такої важливої доповіді, а Дмитрові довірили. Отож гляди — не мине й року, як вони перекочують у райцентр. А там і область недалеко. Може, секретарем обкому або хоч і завідувачем чи заступником начальника сільгоспвідділу висунуть її Чумака. Тоді вже він не відмовиться, не скаже, що по проєкції поставили на таку посаду. А там і столиця... Аж у голові крутилося, аж подих перехоплювало Катерині. І вона намагалась якнайбільше стати в пригоді чоловікові, допомогти йому відзначитись.

А доповідач був заклопотаний зовсім іншим. Його дуже непокоїло питання про планування в колгоспах. У великому господарстві краще було спланувати сівозміни, краще використати техніку, але все одно господарча діяльність колгоспу зв'язувалась по руках і ногах плануванням зверху. Колгосп мусив сіяти не ті культури, які було вигідніше, а ті, які йому приписувались планом.

Можна було це питання обминути, не згадувати про нього в доповіді. Але він був переконаний, що його обов'язково про це запитають. А як на це відповісти?

Добре розумів і був з тим цілком згоден, що без твердого планування наша країна обійтись не може. Треба було планувати зверху, бо державі в своїх засіках треба мати всього і вдосталь. Але Дмитро знав, що планувати не можна без урахування місцевих можливостей і умов.

Якось у розмові з Ткачуком Дмитро хотів був вияснити погляд заввідділом сільського господарства Соболівського району на це питання. Ткачук відповів не задумуючись:

— План є план, товаришу Чумак. А всякий план для мене закон. Мене не обходить, що собі думає Кисачка, а коли йому велено посіяти стільки-то ячменю, а стільки картоплі, то, будь ласка, посій або зарані попросишся з посадою.

Дмитро, буваючи у колгоспах, уважно приглядався до того, які культури де краще росли, а які просто було невідгодно сіяти, і прийшов до такого висновку, що державний план неважко здійснити, не порушуючи інтересів окремих колгоспів.

Висловив свої сумніви Катерині. Вона зрозуміла його, більше того — вона була цілком згодна з ним. Але порадила:

— Це слизьке питання. Краще ти його обійди, бо тільки неприємностей не оберешся.

Чумак був згодний — неприємностей можна було ждати, але він ніяк не міг примиритися з тим, що треба мовчати. Коли він помиляється — хай краще поправляють його. А коли не помиляється?

Спалось йому неспокійно, майже не спалось. Тільки задрімає — і вже починає виголошувати доповідь. Перед ким виголошує — не бачить і говорить щось таке, що й сам ніяк не може того збагнути. Доказує щось, а що доказує — ніяк не второпає.

Прокидався і подовгу не міг задрімати знов.

Катерина спала поруч. Вона завжди згорталась у бублика, прикладала кулачки до підборіддя. Дихала так, що, як не прислухався до її дихання, не чув. Бувало, що не раз перелякано прикладав їй руку до чола або до грудей — чи жива? Спроння глибоко зітхала і, схлипнувши, переверталась на другий бік.

Лежав нерухомо з відкритими очима, намагався думати про свою доповідь, а в голову лізли зовсім небажані і підступні думки. Він думав про Катерину, про ті дні, коли вона була в місті одна, і хвороблива уява малювала перед очима такі картини, від яких кидало Чумака то в піт, то в жар. В душу заповзало щось нездорове, важке, і воно було тим важче ще тому, що знав: справжньої правди він так ніколи і не взнає. Катерина про те не скаже, а він — мучитиметься, переживатиме, але ніколи не запитає у неї, — засушить біль у серці, а ніколи не викаже їй своїх душевних страждань.

Літня ніч хоч і коротка, але без сну вона здається безконечною. Дмитро то досадував, що ранок так барився, то наказував сам собі — спати. І чим суворіше наказував, чим

палкіше хотів заснути, тим далі втікав від нього сон. Впіймав себе на тому, що його ображає сон дружини. Заснула собі і спить. Її діла немає до того, що в Дмитровій душі оті сумнівні посіяли зловісну тривогу, її діла мало до його душевних переживань.

Намагався прогнати і ці думки, ляв сам себе і докоряв — диви, який ревнивець з'явився у Високому. Одганяв від себе те дрібненьке, незвичне. В серце поступово вливалось безмежне почуття ніжності — йому хотілося притиснути Катерину до грудей так, щоб аж кісточки в неї затріщали, зацілувати її, свою хорошу і таку безталанну, безпорадну свою Катерину.

Дрімота підкрадалась з чорних кутків кімнати, непомітно склеплювала повіки, але замість того щоб міцно спати, Чумак знову починав свою беззмістовну і нікому не потрібну, невідомо для кого виголошувану промову.

А ранок не дрімав. Він скрадливо підступав зі сходу, не минав ні села, ні міста, добрався нарешті і до Високого. Коли Дмитро розплющив очі, то, на своє вдовolenня, побачив, що у вікно вже святково дивилась неділя. Катерина, незручно згорнувшись під стіною, не виявляла ніяких ознак життя. Тільки приглянувшись, побачив, як на скроні рівномірно і пружно стріпується синювата жилка.

Не бажаючи будити Катерини, він тихенько сповз із ліжка, скрадливо зашастав по кімнаті. Вирішив пробратись на кухню і, поки спатиме дружина, зготувати сніданок. Хай поспить Катрусеня на світанку, хай.

Його знову заповонила безмежна ніжність і він подумав, що зробить усе для того, щоб вона не відчула так різко тієї зміни, яка трапилась у її житті.

Всі ці дні вони разом куховарили. Готував їжу Дмитро, а Катерина йому допомагала. Бачив, як жадібно і уважно приглядалась до всього того, що він робив, відчував, що їй було соромно перед чоловіком: справді-бо — Дмитро міг все робити, а вона, жінка, зовсім не знала споконвічної жіночої роботи.

Та не встиг він, зайшовши до кухні, вирішити, що готуватиме на сніданок, як у дверях з'явилась Катерина. Рожева від сну, трохи розслаблена, винувато-робленим голосом почала відчитувати чоловіка:

— Куди це годиться, чоловіче добрий? Сам схопився, а мене не будиш? Забув про нашу умову?

Вони домовились, що всі хатні роботи виконуватимуть разом.

— Та я так... та я ще не збирався нічого робити,— спробував був виправдатись Дмитро, але Катерина бачила його наскрізь.

— Не будемо хитрувати, товаришу замполіт.

Розсміялися беззвучно, вдоволені одне одним і кожне собою, дружно взялися готувати сніданок.

Як тільки закуріло з труби, до Чумаків постукався у двері Устим Сидорович.

— Дивлюся — затопилося, ну, думаю, прокшпулись, значить,— заговорив, перш ніж привітатись.— Ледве закінчилась ця ніч, та й довгою ж вона видалась, просто спасу нема.

Леус уперто не хотів жити у власному домі, відмовлявся то тим, то другим, а сам дуже скучав за Чумаком. Людина з товариською вдачею, говіркий від природи, Леус завжди сумував за людьми. З роками він ставав все балакучішим, і співрозмовники йому були так само необхідні в житті, як вода, хліб і повітря. В особі Чумака нажив собі незамінного слухача і співбесідника. Чумакові можна було говорити годину, вечір, він слухав, не заперечуючи, чи, може, й зовсім не слухав, але яке до того діло Леусові? Він висловлював свої думки в присутності іншого, а значить, вони були не пустослів'ям. Тепер до Чумака приїхала дружина, і хоч Леуса тягло в їхній будинок ще більше, але він, як людина чемна, а можливо більш керуючись батьківським почуттям, самозрікся дому на користь товариша.

Невчасний прихід гостя збентежив Катерину. Перед Дмитром вона не соромилась виявляти свого невміння. Але присутність сторонньої людини впливала на неї гнітюче. Та вона швидко заспокоїлась. Побачила, Леус зовсім не вникає у те, що робилось на кухні, а Дмитро повів справу так, що виходило, ніби сніданок готує сама Катерина.

Леус розговорився.

— Ото вже даремно сказано: старість — не радість. Не лягаєш — очі злипаються, ляжеш — не спиться. А тут ще суглоби крутить — спасу нема. Видно, таки на дощ збирається. Та вже й дощу треба. Іхав оце вчора полями — курить, Дмитре, курить, просто спасу нема. Навіть яришу вже де-не-де прихопило. Та й під картопельку треба дощу, і взагалі наші землі дощ люблять. Хай хоч і щодня бризкає — наші піщаники не відмовляться.

Устим Сидорович ліниво блукав по кухні, пильно приглядаючись до підлоги, ніби шукав чогось, заклопотано шкреб потилицю. Середній на зріст, розповнілий, він видавався і зовсім товстуном у своєму мішкуватому, вічно зім'ятому

сіренькому костюмі. З-під випалених сонцем густих брів інколи якось особливо ласкаво, умиростворено поблискували добрі, сині, вже віддвітаючі, очі, округлі щоки, які ніби так і зберегли на собі опух від зуба, рожевіли раннім старечим рум'янцем, а короткий, закирплений ніс ніби мимовільно принохувався до Катерининих страв.

— Воно, конешно, може, це й не по-научному буде сказано, а все-таки, що не думайте, а отаке хоч би просте діло, як дощ, а являється щось на зразок, як ото в курсі історії сказано, — справжнім тобі постійно діючим фактором. Може, воно колись наука і справді — тут сперечатись не доводиться — дійде до того, що кнопками люди будуть дощем та блискавками управляти, а поки що це ж факт, що від звичайного собі дощу залежить наш провал чи успіх. Оце ж хоч і колгоспи: укрупною їх чи розкрупною, а не буде дощу — і толку з того діла не жди...

— Вологу можна і зимою заготовляти, Устиме Сидоровичу, — м'яко зауважив Чумак, мабуть, тільки для того, щоб не мовчати.

Леус на заперечення реагував завжди спокійно, навіть з радістю.

— Атож, атож. Що можна, то можна. Але тепер і зими пішли якісь оглашенні: або зовсім снігу немає, або впаде та й сплив за один день. А воно знов же таки — що сніг, що дощ — то одне й те ж. А укрупняти все одно треба. Оце всі ночі думав — не спиться ото, буває, то чого тільки не передумаєш, — то думаю собі: для МТС це ж ціла історична ера починається. Це ж одна красаота буде працювати. Та й те сказати — чи з трьома Ласіями гризтись, чи тільки з одним. Ясне діло, що тут прогрес явно виражений.

Хоч і слухали Леуса з шанобливою поблажливістю, але не надавали розмовам директора особливого значення. Щоб не мовчати, Дмитро висловив Леусові свої думки про планування. У того відразу ж знайшлася відповідь.

— А що тут зайве сушити голову, Івановичу! Ми все одно того діла не розкусимо. Тут, брат, тільки зверху, кажу, коли буде директива, тоді той... а так, то воно що ж... коли кожен почне керувати та планувати з своєї дзвіниці, то такий лемент підіймуть, що й сам дідько тоді не добере і не розбере, що воно і куди хилиться.

Чумак тільки приглушено зітхнув. Ні, Леус у таких ділах не порадник. Він далі директиви, далі письмового розпорядження за все своє життя дивитись не навчився.

Та неділя у Високому була надзвичайним днем.

Як і завжди, із-за лісу встало рано сонце, щедро позолотило сади і хати, звеселило вулиці, покликало людей до гурту. Неділя — у нас завжди свято. В цей день і сонце не так світить, і небо значно прозоріше і вище, і люди стають якимись особливими, не лише по-святковому вдягаються, а й проймаються святковим настроєм, ходять з якимсь особливим, недільним блиском у очах.

Дівчата в цей день не знають, як краще вдягнутися, як швидше вирватись з-під материнської опіки та проворно майнути до річки, на вигін, під високі і кристалі височанські верби, ті самі верби, під якими зустрічалися і кохалися їхні батьки, яких навіть вогневиця війни не посміла торкнутися. Поспішали зібратися тут до галасливого, веселого гурту та заспівати дзвінку пісню, таку пісню, щоб усі парубки з села почули та поприбігали сюди швидше. Парубки ж у неділю норovлять довше поспати десь у засторонку на запашному сніні або в саду під пахучою яблунею чи вишнею, спати, аж поки не розбудить дівоча дзвінкоголоса пісня, в якій завжди безпомилково вчувається один, найдорожчий і найчарівніший голос, той, що кличе і веде тебе не тільки до річки, під верби, а хоч і на самий кінець світу.

Поважні люди, на яких оце зараз світ тримається, шіби й не чують тих пісень. Їм не треба поспішати під верби, в них свої діла. Хто на базар чимчикує, коли в бригадира хоч на трьох підводи не виканючить, той у сусіднє село до кума на веселу і поважну розмову, той вдома з перемінним успіхом із власною дружиною за що-небудь гризеться, а той азартно, хоч і безуспішно, наставляє годинами мовчазного сина чи дочку, як в світі жити та старших людей шанувати.

Справді, немало є в людини справ, до яких аж ніяк не візьмешся в звичайний будній день. У будень якось незручно до таких діл братись, їх необхідно відкласти тільки до неділі. Певно ж, то в незапам'ятні часи і вигадав хтось для цього всього неділю.

В неділю найкраще проводити різні збори та читати лекції на всякі теми. Організатори можуть не турбуватись — люди зберуться. Вже хтозна, чи слухатимуть, чи запам'ятають те, що говорилось, а прийдуть. Бо нікуди більше тягне, а людину завжди тягне до гурту.

Але збори бувають різні.

Таких, як ці, що мали відбутись сьогодні у Високому, люди ждали з нетерпінням. Недаремно в цей чудовий сонячний ранок жодна підвода не прогуркотіла у Соболів, не було ходаків

і до Леуса із просьбою найняти автомашину до Києва; ані велосипедиста, ані пішого не побачили в той день дороги, які вели з Високого в усі кінці широкого світу.

Після довгих суперечок збиратися вирішили не в новошляхівському клубі, бо і він не вмістив би всього села та гостей, а на вигоні, біля Соболянки, під велетенськими осоками та вербами. Заздалегідь поклали у холодочку для президії поміст, рано-вранці принесли з колбуду важкого дубового стола, поставили його на поміст і покрили червоною скатертиною. Прикріпили до верби сільрадівський прапор, розставили лави, і місце, де мали відбутися збори, відразу набрало урочистого вигляду. Зграйкою горобців налетіли сюди хлопчики та дівчатка. Дівчатка як дівчатка — стали купкою збоку, дивляться, а хлопці — ті відразу почали переплигувати з лави на лаву, кинулись на поміст до столу, але відразу ж розбіглись хто куди, коли побачили, що дядько Федір Торопонович почав знімати з штанів широкого паска. Хлоп'ятам, видно, той жест був добре знайомий, і вони поспішили до Соболянки, на невисоку кручу, де після короткої наради поспішно звільнились від сорочечок та штанців і кинулись форсувати водяний рубіж.

Збори були призначені на дванадцять. Напередодні всі хати обійшли посланці, попереджали, щоб не спізнювались. І колгоспники прислухались до того — вже о дев'ятій ранку, як тільки сонце піднялося вгору, почали збиратися найбільш нетерплячі.

Першими рушили парубки. Вони групувались навколо гармоністів, йшли селом урочисто, неквапливо, знали ж, що йдуть першими і не запізняться. В дівчат краялись серця від задержувато-грайливих гармоній, вони мотались по хаті, мов учадлі, то заглядали в дзеркало, то приміряли плаття та сукні, то покрикували на матерів, то виканючували те, чого не вистачало. Поспішали на вигін, мов на пожежу, і ніяк не могли зібратись. Ясне діло, що не так просто вибратись дівчині на гулянку. А це ж тобі не на своєму кутку показатися, це, любі мої, перед парубками з усього села іспит тримати.

За молоддю потяглися старші. Хто одинцем собі прямував на Соболянку під верби, хто з передишками — то до одного гурту пристане — поговорить-поговорить, то до іншого перейде. І всюди розмови про одне — про наступне укрупнення.

— Воно мені без ніякого інтересу — хай що хочуть, те й роблять, — каже один, круглолиций, вусатий і, видно, лінійний-лінійний, вже дійсний кандидат у діди, широкоплечий чоловік-яга.

— Як же так! Як же так! — кип'ятиться худорлявий, з гострими глибоко посадженими очима.— Хіба я не господар свого колгоспу? Як це так, що хочуть, те й роблять? А може, я не хочу? А може, мені те укрупнення ні до чого. Це ж як виходить: у «Новому шляху» отакий урожай, а в Будьонного такий собі, а восени ділити на трудовень порівню?

Третій намагається помирити співрозмовників:

— Та не гарячкуйте, Гервасію. Воно, як казав той, ще ж той... Послухати, кажу вам, Гервасію, треба, що на тих зборах скажуть.

А в четвертого рішення готове:

— А я кажу — об'єднуватись! Менше начальства буде, то й менше дурних трудовнів у трубу вилітатиме. А головне, хай наш бригадирчик на рядових роботах попрацює, а то зажрався, задер носа, на людей, падло таке, вже дивитись не хоче.

Село вирує, село гомонить, село сперечається.

Ось потяглися і з «Добробуту». Колгоспники по кладках, через Соболянку, а Кисачка, той, як і годиться голові, на підводі. Горпину Іванівну — червону від чарки та вдоволену візитом Степана Онуфрійовича — посадовив у задок, мов молододілий, поголений, в новому, широкому, як лантух, піджаку, хромових чоботях, з штанами на випуск, у вишитій хмелем сорочці, браво підкручуючи вус, сидів на полудрабку, спиною до дружини, погойдував ногами, мало не чіплявся чобітьми землі.

Поперед нього промчав Ткачук, спинився біля сільради, молодцювато збіг на ганок. Кисачка не збирався гнатися за завідділом — то було б, на його погляд, проявом небаченого зухвальства. Був вдоволений і гордий і з того, що в такий день ні світ ні зоря саме до нього завітав такий гість. Отож, як і личить їздити справжньому господарю, а не якомусь жевжикуватому задаваді, Кисачка прокотив височанськими вулицями і після підкреслено-голосного «тпру» зупинився біля воріт Яцухненкового двору. Як і ведеться в добрих людей, Кисачки завітали у гості до зятя та дочки.

— А чи пустите до двору, люди добрі? — гукнув урочисто Архип Логвинович, прочинивши хвіртку. На той басовитий голос пташиною вилетіла з сіней Парася і з радісним вигуком: «Татонько приїхали!» — кинулась відкривати ворота. За нею вийшла і Назарова названа мати, поважно вклонилась назустріч підводі, на якій велично вїхала у двір Горпина Іванівна, запрошувала дорогих сватів до хати.

— Спасибі, свашко,— чемно дякував Кисачка.— І зайшли б, та, мабуть, вже й на збори час.

Парася кинулась обнімати та цілувати матір і сестричку, а Кисачка на хвилину задумався — заходити чи не заходити до хати? Знав, знайдеш, то доведеться випити. Воно б і не завадило, але ж збори... А що, коли, окрім Степана Онуфрійовича, ще хтось з начальства заявиться?

І Кисачка переборов те бажання, не зайшов до хати. Але, мабуть, то швидше тому, що за ворітьми почувся рев мотора, а повз відкриту хвіртку прошмигнула знайома Боровикова машина, Кисачка, проявивши надзвичайну твердість духу, побічав:

— Спасибі, любі, хай уже краще опісля зборів.

Ще було далеко до дванадцяти, а сільський вигін немов розквітнув маком, завирував ярмарком, заспівав добрим десятком гармоній, задзвенів дівочими піснями, закрутився під вербами у поривному танці з посвистами та примовками. Безсило звисав донизу старенький двоколірний сільрадівський прапор, сонце парило нестерпно, немов підтверджуючи слова діда Саливона:

«От попомните моє слово, без дощу сьогодні не обійдеться».

Для Катерини все було тут незвичним і незвичайним. Дивилась на навколишній світ широко відкритими очима і дивувалась сама з себе: чому їй весь час думалось, що в селі нічого подібного не побачиш і не почувеш. Невгамовний шум багатолюдного натовпу, ніколи нею не чути, такі голосисті і мелодійні пісні, жарти, статечні розмови, танці, повні вогню і незвичайних витівок; навіть те, що збори зібрались не в приміщенні, а під вербами, на березі річечки, збурювало в душі молоді жінки якісь до цього не знані, радісно-хвилюючі почуття подиву і навіть гордості за те, що все це є саме так, а не інакше.

Мов дитина, вона міцно трималась за Дмитрову руку, ніби боялась загубитись, відчувала себе зовсім маленькою і мізерною супроти Дмитра, до якого усі віталися, якому в кожного знаходилося привітне, добре слово, шанобливо розступалися перед ними. Коли ж Чумака покликали туди, на поміст, у президію, вона, опинившись затиснутою незнайомими людьми, відчула себе одинокою — хоч і в гурті сиділа, а була далеко від тих, хто її оточував.

З якимсь подивом, підвищеною увагою і інтересом слухала Дмитрову доповідь. Коли це він навчився говорити так просто і ясно, коли він став таким оратором? І щоб отака людина довго затрималась в цій глушині?

З внутрішнім почуттям гордості і разом з тим якимось ревниво оглянулася на слухачів. Чи ж хоч розуміють вони те, що говорить її Дмитро, чи знають, хто перед ними виступає? По очах бачила — розуміли. Перевела погляд на президію і вже більш прискіпливо розглядала тих, хто сидів за червоним столом.

Головував Андрій Оболонський. Катерина з ним була знайома. Тільки вчора гостювали вони в Оболонських, і їй ця проста і культурна сім'я дуже сподобалась. Вона навіть запитувала потім у Дмитра: з якого міста і коли приїхали у Високе Оболонські? Дмитро ще посміявся з неї.

Знала вона й секретаря райкому Боровика. Ще в області якимось чула його виступ на нараді. А сьогодні Дмитро познайомив з Романом Васильовичем перед зборами. Боровик їй сподобався, а Ткачук аж ніскілечки. Дуже вже Степан Онуфрійович видався їй безцеремонним і вульгарним: зміряв її з ніг до голови, в очах у нього закрутилися дуже знайомі жінкам бісики, ті самі бісики, які одним подобаються, а в інших викликають огиду.

Роман Васильович уважно слухав доповідь, а Ткачук і зараз злодійкувато блукав поглядом по натовпу, ловив чийсь очі. Випадково зустрівся поглядом з Катериною, підморгнув нахабно, а в очах знову закрутилися знайомі бісики. Не відповівши на посмішку, вона досадливо насупилась і відвернулася в сторону. Її більше не цікавив Ткачук. Вона стежила за Боровиком. Була дуже вдоволена — секретареві явно подобалась доповідь. А коли так — скаже він за Дмитра добре слово і вище. Може, дійде воно і до секретаря ЦК. А той і так доброї думки про її чоловіка. Отож... Її серце млосно тріпотіло, ждало чогось хорошого, радісного.

Знайома була і з Яцухненком. Його ще в перший день її перебування у Високому зустріли випадково у полі. Катерині він сподобався, але про себе вона відзначила, що новоякшляхівського голову треба було б трохи отесати, виховати в нього тонші, пристойніші манери. Поруч з Яцухненком в президії сидів якийсь вусатий дядько у сорочці, вишитій хмелем та червоною калиною, що відсвічувалась на круглому вилицювтому обличчі сумнівною краскою. Здогадалась — то відсвіт міцної чарки. Поведінкою вусатого — а це був Кисачка — Катерина була зовсім невдоволена: видно ж, що хтось із начальства, а слухати не вміє, крутиться, то одному, то другому щось шепче на вухо, то потилицю шкребе, то для чогось смикає себе за ріденькі мишачі вуса.

З Кисачки перевела очі на Ласія. Той сидів попереду, поруч з Боровиком, урочистий, насуплений, силувано дивився у стіл, з підкресленою серйозністю кривив губи і хтозна, чи слухав доповідь, чи думає щось своє, складне і нерозв'язне.

Зате Устим Сидорович мало не до сліз схвилював Катерину. Він сидів якось самотиною, в кінці помосту, поодаь від усіх і не зводив теплопо глядау з Чумака, в лад його думкам похитував головою, час від часу з погордою зиркав на люда, ніби говорив: а подивітьса, люда добра, який у мене замполіт, а послухайте-но, що він говорить! Розумний у мене Чумака — спасу нема.

Катерина чомусь здригнулась — до столу президії протиснувся худорлявий чоловічок із кирзовою торбиною і подав Обоноському якогось папірця. Гаряча краска прилила до обличчя тому, коли прочитав. Машинально був схопився на ноги, а потім, повагавшись, сів на стілець, знову схилився над папером. Його хвилювання невільно передалося Катерині. Вона запідозрила, що, може, то щось недобре для Дмитра таїлося у тій записці. Може, то якраз те питання, якого побоювався Дмитро? Тоді вона не надала тому уваги, а тепер їй показалося, що то хтось підступний навмисне вирішив загнати на слизьке її чоловіка. З тривогою дивилася на Дмитра — не знала, як попередити про небезпеку.

Обоноський якось хвилину сидів задуманий, потім нахилився до Яцухненка, радився про щось пошепки. Яцухненко заклопотано завертівся на стільці. До них нахилився вусатий — тому до всього діло, всюди суне свого носа, — він щось сказав Обоноському, і той вдячно хитнув головою. Потім Обоноський шепнув щось Боровикові і, на подив Катерині, вийшов із-за столу. Зійшов з помосту, поманив когось із гурту.

Марно Катерина хвилювалась і боялась підступу — Обоноський одержав радісну телеграму. О другій годині в Соболів пароплавром приїздила Наталя. Андрій просив у Назара підводу, а тут підвернувся під руку Кисачка — він і виявив добру послугу, запропонував свій виїзд. Андрій викликав з гурту дівчат Галю, передав їй радісну вість і попросив зустрінути дружину. Сам же — отакі вони всі чоловіки — повернувся назад до президії і поважно зайняв місце голови.

Доповідач тим часом палко доводив про ті переваги, які матиме укрупнений колгосп, про ті вигоди, які одержать колгоспники внаслідок укрупнення. Серед слухачів пожвавлення: одні згоджуютьса, кричать «правильно», а хтось позаду кинув їдке:

— Ого-го! Щедро відміряє.

Ті недоброзичливі зауваження мов ножем штрикали в серце Катерині. Вона була переконана, що сказати ті слова міг тільки ворог, і оглянулась. Позад неї трохи збоку сиділа Христина. Її відразу ж побачила Катерина. Побачила і забула про все.

Христина так дивилась на доповідача, що Катерині стало відразу зрозумілим — ця жінка безмежно закохана у її чоловіка. Про ту любов говорили і очі, свідчила болісна складка біля вуст, стверджував увесь вираз обличчя дівчини, яка, мабуть, нічого не чула й не бачила, окрім Дмитра.

В Катерини тривогою забилося серце, розгублення поступово переходило в гнів. Силою примусила себе відвернутись від Христини. Задивилась на Дмитра. Захоплений своїми думками, про що яскраво свідчив блиск його променистих очей, він був такий красивий, що в нього не можна було не закохатись.

Вона вже не чула того, що говорив Дмитро, вона дослухалась до власних думок і тривожного стуку серця. Ні, він не міг полюбити іншої. Він любить її одну, Катерину. Вона бадьоріше підняла голову, з якоюсь материнською ніжністю дивилась на чоловіка. «А ця дівчина? Чому вона так дивиться на нього?»

Схопилась за рятівну думку: «Хіба мало в кого дівчата закохуються? Закохається, позітхає-позітхає, перегорить все те з часом та й забудеться». Катерина поступово заспокоїлась, урівноважилась, бо зміркувала, що все одно вони тут не будуть, що не встигне Дмитро й помітити закоханих поглядів бригадирки, як його вже висунуть на вищу роботу і тоді — прощай, Високе, залишайся з своїми почуттями, Христино.

Не збагнула — чи то далекий грім досягнув був вигону, чи заgrimіло від дружних оплесків. Оплески, правда, швидко затихли — шкарубкі селянські руки більш охочі до вил та штурвала комбайна, ніж до азартного виляскування долонею в долоню. Але Катерина безпомилково вловила у тих оплесках повне схвалення думок доповідача. І від розчулення їй навіть сльози були навернулися до очей, вона привітно посміхнулась Дмитрові, який, закінчивши доповідь, ще на якусь мить залишався на трибуні, можливо, тільки для того, щоб відшукати схвальний погляд Катерини.

Не відразу помітили, як зі сходу, із-за далекого лісу висунулась чорна дощова хмара. Вона ніби підкрадалася, ховаючись за темніючою смужкою лісу. Ту хмару помітив першим дід Саливон. Він і цього разу не хотів іти до трибуни, але збори набирали такого урочистого характеру, що присутні в один голос забажали: на трибуну діда Саливона.

Колгоспний конюх не став опиратися. Вийшов до трибуни, глянув поверх людських голів кудись удалину і раптом завмер уражений. Вказав рукою за Соболянку і звернувся до одного Ласія:

— Га, Максиме Антоновичу! А що я вам казав? Буде дощ чи не буде? А глядiть-но, яка хмара суне.

В натовпі рух, в натовпі радісні вигуки, в натовпі — оплески.

— Так ото я слухав товариша замполіта та й подумав собі: а й справді, люди добрі, коли ми з вами стали на колгоспний шлях, чи то до лиця нам ті колгоспи роздрібнювати на якісь...— Дід довго тер пальцем об палець, ніби хотів намацати потрібне слово, і, не намацавши його, закінчив: — Одним словом, могло дійти до того, що кум спряжеться з кумом, а сват із сватом та й оголосять себе колгоспом.

Дружний сміх був відповіддю на дідові слова.

— А по-моєму, люди добрі, недаремно в народі сказано: де спілка, там і сила. Я — за! Я за те, щоб усі були в спілці, от як, люди добрі.

— А ви були в тому укрупненому, діду? Жили і ще якось проживемо...

— А проживемо...

— Звідкіля ми знаємо, що буде краще?

Дід Саливон сердито примружив очі, відповів невірам:

— Авжеж, знаємо, що буде краще. Навіть природа нам підказує, люди добрі,— глядiть, он дощик надходить. А дощик завжди до щастя.

— Правильно! — хором загули збори.

Дід Саливон, посміхаючись у вуса, під схвальні вигуки пробирався на своє місце, а Катерина проводила його вдячним поглядом. Вона ладна була розділювати цього дідуся — до чого ж він симпатичний і розумний!

З дідового легкого слова й почалося: хто б не виступав, усі вимагали: об'єднуватись. Ті, кому не подобалось укрупнення, не сміли й рота роззявити. А хмара тим часом росла, набухала, закрила весь ліс і половину поля, вурчала загрозливо, перехрещувалась гострими спалахами блискавок. Затих вітрець, завмерли дерева, замовкли й люди: чи то до голосу грому, чи до слів промовців прислухались.

Виступив і Кисачка. Він сказав коротко, але по суті:

— Від імені колгоспників «Добробуту» з повною відповідальністю заявляю: ми за об'єднання.

— За всіх не розписуйтеся, Архипе.

Кисачка люто вдивлявся в гурт, шукав очима того, хто посмів йому заперечити:

— Ану, хто там усупроть — об'явся, я на замітку візьму.

Гучний сміх злився з рокітливим голосом грому.

Вслід за Кисачкою звівся на ноги Ласій:

— Будьоннівці теж за об'єднання.

Йому відповіли дружними оплесками.

Останнім вийшов на трибуну Назар:

— Від імені новошляхівців заявляю: ми за об'єднання.

Щось урочисте, святкове і разом з тим величне було в за-
явах голів, схожих на клятву. Значимість моменту ще більше
підкреслювалась наступом грози, що повільно, але невідворот-
но йшла на Високе.

Звівся зблідлий від хвилювання Андрій Оболонський.

— Надійшла одна пропозиція: об'єднати нині існуючі кол-
госпи «Новий шлях», імені Будьонного та «Добробут» в один
колгосп. Чи будуть інші пропозиції?

— Немає!

— Не-ма!

— Хто за те...— тут голос Оболонського задзвенів уже зов-
сім урочисто,— хто за те, щоб об'єднати наші колгоспи у один,
прошу голосувати.

Ліс рук виріс над натовпом. На мить запанувала така тиша,
яка буває тільки перед дощовою грозою. Потім зненацька по-
летів чийсь кашкет вгору, за ним другий і третій, над вигоном
прокотилось ріденьке «ура», підкріплене ударом жаданого
грому.

На землю впали перші краплини, вітер поривно схитнув вер-
шечки осокорів та верб, люди заговорили, закричали, але ні-
хто не кинувся рятуватись від грози, яка вже налетіла на село,
заховала у дощовому тумані колишній «Добробут», синьою
пеленою накрила принишклу Соболянку. Артилерійський залп
грому, мов салют в честь височанської події, вибухнув уже не
над головами людей, а десь за Високим, над МТС, і покотився
луною, перегукуючись, то підсилюючись, то затихаючи, по
всьому району, ніби розносив незвичайну і радісну вість.

Тільки тоді, коли хмара щедро хлинула рясним дощем, за-
пищали діти, заверещали дівчата, загукали жінки, опам'ята-
лись чоловіки, і всі кинулись бігцем до села. Були й такі, що
надумали пересидіти дощ під вербами. Роман Васильович Бо-
рович, забувши покрити велику сивіючу голову, кинувся до
річки. Він тільки тепер згадав, що там десь рибалить із сіль-
ськими хлоп'ятами його Валерик.

Андрій Оболонський поспішав вулицею. Було особливо по-
мітно, як він шкутильгає. Ось він порівнявся з рідною ха-
тою. Але навіть не глянув на свій двір — пошкутильгав далі.

Проминув сільський майдан, опустив скорботно очі перед батьковою могилою. «Ех, батьку, батьку, не діждався ти Наталі...»

Проминув село і, мокрий як хлющ, простоволосий, вишквильгав на сільську греблю. Намагаючись пронизати поглядом густу сіро-голубу дощову завісу, жадібно дивився на соболянський шлях. Він поспішав назустріч Наталі...

Отож хто сказав, що всі чоловіки однаково бездушні і неухажні?

НАТАЛЯ

На загальний подив пасажирів та й самої команди, пароплав підходив до Соболівської пристані аж на півгодини раніше строку.

Наталя Оболонська не знаходила собі місця. Вона то вибігала на верхню палубу і, вдвляючись вперед, туди, де густо зеленіла купка дерев, намагалась побачити Андрія, то знову опускалась вниз, до виходу, щоб не гаючись, вийти на берег.

Вона дуже-дуже скучила за чоловіком, за Галею, за свекрухою. Вона знала, що свекра вже немає у живих, але не хотіла вірити, не могла собі уявити й те, що її не зустріне Петро Карпович! Вона любила його, як рідного, може, тому, що і він її любив, а можливо, ще й тому, що не мала рідного батька і за все своє дитинство зсумувалася за батьківською ласкою. Крім того, може б, вона так і не хвилювалась, коли б була певна, що Андрій її зустрічатиме. Знала, що у Високе телеграма потрапляла набагато пізніше, ніж у будь-який кінець світу.

Тільки вчора Наталя одержала на руки довгожданий диплом. Хотіла була відпочити день-другий, а тоді вже і їхати, але не так воно вийшло. Як тільки заповітна синя книжечка опинилась у руках, її так захотілося у Високе, що, як не силкувалась, не змогла перебороти того бажання. Прибігла додому, зібрала нашвидкуруч все необхідніше, сьак-так убгала його у невеличку валізу, кілька разів поцілувала розгублену і збентежену несподіванкою маму і помчала на аеродром. На її щастя, за годину відлітав у потрібному напрямі літак, знайшлося для неї вільне місце. Вечором того ж дня вона опинилася на палубі цього пароплава.

Все минуле лишалось позаду, мов сон, її кликало майбутнє, воно зігрівало її, уявлялося їй великим щастям, тим самим, до якого вона ось уже шість довгих років ішла і все ніяк не могла

дійти. Тепер воно було таким близьким, що, здавалось, досить тільки простягнути вперед руки — і воно опиниться в її обіймах.

За хвилюванням не помітила, як на обрії з'явилась чорна хмара, не відразу збагнула, що десь там вдалині, де, на її думку, мало бути Високе, загрозливо озвався грім. А коли, наближаючись до пристані, побачила, що хмара вже встигла огорнути своїм воронячим крилом пів-Соболева, то її зовсім розгубилась. Зрозуміло ж, що у грозу Андрій не приїде і ніхто її не зустріне на цій далекій і чужій пристані. Стояла перед трапом, принишкла, ніби чимось зобиджена, байдуже ждала, як її зустріне соболівський берег. Тільки тоді, коли на березі замелькали людські обличчя, замахали назустріч пароплавові привітні руки, вона жадібно почала вдивлятися в натовп. Андрія не було. Вона його впізнала б відразу, вона, навіть не бачивши, відчула б, що він тут. Молода жінка безсило опустила руки. Ні, не образа, а жаль стиснули її серце. Вона не нарікала на Андрія, ні, — не зустрів, то, значить, не знає, що приїхала, — їй було просто жаль своїх сподівань. Думала, що зараз побачить, і не побачила.

— Наталю!

Радісно стрепенулась. То, кликали її! Кликала Галька, вона відразу впізнала її дзвінкий голос. А значить, коли тут Галька, то тут і Андрій. Легко підхопивши свою валізу, вона кинулась на вузький трап ще в той час, коли він тільки лягав між пароплавом і пристанню. За хвилину вони впали одна одній в обійми, не помічаючи сторонніх то співчутливих, то нашішливих поглядів, залилися палючими сльозами.

— Татуся немає... — слухаючи, шепотіла Галька.

Наталя тільки легенько стріпнула головою — знаю, мовляв, наше горе, знаю...

Коли трохи заспокоїлись та підійшли до підводи, Наталя запитала якомсь соромливо:

— Андрійко де?

— О, в них там збори, Наталю. Колгоспи укрупнюють.

Хоч Наталя і не збагнула до пуття, що там роблять тим колгоспам, але відразу ж заспокоїлась. Значить, Андрій зайнятий дуже, коли не зміг її сам зустрічати, значить, так треба.

Засмучені, їхали вулицями Соболева. Галинка сумовито, пониженим до напівшепотіння голосом розповідала про те, як помирав батько, що говорив перед смертю та як його в останню путь проводжали. Наталя слухала, низько схиливши

голову, на її живому, завжди чимось заклопотаному обличчі надовго застиг вираз глибокого суму, і це робило її невпізною, не такою, як завжди.

За розмовою не помітили, як і Соболів проминули, вже тільки оглушливий грім примусив їх кинути свою журу та оглянутись навколо. На них находила сива завіса дощу, поперед якого на гривастих смерчах котив вітер.

Зупинили підводу, сховались під возом, терпляче ждали зливи. І вона не забарилась. З громом та блискавками наспраглу землю впали перші буйні краплини, прибили пилюку на розім'ятій колесами дорозі, а потім враз хлюпнуло мов з відра. Змокрілі в одну мить, коні неспокійно переминались з ноги на ногу, гнулися під дощем, мружили свої великі очі, хилили до землі патлаті голови. Подруги то світили великими переляканими очима, то заплящувались від спалахів блискавки і ударів грому — вони обидві боялись грози.

Дош ішов довгенько. Спочатку проливний, з поривами холодного вітру, потім тихий, спокійний, дрібніший і теплий. Грім вже гримотів десь за Десною, вже на обрії вигинались золоті блискавки. Віз уже не захищав від дощу, на голови задзюрчало, полилися цівки рудої води.

— Поїдемо, Галю?

— Так ще йде...

— В мене гумовий плащ є.

Згодом вони, загорнувшись у прозорий гумовий плащ, сиділи поруч, на мокрому сні, притулились одна до одної. Плащ не стільки рятував від дощу, скільки збирав воду у складках і потім відразу виливав то за пазуху, то на одяг. Вони голосно скрикували, навіть розвеселились і — знай одне — понокували дружно на Кисаччиних коней.

Коненята у добробутівського голови були не гірші, ніж в інших голів — хоч на вигляд і непоказні, а беручкі, тяговиті. Вони охоче чалапали по розбагненій дорозі, весело попірхували, з кожним кроком приближали їздців до Високого.

Викотили на горб, з якого відкривалось вдалині Високе. Дош аж зовсім ущух, і вдалині, там, де синіла вузенька смужка лісу, заграло сонце. Скинули з плечей мокрого плаща і, глянувши одна на одну, весело розсміялись.

— Ой Галько! Невже це я вдома? — обіймаючи зовищу, вигукнула Наталя, а в самій великій сірі очі так і зоріли від щастя, так і іскрилися від радості.

Вдалині замаячила одинока постать. Галька відразу впізнала Андрія.

— Гляди, хто нас зустрічає, Наталю,— вказала вона очима невістці.

Побачивши підводу, стомлений Андрій зупинився посеред дороги. Тільки тепер відчув, що ноги вже відмовлялися йти далі. Наталя поривно сплигнула з воза і, незважаючи на калюжі, на багнюку, легко, мов гнана попутним вітром, помчала йому назустріч. Простягнувши вперед руки, він ступив уперед крок-другий і знову спинився. Покалічена нога пекла вогнем. Так і лишився стояти — ждати дружину.

З розгону впала йому на груди, гаряче дихнула на нього пахощами дощу, лугового сіна і ще чимось таким рідним, таким принадним, без чого його життя було б просто порожнім і непотрібним.

Коли Галька під'їхала до них, Наталя, обережно підтримуючи Андрія, посадила його на воза і наказала негайно зняти з хворої ноги черевика. Винувато посміхаючись, він виконав наказ.

Глянувши на його розтерту до крові на пораненому місці ногу, вона докірливо похитала головою:

— Ні, більше я тебе не відпущу нікуди й на крок.

Андрій загадково посміхнувся. У його кишені лежав виклик на державні іспити. І хоч папірець розкис і перетворився у кашу, все одно Андрієві післязавтра зранку треба було їхати в місто.

Перший дощ Чумаки спробували перестояти під чиеюсь стріхою. Хлів виявився старим і дірявим, на ньому вже геть згнила і висмикалась вся солома, вода стікала нерівно, важко було відшукати таке місце, щоб не лилося на голову. До того ж, вітер забивав дощовою хвилею, і Катерина швидко побачила, що їй ховатися немає потреби — холодні патьоки лоскітно заструмили і по спині, і по грудях. Зиркнувши на чоловіка, Катерина вперше опісля того, як поховала матір, безтурботно і голосно розсміялась. На голові у Дмитра злиплося волосся, по обличчю пливли густі дощові патьоки. Він теж був мокрий як хлющ.

— Дімо, пішли додому. Все одно вже більше не змокнемо.

— Пішли то й пішли.

Чумак поривно схопив дружину за руку, і вони, пригинаючись і сугулячись, побігли вулицею. Катерина беззвучно сміялася — їй ще ніколи не доводилося пережити чогось подібного. У місті дощ рідко коли застукає людину зненацька, а коли й застукає, то не намочить — схватись є де. Подібні

ситуації вона бачила лише в кіно і притому кожного разу мерзлякувато здригалась. А воно, виявляється, і не дуже страшно, навпаки, є в цьому щось романтичне, відчайдушне. Тільки одне її непокоїло — полиняє оця сукня чи не полиняє?

Дощ то притихав, то починав сіятись рідше, то вмить знову припускав так дружно, що піняві калюжі серед дороги аж танцювали, аж підплигували та пухирились бульками.

Несподівано опинилися в затишку. Коли до них тихим голо-сом озвалась стара Оболонська, Дмитро побачив, що вони схо-вались під навісом воріт Оболонських. Хвіртка до двору була прочинена, в ній у чеканні застигла стара Петриха.

— Ось заходьте до хати... Промочило ж вас...

А сама не зводить очей із затіненої дощем дороги.

— Спасибі,— подякував стримано Дмитро, в думці схиляю-чись до того, що найкраще у їхньому становищі — пересушити-сь у Оболонських.

За хвилину Чумаки занесли в сіни Оболонських цілу калю-жу — з їхньої одежі просто дзюрчало. Катерину давив мокрий одяг, ятрило шкіру, і вона охоче перевдяглась у Галинине вбрання. Для Дмитра знайшлися Андрієві штани і сорочка. Босі й простоволосі, у чужому одягу, сиділи вони в хаті Обо-лонських, ждучи, поки висохне власний одяг.

Оболонська вела тиху, статечну розмову, а сама не мала сили відірватися од вікна — звісно, мати. Вона говорила про сьогоднішні збори і про дощ, згадувала покійного чоловіка, який теж «голосував би за укрупнення», про те, що тепер уро-жай на полях поправиться, а сама, видно, думала про одне — приїзд невістки.

— Хоч би ж де перестояли, а то простудиться молодиця. Міська ж вона, тендітна, не звикла до злив.

— Нічого, вона, казав Андрій, фронтовичка,— втішав Чумак.

— Та воно ж... Але не вікувати ж і фронтовиками...

Катерина із затаєною тривогою і цікавістю нетерпляче жда-ла приїзду Наталки. Їй самій, у власному житті, було багато чого незрозумілого, неясного. Ось прибула вона у Високе. Все для неї тут було цікавим, незвичним, значно кращим і змістов-нішим, ніж вона собі уявляла; побачила, що й тут живуть люди, а не якісь напівдикуни, якими її весь час лякала небіж-чиця мати, а от уявити собі, що залишиться жити і працювати тут на все життя, вона ніяк не могла. Ну, можна пробути пів-року, хай рік від сили, але не весь вік. Уродженка і вихованка міста, вона була справжнім дитям міста і тут, у селі, почувала себе чужою і непотрібною. Вірила, що кожна культурна люди-

на, яка живе в селі, живе тут тільки для того, щоб з часом перекочувати до міста, розглядала село як своєрідний трамплін і не більше.

Саме та невідома Наталка мала розв'язати чимало сумнівів, дати відповідь на ряд Катерининих питань. Дружина Андрія Оболонського була ростовчанкою, вона кинула не лише місто, а й свій край, вона, росіянка чи козачка, може, їхала в українське село, і невже ж вона почуватиме себе тут як вдома, невже її не потягне назад у місто, в Росію? Тож, видно, недаремно Андрій, живучи у Високому на трудоднях, без зарплати, так вперто навчається заочно і ось уже, говорив Дмитро, має їхати на державні екзамени, за дипломом агронома. Видно, в них є своя потайна мрія, видно, вони відразу ж махнуть рукою на колгосп, хай хоч він буде і укрупнений, та й подадуться десь у Ростов-на-Дону чи куди-інде, у велике місто, де знайдеться і їй, і йому робота. Ось тоді в неї будуть козири доказати Дмитрові, що не для справ живе людина, а робить ті справи для того, щоб жити самій, жити так, як їй хочеться, а не залежати від чиеїсь, бодай і доброї, але чужої волі.

Катерина хвилювалась і аж починала тремтіти від тих потайних звабних думок. Це помітила Оболонська і почала заганяти її на піч.

— Та ні, я не змерзла. То так чогось,— соромливо червоніючи, відбивалась від гостинної хазяйки Катерина.

А дощ тим часом затих, на подвір'ї дзеркально заблищали калюжі, одяг Чумаків трохи просох, і Дмитро вже почав був подумувати, що час їм збиратись додому.

Стара Оболонська, що не зводила очей з відчиненої хвіртки, першою побачила, як на подвір'я вступила дорога гостя. Вона охнула, сплеснула в долоні і, забувши про Чумаків, молодо кинулась з хати. Дмитро і Катерина підійшли до вікна.

Андрієва дружина показала обом їм ніби знайомою. Десь вони вже бачили цю постать, струнку, на міцних спортсменських ногах, біляву простеньку зачіску, ніби прилизану на лобі, обличчя, округле, просте і симпатичне.

Із свекрухою вони зустрілись посеред двору. Наталя сховала в неї на грудях обличчя, видно, щоб не показати своїх сліз, а Оболонська, трохи вища за невістку, сувора, гладила її округлі плечі. Потім запросила невістку до хати, і за хвилину Наталя познайомилась з Чумаками.

Тепер, коли побачили ближче, Чумаки переконались, що вони ніколи і ніде не зустрічались з цією жінкою, хоч здалеку вона і нагадувала когось із знайомих.

Катерина крадькома стежила за Наталею і сама про себе визначила: якась незвичайна, особлива ця жінка. В неї були такі розумні і глибокі сірі очі, які так швидко мінялись, що Катерині здавалось: хвилину тому перед нею була одна людина, а зараз зовсім інша. Наталя не вміла ховати своїх думок, свого настрою, своїх переживань. Сумує вона — і очі самі про це кажуть без слів; радіє вона — і в очах стільки сонця і радості, що неможливо не радіти разом з нею; дивується вона з чогось — і в очах стільки подиву, що ви самі мимовільно розкриваєте очі від здивування; гляне вона на вас з любов'ю, і та любов обігріє вас таким теплом, що на душі стане і радісно, й привітно. Катерина швидко зрозуміла, що з Наталею не тільки легко розмовляти, а й порозумітися з нею можна не те що з першого слова — з першого погляду.

Забігла до хати Галька — вона відводила підводу. Хата Оболонських виповнилась щебетанням, спогадами, в очах в усіх світилась тиха радість. Тільки коли хтось із них нахмуриться, зітхне сумовито, і тоді враз усі примовкнуть. Наталя розуміє — то їм нагадає про себе покійний батько. І самій їй в такий момент стає тужно — мати докірливо заглядає їй в душу.

Поступово у хаті Оболонських всі вгамувалися, заспокоїлись. Розмова стала невимушеною, нарешті мати згадала, що невістку треба вітати не лише добрим словом. Почали поспішно накривати на стіл. І тут, на подив Катерині, новоприбула відразу ж кинулась допомагати свекрусі. Видно, Наталя не почувала себе тут гостею, вона прибула сюди, як до рідного дому.

Впіймавши погляд чоловіка, Катерина непомітно кивнула — час, мовляв, додому. Але Оболонські грудьми закрили перед ними двері і слухати не захотіли про те, що в них є якісь там домашні справи.

— Найбільше діло зроблено, — сказав Андрій, натякаючи на рішення сьогоднішніх зборів.

Довелось Чумакам сідати до столу. Дмитрові то нічого, почував себе в гостях, як вдома, а Катерина червоніла, соромилась, незвична була до гостювання.

Тим часом до хати сипнули люди. То були переважно бабусі та жінки-сусідки. Вони заходили в хату, мов до церкви, урочисто шпилили губи, звертаючи очі до однієї Наталі. З селянською безцеремонністю підходили просто до столу і через стіл, мало не замочивши широких рукавів у мисці, протягували Наталі руки, вітались.

— Оце добре, що ти, доно, приїхала. А то вже я ходила до отих наших лікарів, і щупали вони мене, і порошки якісь давали, а воно коле та й коле. А ото, голубонько, після того, як ото минулого літа ти вколола, як руками було відбрало.

Заходили жінки з дітьми на руках. Зупинялись біля порога, терпеливо ждали, поки лікарка дообідає. А Наталя, видно, тому й зовсім не дивувалась, виявляється, вона знала тут всіх від старого до малого. Весело обіцяла із-за столу:

— Зараз, зараз, тітонько Марто. Підлікуємо, відразу всі хвороби виженемо.

— Ой заступнице наша, ой радість наша! Ми вже тебе ждали, ми виглядали...

Тільки-но вилізли із-за столу, а тут у хату не зайшов, а влетів якийсь чоловік. Забувши привітатись, кинувся до Наталі.

— Наталіє Прокопівно, не відмовте, будь ласка, не пощитайте за труд, пожалуста. Жінка помирає, вже з годину не те щоб не дихає, але й дихання того майже не чути. Ніби спить і, одним словом, без ніякого сознання...

Не розпитуючи схвильованого чоловіка, Наталя схопила свою лікарську валізку і, привітно кивнувши Чумакам, попросила:

— Не втікайте, я швидко повернуся.

В Катерини щось схоже на почуття ревнощів зародилося в серці. Є ж такі люди на світі — всюди вони почувають себе немов удома, всюди у них є справи. А чи знайдуться справжні діла у Високому для неї, для Катерини?

Коли Катерина прокинулась, Дмитра вже не було в кімнаті. За вікном яскраво світило сонце, і жінка побачила, що заспала. Накинувши на себе легеньке плаття, вона босоніж кинулась до кухні. Чоловіка не було й тут. На кухонному столику, прикритий газеткою, парував сніданок. Катерина спочатку була розсердилась на Дмитра за те, що не розбудив її, але, побачивши той сніданок, розчулилась.

Це був перший день, коли вона залишилась вдома одна. Дмитро ще десь, видно, на світанку поїхав з Леусом.

Якийсь час молода жінка безцільно блукала по кімнатах — вона не знала, з чого їй починати свій день. Подумавши про те, що таких днів у неї попереду буде чимало, зітхнула, неохоче вмилась холодною водою і сіла до сніданку.

Їй завжди вранці не хотілося їсти. Але вона не могла відмовитись від наготованого чоловіком. Сніданок був простенький — варена картопля, ячня, гаряче молоко. Почала їсти без

охоти, але недаремно кажуть, що апетит приходить з їдою, бо і сама не помітила, як все те поїла. І тільки тоді задумалась — а що ж далі?

Хотіла вже була перевдягнутись та піти з хати, але на очі потрапили немиті тарілки та склянки, і вона, всупереч власній звичці, вирішила вимити посуд. Справді-бо, не ждати ж, поки Дмитро повернеться та помие!

Зібрала посуд у велику зелену миску, вилила туди піввідра води. Схопила в руки шкарубкий віхоть і почала терти масну тарілку. Холодна вода оббігала з тарілки, густий жир налип на руки, і скільки потім не намагалась збентежена жінка відмити його, нічого не могла зробити. Спочатку Катерину те смішило, потім вона розгубилась, а далі навіть розсердилась на саму себе: виросте ж людям на сором отака недотепа, що й тарілки помити як слід незугарна. На очі навернулись сльози, вона з гнівом відштовхнула від себе тарілку, схопила ганчірку і почала витирати руки. Але навіть після того руки залишились такими масними, що з ними неможливо було вийти на люди.

Шпурнула спересердя в куток ганчірку, опустила руки і задумалась. Почала пригадувати: що робила мати, коли хотіла, щоб у неї був чистий посуд? Перед очима постала їхня затишна квартира в місті, з холодною і гарячою водою у крані. Біля кранів щоденно гриміла ложками та посудом мама, пухирячись, лилася вода, ошпарювала матері руки, і вони від того завжди були червоні і м'які. Та картина була такою яскравою, що Катерина аж відчула і запах окропу, ніби почулось рипіння тарілок під сухим рушником. «Таж, видно, мити посуд треба гарячою водою?»

Вона кинулась до гарячої плитки і знайшла на ній прикриту покрішкою каструлю. У ніс ударило окропом. Якось гарячко-бо злила холодну воду з миски у відро, натомість налила окропу. Мила посуд і сама до себе посміхалась, недаремно сказано: вік живи — вік учись. З якоюсь особливою насолодою Катерина перемила весь посуд, навіть той, що стояв у старенькому шкафчику, розставила його по-своєму і тільки тоді оглянулась по хаті. Хоч Чумак з Леусом і ретельно підмітали свої кімнати, але підлога в квартирі, видно, милась нечасто. І в Катерини раптом появилось просто-таки непереможне бажання — помити підлогу.

Ця незвична для Катерини робота забрала в неї півдня. Зате в кімнатах стало неспізнанно: свіжо, прохолодно, чисто; і Катерина, вдоволено оглянувши свою роботу, подумала: чи ж помітить її старання Дмитро?

Тільки тоді зібралася у Високе. Вона поспішала до Оболонських. Наталя їй сподобалась, і Катерина вирішила, що саме ця культурна міська жінка буде їй справжньою подругою, справжньою відрадою і втіхою у цій глушині. Вчора, коли вони прощались з Оболонськими на краю села, Наталя так тепло, так дружньо запрошувала заходити частіше в гості.

Вдоволена сама собою, всю дорогу думала про те, як зустрітеться з новою подругою, про що говоритимуть. Мабуть, і Наталі нелегко буде жити в селі, та ще особливо в перші дні, та без чоловіка — адже завтра Андрій виїжджає на екзамени. Вони — Катерина і Наталя — будуть підтримкою одна одній, їхня дружба полегшить їхнє незвичайне становище у Високому.

В хаті Оболонських було порожньо. На стук з городу появилася Оксана Павлівна. Привітно запитала:

— Ви до Наталі?

Катерині було незручно, що потрапила невчасно, вона мовчки кивнула головою.

— Вона в амбулаторії. Ще зранку покликали. Наказувала — коли прийдете, щоб зайшли до неї.

Катерина повеселішала: значить, Наталя про неї не забула. Прямуючи до амбулаторії, вона роздумувала про небачену селянську безцеремонність. Ну й люди! Щойно людина приїхала до села, незнайома, чужа, а їй відразу ж лізуть у очі з своїми болячками, з своїми хворобами, озирнутись людині не дали, із знайомими наговоритись.

Височанська амбулаторія насправді зовсім не скидалась на амбулаторію, звичайна собі сільська хата. Колишню амбулаторію спалили фашисти. Будівництво нової затяглося. Спочатку «Новий шлях» доказував, що амбулаторія розташована на терені колгоспу імені Будьонного і новошляхівцям на чужій землі будувати незручно, а будьоннівці, може, й побудували б, та Ласій все відмагався тим, що прорвалася у кишені дірка, от і не було за що будувати. Отож як відкрили медпункт після війни в напівзотлілій хатині, осиротілій у час війни, то так і досі зносили люди з усього села сюди свої недуги.

Правда, новошляхівці ще позаторік почали будувати на краю села, серед старих акацій та диких груш, на тому місці, де колись красувалася височанська церква, невеличку лікарню, але не встигли закінчити до Наталиного приїзду.

Біля амбулаторії зібралася чимало людей. То хворі ждали прийому лікаря. Катерина привіталась до них, запитала, чи тут дружина Андрія Оболонського. Їй охоче повідомили, що Наталія Прокопівна приймають, а самі оглядали безцеремон-

но, даючи зрозуміти свій подив: невже і ця міська жіночка, така бадьора і здорова на вигляд, теж вирішила лікуватись?

Наталя першою помітила нову знайому, гукнула їй через маленьке низько посаджене віконце:

— Катерино Степанівно! Зачекайте хвилинку, я швидко закінчу.

Щоб не мозолити очей Наталиним пацієнтам, Катерина пішла на город. Подумала собі, що на городі господарював хтось із сільських інтелігентів — навіть вона, хоч і мало розбиралась у веденні індивідуального городу, побачила, що дуже вже та садиба заросла бур'яном, тоненьке бадилля картоплі ледь тянулося із густого соковитого бадилля лободи.

Присіла в холодку під старою грушею, на молодій траві. Думки швидко заповнили її уяву, і вона забулася про все. Думалось про пережите, хотілося заглянути в те, що буде. Так і не помітила, коли Наталя закінчила прийом хворих, покликала її. Ніби прокинувшись від дум, Катерина схопилась на ноги, підійшла до амбулаторії. Хворі вже розійшлися, а біля Наталі стояли Андрій Оболонський та Назар Яцухненко. Вони привітались з Катериною, поговорили про се, про те, потім Назар Яцухненко запитав:

— То підемо, Наталіє Прокопівно?

Наталя зиркнула на Катерину.

— Катерино Степанівно! Мене просять оглянути нову лікарню. То, може, підемо?

Катерина хоч і не знала, що вона там робитиме на тих оглядинах, хоч і не розуміла, для чого їй потрібне те ходіння, але охоче згодилась. Швидко почала картати себе за ту легковажність, але відступати вже було пізно. Було навіть трохи образливо, що Яцухненко весь час звертався тільки до Наталі. В нього тільки до неї було, бач, діло.

— Не лайте мене, Наталіє Прокопівно, що не встигли закінчити. Були б обов'язково закінчили, та матеріали підвели. Тут треба підлоги фарбувати, вікна, а в наших магазинах хоч запали — ніяких тобі фарб. Водили-водили за носа — «привеземо, привеземо», — та й мусили аж у Київ їздити.

Вийшли за село, наблизились до новобудови. Видно було, що тільки в останні дні Назар по-справжньому взявся за лікарню. Тут і фарбували, тут і шпаклювали, прибирали різний хлам та сміття, вимітали подвір'я. З кожною годиною будова набирала вигляду справжньої лікарні.

Наталя забула про все: про Андрія, про Катерину, схвильована і сяюча, переходила вона з кімнати в кімнату, до всьо-

го прискіпувалась, всім була невдоволена. І тільки вкінці сказала:

— Ну, спасибі, Назаре Івановичу. Признатися, я мало вірила у ваші обіцянки.

Яцухненко роздвітав, чуючи ті слова.

— Хіба ми не викликаємо, Наталіє Прокопівно, ніякого довір'я?

Катерина тепер уже жалкувала, що погодилась на ці оглядини. Їй тут нічого було бачити, нічого робити, вона відчувала себе тут зайвою.

Десь тільки години через дві, а може, й більше, Наталя закінчила оглядини.

— Пробачте, Катерино Степанівно. Затримала вас. Вам це, може, і нецікаво, а для мене це дуже важливо. Лікарня для села — перша необхідність.

Катерина кинулась запевняти, що їй було цікаво, що добре розуміє важливість лікарні і що їй було дуже приємно і навіть корисно пройтися селом. Говорила все це для годиться, а сама думала: «І що ти, Наталко, за людина? Люди вік прожили в селі, а лікарню ледь-ледь спромоглись зліпити, та й то, видно, тільки під твоїм тиском, а ти радієш їй, ніби хтосьначому?»

Таки й справді важко було Катерині зрозуміти цю Наталю. Вона все тільки й говорила, що про новобудову, скаржилась на явну запущеність медичного обслуговування в селі. Не схоже було на те, що вчора сюди приїхала, а ніби все життя тут прожила.

Оболонські знову затягли Катерину до себе додому, примусили у них обідати. Після обіду Наталя обіцяла піти з нею на Соболянку, де, виявляється, знала надзвичайний пляж. А день видався гарячий, вже по-справжньому літній, і їх обох тягло скупатися у річці.

Але цього разу піти на Соболянку їм не пощастило. Вже із-за городу Наталю завернули додому. З «Добробуту» приїхали: хтось там важко захворів.

Наталя поїхала в «Добробут», а Катерина, задумлива і розчарована, пішла додому. В глибині душі вона заздрила Наталі. Бувають же на світі отакі удачливі люди. І під якою зорею вони родились, хотілось би про те знати?

Наталя ніколи не задумувалась над тим, під якою зорею народилась. Навіть тоді, коли змушена була заповнювати анкети чи писати автобіографію. До речі, дуже вона не любила

тієї процедури: справді, що було писати в тій біографії, чим хвалитися?

Ось і зараз. Сиділа над столом, вимучувала **ту** автобіографію. Виходила вона в неї коротенька, а здавалась завеликою. Коли б можна було без автобіографій в житті обійтись, мабуть, так ніколи і не задумалась би про свою «зорю». Та нічого не вдієш, передали з райздороввідділу: привозь негайно листок обліку кадрів, автобіографію і заяву. Бо інакше і на посаду лікаря у Високе не призначать.

Початок автобіографії в неї завжди виходив: писала прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, старанно виписувала Ростов-на-Дону — місто, де народилась. І надовго задумувалась. Її огортали спогади. Згадувала батька — слюсаря з «Россельмаша», вже немолодого чоловіка, який був для неї і наймолодшим, і найріднішим, і найкращим у світі. З яким нетерпінням ждала татусевого повернення з роботи! Кидалась йому на ший, цілувала вимащену мазутом щоку, зливала теплу воду на руки і щебетала-щебетала.

Вже до другого класу вона ходила, коли трапилось найжахливіше. Татусь їздив із заводською бригадою на село. Колективізацію там проводили. Наталя ще навіть не розуміла, що то таке колективізація. Їй здавалось, що татусь робить щось незвичайне, таке велике і важке, що зробити його, окрім татуся, нікому не під силу. І справді, мабуть, то важка була справа, бо привезли одного разу татуся забитого, і Наталя лишилась сиротою.

Нелегко їм потім жилося з мамою. Окрім неї, ще двоє менших — зовсім малят. Мама працювала на заводі, а Наташа вдома господарювала. Отоді навчилася і посуд мити, і суп варити, і на стіл подавати. Десятилітньою обід готувала, аби було з чого готувати. І в школі вчилася, і менших доглядала.

Немов уві сні промайнуло її дитинство. Важке воно було чи легке? Хіба можна тепер визначити? Здавалось воно найзолотішою порою її життя. Адже не про важке думалось, а про те, що було найрадіснішим.

Отож дитинство прожила людина, робила щось, думала щось, училась, відриваючись від домашніх справ, незчулася, коли й семирічну школу закінчила, а як про все це у біографії запишеш? Більша половина її життя зайняла в біографії лише один рядочок: в такому-то році закінчила середню школу.

Після школи на завод збиралась. Вже менші трохи підросли, до школи бігали, хотілось матері допомогти, бо ж нелегко було на материн заробіток таку сімейку і зодягти, і прогодувати. Та мати й слухати не захотіла. Вчись далі та й годі. На

лікаря вчись. Бачиш, доню, он скільки хвороб різних, хто ж то від них людей рятуватиме? І Наталя вступила до медичної школи.

Роботи в неї вистачало на трьох. І дома все робила — не примушувати ж матір після заводу ще й прати та обід варити? І вчилась успішно; влітку в піонертаборі пожатою працювала, а десь після двох чи трьох років навчання в лікарню на роботу впросилася — нічною сиділкою біля тяжкохворих.

Вже була на останньому курсі, коли почалася війна. Наталі не вірилось, що вона докотиться до Ростова, але швидко вона зустрілась з війною віч-на-віч, хоч ще й не чути було поблизу вибухів гармат. В місті з'явилися поранені, вони заповнили поступово усі лікарні, під військові шпиталі почали займати школи, і Наталя навіть незчулась, як стала військовослужбовцем. В неї тепер не вистачало часу навіть для того, щоб побачитись з матір'ю та меншенькими. Згодом їхній курс випустили достроково, і дівчина назовсім одягла захисного кольору сорочку та сукню.

Чотири довгих роки пробула вона в шпиталях, доглядаючи поранених, на її руках померло багато таких, кому медицина вже не могла стати в пригоді, але сотні людей і сьогодні завдячують їй життям. Недосипаючи ночей, не жаліючи себе, вона рятувала їх від смерті. Було про що згадувати у вільний час, можна було день, і два, і три згадувати, а як це все в автобіографію запишеш?

І знову коротенький рядок: після закінчення медичної школи служила в військовому шпиталі, демобілізувалась у...

Наташа заклопотано оглянулась. Андрій читав щось, схилившись на канапі. Йому було про що читати. Але Наталі вдалося дивним — як це так: вони разом, а в кімнаті така тиша?

— Андрійку! В якому році ми демобілізувались?

Андрій ледь примружив очі, зрозумів: запитує, щоб почути його голос.

— У червні сорок п'ятого.

Наталя якусь мить дивилась на нього великими сірими очима, а сама, видно, уявила той червневий ранок, коли вони зустрілись на березі моря, в санаторії, де лікувався після шпиталю Андрій. Потім її очі заграли веселково, блиснули вдячно, і вона згодилась:

— Так, справді, це було в червні.

Схилилась знову над папером, а Андрій замилювано дивився на неї. Дивився і не міг відвести погляду. Він бачив її очі, такі яскраві і променисті, такі мінливі і добрі, ті самі очі, що

завжди йому нагадували веселку. Наталині очі справді були такі барвисті і яскраві, немов веселка. Всіма кольорами вони грали: то подихне з них весною, то заграє літнім ранком, то радістю війне, а там, дивись, ласкою незвичайною огорне. І все добром-добром світяться її очі. Скільки й знає дружину Андрій, не пам'ятає, щоб її райдужні очі налилися злістю, спалахнули ненавистю.

А Наталя катується над своєю біографією. Ну, що тут ще напишеш? Що орденом нагороджена? Але ж зараз, здається, не прийнято навіть у біографіях про це згадувати. Хто тільки не воював, у кого тільки немає орденів та медалей? Спочатку нагороджені хоч колодочки з орденськими стрічками носили, а зараз і їх не носять. Поклали свої ордени десь у шухляди та в потайні скриньки, внукам пам'ятки бережуть.

Задумливо посміхається, забувши про те, що творить власну біографію. Про внуків подумалось. А в них ще й дітей немає, отож почекай ще онуків. Мама все допитувалась: не хочете дітей, чи може, що інше?.. Зрозуміло — мамі хочеться бавити онука, а вона усе в науці та в розлуці з Андрієм. Але тепер... Її сірі очі заграли всіма барвами веселки, в них з'явилось стільки задуми, стільки тепла, стільки ласки, стільки надії, що вона не могла їх умістити в собі, повинна була поділитись всім тим з Андрієм. Повертає до нього голову, шепоче ніжно:

— Послухай, Андрійку...

— Що тобі, Наталю?

Дивиться якусь хвилину на нього допитливо, ніби вагається, говорити чи не говорити? Потім соромливо відвертається і знову схиляється над папером.

— Нічого, то я так, Андрійку.

Андрій розуміє — щось цікаве приховала від нього дружина. Зводиться на ноги, обіймає її за плечі.

— Ні, скажи, скажи, Наталю, не крийся...

Вона прямо дивиться йому в очі.

— То я захотіла запитати: чи нікого в тебе немає з рідні за кордоном? Без цих відомостей і автобіографія не автобіографія.

Андрій зареготався на всю кімнату. Він не помітив, що у глибині її зіниць сміхотливо палали глузливі іскринки.

— Немає, немає, так можеш і записати в свою автобіографію.

Наталя старанно занесла у свою автобіографію цей важливий факт і тільки дзвінко розсміялась та ласкаво скошлатила на голові у чоловіка непокірну кучму.

Не встигли й наговоритись — уже ранок. Наталя перелякано схопилась з ліжка.

— Ой, а я ще тебе не зібрала в дорогу.

Нашвидкуруч вдягнувши плаття та причесавшись, вона заходилась збирати чоловіка в дорогу. Андрій і собі вирішив вставати. Наталя підбігла до ліжка, прикрила йому жартома долонею очі, наказала:

— Спати, спати. Хоч годинку поспи на дорогу.

І їй міцна, пропахла медикаментами рука подіяла магічно: хотів був розплющити очі і не зміг. Так і задрімав, благодуш-но і вдоволено посміхаючись.

А Наталя, боячись стукнути дверима, тамуючи подих, невловимою тінню мелькала по кімнатах, то прасувала чоловікові сорочки, то складала штани, затискувала у ту валізку, з якою тільки позавчора приїхала сама, все необхідне чоловікові.

Стара Оболонська тупала й собі по хаті, готувалась затоплювати піч. Вони інколи перекидались пошепки словом, потім знову мовчки снували по хаті. Свекруха тихо радувалась синовому щастю. Колись, коли Андрій ще був підпарубком, коли ще йому було далеко до одруження, Оксана Павлівна не раз думала про себе: а яке то щастя жде її сина, в якому дворі виростає його доля? Усі височанські хати на дозвіллі перебрала одну за одною, до всіх Андрієвих ровесниць приглядалась, а того й не гадала, що росте його доля десь далеко-далеко, так далеко, що і уявити собі не могла. Коли почула від сина, що одружився десь там на війні, не повірила відразу.

Переконавшись, дуже опечалена була тим одруженням: хто-зна, кого там вподобав її син, чи буде та незнайома жінка йому вірною дружиною, його другою душею, як вона сама була душею Андрієвого батька?

З тривогою і нетерпінням ждала вона приїзду невістки. З першого погляду Наталя їй дуже сподобалась. Сказала тихцем покійному чоловікові:

— А невісточка як веселка. Хто вже зна, яке в них життя буде.

Коли ближче розпізнала невістку, полюбила її, як рідну дочку. От, здається, Гальку, мазунку свою меншеньку, пестунку свою, а й ту тепер не так любила, як цю чужу, але найдорожчу їй дитину. Оболонська по-селянському, всебічно оцінювала невістку. Вона і красива, вона і здорова, і розумна, і роботяща, а найголовніше — добра, до людей добра, про себе

менше думає, аніж про інших. А це імпонувало сім'ї Оболонських — в них у роду так йшлося: не для себе жили — для людей.

А як любив Наталю старий Оболонський! В нього тільки й згадок, тільки й мови було, що про невістку. І от — не діждався, не порадувався довго синовому щастю...

Оксана Павлівна крадькома змахує зрадливу сльозу.

— Приляж, доню, я вже сама...

— Ні, ні. Я все одно не засну.

І вони знову, мов роботящі бджілки, пораються в кімнаті, роблять кожна своє.

Мати неквапливо розпалює піч і думає вголос:

— Отож воно щастя таке у вас, доню: не встигла ти повернутись — Андрієві дорога...

Наталя на ті слова нічого не відповіла. Вона знала — мати не нарікає на їхню долю. Навпаки, вона вірить у їхнє щастя, тільки хочеться їй, щоб воно було ще повнішим, ще відчутнішим. Тільки задумалась — і, можливо, це вперше — справді: щаслива вона чи нещаслива? Адже прожили вони з Андрієм мало не шість років у розлуці. Ну, що ті два літніх місяці, коли разом хотілося бути всі дванадцять. Їй і рідна мати те ж говорила: хіба то щастя жити в розлуці? Та й подруги по інституту допитувались: видно, їй байдуже, що чоловіка роками не бачить? Але хіба вони розуміли її щастя так, як вона його розуміла сама? Так, вона і в самотності почувала себе безмежно щасливою, щасливою відчуттям того, що є на світі Андрійко, що він жеде її так само, як жеде вона його, що він безмежно вірить у неї так як вона вірить у нього. І для неї щастям був кожен його лист, кожна згадка про нього, для неї безмежним щастям було, коли вона, мов горлиця, летіла з Ростова у далеке і нічим не примітне село Високе на річечці Соболянці, тій самій Соболянці, яка позначена тільки на топографічних картах.

В хату заглянуло сонце, Андрієві речі були складені, і Наташа ласочкою промайнула у свою кімнатку. Андрій вже вдягав черевики, привітно їй посміхнувся:

— Мене приспала, а сама втекла.

— Ой, Андрійку, вже час тобі збиратись!

Снідали неквапливо, зрідка перемовлялися. Андрій як господар подавав домашнім настанови; Галя мовчки сопіла — вона не любила прокидатись рано, ніколи не висипалась і була тим на початку нового дня невдоволена. Після сніданку Андрій відразу ж узявся за кашкета.

— Ну, синку, ні пуху ні пера, як казав покійний батько. Поквитайся з своїм інститутом та й швидше додому.

— Не турбуйтесь, мамо.

Наталя проводжала чоловіка.

Високе вже прокинулось. Галасували півні, ревіли корови, мукали скривджені телята, над селом стояв той пеумовчний шум, без якого й село не село. З димарів дружно здіймались вгору димки, сонні пастухи підбадьорювали себе поцьвохкуванням батогів, сердито і владно віддавали накази покірним коровам.

Тільки пройшли вузенькою вуличкою між двох круч за село — мов на долоні з'явилися емтеєсівські осокори та берези, гуртожиток, майстерня та контора. З МТС сьогодні йшла до міста машина, якою і мав намір скористатись майбутній височанський агроном.

Наталі здавалося, ніби не по землі йде, а пливе житами, що вже викинули сизуваті стрілки. Вона впивалася солодким запахом землі і ніяк не могла розрізнити: чи то десь у далеких видолинках глухо б'ють перепели, чи, зігріті ранковим сонцем, дзвенять невгамовні бджоли, бо ті шуми перекривались густим гурчанням моторів та веселим передзвіном молотів у емтеєсівській кузні.

Наталя жалібно подивилась на Андрія, барвисті веселки завітислись у її великих очах.

— Андрійку!

— Не скучай, рідна.

— Я не буду скучати.

Вони спинились, обнялися серед поля. І Наталя відчула себе найщасливішою жінкою в світі. Справді-бо: хіба ж то не щастя, коли ждеш зустрічі з коханим, хіба то не щастя, коли закінчується розлука, хіба не щастя випроводжати його знову в дорогу, щоб потім ждати-ждати... Ждати кожну хвилину, і в сні, і наяву, думати про нього, жити для нього, трудитись для нього, ждати для того, щоб діждатись і впитись таким неповторним щастям, яке знають тільки ті, хто довго жде і дожидається.

— Бажаю тобі успіху, Андрію.

— Спасибі, Наталю...

Вони довго-довго дивляться одне одному в очі з якимсь ніби подивом, ніби торжеством, ніби безмежною радістю від того, що нарешті знайшли одне одного і що їм тепер бути нерозлучно до кінця.

З самої неділі тепер щоденно йшли дощі. Після заходу сонця небо очищалося від безладно розкиданих білих хмар, з'являвся повний, веселий місяць і відразу ж перетворював височанську ніч у казку. Дзеркально блистіла здалеку звивиста стрічка Соболянки, сади та гомінливі від птахів діброви вистали у несходимі ліси, пахло трояндами, медом і матіолою. Вранці весело вставало на сході сонце, небо вигулювало морським безмежжям, і жодна хмаринка не вказувала на те, що вдень піде дощ. Але він ішов. Десь о дванадцятій, хоч і світило сонце, і пригрівало нестерпно, за лісом вуркотливо озивався грім, а за ним вставала хмара, минало півгодини чи година, сонце ховалось, на паруючу, розімлілу землю щедро спадали дощові патьоки.

Кожного світанку Катерина випроводжала Дмитра. Вона вже встигла звикнути до того, що він виїздив до схід сонця з дому і повертався вже при місячному сяйві. Вона вже до цього звикла, і їй навіть спокійніше було, коли залишалась сама. Все одно Дмитро не знаходив про що з нею говорити. Повертав завжди стомлений, коротко розповідав одне й те ж — по всьому району проводиться укрупнення. В Катерининій уяві вміщалося безліч сіл, і хоч цього й не говорив Дмитро, вона запідозрювала, що в кожному з них ждуть Чумакової допомоги. Не закінчивши розповіді, засинав. Чи то й справді був такий стомлений, чи, може, навмисне, щоб не говорити з нею?

Катерина подовгу сиділа у ліжку, пильно вглядалась у чоловікове сонне, скупі освітлене місячним сяйвом, що гуляло по хаті, обличчя, і найсуперечливіші думки лізли їй в голову. То вона готова була припасти устами до його чола, цілувати в очі, ладна була плакати від любові й жалю до нього — невтомного, невловимого. То їй починало здаватись, що її любов Дмитрові не потрібна, що вона зайва тут, що, може, не вона, а та, інша жінка, яка дивиться на нього таким страдницьким поглядом, заповонила його душу, оволоділа Дмитровим серцем. Важка складка зморщок тоді збиралась на переніссі в Катерини, а очі спалахували зловісно, але швидко погасали. «Нерозумна я, непоправна егоїстка», — думала про себе і обережно вмощувалась поруч з чоловіком. А коли прокидалась на світанку, він уже був готовий у мандри.

Всею розрадою і розвагою для Катерини була тепер кухня. Вона вирішила будь-що опанувати складне мистецтво варіння їжі. Спочатку нічого не виходило. Варить борщ, а зварить якусь нісенітницю. І картоплю покладе, і капусти накришить,

і буряків укине, і квасолі не забуде, та й м'яса не пожаліє, на вогні все те кришиво витримає, не скуплячись, а спробує — не борщ зварився, а якась пересолена розмазня-каша. Ніби й борщем пахне, а почне їсти — самій в горло не лізе. Домашню смаженю готувала: і м'ясо, і картоплю, і сіль, і цибулю клала, навіть лавровим листом здобрювала, а з смажені все одно нічого не вийшло! Пригоріла. Та так пригоріла, що до половини стала чорною, як вугіль, і начаділа на все подвір'я. Суп варила — рідкий вийшов. На вигляд — суп як суп, а їсти кинеться — не можна. Чи то двічі солила, чи взагалі не вміла солі уважити, бо видався такий солоний як ропа. Пробувала млинці пекти. Вчинила тісто, підсолодила його цукром, накидала в сковорідку, смажила на олії. Млинці виходили на славу: рум'яні, пухкі, пахучі. А спробувала — не годяться. Зверху рум'яні, принадні, а всередині — сире тісто. Вийшли не млинці, а пиріжки з кремовою начинкою. Всі її страви потрапляли до помийниці, а сама куховарка, мало не плачучи, снувала по кухні, роздумуючи над тим, за що б їй ще взятись. За винятком картоплі, яку вона навчилася варити бездоганно, в неї поки що нічого не виходило.

Саме в такому розпачі і застав її одного разу Степанко. Він щоденно приносив Чумакам воду і дуже ображався, коли його позбавляли можливості зробити цю послугу. Поставивши на ослінчик відро, досвідченим оком кинув на розпалену плиту.

— Тьютю, а у вас щось горить в каструлі.

— Де горить? Що горить?

— А ось...

— Степанко спритно зсунув із рожевої конфорки мало не до червоного розпалену посудину. Оглянувши страву, Степанко знаюче порадив:

— Гарячої води треба долити.

Катерина долила в страву окропу, досмажила так, як радив Степанко. І страва в неї удалася.

З того часу Степанко став постійним консультантом у Катерини Степанівни, і в неї все частіше почала вдаватися їжа. Повертаючись додому, Дмитро поспішно з'їдав усе, що вона подавала, забуваючи спитати, хто готував ті страви. Катерині хотілося похвалитися своїми успіхами, але вона соромилася говорити про такі дрібниці.

Після обіду, — а на той час все було зварено і засмажено, — вона ходила в село. Заглядала в амбулаторію, віталася частіше всього через відчинене вікно з Наталею і йшла далі. Бачила — і в будень всі чимось зайняті, в кожного, навіть маленького височанця, було своє діло. Тільки-но штаненята

вдягло, а вже, дивись, на гусей покрикує. Той в полі, той на городі, той хату складає, Наталя хворих лікує. Тільки в неї, у Катерини, не було ніякого діла. І вона все частіше подумувала: «А може, спробувать?» Поки ще там чоловіка запримітять та покличуть у місто, може, й рік, і два пролине. Не скучати ж їй одній у кімнаті. Та й спробує, чого варта та робота. І головне, перед Дмитром покаже себе якнайкраще. Хай не думає, що вона яка-небудь несвідома міщанка, вона теж може бути подвижницею, коли треба.

Одного разу, коли Дмитро вже укладався на сон, вона озвалась несміливо:

— Може, мені час на роботу стати, Дімо?

— Га? На роботу? — розгубився чоловік. Помовчавши хвилину, він сказав якось невпевнено:

— А може, рано? Відпочинь трохи, зберися з силою.

Другого дня за допомогою Степанка вона підстерегла Устима Сидоровича і заявила до нього на прийом. Ждати довелося довгенько. До директора саме прорвався сердитий, як змії, Микита Бубон, чути було, як він кричав у кабінеті й все щось доказував. Не пішов від директора до того, аж поки Степанко не розшукав старшого механіка та не привів його в контору.

Горобець пройшов до кабінету неквапливо, знехотя, з явно мученицьким виразом в очах. Він знав, що його ніколи не кличуть сюди на добре діло.

Справді, десь через півгодини з Леусового кабінету вийшов розчервонілий і сердитий Горобець, а за ним і Микита Бубон, усе ще насадаючи на лінивого механіка.

— Я ж вас просив, Пилипе Митрофановичу, як людину, просив...

Горобець сопів і віддувався:

— Знаю я ваші просьби, Микито Петровичу, знаю...

Бубон ні на крок не відставав від Горобця.

— З вами ж інакше, Пилипе Митрофановичу, не можна, вас поки на цугундер не візьмеш — з місця не зрушите.

— Від вас, Микито Петровичу, всього можна ждати...

За що сперечались бригадир з механіком, чим закінчилась та суперечка, Катерина не знала. Її відразу ж покликав Устим Сидорович і не знав, як і пробачитись за те, що примусив ждати через тих невгамовних «лоботрясів».

Почувши просьбу Катерини, Устим Сидорович просяв:

— Катерино Степанівно! А я ждав. Знаєте, от, чесне слово ж, знав, що прийдете. Інтуїція в мене — просто спасу нема. Навмисне для вас посаду приберіг. Вже давненько штатна одиниця дільничного агронома у нас гуляє. Так що прошу вас:

заяву, автобіографію, листок обліку кадрів. Шура! — крикнув він до секретарки. — Все це заповніте, передасте секретарці та і в добрий час. Звернетесь до старшого агронома товариша Ляшенка... та що там звертатися, я зараз його покличу. Шура! Покличте товариша Ляшенка. Та що ж це таке — ні Шури, ні Степанка. Розпустився штат — спасу нема.

Ще в понеділок та вівторок у Високому тільки й мови було, що про укрупнення, у середу менше згадувалось, а в четвер — якось і зовсім забулося, ніби й не було тих зборів. Та воно ж і справді: нічого не змінилося в селі від того, що люди піднесли вгору руки, а Андрій Оболонський урочисто оголосив: постанову прийнято одноголосно.

Постанова поки що залишалась постановою, а Ласій і далі сидів у правлінні колгоспу імені Будьонного. Правда, хоч він і мовчав про те, що його колгосп уже не колгосп, але нетерпляче ждав: чи швидко вже йому вручать нову печатку, печатку укрупненого колгоспу, чи скоро вже він почне хазяйнувати по-новому?

Кисачка так само головував у «Добробуті», в луг, на свій острів, виїздив тільки на ніч, а вдень домував. Але то не колгоспні справи прив'язували його до хутора, а дощ виганяв з луку. На колгосп він махнув рукою — хай кум Ласій бере під свою високу руку всі добробутівські піски та конопляники та й хазяйнує, як йому совість підкаже.

Робив своє діло так, ніби нічого не сталося, і Назар Яцухненко. Як і раніше, кожного ранку ще до схід сонця забігав до контори, радився з бригадирами, мчав у поле, з поля завертав до лікарні. В його тепер було одне потаємне бажання: поки передасть кермо іншому, закінчити будівництво. Як-не-як, сам починав, сав витягав, сам і завершити мусить. Це не що-небудь, а лікарня. За таку справу ніхто не полає, і в живих не буде Назара, а люди, хто знатиме й не знатиме, що це він будував цю споруду, все одно спасибі скажуть.

Але що рідше згадувалось про укрупнення колгоспів у селі, то більше робилося для цієї справи і в районі, і в МТС.

Одного ранку Катерина, випровадивши Дмитра, почала й собі збиратися на роботу. Тамуючи шалений стук серця, вона бігала по кімнаті, приміряла плаття. Спочатку вдягла була своє любиме, цвітасте. Але, глянувши в дзеркало, відразу ж опам'яталась: спохмурніла і поспішно скинула. Теж мені вийшло: тільки-но матір в могилу поклала, а вже цвітасте на плечі натягла. Приміряла стареньке, навіть вже трохи тіснувате в талії, темно-коричневе, похмуро оглянула себе в

дзеркало і лишилась вдоволеною. Так, тепер вона зовсім схожа на агронома. А те, що в ньому буде жарко,— не біда.

На роботу йшла, не кваплячись, поважно, так, як і належало солідному працівникові. Першим її привітав всюдисущий Степанко.

— То це вже ви на роботу, Катерино Степанівно?

— На роботу, Степанку.

— Ще я і в рейку не вибивав. Рано ж...

Степанко повагом дістав з широченної кишені старенького будильника, подарованого йому Леусом, підніс його спочатку до вуха — чи не зупинився? — і тільки тоді повідомив:

— До рейки ще аж шістнадцять хвилин, Катерино Степанівно.

Вона зайшла в коридор і, не зустрівши в конторі душі живої, почала розглядати на стінах плакати та читати різні об'яви. Натрапила на стінну газету. Почала читати і вже не могла відірватись. Хоч газета була видана аж до першого травня, але для неї вона була зовсім злободенною. Там вона натрапила на критику її майбутнього шефа — старшого агронома Ляшенка.

Хтось намалював його незграбно, зовсім не схожим на самого себе, але разом з підписами все те звучало досить дошкульно. «Труди головного агронома Ляшенка», — говорилося у заголовку. На одному малюнку лисий дядько з великим червоним носом розкидав по кімнаті папери. І підпис: «Агроном Ляшенко на весняній сівбі». На іншому — той же дядько вибиває під столом палкою мишей. І підпис: «Агроном Ляшенко бореться з шкідниками!». На третьому — він сидить на горі паперів, і підпис: «Агроном Ляшенко скиртує».

Тим часом Степанко вдарив у рейку, і до контори почали сходитись працівники. Проклигав, ні на кого не глянувши, кинувши невідомо кому «доброго ранку», і старший агроном Ляшенко. Степанко переконавав по секрету, що йому одного разу пощастило підслухати, як Ляшенко привітався з ганком. На ганку, навіть біля контори, не було ні душі живої, а Ляшенко, за звичкою, буркнув своє «доброго ранку». Кажуть, ніби дійшли ті насмішки і до самого Ляшенка. Він не розсердився, тільки здивувався:

— Привітався з ганком? Абсурд і не більше.

З ледве стримуваною внутрішньою урочистістю Катерина відмітилася в Шуриному журналі про явку на роботу і несміливо постукалась до Ляшенка.

— Ага, ага. Заходьте, — дозволив той.

Переступивши поріг, Катерина тихо привіталась, зупинилась нерішуче біля порога, ждала розпоряджень. Вона взагалі не

увяляла, навіть уявити собі не могла, що ж вона робитиме на своїй посаді. З душевним трепетом, мов студент на екзаменах у професора, ждала розпоряджень головного агронома.

Ляшенко неохоче буркнув у відповідь на привітання, потім відразу ж почав виливати своє невдоволення:

— Абсурд! Абсурд, коли не більше, товаришко Чумак. Ваш чоловік думає, що Ляшенко та дільничний агроном механічні роботи або, може, в них всі дані на стелі виписані, то ого вони сядуть та й викреслять йому з Леусом ті плани.

Катерина розгублено закліпала очима.

— Ще хтозна, що з того укрупнення вийде, виправдає воно себе на практиці чи не виправдає, а отака ломка. Абсурд! Тільки уявити собі, товаришко Чумак, скільки непродуктивної, нікому не потрібної праці буде витрачено в зв'язку з цим об'єднанням. То були викристалізувались окремі колгоспи. Це тобі «Новий шлях», це «Паризької комуни», а це — Будьонного. В кожного своя сівозміна, свої плани, все чин чином, ясно тобі як божий день та ще й на долоні. А тепер — все те к чорту в тартарари, і давай, Ляшенку, нову сівозміну для укрупненого колгоспу. Та ще й якнайшвидше! Абсурд! А карта ґрунтів у мене є, а аналізи необхідні, а характеристика ділянок, я вас питаю, в мене є?

Згодом Ляшенко трохи заспокоївся та сяк-так втлумачив новому агрономові, чого від нього та й від неї як дільничного агронома, що мав раніше обслуговувати всі височанські колгоспи, а тепер тільки один, укрупнений, від чого, зрозуміла річ, як запевняв Ляшенко, їй буде не легше, вимагала дирекція МТС та районний відділ сільського господарства.

— Так що, товаришко Чумак, потрапили ви, як говориться, з корабля та на бал. Коли б разом з чоловіком приїхали — тоді і в ус собі не дули б, бо все було в ажурі, в колгоспах був ідеальний порядок, все йшло як по годиннику, тільки поглядай та підкручуй. А тепер мусимо ось за нову сівозміну братись.

Ляшенко вийшов із-за столу та наблизився до вікна, щоб побачити, що ж воно там надворі робиться. Поморщився, мов від зубного болю, відійшов невдоволений.

— Абсурд! Спека — сорок градусів, а мусимо йти в поле, мусимо знайомитись з ґрунтами, так би мовити, на місці.

Ляшенко, людина вже похилого віку, щоденно виряджався в сірий, видно, ще довоєнного крою костюм, не любив мизькати одягу поза кабінетом. Для нього вибратись раз у рік до сусіднього колгоспу було цілою подією. Пробувши півдня у «Паризькій комуни» чи в якому іншому колгоспі за сім-вісім

кілометрів від МТС, Ляшенко прямував додому на відпочинок, бо «командировки», як він звав ці виїзди, нібито вимотували з нього останню силу.

Похід на лани укрупненого колгоспу не був командировкою, але Ляшенко передбачливо витяг із замкненої шафи плащадощовика та вицвілу, колись чорну, а тепер сіру парасольку.

— Абсурд! — бурмотів він собі під носа. — Тут роздошилося, щоденно квасить і квасить, а ти мусиш іти. Не дивлячись ні на що — ні на ревматизм, ні на радикуліт, — мусиш ходити, поки рачки полізеш. Абсурд і не менше.

Згодом вони вийшли за ворота МТС. Катерина слухняно дріботіла вслід за старшим агрономом, в душі підсміюючись над цим диваком. Вирішила безмовно коритись йому, прислухатись до кожної поради, в усякому разі, бути абсолютно дисциплінованою.

Ляшенко відразу ж розгубився, зупинився посеред дороги і задумливо почав шкребти потилицю.

— То з чого ж почнемо? Ось тут, за дорогою, вже, здається, землі «Нового шляху». Чи, може, Будьонного?

Подумавши якусь мить, він рішуче змахнув рукою.

— А втім, яка різниця? Немає тепер ні «Нового шляху», ні Будьонного. Один абсурд. Але з чого ж починати? Отак і йти в поле? Перед грозою?

Катерина несміливо порадила:

— А може, в правління колгоспів звернутися. Може, в них є які матеріали? З головами порадитись...

Ляшенко примружив очі, зважував сказане:

— З головами? У них, шановна, про сівозміни поняття варварське. Ласій ваш щось відає про сівозміни? А втім, ви маєте рацію. З чогось же треба починати розплутувати оцю замолеку. То давайте почнемо з того, що ви радите.

І вони не пожалкували, що почали саме з цього. Вислухавши Ляшенка, Назар Ядухненко їм порадив:

— А ви в хату-лабораторію зверніться. Андрій Петрович, я сам бачив, велику карту височанських ґрунтів намалював. Таку карту, що ніякий інститут вам такої не складе.

Сам Назар повів їх у хату-лабораторію. Ознайомившись з експонатами, які були виставлені, Ляшенко розсердився:

— Чому мені не повідомили, що тут робиться?

Але карт у хаті-лабораторії не знайшлося. І Ляшенко, коли вони вже після дощу поверталися до МТС, бурчав:

— Вигадують вони з картою. Абсурд! Оболонський — і карта ґрунтів? Вигадка. Всі вони так — вигадують що-небудь,

вмудрюють, а потім у нас чуби тріщать. Їм укрупнення, а тут ламай голову, як той школяр, шукай тих матеріалів, яких і в природі не існує.

Того ж вечора Катерина довідалась від Наталі, що карта таки існує. Вона була дипломною роботою студента-заочника Андрія Оболонського. Окрім карти, він написав повну характеристику ґрунтів усього села і повіз їх з собою на екзамені.

— Ми повинні ці матеріали обов'язково мати під руками, — сказала другого дня Ляшенкові Катерина.

— Абсурд. Як ви їх здобудете?

— Поїду до Андрія Петровича.

Ляшенко ліниво знизав плечима.

— Ну що ж... Коли вам так хочеться... Ідьте.

Через кілька годин Катерина їхала до рідного міста.

Андрій Оболонський звик працювати наодинці. Навіть у бібліотеці не міг зосередитись — хоч і мовчки сиділи тут над книгами студенти-заочники, але й вони йому заважали. Сяде, заглибиться у книгу, а йому так і здається, що хтось через плече разом з ним сторінки читає. Не міг читати і в гуртожитку. Тут було все ж зовсім гамірно. Хоч заочники люди й поважні, але все ж студенти. Читають-читають та й почнуть сперечатися або розвеселяться, мов школярі. Брав у бібліотеці потрібну книгу і йшов у інститутський сад. Забирався у гушавину, ніби його хтось мав навмисне і тут розшукати та заважати готувати екзамен.

Він дуже здивувався і захвилювався, коли товариші по кімнаті одного разу повідомили, що його розшукувала якась красуня. Він аж спалахнув увесь — невже Наталя? Почав розпитувати: яка вона, що говорила? Вийшло, що не дружина. Але хто ж міг його розшукувати?

Нетерпляче ждав ранку, бо таємнича незнайомка переказала, що навідається завтра.

Ранок, як йому й положено, настав своєчасно, своєчасно з'явилась біля студентського гуртожитку і Катерина. Андрій спочатку їй порадів невимовно, а потім стурбувався:

— Що сталося, Катерино Степанівно? Ви чому тут?

Запитав та й сам засоромився. Хіба ж їй заборонено їздити в місто? Дякував за те, що не забула про нього, хотів відразу довідатись про всі височанські новини, розпитував про своїх.

Катерина, вдоволена тим, що її появи раді, неквапливо розказала все, що знала і що могло цікавити Андрія. Нарешті, як одну з найвизначніших височанських новин, повідомила:

— А я вже агрономом працюю.

Йї на мить здалося, ніби в Андрія насмішкувато спалахнули очі. Але відразу ж те відкинула, бо він вітав сердечно:

— Успіхів вам бажаю. То добре, добре діло, Катерино Степанівно.

— А у вас як справи?

— Завтра дипломну захищаю. Тремчу...

Вона поблажливо посміхнулась — всі студенти так говорять: і з стаціонара, і заочники.

— А я до вас, Андрію Петровичу.

Він з подивом зиркнув на неї:

— До мене?

Вона, поспішаючи, ніби боячись, що він її не захоче дослухати до кінця, розповіла Андрієві про те завдання, яке постало перед нею та Ляшенком, і нарешті попросила передати їй карту та характеристику височанських ґрунтів.

Андрій, тільки-но почала говорити Катерина, збагнув, яке значення для укрупненого колгоспу матиме його дипломна робота. Прикидав собі в голові, а наскільки повні його висновки, наскільки наукові? Для захисту диплома, може, їх і вистачить, але чи досить для того, щоб використати в практиці? Із вдовolenням визначив сам про себе: роботу виконав він на совість. Жаль тільки, що сівозміни для укрупненого колгоспу не спроектував. Не знав раніше, що всі височанські колгоспи в один об'єднуються.

Для годиться почав відмовлятися:

— Не знаю, наскільки мої записки точні. Та й карта неповна.

— А у нас нічогосінько немає,— обеззброїла його Катря.

— Але ж усе те на рецензії. У професора ґрунтознавства.

— У Вадима Ксенофонтівича?

— Здається, у нього...

Як не відбрикувався Оболонський, Катерина все одно затягла його до інституту, змусила ждати професора. І вони його діждались.

Професор відразу ж впізнав свою колишню студентку, порадив їй, повів дружню розмову.

— Ну-с, любя, то де ви, що ви, як ви? Розповідайте, як на екзамені, з почуттям, з толком, з розстановкою.

Намагаючись говорити якнайскромніше, Катерина все ж не без внутрішньої гордості відповіла, що вона дільничний агроном МТС і що працює аж у Соболівському районі. І ще додала, що наука Вадима Ксенофонтівича їй дуже й дуже стала в пригоді. І що вона свого учителя завжди пам'ятає і на-

віть зараз, коли в неї виникли труднощі, не забула про нього. Одним словом, з Катерини, як видно, вийшов би непоганий дипломат, коли б вона була пішла по цій лінії.

Професор вдоволено розгладжував колючі вуса, посмикував білу борідку.

— Похвально! Похвально! Місце справжнього агронома в полі, в полі і тільки в полі. А я завжди радий допомогти, чим зможу, колезі, тим більше, коли в колеги труднощі.

Так само, як раніше Оболенському, Катерина з подробицями розповіла професорові про те завдання, яке поставлене перед нею і Ляшенком, і, мабуть, говорила вже занадто детально, бо Вадим Ксенофонович не витримав, запитально скинув ріденькі брови, запитав нетерпляче:

— А до чого тут я, любя?

— У вас на рецензії робота студента Оболенського, саме та робота, без якої нам неможливо скласти план сівозміни укрупненого колгоспу.

— Студента Оболенського?

— Ну так же. Ось їх — Андрія Петровича.

Тепер до професора і Оболенський приступив ближче та чемно вклонився.

— То це ви і є студент Оболенський? Похвально, похвально. Два десятки дипломних робіт прочитав, нічиєї не запам'ятав, а вашу відмітив. Так-с! Чудово. Я навіть питання в кінці поставив. Коли робота написана на основі конкретних спостережень — роботу оцінюю «відмінно». Так-с, відмінно.

Оболенський червонів від задоволення, не знав, що сказати. Але Катерина добре пам'ятала, чого прибула до інституту.

— Вадиме Ксенофоновичу! Передайте нам ці матеріали. Вони нам, як повітря, потрібні.

— Тим більше — відмінно, — велично кивнув головою професор. — Це рідке явище, коли студентська робота відразу ж знаходить практичне застосування. Так-с, це треба запам'ятати.

Катерина розгублено дивилась професорові в очі. Але він не забув і її прохання.

— А роботу студента Оболенського ви можете взяти після захисту, тобто завтра, любя.

Катерина вжахнулася:

— Але ж я сьогодні повинна виїхати... мене ждуть... я чоловікові пообіцяла.

Професор зверхньо посміхнувся:

— Чоловіки вміють і не таке прощати. А вам було б, люба, доцільно навіть побувати на захисті дипломної. Виступили б, розказали б...

І скільки не просила Катерина професора, яких тільки дипломатичних ходів не вживала — нічого з того не вийшло. Відомо, що всі професори, коли відчують свою правоту в якомусь питанні, — невблаганні. То хіба ж цей професор мусив бути людиною іншої закваски?

Дмитро ходив вперед-назад по гарячому шосе. Руки за спиною, очі вниз. Була неділя, машин на шосе майже не з'являлося, можна думати.

Леусів газик стояв у холодку під молодим осокором, біля самого жита. Звідсіля, від шосе було видно лише облізу зелену кабіну, яка здавалась у тіні і зовсім не зеленою, а чорною, мов панцир велетенської черепахи.

Дивні якісь почуття боролися в Чумаковій душі. Він приїхав назустріч Катерині. Ждав її ще вчора уранці, вдень, а вона ввечері подзвонила по телефону. Коли Степанко його покликав десь опісля одинадцятої — біг в контору, мов хлопчина. Катерина просто вирішила, що телефоном зв'язатись буде значно надійніше, аніж телеграмою. І вона мала цілковиту рацію.

Розповіла йому про те, що затримало її в місті. Виявляється, вона тільки-но з інституту, з Андрієвого захисту дипломної роботи. Молодець Оболонський! Його завжди таким знав Дмитро, вірив у його успіх. Але чому Катерина, забувши про те, що вдома її жде, хвилюється, ніяк не дїждється чоловік, вирішила вшанувати Андрія своєю увагою? Ах, вона просто ждала матеріалів. Це дуже добре і розумно.

Занепокоєно поглядав на годинник. Автобус мав бути в одинадцять. Вже було чверть на дванадцятую, а його не було. А в дванадцять Боровик знову скликав у Високому збори.

Чумак все міряв шосе — взад-вперед. Намагався не думати про прикре, про те, що вже минуло і, річ зрозуміла, ніколи не повернеться, а воно само лізло в голову.

Нарешті, десь без десяти дванадцять вдалині показався жовтий автобус. Це був той самий, що взимку привіз його, Дмитра, в Соболів. Тепер ним їхала Катерина. А як йому хотілося, щоб тоді вона була поруч з ним. Адже ж інакше воно і не могло бути. І тоді б не було всіх оцих сумнівів і болів.

Автобус підходив якомсь нестерпно повільно, ніби застиг на одному місці. А Дмитрові чомусь було здалося — пройде він мимо, не спиниться, бо Катерина не приїхала. Від неї можна

всього ждати — каже одне, а робить інше. Але автобус ще зда- лека почав притишувати хід. Дмитро почув, що шофер виклю- чив мотор, йшов по інерції і спинився якраз біля самого Чу- мака.

З дверцят виплигнула бадьора і щаслива Катерина, і від Чумака в одну мить геть відлетіли в безвість і зловісні думки, і пригнічений настрій. Він знову був щасливий, найщасливі- ший в світі. Хтось там подав услід Катерині дві потерті, ста- рі валізи, видно, туго набиті домашнім скарбом.

— Взяла все необхідне,— сказала вже по дорозі у Високе. І зітхнула.

Але ті зітхання, той сум, що поійняв легкою завісою погляд дружини, тепер не образили Дмитра. Навпаки, він був би невдоволений, коли б вона оголосила про це з легковажністю, без болю в серці. Адже вона там, в місті, виросла, прожила більшу половину свого життя, і їй нелегко було поривати з минулим.

Леусів «козлик» сердито ревів і пирхав, але слухняно пере- плигував з вибою на вибій, тягнув за собою хвіст куряви,— хтозна-відкіля й бралася пилюка в ці дощові дні? — і ті десять кілометрів, що відділяли Високе від шосе, промайнули непо- мітно. Ось уже показалися перші хати, верби на греблі, ми- нула хвилинка-друга, і вони вїхали в село.

Катерина так і не встигла доказати Дмитрові про те, як Андрій захищав свою роботу в інституті. Вони підїхали до новошляхівського клубу.

Збори проходили у клубі. Дощ хоч і радував, а таки наля- кав височанських керівників — побоялись, що знову розжене гроза людей. Отож у недокінчений клуб набилося повно, аж стіни хиталися, ніби хотіли роздатися в сторони, як та рука- вичка в казці. Стояли і біля відчинених навстіж вікон і дме- рей, було чимало і таких, що не потрапили на збори.

Побачивши, що ні через двері, ні навіть через вікно в при- міщення не потрапити, Чумак повів Катерину до запасного ви- ходу, який вів на сцену.

На зборах головував Максим Антонович Ласій. Він хоч і пишався своєю почесною роллю на цих незвичайних зборах, але настрої у нього був зіпсований. Похмуро слухав промову Боровика, а сам дивився у стіл. Його турбувала відсутність Ткачука на цих зборах. Ждав його з нетерпінням, а той не з'являвся. Вже навіть дванадцять минуло, Максим все відтя- гував збори, думав, що Степан Онуфрійович з хвилини на хви- лину підїде. І тільки коли Боровик, побачивши, що стіни

ломляться від народу, сказав, що час починати, Ласій зважився:

— Таж товариша Ткачука ще немає.

— А його й не буде.

— А що з ним? — розгубився Максим.

Боровик мовчазно знизав плечима.

— Захворів, чи що?..

— Захворів і серйозно, — відповів секретар.

І ось тепер Ласій головував, а сам відчував, що підлога хитається в нього під ногами.

Чумаки застали кінець Боровикового виступу. Він радив колгоспникам дати своєму колгоспові таку назву, яка їм найбільше до душі, а голову обрати такого, який би господарював по-новому, який би зумів підняти велике колективне господарство не дідівськими методами, а по-науковому.

Ласій аж зіщулювся від тієї поради. Знайде ж цей Роман Васильович отакі слова. Послухати, то все й правильно, а, гляди, як по ньому, по Ласієві, б'є. Ніби навмисне підказує людям: не обирати Максима, все одно з нього толку не вийде.

Боровик зійшов з трибуни, треба було керувати зборами, а Ласієві немов відібрало мову. Стояв перед людьми, глипав ротом, водив по натовпу очима, а слова з рота ніяк не вилітали.

— То яку ж... назву, товариші?.. — нарешті запитав він. — Яку назву, кажу, дамо нашому колгоспу?

Присутні ще думали над словами Боровика, отож мовчки дивились якийсь час на головуючого, а коли він нарешті видавив з себе запитання, в клубі мало не зірвалась стеля.

— «Новий шлях»!

— Імені Будьонного!

— Будьонного!

— Бу-дьон-но-го!

Ласій трохи повеселішав. З усіх кінців йому чулося тільки Будьонного. «Новий шлях» і названий кимось, мабуть у нашірку, «Добробут» він пропускав повз вуха. Чим голосніше викрикувалось назву рідного колгоспу, тим більше Максим Антонович набирался сили і впевненості. Коли люди прагнуть зберегти назву свого колгоспу, вони не забудуть і про свого голову.

Стихія розбушувалась у залі, треба було щось робити, а Ласій ніяк не міг зорієнтуватись в обставинах, не знав, з чого починати. А в залі вже починались суперечки, вже сусід сусіда починав переконувати, вже було й таке, що мало не до лайки.

— Тихо! — нарешті опам'ятався Ласій і вибухнув над зборами громовим голосом: — Тихо, люди!

Затихали поступово, неохоче, але затихали.

— То яку ж назву дамо колгоспові, люди? — невідомо для чого, тільки, видно, тому, що не знав, як далі повести збори, знову перепитав Ласій.

І знову в залі:

— Імені Будьонного!

— «Новий шлях»!

Ласій спохмурнів. Тепер йому здалося, що активніше кричали новошляхівці. І він загрозливо підняв над вируючими зборами руку.

— Тихо!

До Ласія протиснувся Леус. Він просив слова. Ласій з подивом глянув на директора МТС. Всім було відомо, що з Устима Сидоровича промовець нікудишній. Співрозмовник з нього першокласний, міг день з тобою розмовляти, лютого міг заговорити, а промови в нього не виходили. Тільки піднімався на трибуну, і всі думки вилітали з голови геть. Ловив тоді по слову, зв'язував у речення, а воно не в'язалося. Пробував записувати на папір свої промови, але їй те не давало бажаних наслідків. Напише все ясно, навіть друкованим шрифтом, а вийде на трибуну — і пішли перед очима плигати ті слова, буква за букву заскакувати, а Леус потів, говорив щось таке, що їй купи не трималося. Отож Леуса нелегко було витягти на трибуну. Знаючи цю його слабкість, його не дуже й агітували виступати на багатолюдних зборах.

Знизавши плечима, Ласій заволав до зборів:

— Ось послухайте, що товариш Леус, директор МТС, скаже! Говори, Устиме Сидоровичу.

Леус вийшов із-за столу, але на трибуну не пішов, став на самому краю сцени. Згори вниз дивився на людей, читав у їхніх очах думки. Ждали люди: ану, ти скажи, Леусе, ти ж мудрий чоловік, розсуди нашу велику спірку. Бо ж новошляхівцям хочеться «Новий шлях» зберегти, будьоннівці, хоч і не взнали радості в своєму колгоспі, але теж до легендарного імені Семена Михайловича Будьонного звикли. Та що там говорити, коли навіть добробутівці опирались, хоч і не так крикливо, а мудрували їй собі, що «Добробут» — не така вже їй погана назва.

Устим Сидорович на подив усім, хто його знав, заговорив і зрозуміло, і членороздільно. Може, тому, що говорив тихо, а може, й тому, що звертався до одного Ласія:

— От про назву тут... Зрозуміло, що воно й так хороше, й так добре, а так ще краще. А пам'ятаєш, Максиме, хто у Високому перший колгосп організував? Чию хату куркулі спалили, чиїх дітей ледве врятували? Спасу не було тоді від тієї куркульні, а ми перемогли...

В залі запанувала тиша. Поки що, видно, не розуміли, куди хилить Леус, але вже відчували, що порадить щось цікаве, незвичне.

— А хто потім у партизанах... розвідником хто був найкращим, пам'ятаєш, Романе Васильовичу? А хто всі свої сили віддав і колгоспу імені Будьонного, і «Новому шляху», та й «Добробуту» вашому заодно?

І Леус закінчив несподівано:

— Так от і давайте наш укрупнений колгосп назвемо іменем Петра Карповича Оболонського, та й усі гадки.

Якусь мить в залі стояла мертва тиша. І враз, як морський прибій, ударило:

— Правильно!

— Іменем Оболонського!

— Петра Оболонського!

Боровика це застало зненацька. Будь-якої пропозиції ждав, але такої... Ну й чорт же оцей Леус, мудрує-мудрує та коли вже й вимудрує... А воно й розумно. Правда, незвично. Не чув щось Боровик, щоб іменем простих людей колгоспи називали. От у їхньому районі колгоспів імені Сталіна було аж три. Мороки з тим було чимало, але міняти не збиралися. Так то ж Сталіна, а тут Оболонського — різні величини. Але хіба не на таких людях, як покійний Петро Карпович, земля тримається?

А люди стверджують, а люди волають:

— Згода!

— Іменем Оболонського!

Ласій, розгублений і ніби якийсь зів'ялий, запитально ловив Боровиків погляд. Треба було вирішувати. І Боровик зважився:

— Голосуй, Максиме Антоновичу.

Щось неймовірне сталося з Ласієм. Проголосував, якимось ніби не розуміючи того, що робить, похмуро оголосив, що одно-стайним рішенням загальних зборів об'єднаному колгоспу присвоєно ім'я Петра Оболонського. І замовк. Тепер уже зовсім розгубився.

Ласія опанував вир якихось незвичних думок і почуттів. Нічого не розумів із того, що сталося. Хоч він і поважав, навіть

любив покійного Петра Карповича, хоч добре знав, скільки за своє життя той зробив добра для Високого, інколи навіть сам дещо з Петрових трудів собі приписував — причому вже встиг навіть повірити в те, що ці заслуги належать саме йому, а не комусь іншому, — хоч якимсь підсвідомим чуттям і сприймав це рішення зборів, а от практичним розумом не міг схвалити того, що трапилось, вважав його протизаконним, таким, за що згодом улетить комусь та ще й по першій помер. Добре, якщо один Боровик — слава богу, що він присутній на зборах, — за цю справу поплатиться, а що, коли і його, голову зборів, потягнуть до відповідальності? Бо справді — де ж це воно видано, щоб цілий колгосп, та ще й укрупнений, називали не іменем когось із визначних діячів або великих знаменитостей, а удостоювали імені простого дядька, хоч і авторитетного у Високому, але ж звичайнісінького собі селянина, хоч, правда, і з орденами, але без дуже високих заслуг. Думки Ласія зовсім сплутались. Це що ж виходило — помри він, Максим Антонович, то і його іменем колгосп називай? Та тоді й колгоспів не вистачить на землі, коли їх іменами різних Ласіїв та Оболонських називати. Тут не укрупнювати їх треба, а навпаки — розбивати один на десять, бо, чого доброго, Архип Логвинович і собі претендуватиме, щоб і іменем Кисачки хоч бригаду яку назвали!

Ласій, мов сом у верші, важко поворухнувся за столом президії, втупив очі в червону скатерть, його велике, трохи ширше донизу брезкле обличчя то наливалось чимось схожим на буряковий квас, то поступово сіріло, ніби аж витягувалось, покривалось жовтими плямами. Тільки тоді, коли на голову зборів запитально зиркнув Боровик і Ласій якимось спиною відчув той погляд, він голосно кашлянув у великий засмаглий кулак, аж від того кашлю наступила тиша в залі, і невпевнено запитав:

— То що, будемо голову обирати, чи як?

— Тож, мо, для того й зібрались! — гукнув у відповідь дід Саливон.

Ласій знову ніби переродився. Замішання і невпевненість з нього мов рукою зняло, важкі, поїняті металевим блиском Ласієві очі азартно стрільнули із-під кошлатих, завжди нахмурених брів, обличчя округлилось і набрало свого звичайного кольору і виразу.

— То давайте, люди, значить, так: ви називайте кандидатури, а я, значить, запишу собі в граматку...

Він заклопотано глянув на стіл, розшукуючи очима шмат паперу та олівця. В залі не стали ждати, поки голова знайде

необхідні йому предмети. Крикнули спочатку несміливо, так що натреноване вухо Ласія навіть безпомилково визначило, кому ті голоси належать, а потім загуло різноголосо:

— Максима Антоновича Ласія!

То першим вихопився рахівник Коробка. Ласій, що вже відшукав олівця та папір, ніби неохоче схилив широченні плечі над столом, писнув недбало: Лас.

— Яцухненка!

— Ласія!

— Ла-а-сія!

— Яцу-хне-нка!

Максим Антонович записав і Яцухненка. Потім, послушавши якусь хвилину, вловив у нестримному вируванні людських голосів відчайдушний крик Гаврила Пацьоренка і, посміхнувшись про себе, дописав Кисачку. Обвівши важким поглядом блискучих очей вируючі збори, владно підняв угору руку:

— Тихо, люди!

Так, як поступово затихає відлуння грому, повільно затихли збори. Тільки було чути нетверезе лементування Пацьоренка десь у кутку, позад усіх:

— Архипа Логвиновича! Кисачку запишіть!

Ласій осудливо насупив брови, гукнув у натовп:

— Приведіть там до порядку п'яних!

Коли в залі запанувала тиша, намагаючись не видати свого хвилювання, оголосив список кандидатів на пост голови.

— Чи, може, будуть ще інші кандидатури?

— Немає!

— Кисачку запишіть! — настоював на своєму Пацьоренко.

Ласій за весь час похмуро посміхнувся, хитнув важкою головою:

— Тож залле отак людина собі зранку очі.

І вже до зборів:

— Ну, коли більше кандидатур немає, то приступимо...

Тут голова запнувся, видно, якась нова обставина порушила хід його думок, і він, якимось урочисто, звернувся до Боровика:

— Романе Васильовичу, незручно мені... Моя кандидатура, значить... Попросимо вас поголовувати... не відмовте, значить...

І заплескав широкою долонею в долоню. Вслід за головою зааплодували інші, мовляв, аплодувати то й аплодувати, будь ласка.

Боровик охоче перейняв головування, підняв угору руку, посміхнувся одними очима, кивнув насмішкувато: немає, мовляв, чого аплодувати, сам таким був, не варто.

Оплески затихли, у відповідь на дружню посмішку секретаря в залі розцвіло сотні посмішок: Боровика знали і любили у Високому.

— То з чого ж почнемо, товариші колгоспники? Нам треба обрати одного голову, а у списку аж три. Давайте подумаємо добре: це ж не просте діло — голову обираємо. Так що думайте, товариші, не поспішайте.

До трибуни рішуче ступив Кисачка.

— Та що тут думати, дайте я скажу.

Важко наліг на трибуну, аж вона закрипіла і шиб перекосилась під вагою його розповнілого тіла.

— Правду тут сказав секретар наш, Роман Васильович, товариш Боровик тобто, що це не просте діло — голову колгоспу обрати. Воно, товариші, і дійсно так, з якого боку до цього питання не підійти і з якої сторони тобто не приступися. Бо що таке голова колгоспу, товариші?

Архип Логвинович хоч був важким на підйом до роботи, але поговорити любив. І якщо в співбесіді більше помовчував — чи то чужих думок набирався, чи свої ліньки було висловлювати, — то з трибуни заливався, мов той соловей. Повторявся, одне й те ж тричі перефразовував. Але навіть він, досвідчений промовець, поставивши так руба питання, враз важко задумався, бо, видно, й сам не знав, як на нього відповісти.

Слухали Кисачку з поблажливою увагою, бо знали, що хоч доладного нічого й не скаже, а щось таке ляпне, що, гляди, й насмішить до сліз.

— Бо голова колгоспу, товариші, — мудрував Кисачка, — бо голова колгоспу, товариші, це така людина... Це, одним словом, людина, яка повинна мати і голову на плечах, і плечі широкі, і таку натуру, щоб усякі неприємності переносити спокійно, бо що ні на є в світі найнеприємнішого, то воно все, як злива з неба, спадає на бідну голову голови.

В залі смішок. І п'яний вигук Пацьоренка:

— Правильно, Архипе Логвиновичу. Ви в нас голова — всім головам голова.

В залі вибухнув сміх, регіт.

Кисачка невдоволено супить брови, а очі, лукаві, видають його з головою: задоволений тією похвалою.

— І немає чого на таких зборах зуби лупити, товариші, особливо котрі невідомі та котра молодь, потому що п'яний чоловік може яку завгодно дурницю ляпнути, а тверезий, котрий умний, не об'язаний сміятись...

І до Пацьоренка повчально:

— А ти, Гавриле, коли наступив на корка, то не ліз би, як свиня, на відповідальні збори, а пішов би собі додому чи де в холодильник, виспався та й не смішив сурійозних людей.

— Єсть, Архипе Логвиновичу,— по-військовому козирнув Пацьоренко, але з місця не зрушив.

Боровикові не подобалося, що Кисачка відводить збори від основного, розмагнічує людей. Строго постукав олівцем у графин з водою, зауважив:

— Ближче до справи, товаришу Кисачка. Сперечатись із Пацьоренком будете вдома.

Промовець втягнув голову у плечі. За своє довгорічне головування Кисачка звик боятися начальства, а від одного Боровикового погляду його завжди трясла пропасниця. Бо ж ніколи не було такої наради або зборів у районі, щоб не відміняли Кисачку. У цьому розумінні він був певною знаменитістю в районі — його безборонно можна було критикувати кому завгодно і скільки завгодно. І Кисачка звик до того. Отож і зараз язик був заляк у роті, і, мабуть, на тому й закінчилась би його промова, коли б Архип Логвинович не пригадав, що він уже не голова і боятись йому нічого, бо і втрачати теж немає чого. Він широко розправив плечі, вище підняв голову і зітхнув на повні груди. Немов гора звалилась із плечей, відчув, що сила якась невідома вливалась у тіло. Напівобернувся до Боровика і сказав:

— А ви не затискуйте, товаришу Боровик, тобто не заважайте колгоспникові висловлюватись. Не в жмурки граємося, а голову колгоспу обираємо, а не то що.

Боровикові здалося, ніби то сама трибуна заговорила, він, мабуть, вперше в житті розгубився, почервонів і, посміхнувшись, дозволив:

— Говоріть, говоріть, тільки коротше.

Відчувши себе переможцем, промовець і зовсім розійшовся:

— Так от, значить, обираємо голову, товариші. Тут уже й кандидатів висунули, ну, значить, і мене назвали, спасибі, не забули.

— Не забудемо, Архипе Логвиновичу. Ніколи доброти вашої...

Пацьоренко п'яно схлипнув, а Кисачка на мить замовк, переждав смішок в залі і, видно вирішивши не звертати уваги на свого колишнього бригадира, вів далі:

— То, значить, я вдячний, як говориться, за увагу, за довір'я, так би мовити, але не невольте, люди добрі, головувати я не збираюсь і так що кандидатуру свою добровільно і персонально знімаю.

Хтось заплескав у долоні, хтось розсміявся, а Пацьборенко, не розкумекавши, допитувався:

— Що він сказав? Кого знімає Архип Логвинович?

На Пацьборенка зацитькали, потім хтось таки не витримував, почав протискувати колишнього добробутівського бригадира до виходу.

Кисачка своє самозречення пояснював так:

— Не подумайте, товариші, що я, значить, хочу від громадських справ у куцці, значить, я за громадське діло... душу, одним словом, а тільки вже літа, знаєте, і вп'ять же здоров'я до деякої міри, бо ж всім відомо, що в Кисловодських я не бував, ліків та грязів там не приймав, так що вже відомо, який з мене міг би бути голова. А от хто може бути справжнім головою...— тут Кисачка кинув красномовний погляд у президію, ще й пальцем указав, ніби ніхто і у вічі не знав Ласія,— то це Максим Антонович, бо йому й карти в руки.

— Правильно! Браво! — заляпав у долоні рахівник Коробка, а за ним ще чимало любителів овацій.

Ласієві було дуже приємно чути похвальні слова, але відомо, що не завжди добре слово ще є справжньою похвалою. Тут справа не в тому, що хвалять, а ще треба знати, хто хвалить?

— От ми, значить, колгосп свій іменем Петра Карповича Оболонського назвали. А хто цей колгосп разом з покійником Петром, царство йому небес... тобто — пухом йому земля, значить, організовував? Хіба не кум Ласій? Ласій! Максим Антонович. То ото ж і головувати йому в укрупненому колгоспі, а більше у нас нікому.

— Як то нікому?

— А Яцухненка забули?

— Архип Логвинович із зятем глек розбили...

Кисачка терпляче вислухав репліки, переждав пошвавлення у залі і тільки тоді відповів:

— І ніякого глека з Назаром Івановичем ми не били, дай бог, щоб усі в нас у селі жили у такій згоді та злагоді, як ми з зятем. А тільки я так скажу, товариші шановні, що Назару Івановичу ще рано таку відповідальність на себе брати, молодий ще, зелений, як кажуть, мало каші їв...

Цими словами, мов громом, оглушив Кисачка слухачів. Люди переглядалися, не знали, що й подумати. Тільки Горпина Іванівна гукнула чоловікові:

— Мо, ти й здурів, Архипе! Що ти мелеш при людях?

Репліка дружини трохи охолодила Кисачку, він здогадався, що час уже й закруглятися, але закруглявся стійко.

— Так що я за Максима Антоновича Ласія, та й нічого тут довго думати та язиками ляпати, а голосувати та й годі.

Ласій лише підняв голову. Його підбадьорила не сама промова, а те, що Кисачку провели з трибуни дружними оплесками.

Виступив Назар Яцухненко.

— Коли вже почалося з виступів кандидатів, то я гадаю, що й мені слід висловитись.

Ласій аж подався вперед, аж позеленів увесь, ніяк не міг вгамувати власного серця — гупало, немов молотом по ковадлу. Це ж вирішувалась його доля, від одного слова, від того, яку позицію займе Яцухненко. Бо, бач, якими оплесками його зустріли, навіть колишні будьонівці так плескали в долоні, що аж Ласієві противно.

— Я теж дякую за довір'я, але заявляю відверто і щиро, а не для годиться, що головою укрупненого колгоспу бути не зможу...

В залі гул. Одні невдоволені, інші, такі, як Коробка, кричать: «Браво!».

— Одне, що досвіду не маю достатнього, а головне, що вчитися збираюсь, документи в інститут подаю...

Ласій теплими очима дивився на Назара. Коли б не така відповідальна обстановка, він просто обняв би його і розцілував за таку мудрість. Він нахилився до Боровика, шепнув розчулено:

— Справжній комуніст росте, Романе Васильовичу.

Яцухненко на хвилину замовк.

— Хочу висловити свою думку про нового голову колгоспу. Яким він повинен бути?

Те, що говорив, видно, добре обдумав:

— Нам треба обрати такого голову, який би добре знав господарство, який би шанував і любив колгоспників, який знав би як своїх п'ять пальців наші землі, який...

Ласій при кожному слові все ширше розправляв плечі, все сміливіше підіймав від столу очі, все тепліше дивився на людей. Справді — хіба хто краще від нього знає господарство височанських колгоспів, хіба він не любить і не шанує своїх односельців, хіба він не знає, чим дише кожен шматочок височанської землі?..

— ...який мав би достатній досвід роботи...

Хіба ж Ласієві позичати того досвіду? Та за стільки років головування він собаку на роботі з'їв, він вже давно встиг забути те, що декому, зеленому, доводиться зараз тільки вичати...

— ...який мав би глибокі наукові знання, був агрономом...

А хіба він, Максим Антонович Ласій, не сам собі агроном? То дарма, що в нього немає диплома, але він, колишній випускник церковноприходської школи, став справжнім академіком, він знає усі секрети землі, нива до нього говорить, тамниці свої земля розкриває...

— ...бо в оновленому господарстві і працювати треба по-новому, по-науковому, жити треба в дружбі з наукою та передовим досвідом.

Ласій нерозуміюче скинув на лоб кошлаті брови. Щось незрозуміле завернув Яцухненко. Про яку науку він говорить? Звідкіля ж її взяти? А втім... Ласієві відлягло від серця. А втім, справді, треба працювати по-науковому, лекторів різних запрошувати на лекції, агрономів, одним словом. Про це особливо треба буде наголосити у промові. Бо ж Назар, здається, закінчує, а зараз його, Ласієва черга виступати...

— Чи є в нас така кандидатура, товариші, яка відповідала б цим вимогам? — запитує у зборів Назар.

Ласій скромно потупив очі. Яцухненкова похвала — це не похвала того старого пустобреха, кума Кисачки.

— Є така в нас, товариші, людина.

Ласія аж кинуло в піт.

— Я вношу пропозицію обрати головою нашого укрупненого колгоспу Андрія Петровича Оболонського.

Ласій мимоволі підскочив на стільці. Йому здалося, що похитнулась земля або обвалилось над ним небо. Колгоспники теж якусь мить мовчали, мов оглушені громом. І враз зашуміли, заговорили. Ласій бачив, що заговорили, а про що, ніяк не міг збагнути. Все навколишнє він сприймав мов через скляну стіну — щось там говорили, щось кричали, а що — його уші не сприймали. Бісів Яцухненко таки знав, з якого боку нанести йому удар. Про Оболонського він і не подумав... А треба було думати.

Боровик тим часом запрошував присутніх висловлюватись.

— Слово має агроном, товариш Чумак!

Катерина, якось наосліп, пробиралась до трибуни. В цей час із залу:

— Дозвольте мені слово.

— Ви його одержите, товаришу Коробка.

— Я в порядку ведення зборів. В мене лише одно запитаннячко.

Катерина зупинилась, не дійшовши трибуни.

— Тут неув'язка, Романе Васильовичу,— поправивши окуляри та відкашлявшись, почав Коробка.— Порушенням Статуту сеге артілі пахне.

— В чому?

— Ми вже висунули кандидатури,— Коробка заглянув у блокнот,— висунули товариша Ласія, Яцухненка та Кисачку. І на тому підвели ризику. А товариш Яцухненко порядок порушує, вже під ризику тисне свої кандидатури.

Коробку і цього разу не дослухали, вигнали з трибуни. Він, як завжди, заявивши, що при подібному затиску виступати не може, пішов на місце, перед тим настоявши, щоб його пропозиція була проголосована.

Потім виступала Катерина. Від хвилювання голос застрявав у горлі, її руки не знаходили собі місця. Дмитро не ждав такої сміливості і активності від дружини, її виступ був несподіванкою. Був приємно схвильований і разом з тим роздосадуваний — краще б уже інший раз виступила, оговтавшись трохи, ознайомившись з селом.

А Катерина хвилювалась недовго. Відчувши, що її слухають, швидко заспокоїлась і розповіла про те, як Андрій Оболонський захищав свою дипломну роботу, про те, що його праця є справжньою знахідкою для укрупненого колгоспу.

— Мені здається, що у великий колгосп потрібний саме такий голова, як товариш Оболонський,— закінчила схвильовано Катерина.

До Ласія нарешті повернулась здатність чути і розуміти те, що діялось і говорилося у залі, і він знову відчув себе бійцем, він знову був готовий постояти за себе. Слухав уважно промовців, а сам думав: виступати чи не виступати? А коли виступати, то що казати?

Промовці ніби забули й про Ласія, і про Кисачку, і про Яцухненка. В усіх на язика був один Андрій Оболонський, ніби достойніших і людей не було у Високому.

І Ласій зважився.

— Я теж дякую... за довір'я дякую,— почав він.— Уважаю, що й справді моя кандидатура невідходяща на цей пост... головою, сказати б. Андрій Оболонський, воно слів немає проти, людина научна, інститут закінчує і тому подібне, але чи ж запитував хто в нього: а ще чи захоче він з дипломом, сказати б, у нас, у Високому, залишатись? З дипломами тепер люди на вагу золота, таким людям, не те що нам, з церковно-приходьським атестатом, всі шляхи, сказати б, відкриті. Це ще як райком подивиться...

Ласій допитливо зиркнув на Боровика, бажаючи визначити, яку позицію займе секретар райкому. Боровик задумливо дивився в зал, ніби й не чув того, що сказав Ласій.

А слова вже просив дід Саливон.

— Дивуюсь я вам, Максиме Антоновичу, сказали ж отаке, а ще й розумна людина, стільки літ, не в обиду будь вам сказане, головували. Та хіба ж ми не знаєм Андруші Петровича? Та невже ви думаєте, що він така людина безсовісна, що своїх односельців підведе? Ми, значить, його головою, а він, не в обиду будь сказане, за отой свій гіплом, чи як звете, та й потягне линди куди-ніде? А коли б вас, Максиме Антоновичу, оце люди знову в голови обрали, то що ж виходить — ви возгордились би та жечі на плечі та й з села помандрували?

Ласій побачив, як ґрунт поповз у нього з-під ніг, відчув, що втрачає точку опори. І почуття його не обдурило. Андрія Оболонського обрали головою колгоспу одногосно. Навіть Коробка і той вагався лише одну мить, поки не побачив лісу рук над головами. А тоді підняв і свою, заляпану чорнилом, вище всіх — хай, мовляв, бачать і знають, за кого голосує колишній будьоннівський рахівник Порфир Коробка.

Розходились неохоче. В клубі було порожньо, але біля клубу, на височанському майдані, вирувало. Танцювала молодь, збивалися до гурту старші. Курили, перекидалися словами.

— Так Андрій, значить, агроном?!

— Кажі ж, куди сягнув чоловік.

— А я чув, що ніби вчиться десь людина, а віри в те не йняв. Щоб, значить, будучи в селі і відразу в агрономи?

— Бо голова в чоловіка на в'язях, а не казан.

— А що не казан, то не казан.

— Це вам не ваш Ласій.

— Чому це ваш? Він такий наш, як і ваш.

— А він же ото думав, що й знову запралятиме.

— Даремні гадки. Наші за Назара збиралися крикнути.

— І проголосували б...

— Але Яцухненку теж далеко до Андрія.

— Ну, зрівняв...

— А як так скажу: Андрій Оболонський — оце голова.

— Авжеж, голова...

У клубі, в тій кімнаті, де проходять репетиції, Боровик скликав засідання правління колгоспу імені Оболонського. До правління обрали актив, усіх колишніх височанських голів. Обрали й Ласія, і Яцухненку, і Кисачку не забули.

Боровик радився з правлінцями — як бути, поки повернеться Оболонський?

Правлінці думали. Думав і Ласій. Але тільки не над поставленим питанням. За ці останні години він ніби враз постарів, кошлаті сиві брови якось ще більше скошлатились і посивіли, підборіддя набрякло, стало важким — все тягло донизу, а очі в землю — ні на кого не хотілося дивитися Максимові Антоновичу. Він і взагалі не сидів би на цьому засіданні, хоч і в правління його обрали, коли б не сором або коли б знав, що, вийшовши на вулицю, нікого не зустрине. Був переконаний, що весь сільський майдан захарашений цікавими: то не на гульки лишилися — ждуть його, Ласія, щоб побачити, який має вираз обличчя... Паразити! Стільки здоров'я віддав, можна сказати, все життя виплюнув їм під ноги, а вони... навіть слова доброго на прощання не сказали. От і працєю після того для народу, от і згорай свічкою для громади. А громада тобі зад покаже в слухну хвилину. З'явивсь якийсь агроном — всі ми такі агрономи! — і геть Ласія. В конюхи його, у воловники, з дідом Саливоном хай у нічне на старість їздить. А що ж йому: інститутів не кінчав, агрономій різних не вивчав, керував по-старому, як ще в комнезамі навчився, красних слів на вітер кидати не вміє... Отим самим, забув, як його звали, що ото каміня в роті жував, щоб красномовству навчитись, не став, говорив просто, більше міцним словом, аніж інтелігентським цювканням. А як же вони хотіли: мужик, хоч він і колгоспник, а все рівно мужик, і він любить, щоб з ним говорили по-мужицькому, міцно, із викрутом... Ну, нічого, побачимо, хоч ви й агрономи, а як ви наголовуєте. Та ще пождемо, чи вище все це буде затверджено, бо Роман Васильович хоч і битий жук, а очевидно, пішов теж на поведу в різних Леусів та Яцухненків. Бач, куди повернули, бач, як викрутили... Яцухненки, молокососи різні...

Ласій, хоч і не бачив Назара і взагалі нікого не хотів бачити, але потилицею відчував, що Яцухненко сидить майже поруч, і ця близькість його просто казила, діяла на нього, як на собаку палка. Не переварював і Кисаччиного покашлювання та сопіння, його угодницьких реплік та зауважень. Радий, чортів мішок, що в правління обрали, жде, що в бригадири вискочить. Аякже! Таким, як Кисачка, втрачати нічого, а от він, Максим... Га? Боровик щось запитує? А, мабуть, як бути без голови? Що ж тут запитувати в нього, самі ж колгосп обезглавили, от тепер і думайте.

— Вам видніше, Романе Васильовичу...

— Що видніше?

— Та кого в голови...

Боровик допитливо видивився на Ласія. Зрозумів — образився старий, значить, сам на голову мітив...

Правління поки що нічого іншого не могло вигадати — до приїзду Оболонського нічого не міняти, хай попередні голови головують у колишніх колгоспах. А там видно буде, з чого починати.

Першим посунув до дверей Ласії. Боровик покликав його, попросив залишитись на хвилину.

Кисачка ніжно тиснув руку Боровикові, переконував з підкупною щирістю в голосі:

— Ну, дякую, Ромаше Васильовичу. Слобонили оце від того «Добробуту» — може, і я поживу трохи на світі. Годі вже мене на нарадах та в газетах молотити, шукайте когось іншого.

Боровик привітно йому посміхнувся, затримав його велику пітну руку в своїх.

— Не будемо згадувати, Архипе Логвиновичу, минулого: всього в житті буває. А за труд ваш спасибі, добро ніколи людьми не забувається, а працювати тепер доведеться ще більше, ніж до укрупнення. Так що, коли доведеться ще молотити і на нарадах, і в газетах, то вже, будь ласка, Архипе Логвиновичу, не ображайтесь.

На устах у Боровика грала дружня посмішка, а все обличчя було таким симпатичним і добрим, що Кисачка щиро повірив — так воно і буде, як говорив секретар. І навіть сльоза заблищала у його очах від розчулення.

— Спасибі, Ромаше Васильовичу. А то я не розумію? До останнього подиху... до останньої краплини, аякже... на те й у світі живемо.

Біля порога стояв похмурий Ласій, чув оту розмову, але жодним порухом м'яза на обличчі не виявив свого ставлення до неї. Тільки тоді, коли Кисачка і його поздоровив з «послобоненням», байдуже буркнув:

— Спасибі. Нам не звикати.

Вони лишилися віч-на-віч у великій кімнаті. Ласій похмуро ждав, що йому скаже Боровик, а Боровик наче прогулювався по кімнаті, оглядав її, ніби вперше бачив.

— Так... Клуб треба окультурити... тепла сюди більше.

— М-да...

Боровик круто повернувся і став перед Ласієм.

— Не впізнаю тебе, Максиме. Ти що, образився?

Ласій важко сопнув, мовчки обминув Боровика, прочогнав до вікна. На майдані цвіли хустки, курівся пісок під ногами

парубків, заливалась гармонія. Максим Антонович відвернувся від вікна.

— Немає на що ображатись, Романе Васильовичу.

В Боровика лукаво примружились очі.

— Я теж так думаю... А мені здалося...

Ласій зашарив очима по підлозі.

— Даремно так подумали про Ласія. Ласій теж не дитина і не дурень якийсь, розуміє, що кожному овочу свій час. Коли б і нас учили в академіях, то й ми були б рисаками. А так що ж... на нас тільки з багнюки, можна сказати, виїхали, на сухеньке вискочили на клячах, а тепер можна й на рисаків пересісти, тепер, ясне діло, без диплома не потягнеш.

— Правильно мислиш, Максиме Антоновичу. У новий етап вступаємо, нові і вимоги. А про клячі ти даремно. Кожному із нас доводиться робити і тягнути те, що посильне. Може, і я волів би областю або й усією республікою керувати, а сільночок, Максиме Антоновичу, малувато, знань не вистачає, от мені й кажуть: сиди, Романе, на районі. От і сидиш. Та й то ще сумнівається: а може, інший краще б з районом управився? А ти — клячі... Одного ми воза тягнемо, великого, важкого воза. І ти правий, з багнюки тягнемо, на сухеньке, на рівне. Хіба ж справді не набридло людям отак жити? То капіталізм та царизм проклятий, то розруха, то безхліб'я, то війна така, що й згадати страшно, то знову відбудова, і все ж це на нашу голову. Та тут така, брат, багнюка, що й не сказати, на крові та поті людському замішана. А нам треба з неї витягти, до кращих днів дотягти...

— Дотягли, слава богу, легше стало... Тепер і інші можуть...

Боровик докірливо схитнув головою.

— До чого ж ми дотягли? Ти та я хліба наїлись, ну, хай, може, половина людей вільніше зітхнула, то хіба ж можна забувати про тих, що ще ніяк хвоста із злиднів не витягнуть. Ти всіх колгоспників своїх нагодував досита хлібом, всіх вдягнув, всіх у теплі хати поселив?

— Поселив, кого треба... хто не лінується...

В Боровика повільно звузились очі, спалахнули холодним блиском.

— Ну ось що... не будемо тратити слів намарне. Залишайся при своїх судженнях. Але... хотів тобі подати одну дружню пораду...

Боровик строго глянув на зів'ялу постать Ласія.

— Піди зараз до прокурора... І коли в тобі ще залишилась хоч крихітка партійної совісті, то розкажи... чесно розкажи...

Ласій повільно підняв важку голову, безтямним поглядом вступився в Боровика.

— ...які ти подарунки возив Ткачукові і якою необхідністю все це було викликане.

Ласієві очі перелякано стрельнули вбік.

— Романе Васильовичу...

— А ти говориш про багнуку, про грязь... А самі її... багнуку ту, розводимо... чорт би нас побрав!

Гнівний, суворий Боровик пішов з кімнати.

Ласій важко глипнув ротом... Кинувся був услід, але перед ним з силою закрилися двері.

— Романе Васильовичу...

До самого вечора просидів Ласій у кімнаті. Він боявся показатись людям на очі.

З ЧУЖОЇ ПОРОДИ

• Кожного дня без чверті дванадцять прибував з обласного міста до Соболева автобус. Але то лише так писалося на табличці. Насправді ж бувало таке, що приповзав знайомий жовтий фургон і в дві, і в чотири, а інколи й зовсім увечері.

Цього дня проти всяких жданок автобус під'їхав до Соболева точно по розпису і, мабуть, своєчасно підкотив би до автобусної зупинки, коли б не прокляті об'їзди. Всі вулиці Соболева, куди не сунься, були розкопані, всюди біліли гори піску, всюди чорніли глибокі рови. Об'їжджаючи ті перекопи, автобус забейкався на такі вулиці, де, видно, не те що машини, а й кози рідко пробігали.

— Пориють... покопають... ковтай тут пилюку...— бурчав хтось із нервових.

Його заспокоювали:

— Нічого, об'їдемо. Зате водогін матимемо, з водою будемо.

— Водогін... Тут он — печішки відгенує.

— Потерпів, он вже зупинку видно.

Приїжджі швидко висипали з автобуса, розійшлися хто куди, і за хвилину соболівські вулиці знову прибрали свого звичайного вигляду: будинки стоять, а людей не видно.

Сонце над самою головою, спека нестерпна. А один із тих, хто щойно прибув до міста, не поспішає в холодок. Аж дивно дивитись — така кругленька, із животиком людина, її

тільки б у холодок, а вона стовбичить на перехресті, витирає сірою хусткою піт з лисини та шиї і розгублено оглядається. Відразу видно: вперше потрапила людина до Соболева.

Та скажемо наперед — людина ця не раз тут була. Але всі попередні рази вона в'їздила центральною вулицею — водопровід не кожного року проводять у Соболеві! — їхала в комфортабельній машині, до райкому чи райради дорогу пам'ятав шофер. Людині треба було тільки знайти дорогу від кабінки авто до вичовганих цегляних сходів або на дощаний полик перед дверима. Людина навіть не завдавала собі клопоту, щоб оглянутись навколо, щоб запам'ятати, які в'язи розкинули густе шатро перед вікнами райкому або які велетенські осокори роняють своє біле павутиння біля райради. Повертаючись назад до машини, людина вважала зайвим підіймати вгору очі, вона дивилась у землю, пильнувала, щоб не зламати ніг на цих чортових провінціальних сходах, дріботіла до заздалегідь відчинених дверцят, падала на м'яке сидіння, ліниво кидала «додому» і сонно закривала очі. Соболевів було багато, а людина була одна, і їй не обов'язково було запам'ятовувати всі вулиці та провулки. На те існували штатні одиниці водіїв.

Отож хай тепер ця сама людина попотіє на сонці, хай покрутить головою у різні боки, бо у Соболеві так само, як в кожному більшому чи меншому місті, вулиці розходяться від перехрестя в усі чотири боки. Спробуй відразу знайти оті криві цегляні східці, на яких ти боявся в свій час потрощити ноги.

Та Соболев не такий уже і безлюдний. Не встиг товстун як слід ще витерти й лисини, не встиг сам про себе вирішити, куди йому нанести спершу візит — в райком чи в райраду, — як з ним порівнялась ще не стара огрядна жінка. На голові в неї стримів позаминулорічної моди капелюшок, а в руках на довгих шворках теліпалась витерта із срібними заціпками, жовто-бура сумка.

— Громадяночко... — зупинив її елеїним голоском приїжджий. — Можна вас на хвилиночку?

Громадяночку відразу ж підкупив той голосок, вона зупинилася біля товстуна, запитала простудженим басом:

— Чого вам?

— Скажіть, будь ласка, як мені пройти до райради депутатів трудящих?

Громадяночка зовсім не здивувалась такому питанню, тільки з ніг до голови зміряла зустрічного, щоб ще раз переконатись,

що перед нею справді приїжджий. А з приїжджими всяке буває, в незнайомому місті і між трьох дерев можна заблудитись.

— Пройдіть вправо кроків, може, сотню та гляньте на виску.

Товстун чемно подякував і пішов направо. Жінка стояла якусь хвилину на роздоріжжі, дивилась вслід незнайомцю, ніби боялась, що він таки сплутає праве з лівим.

Швидко приїжджий потрапив у густу тищу, але осокорів, від яких вона падала, не впізнав. Навіть коли до його лисини прилипла бавовняно-біла пухинка — подарунок перехожому від райрадівських велетнів,— і тоді він ще сумнівався, що був так близько біля цілі. Тільки побачивши круті дерев'яні сходи, на яких він кожного разу боявся оступитись, зітхнув полегшено.

В райраді прибулий несміливо прочинив двері у відділ сільського господарства і запитав у секретарки:

— Степан Онуфрійович у себе?

Секретарка байдуже зиркнула на відвідувача, в очах у неї на якусь мить спалахнули були живі іскорки: знайомою видалась ніби людина. Потім враз іскорки погасли, вона сухо відповіла:

— Немає.

— А де ж ваше начальство?

— Не знаю.

Відвідувач розгубився перед цією сухістю, був навіть подумав, як би розвеселити сердиту секретарку, але, відкинувши ту думку, поцікавився:

— Буде сьогодні?

— Не буде.

— Захворів?

— Може, й захворів.

Знизавши плечима, відвідувач вийшов з приймальні і знову опинився у тіні безмовних осокорів. Заклопотано пошкріб за вухом. Товстун був людиною великого досвіду, і холодна розмова з секретаркою його стривожила. З такою недбалістю секретарки про своє начальство говорять не випадково.

Повільно попрямував до Ткачукової хати. Колись він цю дорогу за одну хвилину проїздив у авто. Коли б то знаття — запам'ятав би... А тепер доводиться питатися. Ну, що ж, нічого страшного, язик-бо, кажуть, і до Києва доведе. І справді, десь хвилин через двадцять допитався до Ткачукового дому.

До хати не поспішав. Причепливим, оцінюючим поглядом обмацав подвір'я. Аж губами почмокав від подиву та захоплення: оце господар!

Гостя привітав голосним кукуріканням невтомний ткачуківський півень. Він гордо виступав поперед табуна зозулястих та червонястих, таких, як копиці, курок, явно хизувався своїм багатством.

На порозі з'явилась Ткачукова дружина. Вона теж була червоняста, в широкому картатому вборі з безліччю зборок. Перевальцем кинулась назустріч гостеві, чимось схожа на покірних долі півнячих подруг.

— Федір Саватійович! — сплеснула пухкими долонями.— Ой Федоре Саватійовичу! Як ви вчасно.

А в самої на очах сльози, ніс відразу ж почервонів, роздувся, став схожим на цибулину.

Обух — а це був він — заляк серед двору.

— Що трапилось?

— Із Стьопою... таке горе...

Голосно висякавши носа, Ткачучка запросила:

— Заходьте ж до хати, Федоре Саватійовичу.

Перебираючи, мов спутаний, непокірними ногами, Обух почав підійматися кривими сходами до Ткачукової хати.

Степан Онуфрійович на своє становище дивився не так безнадійно, як його безвольна половина. Він, правда, за ці два дні встиг багато передумати, його не раз навіть кидало в піт, але не відчаювався. Так собі, чергова неприємність. Чи мало їх, різних прикростей, зустрічається на шляху в людини? Огого. Поки вік проживеш, не раз тобі і чорна, і ряба кішка перебіжить дорогу, не раз потрапиш і в грозу, і під зливу. Але, як мовиться, вовків боятись — в ліс не ходить. Коли б після зливи люди не висихали, того й гляди, ходили б усі як хлющі.

Про себе Ткачук на чому світ стоїть кляв сусідські заздрісні очі,— бодай повилазили та в чуже просо не зирили, проклинав підступні руки,— бодай вони повсихали, щоб і олівця не вдержали та не писали на нього заяв. Тож уже комусь замуляло його добро, тож уже комусь заколола в очі його нова хата, та сама, яку він і сам бачив тільки в рожевих снах та багатій уяві.

А про Боровика просто думати не міг спокійно. Подумаєш, святенник: і сам не гам, і другому не дам. Ну, то, може, йому й зарплати вистачає, може, йому і в комунгоспівській квартирі добре, Ткачукові ж важко кінці з кінцями зводити і жити на-

бридло в курнику. А де сказано, що соціалізм та комунізм супроти власної хати?

Прикрішим за все було те, що Боровик не оцінив його самовідданої роботи. Хто більше всіх могається як пес у стужу по району, хто більше всіх сил і енергії віддає колгоспам? Він, Ткачук. А на повір що виходить? Ходячи побіля такого багатства, він не мав права й доторкнутись ні до чого. Так це ж тільки біля моря шукають свіжого джерельця, бо солоній воді хіба що сам чорт радий, а в прозорій річці кожний нап'ється. І від того води не поменшає. Так і в Ткачуковому ділі. Колгоспів у районі — ого, скільки, а він — завідувач — один. То невже ж він, той завідувач, повинен був зебрати, сотою дорогою обходити те, що власними руками створював? Не притягати ж до відповідальності кожного баштанника, який досхочу об'їдається громадськими кавунами, не виривать із рота яблука у садовода, а хто може визначити, скільки випиває молока доярка, коли доїть корову?

Це повинен був добре знати Боровик. І пропустити повз вуха ті наклепи та брудні доноси. Міг навіть попередити завідувача: не заривайся, мовляв, Степане Онуфрійовичу, бери та й оглядайся. А то відразу повірив у якусь анонімку, надудся, мов лопух на вогні, і не підступись.

Забіг у суботу Ткачук до райкому, щоб про височанські справи порадитись, щоб Ласія на голову порадити, а він і говорити не захотів. «Бюро, мовляв, уже прийняло по цьому питанню рішення». Та відразу так і огрів його, мов обухом по голові:

— Товаришу Ткачук! У райкомі є сигнали про ваші зловживання.

Степан Онуфрійович тоді не розгубився:

— А більше нічого немає в райкомі? Може, в райкомі є дані про те, що я шпигун однієї з сусідніх держав?

— У райкомі є сигнали про те, що ви крадете колгоспне майно. А свої дотепи ви можете залишити в запасі, для райкому вони не підходять,— суворо відповів насуплений Боровик.

Ткачук спасував, у нього аж затремтіли зрадливо руки.

— Романе Васильовичу, я доведу... це наклеп... ніхто не докаже... У мене документи.

— Документами і будете доказувати.

Ткачук закричав на весь кабінет:

— Так чесне ж слово — все то вигадки. Я — чистий! Я — чесний перед власною совістю і перед партією! Я — доведу!

Боровик досадливо поморщився:

— Доводьте, тільки без галасу.

Ткачук мав час на те, щоб думати. Субота, неділя, дві безсонні ночі. Його то кидало в піт, він то схоплювався і бігав по кімнаті, то падав на канапу, то надовго задумувався, то проклинав лукавих сусідів. Степан Онуфрійович не боявся відповідальності. Він передбачав, що питання про цеглу, про ліс, про цемент, про новий будинок може кожної миті вилупитись з таємничої шкаралущі на світ божий. Тому він робив ці справи не по-дурному, в нього було все шито-крито, на все в нього були документи, за все було заплачено, а оплата позначена державними розпливчатими штампиками. А супроти штампика ніхто — жоден донос, жоден райком, жоден Боровик нічого не вдіє. Цікавитимуться, де гроші брав? А зарплата людині дається для чого? Врешті, можна збрехати, що придане в свій час за дружиною взяв, — кому яке діло до Ткачукових фінансів? А Ласій та йому подібні не підуть доносити прокуророві на самих себе. Не колгоспних кабанчиків та баранчиків дарували, а власних або таких, що зараз і сам дідько не докаже — жили вони, ті рябенькі та кучерявенькі, на світі білому чи не жили?

Отже, ніякого суду Ткачук не боявся. І даремно ото прокурор Стороженко надіслав сьогодні йому офіційного виклика. Що ж, не раз доводилось говорити про різні справи, поговорять і про це. А тільки ніякий прокурор його, Ткачука, не впіймає. Ошпариться.

Його казило усвідомлення того, що авторитет йому в районі підірвано, і підірвано ґрунтовно. І не серед тих, хто мало знав Ткачука. Бог з ними, до них Степану Онуфрійовичу не було ніякого діла. Похитнулась його репутація перед такими, як Ласій, можна сказати, перед його мздодавцями. Побояться опісля мати справу з завідувачем, зав'яжуть перед ним колгоспного мішка. А за які кошти він тоді свій будинок добудує?

В серці клетотів пекельний гнів. Ось візьме продасть все до біса у цьому проклятому Соболеві та й виїде світ за очі. З його спеціальністю, з його досвідом будь-де можна влаштуватись. Хай тоді Боровик пошукає собі дурнішого завідувача, хай дістане собі собаку на сні, щоб коло меду ходив і пальців не облизав.

Весь ранок Степан Онуфрійович мовчки порпався в шухлядах, ніби й не чув зойків та розпачливих питань дружини. Він розшукував різні квитанції та папірці, складав усе до од-

ної папки. Ось вам, товаришу прокурор Стороженко, подивіться та й подавіться ними. Якщо ви, товаришу Стороженко, не дурень, то й самі вмочете лапу в чужі кишені — людей під слідством немало, — то, може, зрозумієте, що й Ткачукові ні за що голову морочити.

Вже все, що можна було зібрати, було в папці, всі шухляди були проревізовані; всі мишачі норі перериті. Не вистачало в папці тільки одного документа — на десять тисяч отієї проклятої цегли. Ткачук добре розумів, що він його і не знайде, але шукав. Недаремно говориться — потопаючий за соломинку чіпляється. І все частіше в голову закрадалась нав'язлива думка: «А може, запропонувати Стороженкові? Сім'я в нього велика, четверо малюків, зайва тисяча чи дві не завадить. Але як запропонувати?»

Саме в той час, коли Ткачук морочився над цим нерозв'язним питанням, в дворі перед кимось запобивалася дружина. Мов ошпарений, кинувся Ткачук до вікна і відразу ж впізнав гостя. Ще кого не вистачало — Обуха! Степан Онуфрійович чув, що той не в кращому від нього становищі. Скрадливі Обухові кроки вже дріботили в сінях. Ткачук про себе вилаяв дружину:

— Дурепа безмозка... тягне всякого... тьху!

Ще в дні свого заступництва в обласному управлінні Обух був добрим «заступником» Ткачука. З першого знайомства вони знайшли спільну мову, Ткачук «не підводив начальства», а начальство не давало на поталу Ткачука. Не раз гостював Федір Саватійович у Ткачуковій хаті. Тоді зустрічали його тут не так, як сьогодні, але ж, по правді кажучи, — й часи тоді були не сьогоднішні.

Заходив до кімнати, мов незнайомий, зовсім не так, як колись. То, бувало, вступав із шумом, з веселими приповідками та начальственным покашлюванням, а це зупинився неспішно на порозі, ніби хотів спочатку нюхнути, чим воно пахне, оббіг кімнату гострими очима і тільки тоді задріботів назустріч господареві.

— Скільки літ, скільки зим, Степане Онуфрійовичу. А я вас, к-хе-кхе, і вдома знайшов. Прихворнулось, мабуть?

— Ні, спасибі, Федоре Саватійовичу, здоровий поки що.

Гість розгублено оглянувся, запитливо видивився на Ткачучку.

— А дружина каже: «Нещастя», а я подумав — захворіли Степан Онуфрійович.

Злодійкувато прями по хаті очима, а господарі забули навіть запросити присісти.

— То добре, що здорові. Бо, знаєте, Степане Онуфрійовичу, хвороба, вона не красить людини. Одного рака, як кажуть, горе красить.

Обух запонадливо дивився у вічі Ткачукові — бачив, чортів хитрун, що в хаті пахне трауром, от і намагався випитати, що ж то за лихо таке тут скоїлось?

— Ви, Степане Онуфрійовичу, пробачте, що я додому... по давній звичці, кхе-кхе, заглянув. Зайшов у відділ — кажуть: «Степан Онуфрійович вдома».

— Та так склалося... довелося задомувати.

— Дружина каже: «Нещастя», а я дивлюся: будуватись збирається, Степане Онуфрійовичу, на новий будиночок береться діло, яке ж тут, значить, горе?

Ткачук нетерпляче закусив губу. Обух розумів — тут йому не раді. Але не образивсь. Тепер йому не радувались ніде. Навіть рідні діти, дружина — і ті кривились при його появі.

— А я до вас, Степане Онуфрійовичу. Як до давнього і доброго друга. Як жебрак прийшов. Чистим я лишився, Степане Онуфрійовичу, як святий апостол. Чули, може? Виключили мене, безсердечно виключили. Так що — безпартійний я тепер елемент.

Якось тоді, коли вперше почув про Обуха, не поспівчував йому. Навпаки, відгукнувся на цю новину словами: «Так йому і треба, крутієві». І тільки зараз, коли перед ним стояв у позі жебрака колишній всесильний Обух, він, відчуваючи, що й перед самим доля обіцяє розкрити подібну перспективу, занімів. Дивився на Обуха якось перелякано, мов на прокаженого, готовий гукнути на всю хату: «Згинь, сатано!»

Не позбавлений проникливості, гість вже збагнув, що тут йому запомоги не ждати. Але все ж низькопоклонно просив:

— На одного вас, Степане Онуфрійовичу, надія. До вас у район прибув. Любу роботу, любе діло... не підкачаю... не підведу. На яку завгодно ставку, аби на пропитаніє собі й жінці... діти вже хай власного шматка шукають.

Ткачук безсило сів на канапу.

— На жаль, нічим не допоможу вам, Федоре Саватійовичу. Сам у такому стані... Самого он до прокурора...

— До прокурора? — перелякано-співчутливо перепитав Обух.

— Безумовно, нічого серйозного... звичайна неприємність... В мене є документи. На кожную шалівку... цеглину...

— Ох, неприємність... Це вже так, — вкрадливо поспівчував Обух. — Отож і в мене... Підозра, допити, перевірки. Ну, в

мене, слава богу, нічого не знайшли — ні шалівки, ні цегли, — одне потакання крадіям виявили. А чистеньким з обкому виїшов, як апостол, чистеньким.

Умів Обух поцілити людині у найболючіше місце. Ткачук не витримав, схопився з канапи, забігав по кімнаті:

— Ну, а в мене є... і ліс, і цегла... і цемент є. Ну, й кому яке до того діло? Що я — злодій? Хай доведуть, хай ще доведуть...

Обух скромно опустив очі — побачив, злий чоловік, що не все чисто в Ткачука, що пахне в цій хаті смаленим. І пожалкував, що, не спитавшись броду, поліз у воду. Ще сидів спокійно на стільці, як китайський Будда на своєму престолі, а вже думав, як би швидше непоміченим вислизнути з цієї непевної хати. Отож порадивши Ткачукові: «Головне в такому ділі — триматися на своєму, не давати козирів у руки», — заспішив з хати.

Ткачук глянув на годинника: час було збиратись до прокурора, чорти б до нього ходили!

— То, може, поїсти з дороги, може, той...

— Спасибі, спасибі, — рішуче відмовився Обух. — Я не голодний. Поспішаю. На автобус хочу встигнути. Коли не вигоріло, то, як кажуть: за суму та й далі посуну. — А сам, лукавий чоловік, уже надумав, як йому діяти далі.

З прокурором району, Стороженком, Ткачук був, як кажуть, на «ти», звав його не Іваном Семеновичем, а просто Ванею. Відомо, що в районі керівна верхівка завжди живе дружно і злагоджено. Правда, Стороженко не любляв такої фамільярності, був людиною мовчазною і далеко не товариською, намагався з усіма районщиками підтримувати суто офіціальні стосунки, але то даремно. Все одно ніхто з відповідальних працівників району його не боявся і на його офіціальність не зважав, більше того, навіть не пропускалося нагоди взяти на ви сміхи прокурора-мовчуна.

Не боявся Стороженка й Ткачук.

Та й боятись, власне, не було чого. Стороженко був собі людина як людина, хіба що, може, показніший від усіх інших. Служив він у морському флоті, хто вже зна, чи кораблі там водив, чи теж по юриспруденції. Ростом його вигнало під Петра Першого, а в плечах був такий широкий, що жаль було б, коли б він на морі не водив кораблі. Йому б тільки й стояти на капітанському містку. Так от же трапилось щось з людиною, не прийняло його море, і довелося морякові списуватись

на берег, шукати своїй хворобі місця на сухопутті. І це місце випало йому в Соболеві.

Він уже кілька років працював у районі, і соболівці звикли до його могутньої постаті. В буденні дні його не було видно, а в неділю всі соболівські вулиці виповнювались Стороженками.

Любив прокурор з дружиною та дітьми прогулюватись по місту. В нього було четверо синів ніби по замовленню: дванадцяти, дев'яти, шести і трьох років. Всі вони в святковий день виряджались у морську форму і були такі схожі один на одного та на батька, що хоч би хто й звинуватив Стороженкову дружину в легковажності, все одно тому ніхто б не повірив. Варто тільки було глянути на прокуроршу, як і думка подібна не закралась би у голову. Це була жінка до пари чоловікові, висока, огрядна, вся рожева, ніби нарум'янена, і серйозна не менше самого прокурора. Вона тримала найменшенького за руку, Стороженко тримав найстаршого, а вже ті один з одним зчепились рученятами, мов зв'язалися, і йшли мовчки, тільки оченятами водили. Мати ступала поважно, велично, вела за руку чотирьох, п'яте в собі несла і всім своїм виглядом переконувала зустрічних: четверо маю, п'ятого дожидаю і ще п'ятьох матиму. І всі, хто знав і не знав прокурорську сім'ю, поважно давали їй дорогу. На Стороженка дехто дивився з повагою, а дехто із прихованим трепетом, прокурорші заздрили: така десятеро матиме, така і Героїнею стане.

Соболівський прокурор вважався начитаною і розумною людиною. Читав у вечірньому університеті для партійного активу лекції з історії філософії. Читав з глибоким почуттям, захоплюючись власними думками, чого не можна було сказати про слухачів. Вони силували себе, щоб не задрімати, прикладали всі зусилля, намагаючись збагнути те, що доказував лектор, і, мабуть, через те нічого не могли зрозуміти.

Інкони серед друзів Ткачук жартував:

— Стороженко як той Платон: знає, що нічого не знає.

...Зупинившись перед дверима, на яких блищала склом табличка із грізним словом «Прокурор», Ткачук помітно зблід, від нього втекла кудись мужність, а душа сховалася в п'ятки. Хтозна, що жде його за тими дверима! Може, пожартують собі, поговорять про се та про те, може, Стороженко і не питає про ліс та цеглу... А може, туди зайдеш, а звідтіля вже виведуть? Холодний піт покрив чоло, заскімлило біля серця. Що робити? Хіба повернутись, забігти додому, захопити най-

необхідніше та й будь здоров, Стороженко, виховуй у комуністичному дусі своїх дітей?

Але Ткачук був не з тих, хто довго вагався. Зміркував, що при першому побаченні Стороженко йому нічого не вдіє, а коли й запахне смаленим, то у Ткачука вистачить кемси якомсь вислизнути з цієї проклятої прокуратури хоч на годину. А тоді буде видно. Він не полізе, мов дурний кінь, добровільно до удавової пащі. Світ широкий, розумній людині в ньому місце завжди знайдеться.

Дістав з кишені виклик, глянув на годинника. Був хвилинка у хвилину той час, коли мав з'явитись перед прокуророві очі. Рішуче відхилив двері — хай Стороженко знає, що має справу з серйозною і точною, як годинник, людиною.

Бадьоро привітався до секретарки ще й каблуками пристукнув:

— З'явився по вашому виклику!

Секретарка, підтоптана вже, некрасива жінка, про яку йшла по місту поголоска, нібито її підбрала в секретарі до Стороженка сама прокурорша, суворо зиркнула поверх окулярів на відвідувача:

— Ткачук?

— Так точно! — по-військовому приклав до кашкета руку.

І це не розсмішило секретарки. Вона байдуже кивнула на стілець:

— Сідайте.

Якось механічно і на подив собі покійно сів на стілець, почервонів від сорому і хвилювання. Оговтавшись, набрав незалежного вигляду, запитав недбало:

— Іван Семенович у себе?

— Прокурор зайнятий.

— Непорядочки у вас у прокуратурі, непорядочки. Викликаєте людину і починаєте маринувати. Не знаєте, в якій справі?

Секретарка зосереджено вистукувала щось на довжелезній машинці — і для чого така машинка потрібна прокуратурі? — ніби й не почула Ткачукового питання.

— Мабуть, хтось із моїх голів дров нарубав, — роздумував Степан Онуфрійович.

— Прокурор скаже, — під акомпанемент машинки буркнула секретарка. Відвідувач з підозрою зиркнув на неї — сиділа серйозна, строга, як сфінкс, і він навіть був засумнівався: чи то вона сказала ці слова, чи то йому причулось.

Важке передчуття і тривога знову огорнули Степана Онуфрійовича. Він боровся сам з собою: заходити чи не заходити до

Стороженка? Може, краще побігти до Боровика, ще раз поговорити по ширості?

Гарячково схопився з місця, зиркнув на годинника. Минуло двадцять хвилин. Вже обурився по-справжньому:

— Не цінуйте чужого часу, друзі!

— У прокурора непередбачена справа.

— А моє яке до того діло!

Секретарка мовчки знизала плечима.

Мов вовк по клітці, заснував по кімнаті.

— Може, я пізніше? Іншим разом?

— Прокурор велів ждати.

І саме в цей момент у Ткачука визріло рішення: втікати. Знав з життєвого досвіду: перш ніж кудись зайти, спочатку подумай і добре довідайся, як ти звідтіля вийдеш. Рушив був до дверей, але на мить завагався. А що, коли цей сфінкс підійме лемент? Та в Ткачуковій голові життєво важливі рішення з'являлись завжди своєчасно. Скаже, що на хвилинку, по суто інтимній справі, піде, мовляв, туди, куди й сам цар пішки ходив. А там — як говориться — дай бог ноги... Ну її до біса, цю прокуратуру і доброго приятеля Ваню!

Несподівано заскрипіли двері, і від прокурора виклигав Ласій. Ткачук з переляку аж приріс до підлоги.

Ласій ішов похмурий, як завжди, дивився у землю і нікого не помічав. Не помітив він і Ткачука. А коли той опам'ятався і хотів був покликати Максима Антоновича, обмовитись хоч одним словом, довідатись, для чого викликав колишнього новошляхівського голову Стороженко, було вже пізно. Ласій зачинив за собою двері, а Ткачука досить безцеремонно покликавала сувора секретарка:

— Ткачук, заходьте.

Хоч ткачуківська душа, завжди весела і винахідлива, сховалась у п'ятки, сам Степан Онуфрійович переступив поріг прокурорського кабінету досить сміливо і по-ноздрівському ще від порога, витягнувши вперед руку, із радісним вітанням на устах не пішов, а побіг до столу:

— Гарячий привіт невтомним стражам! Івану Семеновичу моє сорок одно з половиною.

Прокурор закам'яніло сидів за столом. Його могутню постать ніби хто вирізьбив з мармуру — білий, напіввійськового покрою кітель, під яким вгадувалась смугаста тільняшка, біле обличчя, побілілі передчасно скроні. В синюватих густих зубах стирчала міцно затиснена коротка люлька, примруженими кра-

сивими очима дивився на Ткачука, але було таке враження, ніби він його не бачив.

Стороженкові в свій час лікарі якнайсуворіше заборонили палити. І він, хоч до того не випускав із зубів люльки, відразу, при лікарях, неквапливо вибив недопалений тютюн, сховав до кишені і, треба віддати належне його силі волі, хоч з люлькою ніколи і не розлучався, але більше жодного разу із неї не запахло живим димком. Тільки інколи, в часи найбільшого хвилювання або, навпаки, веселощів, прокурор якимсь підсвідомо діставав з кишені давно погаслу люльку і затискував її у зубах.

Не відповідаючи на Ткачукове пишно-беззмістове вітання, Стороженко якимсь неохоче подав йому велику білу руку. Мовчки кивнув на стілець перед столом:

— Сідайте.

Ткачук розсівся недбало, нога за ногу, весело грав очима, намагаючись сховати на дні зіниць тривожні бісинки.

— Що трапилось, Ваню? Ти примусив мене ждати,— він зиркнув на годинника,— аж тридцять п'ять хвилин.

І, не діждавшись відповіді, роблено-весело розсміявся:

— Правда, я мав нагоду приємно провести час у розмові з твоєю секретаркою. Ну, я тобі скажу — особа! Це що, вам в прокуратуру навмисне таких командирують?

Примруженими очима прокурор спостерігав за невеселою грою Ткачука і сам поступово розвеселявся. Його золотисточорні зіниці наливались сонцем, і, помітивши те, Ткачук почув, що його душа подала ознаки життя, видно, вирішила, що небезпека минула, і заворушилась. Вже щиро повіривши у своє щастя, він похвалився:

— До мене заглянь у відділ, Ванюшо! Я, брат, секретарок-мумій не терплю. Люблю, брат, щоб жіноча краса тішила око...

— М-да...— крізь зуби мугикнув прокурор басом, відвів убік очі.

Побачивши, що прокурора важко розговорити, Ткачук, прибравши ділової пози, подався грудьми до прокурорського столу:

— Догадуюсь, Ваню, не для веселої розмови покликав. Знову хтось з моїх дров наламав? Ласій?

Стороженко неквапливо вийняв з зубів люльку, мгукнув, пробасив:

— А чому ж не ламають? Ламають.

Завідувач сільгоспуправління полегшено зітхнув, поспішив відмежуватись від порушників закону:

— Борешся-борешся, а воно... попереджаєш на кожній нараді, а деяким це — мов горохом об стіну.

Ліниво притягнувши до себе коричневу папку з суворою назвою «Справа», прокурор проколов відвідувача суворим поглядом. Степану Онуфрійовичу враз відібрало мову.

— На цей раз, громадянине Ткачук, йдеться мова про вас особисто, — прочеканив Стороженко.

Ткачук перелякано округлив очі, розкрив рота, а потім опанував себе, артистично схопився з місця, зареготався якось істерично, немов танцюючи, заляпав долонями по колінах.

— О господи! О люди! — вигукнув він, задихаючись від сміху. — Ваню! «Громадянине!» Ну, прокуроре, насмішив ти мене до сліз.

Згодом заспокоївшись, почав дорікати:

— Ні, як собі хочеш, Іване Семеновичу, а я, мабуть, ніколи б не припрацювався у ваших органах. Це ж треба яким сухарем бути, яким педантом, щоб свого ж товариша, друга, колегу, — більше того! — Ткачук не то насмішкувато, не то серйозно підніс угору великий палець, — свого допитливого учня по університету марксизму-ленінізму назвати громадянином. І чому? Тільки тому, що того товариша, того друга, учня того хтось знеславив якоюсь паршивою анонімною, що на нього якась падлюка звела брудний наклеп. Дивні люди! Ну, я розумію — ввіймали б за руку, доказали, що злодій, а тоді вже й називали б громадянином, чи горщиком, чи чортом, чи бісом. А то маєш — завітав до тебе не як до прокурора, а як до друга, відкриваю тобі всю душу, поважаючи тебе всім серцем, а ти... ех, казбонні душі! — «громадянине»...

Зобиджено відвернувся, відступив до вікна, задивився в освітлений південним сонцем сад.

Важко сидів за столом прокурор, гриз зубами люльку; з-під примружених повік спокійно спостерігав за Ткачуком. Коли б хто бачив цю картину збоку, вона, певне, нагадала б йому сцену, дуже далеку від прокурорських буднів, більш близьку до рибальства, аніж правосуддя. На гачок, внаслідок своєї зажерливості, нанизалася, на лихо собі, хижа щука. Енергійна, само впевнена, звикла до того, що їй все сходило з рук, вона рветься і кидається то вглиб, то в сторони, вона обурена, вона ще не вірить в те, що доведеться розстатися із безмежним привіллям та потанцювати на непривітному безводному березі, а досвідчений рибалка — Стороженко, — внутрішньо напружений, як струна, хоч зовні й спокійний до неймовірності, поблажливо поглядає на ті піруети загнужданої щуки, міцно тримає в руках вудлище, не поспішає тягти вгору, бо знає — щука все одно не зірветься.

Виждавши якусь хвилину, Стороженко вийняв із зубів люльку, поклав:

— Громадянине Ткачук, прошу до столу.

Повагавшись, Ткачук опустив голову, в'ялою ходою перешов кабінет і безсило впав на стілець.

— В чому мене звинувачують? — запитав діловито.

Для годиться прокурор розгорнув лішню справу, заговорив, ніби читав по писаному:

— Ви, громадянине Ткачук, звинувачуєтесь у незаконному нагромадженні будівельних матеріалів за рахунок кооперативно-державних установ, тобто колгоспів; у хабарництві...

— Досить! — рвучко схопився на ноги обвинувачений і лунко вдарив долонею по столу.— Досить!

Люто поблизкуючи очима, він готовий був вчепитись зубами у горло Стороженкові.

— Підла брехня! Бездоказово! Компрометація радянських кадрів. Я не дозволю! Я протестую, я...

Знову, мов зацькований, забігав по кабінету.

Стороженко терпляче ждав, поки в Ткачука мине перший наплив удаваного обурення. І він не помилився. Зів'ялий і знищений, Ткачук швидко покірно сів до столу, заговорив притишеним голосом, благально:

— Іване Семеновичу! Ти ж розумна людина. Дурниці то все. Білими нитками шите твоє звинувачення. Ну, кому ж не відомо, що я збираюсь побудувати собі халупу... Ти ж... ви ж самі знаєте, як я живу... Я ж не претендую, як інші, на комунгоспівські квартири, я недоїдаю, сім'ю голодом заморив, а згідно з вченням марксизму-ленінізму... Хіба ж мої дії суперечать марксистській ідеології?

— Будуватись дозволено кожному. Навіть державою заохочується, але за власні кошти, не за крадені.

— Та де ж те крадене? В мене ж кожна палиця, кожна цеглинка... я ж документи маю... Правда, частину матеріалів придбав у колгоспах, то за гроші ж... даремно. І в законі сказано: допомагати забудовникам.

На мить йому здалося, що прокурор завагався, мовчки дивився в папери. Ткачукові очі загорілись надією.

— Та що там час марнувати, даремно язиком плескати. Зараз збігаю додому, документи принесу. В мене кожную цеглину...

Блискавично опинився біля дверей. Стороженко заперечливо підняв руку.

— Зачекайте, Ткачук. Сідайте до столу. З документами встигнемо ознайомитись. Поспішати немає потреби. Адже на десять тисяч цегли документів у вас немає?

Запитально вигнув густі чорні брови, а Ткачук, мов кролик, перелякано дивлячись на прокурора, дибав до столу.

— Я знайду! В мене є всі документи.

— А хабарі ж як? Чи й на них є документи?

— Не брав я! Ніяких хабарів не брав! Ніхто не докаже! На людину можна всяке неподобство, всякий наклеп звести.

Стороженко непомітно натиснув на білий гудзичок. В дверях з'явилась мовчазна секретарка. Нічого їй не сказав прокурор, вона нічого не відповіла, сховалась за дверима. Спостерігши ту німу сцену, Ткачук з гіркотою подумав: «А все-таки в цій прокуратурі знають, як добирати секретарок».

За хвилину до кабінету зайшов похмурий, насуплений до неможливого Ласій. Скоса зиркнув на Ткачука, не привітався. Стороженко вийняв з зубів люльку, лукаво скопив око:

— Максиме Антоновичу! То що ж це виходить? Не визнає Степан Онуфрійович ваших кабанчиків. Запевняє, що не брав хабарів.

Ласій гнівно глипнув на Ткачука.

— А то хіба зізнається? Брати легше, ніж відповідати...

Нараз Ткачукові здалося, що підлога під ним розверзлась і він стрімголов шугонув у чорну безодню. Степан Онуфрійович заплющив очі. А коли розплющив, то почув, що чиясь рука лежить на його плечі. Підвівши голову, зустрівся очима з привітним поглядом слідчого прокуратури Лебеда:

— Пішли, Степане Онуфрійовичу! Ще зі мною розмову по-імієм. Вашу справу доручено вести мені. От так!

І зітхнув чи то широко, чи роблено.

Тим часом Обух, охоче поступаючись чергою іншим, терпляче ждав у Боровика аудієнції. Він вимудровував так, щоб на прийом потрапити останнім.

Нарешті Федір Саватійович лишився віч-на-віч з молодою секретаркою.

— Завізно у вас, — схитнув він співчутливо головою. — Багато клопотів, видать, у Романа Васильовича...

— А ви, пробачте, в якій справі? — поцікавилась секретарка.

Відвідувач задумливо примружив очі, його товсті губи тіпнулись.

— В особистій справі, люба, в особистій. Ми з Романом Васильовичем друзі юності, так-то. Одним словом, з'їли в свій час пуд солі, що там говорити. Роки пролетіли, а от не забувається...

Секретарка вже давненько приглядалась до цього круглого, непосидючого чоловіка, її дивувало його явне намагання потрапити до секретаря останнім. Тепер вона побачила виправдання такої поведінки і посміхнулась Обухові:

— Зараз вас Роман Васильович прийме.

— Авжеж, прийме,— забубонів по-старечому Обух.— Це б не прийняти. Та коли б він знав, хто сидить у його прийомній... та він би всіх відіслав, та він заташцював би на radoщах.

Секретарка стримано посміхнулась — видно, не могла собі уявити Боровика танцюючим.

Останній відвідувач вийшов від секретаря, і секретарка доповіла Боровикові про «давнього друга».

Роман Васильович підвівся гостеві назустріч; явно заінтригований. Побачивши Обуха, зупинився, переступив з ноги на ногу, протягнув дружньо-поблажливе «а-а» і гостинно запросив:

— Заходь, заходь, Федоре. Яким це вітром?

Обережно зачинивши за собою двері, дрібненькими нечутними кроками Обух протупцював до Романа Васильовича, довго тряс його безвільну руку.

— Здрастуй, Романе, доброго здоров'ячка. Жив-здоров, значить? Марфута моя, вітаннячко тобі, кхе-кхе, аякже. Пам'ятає тебе Марфута...

— Сідай, Федоре,— запросив Боровик, стомлено опускаючись на канапу.

Гість відразу ж примостився поруч.

— Особливо запам'яталося їй, коли ото в Харкові... коли в науці ми були з тобою, а вона приїздила. Не забув, як маівку у лісі, над річечкою, забув тільки, як вона зветься, відмічали? Ох, і співав же ти тоді, Романе, ох, і голосина ж у тебе був, кхе-кхе...

У Романа Васильовича потеплішали стомлені очі. Видно, пригадалась і йому та маівка, ті молодечі пісні, розтривожилась душа в людині.

— Та бувало... бувало, що й співали.

— Ну-х! — якось ніби видихнув з важкого живота те побідне «ну-х» Федір Саватійович.— Не голос в тебе був, а сопілка. Куди тому Лемешеву разом з твоїм прославленим Козловським...

Боровик насмішкувато зиркнув на Обуха.

— Марфута все цікавиться, все розпитує: а чи й зараз такий голос у Романа, чи вже відспівався?

На тому Обух осікся, видно, й сам збагнув, що сказав зайве. Підсумував зітхнувши:

— Бувало... Ех, чого тільки не бувало. Пройшло все, прошуміло. Он уже й старість стала на порозі...

— Ов! В діди, чи що, вже записався?

— Мусиш писатися, Романе, коли кругом одні прикрості та невдачі,— засопів Обух трагічно. І, помовчавши, підняв на давнього друга винуваті очі:

— З партії мене, Романе, може, чув, виключили. Во чисту, брат, одвергли.

І скрушно похитав головою.

— Як же це ти?

У тому питанні почувися і співчуття, і осуд.

— Помилку дав у житті, Романе, можна сказати, катастрофічну помилку. Ти знаєш...

Заговорив палко, переконуюче, не випускав із пальців поли Боровикова піджака.

— Двадцять один рік я в партії... одним словом, вона для мене... я без неї — ніщо. А виключили — обиди в мене на партію немає. Заслужив, значить... Проморгав. Прогавив, прошляпив, капелюх старий, пильністю знехтував. Хтось, значить, грабував, тягнув з держави, а я дивився. Знаєш, ще добре, що хоч співучасті не знайшли, а тільки ротозійство, а то й лави підсудних би не минув...

— Та ну? — чи то дивується, чи то насміхається Боровик.

— Угу! Справа, брат, серйозна. Вони ж там таке гніздо в Тракторозбуті були звили... Думав — серйозні люди, чисті і на совість, і на руки, а вони — пройди.

— Що пройди, то пройди,— згодився Боровик.

— А я, значить,— партквитком, службою, всім своїм становищем поплатився.

— А то так.

З надією, відданими очима дивився Обух на Боровика.

— Але ти мене знаєш... поки я живу, одним словом, поки в грудях ще калатає серце, залишусь вірним партії. Та й те сказати: двадцять один рік! Стаж який! Вже й до персональної пенсії недалеко, а тут така катастрофа. Але я вірю — для партії я не втрачений, я ще виправдаю себе, я доведу.

Роман Васильович задумливо дивився в підлогу, і гість ніяк не міг прочитати в його очах ставлення до своєї сповіді. Вирішив розворушити його іншими словами.

— Ну, а ти ж як, Романе? Знаю, твій район не з легких. Клопотів маєш?

— Без клопотів не обходиться...

— Кадри в тебе слабенькі... Цей... завідувач сільгоспвідділу Ткачук ще працює?

— Та працює. А що?

— Правда, я його мало знав. Але кинулось у вічі — в'юн. З такими треба обережно. Бо, так і дивись, моя доля може спіткати. Такі типи натворять справ, а нашому братові тоді своїми чесними партквитками розплачуватись доводиться...

Що це? Випадковість? Ні, напевне, довідалась стара лисиця про Ткачукове падіння. Відповів непевно:

— Всього в житті буває.

Заохочений, Обух зітхнув скрушно.

— Нічого не вдієш, життя є життя. Дивись, Романе, в обоє, як давньому другові, раджу, бо для комуніста немає більшого горя, ніж те, яке оце мене спіткало...

— То правда... Для справжнього комуніста більшого горя не вигадаєш.

Трапилось несподіване. Розчулений Обух, по-дитячому схлипнувши, рвучко впав спітнілим лобом на Боровикове коліно.

— Спасибі, Романе, спасибі за співчуття. Я знав... я вірив, що повіриш у мою чисту душу, не вважатимеш за людину з чужої породи...

Розгублений Боровик дивився на жовту, немов виліплена з воску лисину, його мало не заканудило і від Обухового розчулення, і від тієї пітної лисини. Рвучко схопився на ноги, відійшов до столу.

— Кинь, Федоре... ніби маленький.

Федір Саватійович теж став на ноги, підкреслено старанно витирав хустиною очі.

— Важко, Романе, дуже важко. На всі чотири боки мені світ відкрито. Куди хочеш, туди й направляй стопи, Обуше. Де влаштуєшся, там і добре. А я відразу вирішив — до Романа поїду... Так що приймай, Романе, кадри. Любе доручення... Під твоїм безпосереднім керівництвом хочу виправдатись, доказати, що в мені живе душа... партійця.

Високий обухівський стиль Роман Васильович спробував повернути в жарт.

— Ти, мабуть, помилився, Федоре. Інституту в Соболеві нема, академії теж...

— До чого тут інститут? — скривився Обух.

— Пам'ятаю, дисертацією ти хвалився. Здається, зимовий сорт помідорів вивів?

Конфузливо відмахуючись, Обух почервонів з досади:

— Яка там дисертація. Тут — яку завгодно роботу.

Почмихуючи і куйовдячи на голові волосся, Боровик задумливо ходив по кабінету. Нарешті спинився перед Обухом, запитав з подивом:

— Ти справді до нас у район?

— Які ж тут жарти, Романе?

Подумавши, Роман Васильович сказав:

— Ну, що ж... влаштувайсь. Але де ти зможеш у нас працювати, я не розумію...

Мов гриб, виріс перед Романом Васильовичем Обух, аж на вздибці сп'явся:

— При твоїй допомозі, Романе. На всяку роботу... агрономом, а можна й просто... головою колгоспу, мені втрачати — сам розумієш, нічого.

— Можна й агрономом. Коли диплом є.

Обух молитовно склав руки.

— Романе, ти ж знаєш всі мої слабості. Коли б у мене був диплом! По роботах ударних розсіяв я свої дипломи... Розсіяв, а тепер не позбираєш... А практика у мене, сам знаєш... дурня на високі посади не ставили б...

— Одне діло доскочити аж до заступника обласного управління, а інше — бути агрономом. Тут диплом треба, — відповів суворо, навіть аж жорстко Боровик.

Блукаючи розгубленим поглядом по кабінету, Обух, видно, не знав, з чого починати перервану мову. Він і справді нагадував жебрака, що безнадійно клянчить милостиню.

— Ну, то головою... в колгоспі, я думаю, потягну...

— Хтозна. А до того ж, чи оберуть колгоспники, чи довірять?

— Коли буде твоя рекомендація, Романе...

— Райком голів не нав'язує...

Відчувши, що у Соболеві йому дано повний відбій, Обух зів'яв, забурмотів скаржно:

— Де поради шукати, куди прихилитися? Порадь, як давньому другові, Романе.

— Що ж тобі радити? Важко радити, дивлячись збоку... Пошукай роботи по своїх знаннях, досвіду...

— Хто ж мене візьме, коли навіть друзі не довіряють?

Роман Васильович тепліше глянув на Обуха.

— А чому ж не довіряють? Хіба я тобі забороняю — працюю і в нашому районі. Але роботи підбирати не стану... Не-

зручно, розумієш... Скажуть, що Боровик дружків своїх влаштує. А ти влаштувайся на комбінат — ковалем, бондарем, слюсарем, — залежно від того, яке діло знаєш, або в колгосп — конюхом, трактористом, комбайнером. Та хіба мало є в нас всякої роботи?

Криво посміхаючись, Обух старанно витирив лисину.

— Дякую, дякую за пораду, друже. Що правда, то правда — з обласного управління та в конюхи, а чого ж... на більше Обух і не заслуговує...

Важко звівся на ноги, видно збираючись прощатись.

— Що ж, дякую, Романе, може, ти й правий. Мабуть, так би і я зробив, будши на твоєму місці, може...

Мов електричним током щось ударило Романові Васильовичу, в серце.

— Для чого ж дозволяв пройдам різним, злодюгам добро народне тягнути? Не доказали, кажеш, що й ти був з ними разом? А могли б доказати — ти філантропствувати не любиш, ти не такий чоловік, Федоре, щоб так собі, через одні лінощі, прогавити...

— Ти зі мною говориш, мов із злодієм, Романе. Я запевняю, що це звинувачення навіть у обкомі не було доказане.

— В обкомі не доказали, а на совісті твоїй, якщо вона в тебе лишилась, висить? І ти хочеш, щоб я потворствував злодюгам і тим, хто їх сіє? Та ніколи в світі. У печінках ви сидите і мені, і всьому народові. Люди трудяться-трудяться, як бджоли, по краплинці народне добро збирають, а приходять злодюги і тягнуть-тягнуть... Як сарана, як гусінь, як вороги найлютіші...

— Я нічого не крав, Романе...

— Але ти шлях злодіям відкривав. Вони жерли, нищили, а ти дивився і посміхавсь. Ти бачив коли-небудь, як гусінь сад об'їдає? Жах один! Сьогодні він зеленіє, цвіте, а через день-два чорний стає, мов випалений. Отак і злодюги — пусти їх у наше господарство — все з землею зрівняють. Так от... Так от... Щоб не жерла гусінь садів — їх обприскують, оберігають. На обприсканий сад жодна гусінь не піде і та, що була в саду, — щезне. А ти ж був садоводом, тобі ж народне добро довірили, сторожем поставили, а ти шахраїв туди впустив та ще й у вірності партії клянешся? Ні, Федоре, можеш сердитись на мене чи не сердитись, а підтримки моєї не жди...

— Відчуваю...

— І раджу тобі не хитрувати хоч зараз, а почати нове життя, коли ще не пізно, з початку, без хитрощів, без пошуків дурнів, за рахунок яких можна було б пожитись.

Обух мовчки дивився у вікно, уважно слухав ту настанову. Потім, коли Боровик виговорився, ніби ні в чому не бувало, подав йому руку, силувано посміхнувся:

— Ну, будь здоров, Романе. От і побесідували, значить, відвели душу. А сердитись на мене немає чого, доля, вона сліпа, може, й ти колись Обуха ще згадаєш, всяке буває...

— За мене не турбуйся... будь здоров... і візьмись за розум.

— Премного вдячний за пораду...

Якусь хвилину завозився біля дверей — замість того, щоб штовхали від себе, тягнув до себе. Боровик дивився йому в спину.

У ВИРІЙ

І кольорами, й поведками осінь схожа на стару хитрючу-хитрючу лисицю.

Пам'ятаєте давню дитячу казочку: просить слізно лисичка: «Підвезіть, будь ласка!»

Отак і осінь. Підкрадається непомітно, на м'якеньких-м'якеньких лапках, прикидається доброю-доброю... За весняний та літній час люди заспокоються, забудуть, як того літа ждали, набридне їм на спековищі смажитись — прохолоди, дощику запросять. А осінь тут як тут, обзивається із-за лісу ніжним голоском: «Прохолоди вам? Дощику? Зараз, зараз».

І починає тоді щодня, хоч на п'ять-десять хвилин набігати із-за лісу хмара, із громом, з блискавками, мов буйне весілля з криком та гиком, шкварить рясним дощем, напоїть уже й до того впоєну землю, омие крутобоки яблука в садах та глеки-груші, приб'є на дорогах пилюку, застеле землю туманною димкою, потягне вітерцем, а люди вдоволено кажуть: «Ху, полегшало. Хоч всеньке літо й не крапнуло, зате після жнив мов мішок розв'язало».

А осінь хитрувато хихикає за лісом, ще ніжнішим голоском піддобрюється: «А може, вам золотого медку? А може, яблук рожевобоких? Винограду солодкого? Кавунів червоних як жар? Все в мене є, всім багата, любі...»

Люди ласують золотим медком, ласують та щедро осінь підхваляють: «Ну й осінь, ну й багатійка! Медком як щедро частвує!»

А про те й не гадки, що медок той літо із своїх квітів запашних подарувало.

Збирають у садах жінки та співучі дівчата яблука, викладають рядками в ящиках пахучі груші, а дід Саливон зачудо-

вано крутить головою, осінь славословить: «Хе, от воно, бісові тіні, що то осінь. Зима морозом вичавить, весна віником вишкребе, літо сонцем випалить, а осінь-господиня щедрою рукою в комору засипле».

Показує Андрій Оболонський своїм правлінням біля хати лабораторії дозрілі кетяги винограду, припрошує урочисто:

— Пробуйте, пробуйте, товариші. Це — «кніпський ранній». Золотистий. А запашний який!

Правлінці урочисто пощипують від золотавого кетяга по виноградинці, кидають в зубаті, щербаті і вже зовсім беззубі роти і не того, хто виноград посадив, а знову ж таки осінь підхваляють:

— Що не кажи, осінь,— філософствує Архип Логвинович Кисачка.— В неї всього припасено і приготовано. А це вже, бач, як змилувалась до нас, поліщуків, бач, якою доброю стала — вже й виноградом частує...

А осінь мружитья, сміється беззвучно, крадькома те зелене виноградне листя в такий червоний багрянець розмальовує, що хто не погляне потім, аж охає: ой, як той виноград, люди добрі, загорівся!

Сидить Степанко на баштані, частується від гарячого як жар кавуна соковитими скибками і теж не роботящим колгоспним рукам, а знову-таки осені завдячує:

— Ох, і люблю я, дідусю, осінь! Вона така чудова, така щедра, що, по-моєму, то хай би весь час на землі була сама осінь.

Дідусь, відрізаючи внукові нову скибку, мудро зауважує:

— Без літа і осені, дитино, не буває.

— Ні, осінь таки найкраща,— стоїть на своєму Степанко.

А осінь — знай одне — тихцем гризе та й гризе золотого окрайця. Як гризне, так дня й відкусить чи, як гризне, так день і поменшає. Зате ночі з кожним днем добавляється, вечори холоднішають, ранки і зовсім дрижаками годують, покривають усе рясними та холодними росами. На все осінь щедра — і на кавуни, і на дощі, і на холодні роси. Визолотить ліси, вичорнить поля, ніби пожежею запалить молоді осичняки та березняки, ну куди тобі не глянеш, так і здається, що лисичка свою червонясто-рижу спинку вигинає, до ніг лащитья. Полащитья-полащитья під скупим сонцем, повиляє розкішним хвостом та й втече кудись разом з перелітними птахами.

Ховають люди побуряковілі руки в рукави, натягують на голови старі мішки, викладені кобкою, ховаються під парасольки, набивають на чоботи та черевики важкі гумові обутки та й місяць грязюку, топчуть брудними чобітьми опале золоте листя й зітхають: «Що-то воно золоте літо!»

Отож тобі й літо! Казали ж, що воно й парке, й жарке, і сухе, і пересухе, і сяке, і таке. Осінь вам була до вподоби? Дивіться тепер крізь заплакану шибку, зітхайте, дітки, виглядайте із-за гір та морів нової весни, нового літа.

Як воно, справді, довго ждати тієї весни та золотого літа, і як вони швидко, просто до обидного, швидко минають!

Підступну ходу осені першими помічають лелеки. Як сувору таємницю, передають це шпакам. І ось ще в літні дні, коли в небі палоче горить сонце, коли ще осінню й не пахне, вони починають готуватись у далеку дорогу. Лелеки збираються до гурту, поважно прогулюються на скошених луках, виставляють дозорців на стогах та копицях; великими табунами, схожими здалеку на хмарину, невтомно шугають по всіх усюдах шпаки, мабуть, збирають своїх, боячись, щоб який шпачок не зазівався десь, бува, та не лишився одинцем.

Часто лелеки вели із шпаками таємну нараду. Ніби прогулювались поважно на широкому, рівному лужку, ніби відшукували щось на покосах, а самі непомітно змовлялись вирушати в дорогу. Шпаки тривожно сюрчали, а лелеки занепокоєно витягували довгі шії, хтозна до чого прислухались: до мови шпаків чи до скрадливих кроків осені.

Степанко добре знав це змалечку, що коли збираються до гурту лелеки та починають викручувати в небі свої широкі кола, коли гасають по луках хмарою шпаки — осінь не забариться. То вже до вирію збираються птахи, в чужі, далекі, теплі краї. Кожного разу Степанко проводжав птахів у вирій пильними очима.

Птахи заносили кудись на крилах тепле літо, а Степанко залишався. Залишався з своїми бентежними думками і несхибною вірою в те, що настане день, коли і він рушить у свій вирій.

Цей день наближався. До Степанкового вирію лишився всього один тиждень, і він почував себе у Високому, в МТС, як гість, як найповажніша людина, перед якою всі повинні ламати шапки. Степанко нарешті відчув у собі справжнього господаря життя, ні від чого і ні від кого не залежну людину. Навіть сам Устим Сидорович або Чумак вже не скажуть Степанкові:

— Ану, хлопче, чи не час там у рейку вибивати?

Степанко тепер вільний козак. Сидить ось із вудочкою на березі Соболянки — жде: клюне чи не клюне? А воно чомусь не клює. Та Степанко тим і не печалиться — хай собі як хоче, — клює чи не клює. Він своє зробив — вудку закинув, він рибалить. Дивиться не на білий поплавець, що ніби зачепився за

дно річки, а уважно слідкує за лелеками, що зібралися на горбі до гурту, стали в коло і щось там торочать незрозуміле. Може, то вони збираються лелечий суд чинити?

Степанко чув, нібито буває у лелек такий день, коли вони судять своїх родичів за якісь, одним їм відомі, злочини. Буває так, що ніби й на смерть засуджують злочинця і негайно вбивають. Хлопець не вірив у ті суди, — ну, які ще там можуть бути гріхи в лелеки? Хіба що зайпу жабу десь схопив чи, може, гадюки не встиг задушити?

Лелеки раптом почали скубтися, особливо двоє, мов півні, накоцюбилися, шиї повитягували, хитаються на тонких ногах, один одного дзьобом намагаються тріснути. Степанкові це не сподобалось. Він взагалі не терпів бійок та суперечок і серед ровесників, не те що серед лелек. Хотів втихомирити забіяк, розігнати, бо, чого доброго, ще справді до смерті поб'ються. Але й зводитись на ноги не хотілось. І він гукає пронизливо, мов у рейку видзвонює:

— А киш, щоб тобі подохли, погибелі на вас немає!

— Кого це так? — чує він густе басіння і здригається.

Соболянкою пропливав Кисачка. Ніби й не веслує чоловік, а човник прудко проти води біжить, вже з Степанком рівняється.

— Здрастуйте, дядьку Архипе. Та то лелеки он б'ються.

Кисачка ховає ліниву посмішку під вус.

— Б'ються, кажеш? А що їм від безділля робити?

На подив Степанкові, Кисачка пристає до берега, мало не наїхавши човном на поплавець.

— То воно що й ловиться?

— Навіть риб'ячого ока не бачив, — аж ніби з гордістю хвалиться Степанко, показуючи тим самим, що звинувачує у тому не своє рибальське щастя, а якусь невідому, не залежну від нього силу, що воліє насаджувати чи не насаджувати рибу на гачок.

Кисачка відразу ж визначає причину Степанкового неуспіху:

— Осінь вже, хлопче, риба залягає.

Малий рибалка ніколи не бачив і навіть уяви собі не мав про те, як залягає восени риба, але авторитетно підтвердив:

— А мо, й таке. Бо інакше — брала б.

На хвилину западає мовчанка. Степанкові хочеться похвалитися своїми новинами, але якось незручно в діло й без діла хвастатись своїм щастям. Але все ж бажання показати себе перемагає, і він починає здалеку:

— То вже дали вам, дядьку, якусь роботу?

Степанко чув від людей — все село і в МТС щоденно з того кепкували, — що Кисачка ніяк не міг підшукати собі в укрупненому колгоспі роботи під норів. Він нібито щоденно, як і годиться трудовій людині, з'являвся до правління, акуратно звертався до Оболонського:

— То не надумав, Андрію, нічого підходящого?

В Оболонського вже голова тріщала від тих думок. Яку б роботу Кисачці не запропонував, не міг вцілити. То вона здавалася Кисачці непосильною, то занадто низькою для його авторитету.

— Членові правління, значить, колишньому голові та в інкубатор? Ні, Андрійку, подумай краще, голубе, я почекаю, в мене діло не к спіху.

Запитання прийшлося Кисачці до смаку. Він неквапливо витяг з води весло, поклав його перед себе та почав, мов дорослому, пояснювати всю несправедливість людського ставлення до нього, Архипа Кисачки, який стільки віддав сил і здоров'я народові, який стільки зробив добра для держави. Тут би не про роботу для нього думати, коли б Оболонський був добрим, а взяти та легше всього й виклопотати Кисачці «персональну» пенсію хоч би на півтисячі та й кінці у воду. Архип Логвинович доточував би до тієї пенсії то рибкою, то зайцями, та й не морочив би нікому голови з тією роботою. Ото як член правління, оскільки, значить, люди пошану до нього мають та обрали одногосним криком, то, значить, як член правління, тупав би біля громадського добра, чи де пораду, значить, яку, поскільки досвід у людини, чи, може, де й доглянув би що, приберіг від чіпких загребущих рук, від отаких, як ото й Ткачук був у районі... А, навіть Степанко чув про того жуляру, про того хапугу безсовісного...

Кисачка говорить, а тиха Соболянка непомітно відносить його човник, все за водою та за водою. Архипові Логвиновичу доводиться брати весло в руки, погрібуватись ближче до свого терплячого і уважного слухача.

У Степанка гордо горять оченята. Ого! Це ж він тобі не просто Степанко, коли з ним так шановані люди говорять, мов дорослому, думки свої викладають. І сам незчувся, як похвалився ніби між іншим:

— А я, дядьку Архипе, їду!

— Ов! — здивувався щиро Кисачка. — Куди ж це ти, Нестеровичу, зібрався?

— В науку, дядьку Архипе. Хіба не чули? Прийняли ж мене. У самому місті екзамен тримав, у школу механізації.

— Та що ти кажеш?

— Ого! Там такий завал був нашого брата, що аж підлога гнулась. Кажали, по десять гавриків на одне місце. Різали, спасу нема!

Степанко й сам не помічав, що мружився по-Леусовому, навіть любиме слівце його перейняв.

— Кажи ти! — крутив зачудовано головою Кисачка.

— Та тільки я всі питання — як горішки. Що не запитають на екзаменах, а я, не думаючи, раз-раз, будь ласка, ми ще й не таке знаємо. Так що в мене тих балів набралось більше, ніж треба.

— Ти диви! А я й не знав, що ти такий грамотюка!

— Ну, потім же в мене характеристика. Це ж вам не жарти — два роки в самій МТС працював. Там інші, всі оті гаврики, що разом зі мною іспити тримали, просто мало не лопнули із заздрощів. Так що ждять, дядьку Архипе, через чотири роки механіком повернуся, ось як. А вам, дядьку, журитися нічого: і пенсію дадуть, і роботу пристойну, аякже. Кому ж тоді й давати, коли не таким людям?

Хоч і чув ці слова від Степанка, але Кисачка розчулено чмихнув носом, подякував від серця:

— Спасибі, Степане, за добре слово.

Вони розсталися, безмежно вдоволені один одним. Кисачка неквапливо запрацював веслом, поплив супроти води, а Степанко, діловито склавши свої вудки, рушив до села. Коли не береться, то, мовляв, нічого й часу марнувати по-дурному, бо хоч він людина й вільна, але обачна.

Йшов неквапливо, розвальцем, як і годиться ходити людині поважній, з якою навіть такі люди, як Архип Логвинович, запанібрата, з якої не так уже й задовго буде не хто-небудь, а будь ласка — сам емтеєсівський механік, який з часом, чого доброго, і Горобця заткне за пояс. Уже й зараз він не який-небудь Степанко, калатач у рейку та хлопець на побігеньках, а — це треба розуміти — студент Степан Горбенко.

Дивився на своє Високе, що розкинулося попід кручею в непроглядній зеленяві садів та придорожніх верб, осокорів та лип, вловлював на горі верхів'я емтеєсівських дерев, а в самого щось ссало біля серця, очі мимоволі щеміли. Звісно, воно річ добра — учитися, повернутися потім додому таким собі Горобцем, але ж подумати тільки — це ж чотири роки він не буде у рідному селі. Нічого не бачитиме, все без нього тут робитиметься, все Високе переінакшиться.

Степанко скрушно зітхає. Бач, он на що воно завертається. Ще недавно колгосп укрупнили, а вже скільки новин, скільки незвичайного. На Соболянці якісь геодезисти, чи як їх, одним

словом, ті, що ото визначають, де електростанцію будувати, своїми свердлами копаються. А то ж недаремно. Електростанцію будуватимуть, це вже точно. Оболонський за що не візьметься, то зробить. А ось тут, на випаленому сонцем та вискубаному гусьми вигоні, в самому березі, нову птахоферму почали будувати. Теж цікаво. Тільки почали, а вже, гляди,— лісу навернули гори, саману наліпили, циркулярка, мов сорока, стрекоче. Оболонський вирішив качок на весну розвести — ого, де ж їм і водитися, коли не на Соболянці,— і курей теж. Качки на воді, а кури на суші житимуть. Непомітно вигуляється птиця, а колгоспові які прибутки.

Порівнявся із новобудовою. Він би й зайшов туди, але соромився йти з порожніми руками. От коли б у нього була в'язанка риби — тоді б він зайшов. А так підійдеш — почнуть теслі та муляри висміювати — де ж, мовляв, твоя риба, рибалко? Придушив гостре бажання, проминув метушливе місце із пронизливим свистом і неприємним вереском пили. Почвалав далі.

По дорозі йому трапився Ласій. Степанко побачив колишнього голову колгоспу, а тепер відповідальну особу за будівництво колгоспного пташника. Максим Антонович вийшов із-за височенної, як ліс, кукурудзи, і хлопець так розгубився, що навіть зупинився на дорозі. Він і злякався цієї несподіваної зустрічі, і порадів їй. Що не кажи — випадала нагода поговорити з Ласієм, з тим самим Ласієм, який ніколи не помічав Степанка, а коли й помічав, то прикидався, що не помічає. Степанко надовго запам'ятав той випадок, коли він весною, розшукуючи Чумака, звернувся до Ласія. А той йому відповів тоді непоштиво: «Тільки мені й клопоту, що дивитись за вашими Дмитрами Івановичами». Та й пішов собі, відразу забувшись про те, а Степанко не забував тієї образи ніколи. Тільки побачить Ласія, так відразу ж пригадає. Міркує-міркує, зважає і ськ і так і доходить висновку: паскудна людина отой Ласій.

Тепер захотілося Степанкові якось змінити Ласієве ставлення, а головне — насолити йому. Хай знає розжалуваний голова, що Степанко не просто собі Степанко, а майбутній механік.

Поштиво зняв кашкета, голосно привітався:

— Здрастуйте, дядьку Максиме.

Раніше був похмурий, а це й зовсім не відривав Ласій очей від землі. Навіть голови не підняв, навіть не поцікавився, хто з ним вітається, буркнув неохоче «драс» і посунув своєю дорогою. Отетерілій Степанко довго дивився йому вслід, чвиркнув невдоволено кризь зуби і промимрив під носа:

— Теж мені культура — як свиня проліз. А ще головою колгоспу був.

І, вирішивши, що Ласій все ж довідається про Степанка вже тоді, коли він буде в місті, і таки пошкребе собі голову, вдоволеній рушив до села. Але в село не пішов, а просто через гору подався до МТС. Та й те сказати: хіба йому МТС не стала ріднішою за непривітну домівку?

Не бувало такого дня, щоб Степанко не підвідав Чумаків. Дмитро Іванович повертався додому пізно, в нього було дуже багато різних справ у колгоспах та тракторних бригадах, а Катерина поверталась додому ще завидна.

Своїм чіпким розумом і маленьким чулим серцем Степанко вже давно збагнув, що в сім'ї Чумаків поселилось щось недобре, лихе, якийсь налад, який не доведе їх обох до добра. Від його допитливих очей не сховалося те, що між подружжям Чумаків не було тієї злагоди, яка, на його думку, повинна бути. Чому б то Дмитрові Івановичу, хоч він людина й зайнята, так пізно приїздити додому? А кому потрібне те, що він разом з сонцем схоплюється на ноги і мчить з емтеєсівського двору?

І головне, — Степанко ж це бачить! — ота нехороша, важка задума ніколи не розгаджується на його високому чолі.

Ніколи не забуде Степанко того дня, коли приніс у поле замполітові оту страшну телеграму. Від неї навіть у нього, в Степанка, серце захолонуло, а що вже говорити про Дмитра Івановича? Як залягли в нього з того часу на лобі та біля очей болісні зморшки, то й зараз не зникають. А час би вже. Катерина Степанівна приїхала, з суду того все одно нічого не вишло. Жити б собі та поживати... Бо ж і Катерина Степанівна — людина хороша.

Тоді, коли Степанко прочитав ту телеграму і довідався, що в Чумака є дружина, він її уявив собі якоюсь лютою бабою-ягою. Інколи, сидючи самото біля рейки, він влаштовував суд та розправу над підступною Чумачихою, яка взяла радість і лишила одне горе людині.

Та ось несподівано у Високому з'явилась Катерина Степанівна, і Степанкове серце розтануло. Спочатку він і не подумав, що це Чумакова дружина. Сестра, думав, а може, ще яка близька родичка, бо ж така красива і добра, як він. А коли довідався, що це і є та сама «баба-яга», яка кликала Чумака в суд, був розгубився. Йому розказали про велике нещастя цієї жінки. А що це таке — смерть мами, Степанко дуже добре знав. І тому якось непомітно зникла у нього та неприязнь, яка

гніздилася в його серці до уявної Катерини, і непомітно став добрим другом одинокій Чумачисі. Згодом він і зовсім забув про ті неприємності, які в свій час були між подружжям, а коли й згадував, то намагався відразу ж про них забути. Чи мало чого буває між людьми?

Допомагаючи на першій порі Катерині готувати обіди та сніданки, Степанко розважав її, як дорослий.

— А в мене теж мама померла. Отак як стій узяли та й померла. Боялись, що тато помруть, бо вони теж ані руками, ані ногами не володали, аж тато не померла, а мама померла... Злягли це так, ми думали, що на день чи два, що опісля й відпустить їх та хвороба, а вона не відпустила. В лікарню маму взяли. Я думав: ну, в лікарні вже обов'язково вилікують, аж тут передають — приїздить, забирайте, вже померла.

Степанко розповідав свою сумну історію з тією проникливою безпосередністю, з якою розповідають про свої злигодні старі бабусі, і, коли б Катерина здатна була в той час прислухатися до тону оповіді, коли б вона вміла прочитати вираз Степанкового обличчя, вона б зрозуміла: оповідаючи про власне горе, хлопчик намагається полегшити її болі і переживання...

— Я теж спочатку журився... думав, що й собі помру. А потім роздумав. Все одно ж усім помирати, правда, тьотю Катерину? Тільки що не разом. Один сьогодні, а інший завтра. Ого, це коли б одне тільки й знали — журитися, то на землі й радощів не було б, правда, тьотю Катерину?

Катерині й справді від тієї, десь підслуханої в старших, хлоп'ячої мови ставало легше на серці.

— А вмирати воно ж і зовсім не страшно. Помер і все. Тоді вже — точка. Інші хай живуть. А я коли помру, то не хочу, щоб за мною журилися. Подумаєш — помер Степан Горбенко, — то вже і в світі щось змінилося? Плакати треба всім та журитися? Помер і добре — час його, значить, прийшов, відробив своє. Інші хай тоді вже живуть та діло знають. Знайдеться і без мене кому в рейку вибивати. Хоч воно й жалко матері, ще й ого, як жалко, а що ж вдієш, правда, тьотю Катерину?

І тими своїми наївними, взятими з чужого розуму, по-старечому висловленими розсудами примусив Степанко по-іншому, очима стороннього глянути на свою долю, на своє горе, на своє майбутнє. Так, справді, правду говорить цей Степанко. Матері вже не підіймеш, відтоптала вона свій ряст, віджила своє. Кожному покладено свій час, свої діла. І не про смерть треба думати їй, Катерині, а про те, як прожити веселіше на світі.

Поступово Катерина заспокоїлась, пережила те, що малося пережити. Правду казав Степанко — жаль матері, ще й як жаль, а що зробиш? Живий мусить думати про живе.

Вона вирішила з головою закопатись у роботу. Разом з Ляшенком та Андрієм Оболонським склала нову сівозмину для укрупненого колгоспу, закладала досліди у хаті-лабораторії колгоспу імені Оболонського, без неї не обходилось жодне нове починання в укрупненому господарстві.

І все одно вона жила в якійсь щоденній тривозі, в якомусь неясному чеканні, помічала, що в її житті щось не клеїться, що ота незрима стіна не тільки не розпадається, а, навпаки, з кожним днем все більше цементується. Пильно придивлялася до Дмитра і не могла зрозуміти, що з ним діється? Чи він справді по горло зайнятий роботою, чи навмисне шукає забуття в тій роботі? І чим більше придивлялась, тим ясніше їй було те, що весь його складний світ переживань і думок для неї закритий. Вона знала, що до його душі у неї немає ключів і навіть не намагалася спробувати їх здобути.

Видно, це помічав і Степанко, бо щоденно торочив Катерині:

— А Дмитра Івановича знову немає? Ох і робота ж у них з Устимом Сидоровичем!.. Устим Сидорович тут, у конторі, більше, а Дмитро Іванович — він же інженер, правда, тьотю Катерино? Він же не може з контори керувати. Йому все бачити треба, він з людьми любить. А він дуже добрий у вас, тьотю Катерино. Він мені відразу полюбився. Каже: «Я тебе, Степанку, в технікум механізації». Він ніколи слів не кидає на вітер. Тільки ж справ тепер стільки: укрупнюються всюди, озимину сіють, а картопля та буряки — хіба це жарти? Ще буде біля них роботи. От і мотається Дмитро Іванович.

Катерина посміхалася скупю, напівіронічною посмішкою. Вона добре розуміла, куди верне Степанко.

— Людина все життя мусить мотатися, Степанку.

Степанко аж заперхується від задоволення — недаремно, значить, повів ту бесіду, коли Катерина Степанівна з ним погоджується.

— А ще коли вас не було тут, то Дмитро Іванович ще більше працював. Весь день на роботі, а цілу ніч читає. Я знаю — то він за вами сумував та журився. Бувало, каже мені: «От приде Катерина Степанівна, отоді заживемо, Степане».

Тепліше на душі від тих слів ставало в Катерини. Їй здавалося, що та важка незрима стіна починала хитатися, що вона ось-ось мала впасти, і тоді до неї в душу знову вступив би спокій, прийшло б до неї справжнє щастя. Але той настрій огортав

її ненадовго. Як тільки Степанкове тупотіння затихало за вікном, а в кімнату знову вступала затаєна тиша, молода жінка аж ніби фізично відчувала, як та жахлива стіна знову ставала на своє місце, ще міцніша, ще непроникливіша і страшніша.

Повертаючись додому, Чумак не переставав думати про ту розмову, що мав сьогодні з Боровиком, і посміхався. Уявляв собі, як вони посміються над тим разом з Катериною. Посміються... Не подумалось якось людині про те, що, може, то не радість, а горе везе дружині...

...Секретар райкому зустрів його якось незвичайно, ніби аж урочисто, не запросив навіть сісти і сам не сів. Допитливо заглянув у очі, ніби хотів побачити, в якому гуморі Чумак, і почав без будь-яких передмов:

— Наш другий секретар, товариш Гпатенко, їде на курси. Є рішення обкому. Отож у нас тут у райкомі виникла думка... Ти, Дмитре Івановичу, можеш зараз остаточної відповіді не давати.— Боровик, видимо, хвилювався.— Вирішили ми рекомендувати районній організації твою кандидатуру на посаду другого секретаря райкому.

Мабуть, грим з ясного неба не приголомшив би так Чумака. Якусь хвилину він, не розуміючи, дивився на Боровика. Був переконаний, що за ту сутичку в полі Боровик йому не простить. І не втримався, щоб не кольнути Боровика:

— По-моєму, Дідок буде незамінний на цій посаді.

— Тобі ж відомо, що Дідка послали в соцзабез.

Вони вивчаюче, навіть недружелюбно дивились один одному в очі. І ні той, ні другий не відводив погляду.

У Чумака нарешті якось загадково тріпнулась верхня губа, і він першим відвів убік очі. Видно було — він повірив Боровикові. Це відразу ж зрозумів Боровик, посміхнувся про себе, сказав примирливо:

— Думаю, що ми з тобою спрацюємось. Як гадаєш?

У Чумакових очах заплигали лукаві іскорки:

— Ой, навряд, Романе Васильовичу! Хіба ви забули нашу розмову у полі?

Боровик скуйовдив на голові волосся, скривився, мов понюхав хрину, заходив по кабінету.

— Ах, ти ось про що? Ну, що ж... не збирався я повертатись до тієї розмови, але коли ти почав... що ж, давай продовжимо.

Чумакові стало незручно за ту іронічну посмішку, що, мов прибуда, блукала його обличчям, і тепер, коли Боровик заговорив серйозно і щиро, була зовсім недоречною.

— Коли говорити правду, Дмитре Івановичу, та розмова довго мене мучила... та й зараз — що там правду таїти — ніби мозоль якийсь муляє в голові. Завдав ти мені важкого болю, критися не буду. Образився був. Та й не дивно — протягом багатьох років не доводилось чути нічого подібного на свою адресу. Звик до іншого...

З-під нахмурених брів Боровик відверто глянув на Чумака і посміхнувся теплою, хоч і скупюю посмішкою, тією самою, якою посміхався тільки вдома до дружини та сина. І вона, та чарівна посмішка, якось в одну мить повернула Дмитрої кошишнього Боровика, того, яким він захопився при першому знайомстві.

— Довго не міг опам'ятатись, все не виходила та суперечка з голови. «Невже заслужив на таку оцінку?» — думалось. І що ж ти гадаєш — збагнув правду. Ти мав рацію, коли кинув мені те обвинувачення.

Боровик посадив Дмитра на диван, сам сів поруч, дружньо поклав йому руку на коліно.

— Понад десять років працюю в Соболеві. Не секрет — авторитет мій тут великий. Це мені й замакітрило. Сам тепер побачив — зариватись почав, покрикувати. А це справді погана звичка.

Дмитро з подивом дивився на секретаря, ніби вперше його бачив.

— І що ж ти гадаєш? Спинив мене хто-небудь? Нічого подібного! На пленумах, на партійних конференціях, на нарадах — що я чув? Похвальбу. Кожне моє слово бралось на віру, всі кричали в один голос: «Боровик сказав!», «Товариш Боровик не помиляється».

Нелегко, видно, було Романові Васильовичу сповідатися перед Чумаком. Хоч губи й кривилися в іронічну посмішку, але в очах було стільки гіркого розчарування, що тільки неспостережливому можна було не здогадатись про те, що діялось у душі Боровика.

— Але все те вже позаду, і я навіть радий, що трапилась та сутичка. Я краще розпізнав тебе, Чумаче. Ніхто не посмів правди в очі сказати, а ти сказав. Віч-на-віч, а потім сказав би й прилюдно.

Боровик хрипло розсміявся, м'яко ударив долонею Дмитра по коліну і перепитав:

— Сказав би?

— Сказав би, — згодився Чумак.

Насунув на очі острішки сивих брів, знову споважнів Боровик.

— Навіть збирався у інший район проситись. Засидівся я тут. А потім збагнув — незручно. Перебудовуватись треба, виправляти. Отож, коли зрозумів мене і віриш, давай разом працювати. В тебе хватка є, роботу любиш.

— Спасибі за довір'я,— звівся на ноги схвильований Чумака.— Але... пробачте мені, Романе Васильовичу, за відвертість,— я теж хочу бути щирим.

Боровик запитливо скинув острішки брів угору, очі його потемнішали.

— З великою радістю працюватиму разом з вами, але тільки на тій роботі, яку мені довірили. Досвіду партійної роботи у мене мало. Але, кажучи правду, не це головне. Не хочеться мені, дуже не хочеться йти з МТС. Зрозумійте, Романе Васильовичу, я ж тільки почав... В мене є свої плани, устремління...

У голосі Чумака дзвеніло не тільки прохання, а й туга за землею, за машинами, до яких він недавно повернувся. І це серцем відчув Боровик. Розумом і серцем зрозумів Чумака, повірив йому. Над усе він цинив у людині її любов до свого діла, був переконаний, що людина лише тоді живе з користю і для себе, і для інших, коли вона знаходить сама себе, коли працює налюбимій, найріднішій її серцю роботі.

Секретар не підіймав голови, здавалось, пильно розглядав щось на столі.

— Ну що ж... справа твоя... А коли надумаєш...

Ті слова прозвучали для Чумака докором.

— Мені дуже прикро, але... зрозумійте мене, Романе Васильовичу.

Боровик стиснув руку Чумакові, тепло посміхнувся до нього.

— Розумію, товаришу Чумака.

Коли розповів про свою відмову Катерині, вона йому на те нічого не сказала. Тільки враз ніби її хто підмінив, стала в'яла, мовчазна, немов чим ображена. «Невже образилась?» — подумав Дмитро. «Правду казала мама — з нього не буде людини», — думала Катерина.

Мовчки вляглися спати. Дмитро відразу ж заснув міцним сном. А Катерина всю ніч змочувала подушку сльозами і відчувала себе найнещасливішою жінкою в світі.

Від Катерини непосидючий Степанко біг до Леуса. Коли не заставав його в конторі, чимчикував у гуртожиток трактористів, де невибагливий Устим Сидорович влаштувався у напівтемній комірчині на житло.

Якщо кого було жаль до сліз Степанкові, то це Устима Сидоровича.

— Не знаю, що без мене робитиме Устим Сидорович,— хвалився в час найінтимнішої розмови з батьком Степанко.— Він же знаєте який, тату? Добрий-добрий, а сам, мов маленький. Каже: «Я, Степанку, без тебе як без рук!» А то хіба ж не правда? Це ще добре, що Дмитро Іванович у нього помічником, а то знову б на МТС усіх собак чіпляли.

Устимові Сидоровичу й справді жилося нелегко. І це в той час, коли справи йшли так, що тільки б радуватись та веселитись. Всі колгоспи вже укрупнилися, сімба озимих ішла успішно, трактори працювали, районна газета підхвалявала. Але все те лягало не радістю, а гіркотою на Леусове серце. Як людина розумна і далекоглядна, він бачив, що все те робиться поза його волею, без його участі, ніби само по собі. І те, що він підписував всі офіціальні папери, чим створювалась видимість якоїсь роботи, зовсім його не тішило, бо бачив, що то дрібниці, без яких МТС могла обійтись, і нічого ті підписи у її діяльності не змінювали. З кожним днем все більше і більше переконував себе, що він у МТС — п'яте колесо у возі, без якого, як відомо, всякий вид транспорту з успіхом обходиться.

Але Устим Сидорович ні на що не нарікав, вголос про це ні з ким мови не заводив, дарував тільки щедро цим роздумам довгі безсонні ночі. Він уперто намагався знайти вихід із явного тупика і поки що не знаходив. Своїм дитячим чуттям Степанко угадував, що і з Устимом Сидоровичем робилось щось неладне. І від щедрості і повноти своєї душі намагався так само, як і Чумакам, допомогти своїми обіцянками та порадами.

Кожного вечора вони подовгу дружньо розмовляли.

— Вже тільки два дні лишилося, Устиме Сидоровичу,— із стриманим зітханням повідомляв Степанко.— Як то воно там буде?

— Нічого, Степане, чотири роки як один день промайнуть. Аякже, вони, роки, так, як ото телеграфні стовпи за вікном мелькають, так плигають один за одним, що спасу нема.

Якусь хвилину обидва роздумують над значимістю сказаного. Потім Степанко радо повідомляє:

— А сьогодні у газеті знову нашу МТС хвалять.

Леус менш оптимістично реагує на те повідомлення:

— Хвалять то хвалять, коли б тільки на один бік не перехвалили. Вони на похвали майстри. Коли захочуть — ікону з тебе змалюють. Але тільки-но схибнеш — відразу ж усі похвали забудуться. І саботажником тебе, і запаморочення тобі від тих же похвал, що самі розсипають, тобі ж і припишуть...

З якоюсь підозрою дивиться Степанко на Устима Сидоровича — ні, таки останнім часом не збагнути йому директорової душі. Замість того щоб радуватись, він хнюпиться. Ні, це, мабуть, таки неспроста. Це, видно, Устим Сидорович за ним, за Степанком, сумує, от йому й світ немилий... І, щоб розважити старого, обіцяє:

— Коли закінчу технікум — відразу ж у Високе. Отоді ми з вами заживемо. Дмитро Іванович та я все-все робитимемо. Вам, Устиме Сидоровичу, тільки керуй тоді, чеки в банк підмахуй та крути ручку телефону.

Ідка посмішка кривить Леусові рота.

— О, тоді вже для мене, спасу нема, повний комунізм наступить.

По своїй дитячій наївності Степанко не відчуває гіркої іронії в сказаному, помилково вважає, що порадував директора.

— Бо хіба з цим Горобцем ви мало намучились? То ж не людина, а камінь. Думаєте, коли б не приїхав Дмитро Іванович, він так би вас і слухався? Так — хоч клич, хоч не клич — і грався б з котятками, так би й виходив на роботу у свинячі голоси. Думаєте, коли він зараз вдає, що переродився, то вже й переродився? Горбатого могила виправить. А з мене знаєте який механік вийде? Я й ночуватиму біля машини, і не їсти му — за ними дивитимусь.

Коли б це говорив не Степанко, а хтось інший, Леус сприйняв би ті слова за глум. Але це говорила дитина, а Леус знав, що дитячими устами глаголить сама істина.

— Та що й говорити — тоді вже я на бокову... «Ніби зараз перетруджуюсь», — посміхається про себе гірко.

Помітивши, що Леус над ним жартує, Степанко на хвилину примовк. Потім почав розповідати Устимові Сидоровичу про височанські новини. Він кожного разу першим приносив директорові вість про те, хто у Високому помер, хто одружився, хто з ким полаявся або хто кому щось сказав таке, що повинно було ввійти в неписану історію Високого. Леус завжди слухав його з інтересом, і це примушувало Степанка якнайретельніше добувати для нього новини.

— А Ласій таки курник буде.

— Буде?

— Аж пил курить.

— То ще й добре. Хай Оболонському дякує...

Степанко вдоволений — перша вістка прийнята Устимом Сидоровичем.

— А Архип Логвинович персональну пенсію клопоче...

— Яку, яку?

— Персональну.

У знак згоди Леус хитає головою.

— Та йому іншої, вважай, що й не дадуть, тільки — персональну.

Устимові Сидоровичу смішно, а Степанкові радісно. На жаль, просидів він даремно біля Соболянки з пудками, ока риб'ячого не побачив і новин не назбирав.

— А на лузі вже лелеки в гурт збираються. У вирій полетять.

Директор дивиться кудись через Степанкову голову, і хто вже зна, що він там бачить.

— А полстять... Осінь, значить.

— Осінь...

Степанко виговорився. Тепер черга Устима Сидоровича. А вже коли почне Леус, тоді тільки слухай. Він тобі і про громадянську, і про Вітчизняну таке розкаже, що аж волосся під кашкетом заворушиться, він і при колективізації зазнав такого, що проти ночі аж розповідати страшно. Але Степанко умів слухати. Весь вечір міг просидіти, як заворожений, цілу ніч. Вже тільки тоді, коли Устим Сидорович сам стомлювався, опам'ятовувався і Степанко, згадував, що йому давно додому час.

Цього разу Леус заговорив про інше.

— І швидко вони набігають, ці осені, просто спасу нема. Учора весна була, а сьогодні вже осінь. Закінчилось, значить, вашому братові байдкування, за книжечки треба братись, за таблички та алгебри різні.

В синіх полинялих очах так і стрибають лукаві бісики, голос так і бринить кепкуванням. Але Степанко терплячий, його ніколи не ображає ані жарт, ані насмішка, ані навіть наганяй Леусів.

— Отож поїдеш, Степане, то не лілуйся. Вчись, голубе, бо невчена людина зараз все одно, що трактор без мотора або комбайн без хедера. Зверху воно ніби на щось і схоже, а всередину заглянеш — так там одне тьху. Бачив ото Ласія? Курника, кажеш, буде? Ну, курника, може, й збудує, він упертий, а колгоспом повернути — кебети не вистачило. Або хоч і Кисачка. Бач, не зробив для держави добра ні на копійку, прожив життя, хитрун такий, при колгоспі на легких хлібах, а тепер йому пенсію, іч ти, чорт, та ще й не просту, а яку?

— Персональну, — охоче підказує Степанко.

— Отож, ото. Навіть як вона зветься, не знає, а подавай, він до неї, бач, рибкою доточить. Спасу від таких мисливців та рибалок нема. А все чому? Від їхнього ж безсознання, хлопче.

Від безкультур'я, одним словом. Змалечку не вчились, бо не до наук було, а вирости, уже б і вчитись — так куди ж пак — ми й так уже письменні та дрюковані.

І, поклавши руку на плече своєму посильному, вже наставно: — Не лілуйся, Степане, учись добре. Усе життя вчись, не відставай від ходу історії. Бо відстанеш — і гайда на старість курники будувати, аякже.

Останній літній ранок розіп'яв над Високим безмежне голубе шатро, ще й підпер його золотими стовпами на сході: нехай, мовляв, запам'ятають люди, яке то було цього року літо поже.

Андрій Оболонський прокинувся ще тоді, коли вікно було завішене чорним сукном. Обережно сповз із ліжка, продибцював до вікна, розпахнув його навстіж. З садка війнуло приємною прохолодою, а стіни ночі ніби розсунулись: побачив за Соболянкою далеке небо, на якому незримою рукою вже поклав хтось перші червоно-фіолетові плями. Ранок ще не наступив, але вже підкрадався із-за лісу.

Знову припав до теплої постелі, але заснути вже не міг. Нічого не вдієш — обрали тебе люди головою, мусиш недосипати ночей, сушити макітру над тим, як би виправдати те довір'я. Та, власне, Андрій ніколи й не задумувався над цим питанням: що значить виправдати чи не виправдати довір'я? Це тільки в час виборів так говориться. На ділі воно буває інакше. Одні на другий день уже забувають про те довір'я, працюють так, аби день до вечора, все одно, мовляв, до нових виборів і волосина з голови не упаде. А інші — хоч і не пишуть собі біля ліжка пам'ятки про довір'я — працюють невтомно, чесно, бо це є природною необхідністю їхнього існування, внутрішньою їхньою потребою.

Андрій відразу ж упрягся у воза. Жнива закінчували по-старому: колишні колгоспи і збирали, і молотили, і рахунки зводили. Хто що заробив, те й одержав. А вже озимі сіяли — поновому. Аж серце радувалось у Андрія — мрія його здійснилась. Зникли під могутнім кроком тракторів колишні, хоч і рідкі, межі, але все ж таки межі. Викидало свої рожеві голки молоде жито вже на безмежно широких ланах — глянеш з одного кінця, то другого і не побачиш.

Щоденно придивлявся до господарства. І чим більше приглядався, тим більше турбот його обсідало. Корівник та свинарник треба було розширювати, поголів'я молочних корів збільшити, свиней на сало відгодовувати. Але де брати корм? Прикидав Андрій з рахівниками: коли колгоспникам не дати

й по граму на трудовень сіна, то й тоді на всю колгоспну худобу не вистачить. Легко сказати — не дати на трудовень! А де ж тоді колгоспник того сіна візьме? Кисачка, правда, радив: «Не турбуйтеся за дядька, він свою корівчину якось прогодує». — «А де ж він корму візьме?» — «З колгоспних стогів потягне, а прогодує».

Андрій домовився з МТС — пустили по полях та пустирях косарки. Бур'яну накосили, лепехи на висохлих болотах, силосну яму викопали, всі ті бур'яни засилосували. Але хіба то вихід?

«На наступний рік гектарів хоч п'ятдесят кукурудзи треба посіяти». Ця думка вже давно не дає спокою Оболонському. «А люди?»

Оболонський більше всього боявся за господарськими справами не побачити людських потреб, самих людей.

Часто обурювався, коли бував на нарадах. Про все говорилося: і про телят, і про поросят, про птицю, про бджоли, навіть кролів не забували, а про людське життя ніхто й словом не обмовлявся.

Воно річ зрозуміла: і курчата, й поросята, і кролі, і телята — все то для людей, але ж кривдно слухати, коли говориться про них так, ніби вони всьому початок.

З першого дня головування Оболонський задумався: як поліпшити людське життя? Зробити так, щоб відразу стало відчутно людям, виявляється, не так просто. Поліпшити побут колгоспника — значить на трудовень сповна видати. А що ти даси, коли бухгалтерія, як не рахує, все одно до кілограма ніяк не дорахується. Хати багатьом треба перебудувати або хоч ремонт дати пристойний, а за які такі кошти все те зробити?

«Підіймати урожайність, розвивати всі галузі господарства: тваринництво, птахівництво, садівництво, городництво, бджільництво, рибку розводити», — роздумував Андрій. А поки що... Світло треба в кожна хату. Саме з цього приводу він і їхав сьогодні у місто, в «Сільелектро». Мав там підписати умову на будівництво електростанції. Бач, який день сьогодні для височан! Та ще — радіо. Хай заговорить, заспіває у кожній хаті. Хіба то не радість буде людям? От він сьогодні і привезе з міста радіостанцію для села. А дрти вже до кожної хати підведені, може, ви помітили ту новину у Високому?

Згадавши про те, куди і за чим іде сьогодні, Андрій вже не міг влєжати у постелі, почав одягатись. Намагаючись не здійсмати зайвого шуму, подався на кухню. Ще з військових часів зберіг звичку — голитися кожного ранку.

— Ти вже прокинувся, Андрійку?

— Спи, Наталю, спи. Ще рано.

А ранок, рожевий, ніби щойно з купелі, заглядав у вікно своїми веселими зеленкуватими очима, не велів спати тим, хто з ним побачився.

Швидко в хаті Оболонських піднявся звичайний ранковий гамір. Зашастала з кутка в куток Оксана Павлівна — ой, боже ж мій, заспала! Андрієві в місто їхати, а вона спить, як глуха тетеря, і про сніданок забула. Наталя терпляче — і де вона береться тільки, ця терплячість, у жінок? — розчісувала проти дзеркала своє пишне, таке пишне, що аж з зайвиною, волосся. М'якеньке, льонаве волосся мало властивість за ніч так сплутуватись, що дивно було, як потім гребінка та спритні руки наводили в ньому порядок, перетворювали його на ніжну, таку світлу зачіску, до якої так і хотілося доторкнутися рукою.

Андрій довго відпирхувався над умивальником.

Тим часом біля двору зревнув мотор, почмихав і замовк. «Транспорт голові подано».

Оболонський тим був дуже задоволений. Нарешті у їхньому колгоспі з'явився свій транспорт. На днях одержали новісіньку тритонку, тільки вчора номер вихопили в автоінспекції. Недаремно ввечері уся дітвора на колгоспному подвір'ї перебувала — своя автомашина. Колгосп імені Будьонного та «Добробут» і навіть «Новий шлях» тільки подумували про таке, а в укрупненому, будь ласка, відразу автомашина. А друга десь на підході, вже занаряджена.

Андрій нашвидку поснідав, виліз із-за столу. Почав, за звичкою, перевіряти кишені — чи не забув чого? А в цей час за ворітьми знову загурчав мотор. «Не терпиться шоферові, чи що?»

Біля двору Оболонських стояла не тільки колгоспна машина, а ще й Леусів газик, збиралися люди. В центрі уваги — Степанко. Урочистий, трохи засмучений, трохи розтривожений. Видно, не спав цієї ночі, бо на округлому, ще з дитячими ямочками на щоках, обличчі жодних ознак сну. Він такий радий і піднесений, що навіть забуває моргати очима, і оцей незвичайний синій-синій ранок із холодними росами і золотими мечами на сході ніби не над Високим розкинувся, а лише відбився, мов на дні криниці, у глибоких зінцях Степанкових очей.

Оболонський вітається з Катериною — «що це її підняло так рано?»; обмінюється жартом з Устимом Сидоровичем — «спасу нема цьому Леусові, не спить, як вовкулака»; мовчки тисне руку принишклому — от-от заплаче — Несторові Горбенку і підкреслено тепло озивається до Степанка:

— Ідемо, значить, Степане?

— Та коли візьмете, Андрію Петровичу.

— Ну, які можуть бути розмови. Машина ж своя...

— Машина — те, що треба.

Степанко вже не раз обійшов навколо новенької колгоспної машини, від якої ще пахло свіжою фарбою і чимсь незнайомим, видно заводським.

Глянувши на годинника, Оболонський побачив, що час рушати. Машина на обмежувачі, поки допиляють до міста, якраз і установи відкриються. Весело скомадував:

— Слухайте мою команду: по машинах!

Коли б Степанко іншим разом почув цю команду, він, безумовно, козирнув би жартома, вигукнув би: «Єсть, по машинах!» — і в одну мить викарабкався б у кузов. А так навіть не поворухнувся, стояв серед вулиці, повисивши голову. Що не кажіть, а важко розставатися з рідним селом на стільки років, жаль прощатися з своїм золотим дитинством.

До Оболонського несміливо підійшов Нестор:

— Андрію Петровичу! Коли б ваша ласка...

— Не турбуйтеся, Несторе, Степана вашого...

— Та ні, спасибі за ласку. Самому хотілось... Все ж таки — одна дитина... між люди.

Не відповівши, Андрій відчинив кабінку, запросив:

— Сідайте, Несторе.

— Та ми з Степаном у кузові.

— Сідайте в кабінку.

А сам по-молодецькому вибрався на кузов, гукнув підкреслено суворо:

— Степане, рух затримуєш!

Устим Сидорович тиснув Степанкові, як дорослому, руку, ніяк не міг пригадати, що ще хотів сказати на дорогу. Він і сам би поїхав з ним до міста, та боявся, що люди подумают, ніби директорові немає чого робити в МТС, то й роз'їжджає, куди треба й куди не треба.

— Значить, того... вчись, Степане. І на ось, візьми... на перший випадок.

— Спасибі, Устиме Сидоровичу, в мене є. Тато он дали та й ту... стипендію одержуватиму.

— Стипендія стипендією, а це дотація... персональна пенсія, так би мовити...

Десь біля самого Степанкового горла вертілись сльози, приступали до очей, але він їх мужньо стримував. От хоч хай як хочеться заплакати, а він не заплаче та й годі. Але даремно зарікався. Коли його на одну лише мить пригорнула Катерина і, шепнувши: «Не забувай нас, Степанко», неждано поцілу-

вала, він не стримав сліз. І не тому, що його розчулив той поцілунок, зовсім ні. Йому на мить здалося, ніби то й ненька прийшла його проводити, ніби то вона благословила його тим поцілунком, посылаючи на велике діло.

Засоромившись власних сліз, Степанко вже більше ні з ким не прощався, ні на кого не глянув, поспішив на машину. Непомітно змахнув рукавом сльозу, а коли підняв очі, то побачив позаду клубок пилюки і невиразні постаті, що махали йому вслід. Довше всіх вимахував Устим Сидорович. Однією рукою махав, а другою тер очі.

— Кажи ж ти, вже осінь, а курить таке, що спасу нема, очі засипає,— бурчав по-старечому, виправдуючи перед людьми свою недоречну сльозу.

Поїхав Степанко і ніби двері за собою забув зачинити. А через них вдерлася до Високого осінь, а в Леусове серце — зажура.

Десь у перші дні вересня полилися дощі. Спочатку теплі, політньому приємні, з вилинялими блискавками та ледачими, по-старечому буркотливими грозами, а згодом грім затих, блискавки потухли, тільки дощ періщив і періщив. Вже не літній, а по-осінньому холодний і набридливий. Коли він ущух і знову заграло веселе, ще привітне, але вже якесь байдуже сонце, земля ще пробувала красуватись квітами. Та одного тихого, зоряного ранку на землю ні з сього ні з того впала біла паморозь, і веселі квіти схилились, поблякли, листя згорнулось у дудочки, почорніло і вмерло.

Ще жодна осінь не лягала такою печаллю на серце Леусові, як оця. Всі попередні проходили якось непомітно, він ніби змагався з ними — хто кого пережене: Леус осінь чи осінь Леуса?

Правду казав Степанко. Леус завжди ловить себе на тому, що отой дзвінкоголосий хлопчина не йде йому з голови, навіть уночі сниться, — то правду він казав, що для Устима Сидоровича настануть безтурботні дні. Тільки в одному помилився хлопець — не через чотири роки, а вже зараз.

Леус не міг бачити того, що тягар, який він з такими зусиллями тягнув усі попередні роки, став для нього майже невідчутний. Спочатку був зрадів — правди ніде діти, — думав, це він сам так наловчився, так перебудувався. Та помацав посторонки, які з'єднували його з тим возом, — несподівано помітив, що вони зовсім не натягнені. Значить, хтось інший тягнув ту поклажу, хтось інший непомітно замінив його у корінній упряжці, а Леус зайняв місце пристяжної, та й то лише несе посторонки.

Бачив, що в корінній запряжці тягнув їхню загальну справу Чумак. Встигав чоловік і політроботою займатись і на господарчі справи в нього часу вистачало. І вийшло так, що Леусові залишилось одне — нести посторонки... Він акуратно з'являвся в контору, підписував папери, подовгу точив лясі то з Ляшенком, то з Горобцем, то з кимось із бригадирів, а тим часом Чумак робив усе те, без чого МТС уже не МТС.

Впіймавши себе на тому, що займається не тим, чим треба, Леус викликав «козлика» і мчав у поле. Розмовляв з головами колгоспів, з бригадирами, навіть заміряв глибину оранки, а сам знав, що все те ні до чого, бо годинник заведений і працює безвідмовно, отож той, хто слухає його ходу, — не майстер і тим, що слухає, справі не допоможе.

До директорового кабінету заходили поговорити, пожартувати, розказати щось своє та й Леуса послухати. Бувало, що, наговорившись, запитували, де можна побачити Чумака, і виходили з кабінету. Інколи прочиняв хтось із заклопотаних бригадирів до Леуса двері, тривожно запитував:

— Дмитра Івановича у вас немає?

— А навіщо він тобі? — цікавився Леус.

Найчастіше не зовсім чемно відмахувались — не до тебе, мовляв, Устиме Сидоровичу.

Поки в МТС був Степанко, Устим Сидорович віддавав йому майже весь свій час. Натрапивши в його особі на уважного і терплячого слухача, розповідав йому все, що знав, і все, що хотів би знати. Після його від'їзду якимось непривітно стало на розбагненому подвір'ї, непривітно шуміли осоки та берези, сиротою здавалась сама контора — гордість Леусова.

І вдень, і у безсонні ночі він намагався уявити собі, хто він такий для МТС і чи потрібний тут взагалі? І чим більше думав, тим невтішніші висновки робив для себе. Коли раніше хоч посторонки ніс біля воза, то з якогось часу порівняв себе з тим лошам, що — кобила за ділом, а лоша за безділлям.

— Ну, так же, — бубонів сам до себе, крокуючи взад-вперед по своїй комірчині. — Кобила за ділом, а лоша за безділлям...

І та картина, така яскрава ще з дитячих років, поставала перед його очима. Іде його небіжчик батько на старій-престарій дерев'яній, сто років тому мазаній, гарбі, гарба та скрипить так, що й за п'ять верст чути, кобилка ледь-ледь переставляє тонкі, сухі, як жердини, ноги, а лошатко — таке, що від вітру хилитається, — позаду бреде, голову повісивши. Йому б відпочивати, бо ж і так сил не має, а воно позаду плуганиться.

«Кобила за ділом, а лоша за безділлям...» — ніби чує Устим Сидорович із сивини років батькове любиме прислів'я. Не лише

про оте їхне недолуге лоша говорив батько. Як тільки зустрічалась йому в житті така ситуація, коли один робив щось кореневе, а інший присутній був при тому, відразу Устимів батько кидав: «Кобила за ділом...».

Не раз і сина повчав старий, попереджав, щоб до діла завжди ретельно брався, щоб на інших не звалював, щоб не ходив по дурних стежках, як те лоша.

Усе своє життя Устим Сидорович ходив тільки за ділом. Навіть не запідозрював, що настане такий час, коли і йому доведеться відчутти себе отим лошам.

З того часу, як Леус визначив своє становище у МТС, він почав переконувати самого себе: йти треба з керівництва станцією. Без нього тут обійдуться. Раніше, коли треба було керувати сяк-так, аби колеса крутилися, аби якимось оралося та сіялось, він ще справлявся із своїми обов'язками. А тепер таке почалося в житті МТС та колгоспів, що не Леусові те збагнути.

Треба поступатися місцем. Але як? Хіба сказати Боровикові просто і чесно: «Знімайте з директора, бо я не директор тут, а п'яте колесо до воза». Так воно було б найчесніше, але ж сором який! Та ще, чого доброго, Роман Васильович і не зрозуміє, подумає, що комизиться Леус, легшого хліба на старість шукає.

Ця думка спливла йому в голову саме тоді, коли проводжав Чумака. Дмитро Іванович їхав у місто за динамомашиною. Досить уже світити в майстернях очима та гасовими лампами. Час уже і у Височанській МТС мати свою електроенергію. О, тоді вже по-інакшому і трактори взимку ремонтуватимуться та й сама зима буде коротшою. А то як задме, як завіє, спасу нема.

Леус радів тій динамомашині, як дитина. Та коли випровадив Чумака, подумав: а хіба ж це за твою ласку, Устиме Сидоровичу, робиться? Йому раптом стало тісно в кабінеті. Рішуче підійшов до вішалки, зняв свого лопотючого дощовика, надупив на плечі, вдягнув на голову кашкета і вийшов у прийомну.

— Поїхав у райком, — кинув секретарці.

Надворі мрячило. Над землею стояла сіра густа завіса, навколо чорнілі поля, на подвір'ї віддзеркалювали калюжі. Монотонно гурчали десь мотори — чи то біля майстерні механіки їх перевіряли, чи з оранки трактори поверталися. На хвилину Леус спинився на сходах, ніби завагався — ступати сухими чобітьми в оту багнюку чи краще повернутись до затишного кабінету. Потім оглянувся навколо, видно, шукав очима Степанка,

але згадавши, що того немає, нетерпляче повів бровую, прикидав, ким би передати шоферові, щоб подавав «козлика».

Та Боровик, виявляється, був легким на згадку. Тільки подумав про нього Леус, а він у двір. Директор побіг йому назустріч, не помічаючи того, що під ногами неприємно чавкає, а на халяви летить багнюка.

— Доброго здоров'я, Романе Васильовичу, а я оце до тебе збирався.

Боровик, видно, був у доброму настрої, бо привітався тепло.

— Що у тебе стряслося?

— Та нічого особливого, Романе Васильовичу, справи в нас, можна сказати, в ажурі, зяб підняли, до ремонту приступили, а це в мене, значить, чисто така, одним словом, філософська розмова, в порядку поради, значить...

Боровик добре знав, що ці «філософські розмови» у Леуса завжди напихваті, тому запропонував:

— То, може, поїдемо зі мною? Іду в колгоспи твоєї зони, от якраз і в діло.

— А чого ж, можна, можна, Романе Васильовичу.

Для годитися Боровик пройшовся по емтеєсівському подвір'ю, побував у майстерні, поговорив із майстрами, що готували місце для динамомашини, пожартував із Леусом:

— Ну, Устиме, тепер за політнавчання доведеться тобі братись, не киватимеш більше на газову лампу.

— А то так: вік живи, вік учись,— згодився Леус.

Коли мряка трохи вщухла і на небі розлізлися по швах сірі, мов невибілене полотно, хмари, а в калюжах заграло холодне сонце, Боровиків газик вилетів за ворота МТС і пішов кришити те блискуче дзеркальне скло калюж на золоті бризки.

Боровик з Леусом сиділи на задньому сидінні, мирно розмовляли. Філософствував Леус, Боровик вдавав, що слухає, а сам пильним оком окидав по-осінньому порожні поля, що навіть в таку пору уміли радувати око хлібороба і безмежною зеленню озимини, і чорного зябу, і самим порядком, який завжди помітить досвідчена в хліборобстві людина.

— Ото не спиш, значить, то зуби ниють, то поперека так ломить, що спасу нема, ну, воно, не секрет, і думається. Конешно, все про серйозні діла думається, не то, що мура там яка-небудь, вроді чорної магії чи, як його, потойбічного життя. Про різне думається. І оце вже який час непокоїть мене одна думка, Романе. Ти скажи мені по-дружньому, чи не приходило тобі в голову: для чого ото воно хоч і в МТС посади такі введено: директор і замполіт?

Щось було незвичайне у тому леусівському мудруванні.

— Як, як ти кажеш? — перепитав Боровик.

— Отож і в газетах пишуть, та й ти, Романе, на нарадах різних та на партконференціях кричиш — просто спасу нема — скорочуйте штати. А де ж воно тобі буде оте скорочення, коли в одній МТС тобі і директор, і замполіт, вже не добереш, хто із них і старший.

— Чи не надумав ти, старина, Чумака вижити? Що — вже глек розбили?

Перелякано замахавши руками, Леус почав виправдуватись:

— Що ти, що ти, Романе Васильовичу! Тут не про персональних осіб йдеться. До чого тут я чи Дмитро Іванович? Я кажу, що закон треба такий видати, щоб одна людина емтесом керувала.

— Поки що немає такого закону.

— Не було закону і про укрупнення колгоспів. А дивись — укрупнили. І порядку більше стало, на користь пішло. І це на користь піде.

Було над чим задуматись. Безумовно, цей Леус не такий уже й простак; хоч і недипломований, але природним розумом, диви, як ворочає. Воно й справді...

— Бо ж хіба політичне виховання кадрів можна відокремити від керівництва взагалі? Що ж воно виходить: Чумака людей марксизмом-ленінізмом просвіщає, а Леус папірці підписує. Як собі хочеш, Романе, а ці дві посади дуже легко поєднати.

Боровик відразу ж Леусову «філософську розмову» перевів на практичні рейки:

— То кого ж із вас «виймати» з МТС? Тебе чи Чумака?

Побачивши, що переконав секретаря, Леус ще більше ожив:

— Чому ж Чумака? Без Дмитра Івановича, вважай, можна і МТС закрити. Він на своєму місці. А от мені...

Боровик торкнув шофера за плече.

— Ану, спини.

Машина повільно вибралась із багнистих колій, просичала по моріжку, зупинилась біля лану пшениці.

Леус і Боровик вилізли з машини, якийсь час оглядали густу зелені озимини, здавалось, забули про почату розмову.

Над головою, у сирій небесній вишині, тихо озвались запізнілі журавлі. Не змовляючись, Боровик і Леус підняли голови. Першим їх побачив Леус, він дивився нижче, Боровик шугав у вишині. Журавлі летіли майже над лісом — значить, ждати холодів. Леус помітив, що від журавлиного ключа відстав один птах. Чи то випадково відбився, чи, може, обезсилів. Немигаючим поглядом слідкував за тим птахом. Дожене чи не дожене? Наздогнав, прилаштувався у хвості. Леус полегшено зітхнув, опу-

стив голову. Журавлі зникли за лісом, а все ще чулося їхнє журливе осіннє «кру-кру».

— Пора вже і собі... у вирій...— мабуть забувши про те, що не один, вголос подумав Леус.

Боровик по-дружньому обняв його за плечі:

— А ти знаєш, Устиме, ти діло підказав. Справді, якого біса вам з Чумаком, двом отаким орлам, на одній МТС сидіти?

Леусові, мабуть, стало жарко від тих слів, він рвучко розкинув поли свого дощовика, виставляючи напоказ свій новенький вовняний костюм.

— Між іншим, Устиме, я про тебе оце недавно думав. Заяву один інвалід війни написав. Розумієш, людині відбило міною по лікоть руку, та й уже на шостий десяток повернуло. Весь час видавали йому пенсію за другою групою. Та раптом прийняли дивне рішення — перевести на третю. Різниця в пенсії невелика, але ж образливо людині. Викликав я нашого Дідка. Розсердився, спасу нема, але стримуюсь. «Що ж, питаю, у людини рука віросла? Чи, може, років поменшало? Чому групу змінили?» То, ти думаєш, що він мені відповів: «Вказівка, каже, є державні гроші економити». Ну, ти бачив такого бюрократа! Держава йому наказує: не розкидай грошей на вітер, але ж держава щедро віддає до копійки кожному все те, що йому належить.

— А то є такі типи, Романе.

— От я й подумав тоді: Устима б сюди. От би хто порядок навів. І не обидив би нікого, і пройдохам би ходу не було.

— А не було б...— згоджується Леус. І тут же з ваганням: — А може, мені якусь менш відповідальну... біля МТС ближче?

— Ну, Устиме, я думаю, що коли вже падати, то з високого коня.

Леус роздумував, прикидав і сяк і так, нарешті зважився.

— Тобі видніше, Романе.

— То й по руках. Так, значить, і на бюро доповідатиму.

Леус відчув, як глухо калатнулося в грудях серце. Прислухався. У вухах дзвеніло журливе «кру-кру». Зітхнув і пішов услід за Боровиком до машини.

— У вирій, значить...

ВІДРІЗАНА СКИБКА

Недаремно між людьми мовиться: і мухи летять на світло. Урочисті збори в колгоспі імені Петра Оболонського почалися ще завидна. Поки тривала доповідь, поки виступали

промовці з привітаннями, наступила ніч. І раптом посеред чиеїсь промови між слухачів пройшов неспокійний шумок, люди почали схоплюватись, товпитись біля вікон, а задні ва-лом повалили до виходу.

Довелося закрити урочисту частину, бо встановити порядок в залі вже було неможливо. Головуючий об'явив про великий святковий концерт, який почнеться після перерви.

Коли Андрій з Наталею вийшли через сцену на майдан, то аж остовпіли від подиву. На завжди чорній у нічний час горі, там, де розташувалась МТС, світилось сліпучо, ніби сонце вирішило цього дня вставати не з сходу, а з заходу. Над горизонтом протяглася гірлянда золотих вогнів, а високо над ними сіяла червона зоря.

— Як над Віфліємом — зоря ясна засіяла, — почув Андрій слова конюха, діда Саливона.

На концерті у колгоспному клубі залишились тільки старі, найбільш ледачі та ще учасники самодіяльності, бо їм випало щастя виступати. А відомо, що самодіяльний артист, мабуть, і палаючої сцени не покинув би — така сила мистецтва. Вся молодь та й чимало із літніх людей посунули вузькою вулицею на гору. Про дівчурі й говорити нічого — мов невгамовний табун горобців, вони не вулицею, а навпростець через гору, як наступаюча армія в нічному бою з криками «ура», кинулись на ясне світло.

Трохи повагавшись, не витримали й Андрій з Наталею. Передоручивши концерт заклопотаному завідувачеві клубу, теж пішли до Чумака в гості.

— Дивись, тільки пожежі не нароби, — з якимсь особливо образливим відтінком у голосі попередив Андрій. Оболонському і задрісно було, і кривдно, що село мертвою громадиною чорніло вдалині, бо червонуваті плями газових ламп у вікнах не грали супроти сонячної заграви на горі.

Коли перша лавина гостей із Високого вступила на освітлене, мов удень подвір'я МТС, в залі емтеєсівського клубу саме пролунали оплески. Директор МТС, Дмитро Іванович Чумак, закінчив доповідь читанням святкового наказу, і багатьом той наказ припав до душі.

Мабуть, гості перешкодили б зборам, коли б відразу кинулись до клубу. Але колгоспники ніби забули, що і в МТС є клуб. Стояли посеред двору, дивились на сліпучі вогні, вказували пальцями на гарячу зірку із червоних лампочок на даху контори, милувалися різнокольоровою гірляндою на клубі, вголос читали світлові лозунги.

Коли і в емтеєсівському клубі було оголошено урочисту частину закритою і механізатори рушили були на гулянку, їм довелось спинитись. До клубу густою лавиною йшли колгоспники. Механізатори відразу збагнули, чим все те могло закінчитись, і повернули назад, всілися на свої місця. Схоже було на те, що коли звізаєш місце, то не те що іншого не знайдеш, а чи й взагалі до клубу потрапиш.

Перед тим, як почати концерт, Христина Бойко, керівник механізаторської самодіяльності, глянула в щілинку через завісу до залу і мало не затанцювала від радості. Зал був переповнений. Не лише стільці були зайняті — сиділи по всіх проходах, на перенесених із кабінетів стільцях та лавах, а багатьом доводилось стояти позаду на власних ногах. Двері були відчинені, в них і за ними виднілись люди, крізь розчинені вікна просувались цікаві до всього дитячі личка та непокірні парубоцькі чуприни. Схвильована, кинулась до Бубона, вирядженого в широкі сині шаровари та вишиту на всі груди сорочку, в заламаній набік сивій смушевій шапці, що робило його сьогодні не впізнанно кривим, шепнула:

— Ой Микито, що робиться! Вся наша акустика лягнула.

— Нічого, Тіно, витягнемо.

З надією дивилась Христина на свого партнера, який він, цей Микита: для нього не існує в світі такого, що примусило б задуматись.

Від Микити вона кинулась до Ляшенка.

— Миколо Гнатовичу! Пропали ми... Зал тріщить.

Старший агроном Ляшенко, по-святковому виряджений у чорний старомодний костюм та білу як сніг сорочку, махнув рукою:

— Абсурд! Чому він має тріщати?

Незадовго до свята Христина випитала якось у Ляшенка, що він у молодості, навчаючись у одному із київських інститутів, співав у хорі Миколи Лисенка. Після того Христина не дала більше спокою старшому агрономові і таки умовила його керувати хором механізаторів.

— Хор у МТС? Абсурд,— недовіриливо крутив головою Ляшенко, але все ж на першу репетицію прийшов хвилина в хвилину.

До хору записались майже всі трактористи та трактористки, службовці та службовки, всі, хто мав голоси, хто й не мав їх. Завербували навіть самого директора МТС Чумака та його дружину. Нащо вже Горобець, а й той хвалився, що ще покаже свого баса не гірше, ніж у самого Паторжинського.

На репетицію Ляшенко прийшов тільки тому, що не хотів показати себе пасивною людиною, якій не дорогі інтереси громадськості. Вирішив просто наочно доказати, що ідея хорового співу в МТС абсурдна, і таким чином назавжди відкараскатись від цієї причеви Христини.

Але не по його вийшло. Відомий жарт про те, що де три українці, там уже й хор, вигаданий, мабуть, не випадково. Отож не встиг Ляшенко й палицею змахнути, а механізатори як потягли, як повели, то вже так і не випустили Ляшенка з своєї орбіти. Він розчервонівся, він сердився, він кричав, він повчав:

— Куди ви, Пилипе Митрофановичу, тягнете? Раді, що басилом бог нагородив, то готові весь хор заглушити? Ану, тягніть за мною...

Кожного вечора, до самих свят, по кілька годин муштрував Ляшенко своїх хористів. Дехто не витерпів тієї муштри, навіть загально визнаний бас, Горобець, і той ледь не плюнув на ті піаніссімо та форте, яких вимагає Ляшенко.

— Виступати на концерті? Абсурд! — сердився Ляшенко, але все ж ні до чого іншого, як до концерту, і готував свій хор.

На подив Оболонським, на подив усім гостям, на сцені емтеесівського клубу, як тільки на два боки розпахнулась завіса, виявився досить-таки солідний хор. В першому ряді стояла Катерина. Вона привітно посміхнулась Наталі, сміхотливо вигнула брови — «артисти», мовляв; на лаві серед тенорів горбився Чумак. Він ледь помітно підморгнув Андрієві — спасибі, друже, що прийшов.

Хор співав, а слухачі не жаліли долонь. Ляшенко то поважно виходив із-за куліс, то поспішно ховався за дешевеньку клубну завіску, манірно кланявся, красномовно вказував рукою на хористів, навіть аплодував їм, ледь-ледь доторкуючись долонею до долоні, всіляко намагаючись показати, що він тут ні до чого, що головою в усьому вони — хористи. А сам розквітав, розчервонівся, ну просто тобі і Ляшенко, й не Ляшенко, ніби нова людина з'явилась на емтеесівському горизонті.

Потім виступали солісти. Директорові МТС та його дружині чийсь послужливі руки поставили перед першим рядом два стільці, передані із самої сцени, і Чумаки опинилися біля Оболонських.

Катерині все сьогодні подобалось. Вона жила, мов у якомусь чарівному сні. З нетерпінням ждала цього свята, у неї на нього були свої надії, свої сподівання.

Маринка — конферансьє — оголошувала номер за номером.

На сцені Христина та Микита Бубон. В залі — шепіт, захоплення. Таж як і не задивитись на такого козака, як Мики-

та? На тракторі — він чорт, а тут — просто орел. Бач, як горять очі, а шапку... шапку де він таку доп'яв? А Христина біля нього, що тобі Наташка Полтавка. У ніжному віночку, у за-пасці картатій, жовтих чобітках, а за блискучим намистом та різнобарв'ям стрічок і плисової корсетки не видно. Не дівчи-на, а золото. І чого б ото воно, отаке славне, а й досі не заміж-не? Ой, не тому, що наречених немає, не тому! Само, видно, перебирає, само — жде когось...

Ніжно озвалась Ляшенкова скрипка. «Коли розлучаються двоє...»

Зал замовк, три сотні людей ватаїло подих. А голоси спі-ваків то зливались у один, то розходились, то докоряли піби самим собі і ще комусь сторонньому. Христина співала рівно, ніжно — хтозна, звідкіля в неї тільки той голос брався. Кате-рина дивилась на неї немигаючим поглядом, не стільки слухала, скільки ждала чогось особливого, що мало допомогти їй роз-гадати якусь нерозв'язну загадку.

«З тобою ми вдвох не зітхали...» Голос співачки якимось дивно здригнувся, прозвучав скаржно, а Христина в той час кинула нікому не помітний погляд в сторону. Ніхто, жодна душа не впіймала, а коли б і впіймала, то не збагнула б значення того погляду і тим більше душевного стану Христини. Зрозуміла його і безпомилково розгадала одна Катерина. Вона перекона-лась — для одного Дмитра співалася ця пісня, а скарга у дівочо-му голосі від палкого, нерозділеного кохання.

Крадькома зиркнула на Дмитра. Він сидів мов заворожений, не зводив очей з картинної пари на сцені і, скинувши на лоб свої густі, бархатисті чумаківські брови, думав щось своє, складне і незрозуміле.

Для Катерини і святковий вечір, і все навколишнє враз втра-тило будь-який інтерес. Коли б не Наталя, коли б не забиті всі проходи в залі, вона, мабуть, втекла б додому. А так — му-сила слухати, мусила дивитись, хоч тепер уже й бачила всю незугарність нашвидкуруч підготовлених номерів. Її навіть розвеселив по-справжньому гарячий і не позбавлений вигадки гопак, що його наприкінці концерту з блиском виконали трак-тористи Бубонової бригади. І коли Маринка оголосила, що концерт закінчено, Катерина зітхнула з полегшенням.

Другого дня, після мітингу на сільській площі, Оболонські запросили Чумаків до себе на обід.

У просторій хаті Оболонських зібралося чимало гостей. Ка-терина всіх їх знала: і заступника голови колгоспу Яцухенка

з Парасею, і директора школи Онуфрієва, і колгоспного завгоспа.

Однак йшла сюди неохоче. Адже сьогодні, без Дмитрової допомоги, зварила святковий обід. А головне, їй хотілося сьогодні і завтра, у ці святкові дні, побути з Дмитром наодинці. Їй треба було багато чого в'яснити.

Катерина переконалась, що хоч вони й живуть з чоловіком під одним дахом, хоч вона ніколи не чула від Дмитра не те що докору або поганого слова, а навіть підвищеного голосу, але їхнє життя складалося так, що вона в тому нічого не могла зрозуміти. Щось надломилось у їхньому житті, Дмитрова душа для неї стала, як говориться в народі, темним лісом.

Їй давно хотілося поговорити з чоловіком начистоту, все в'яснити і на всьому минулому поставити крапку. Але вона то не зважувалася про це говорити, то не знаходила підходящого моменту для подібних розмов. Всі ці місяці вони жили якимсь гарячковим, напруженим життям. У Дмитра було справ, як говориться, по горло — то укрупнення, то сівба, то електростанція, а це вже й ремонт тракторів починається. Та й Катерині вгору глянути було ніколи. І в колгоспі, і в хаті-лабораторії стільки було роботи, що тільки не лінуйся та роби. Ляшенко не давав їй спокою — в нього, сухаря, неспокою насправді було значно більше, ніж здавалось. Крім того ж, і дома треба було все робити: в кімнатах прибрати, підлогу помити, їжу зварити. Дмитро, щоправда, намагався їй завжди в домашніх ділах допомагати, але що ж то за допомога, коли він приходив додому вночі, а виходив з хати ще до схід сонця?

Найбільше вразило її призначення Чумака директором МТС. Зрозуміла — тепер йому ніколи не вирватись із Високого. А значить, і вона повинна розстатися з своїми мріями про майбутнє, повинна змиритися з тим життям, яким жила зараз.

В Оболонських було не те щоб весело, але приємно, затишно, так, як буває завжди, коли збираються розумні і цікаві люди, об'єднані спільними інтересами. Довгий, широкий стіл гнувся від закусок — майстром була стара Оболонська їх готувати, — Наталя разом з Галею стежили за тим, щоб в тарілках гостей не було порожньо; Андрій завчасно розкоркував, що належало розкоркувати, і напівсерйозно, напівжартома попередив:

— Оце, люди добрі, що видно на столі, біля столу та й під столом, — все ваше. Хто що поважає, хто що живляє, наливайте собі, частуйтеся, бо я, як господар, і не силуватиму до чарки, і з рук не вириватиму.

Оксана Павлівна осудливо, але з смішком у голосі, сказала:

— Ото моду яку взяв частувати, це ще й не чувано було такого. Гостям треба лити та наливати, а коли не п'ють, то й за комір виливати.

Виливати за комір нікому не доводилось. Хоч гості швидко розвеселилися, а декого вже й на пісню потягло, але ніхто не перепивався. Навіть завгосп, один із багатьох височанських Бурих, вже підтоптаний і натоптаний як мішок чолон'яга, що, як всім було відомо, хоч і рідко, по святах, але любив гульнути по-справжньому, тут, за цим столом, акуратно підмірював собі чарчини і все прислухався сам до себе — чи не веде, бува, у сторону?

Катерині стало тепло і затишно. Вона розчервонілась і навіть розвеселилась. Зараз їй здавалось, що у них з Дмитром немає ніяких непорозумінь, що вони з ним живуть душа в душу, так, як Наталя з Андрієм. Крадькома слідувала за Оболонськими і, тамуючи заздрість, радіючи за щастя подруги, відмічала, як добре ведеться у її друзів. Наталя Андрія, а Андрій Наталю розуміли з одного слова, більше того — тільки подивитись Андрій на дружину, вона вже бачить, що він хоче сказати, вже згідно ледь помітно киває йому головою. Зате й він розуміє кожний її погляд, кожний порух її обличчя.

З надією і любов'ю глянула на Дмитра. Підкреслено серйозний і діловий навіть за столом, бо, мабуть, так і належало триматися новоспеченому директорові, він потилицею відчув погляд дружини, оглянувся. Їхні погляди зустрілись. Він прочитав у очах дружини якесь незрозуміле питання. Дружною посміхнувся, ледь хитнув головою і довгими чорними віями прикрив на мить очі. Та все ж Катерина встигла помітити в його красивих, таких знайомих їй очах щось нове, раніше відсутнє, і не лише помітити, а й зрозуміти, що воно таке. В Дмитрових очах, ніби льодова шкуринка на ріці, холодом застиг насторожений докір їй, Катерині. Це її приголомшило. Зрозуміла: аж поки той льодок не розтане, між ними не буде ані добра, ані взаєморозуміння.

Вже надвечір Чумаки розпрощалися з гостинними господарями та гостями. Неквапливо, як люди, що вийшли на прогулянку, рушили додому.

Порівнялися із двором Бойків. На хвіртці стояла Христинина мати, пильно вдивлялась у прохожих.

Дмитро привітався, поздоровив Бойчиху зі святом.

— Ой, чи ж не Дмитро Іванович, буває? От же багаті будете — дивлюся, ніби знайомий хтось іде, а хто — не впізнаю. А це ж, мо, ваша хазяйка буде?

— Оце ж і вона. Знайомся, Катю, це мати Христини Бойко.

Бойчиха гостинно прочинила хвіртку:

— Ось же прошу, Дмитре Івановичу, та й вас же, не знаю, як по батюшці, зайдіть хоч на хвилинку до хати. Бабуся наша дуже заскучала за вами, все перепитує: «А як же наш квартир-янт поживає?».

Дмитро запитливо зиркнув на Катерину. В неї було одне бажання — швидше прийти додому, зняти з ніг оті кляті туфлі, бо вже сухі мозолі натерла на пальцях. Але довідавшись, що вони біля тієї хати, де перший час жив Дмитро, вона згодилась на запросини. Вона вже й сама не раз хотіла познайомитись з цією сім'єю, але все не випадало.

У домі Бойків було по-святковому. Стіл накритий чистою скатертиною, на столі — висока засмажена хлібина з дрібком солі, з печі смачно пахло домашнім борщем і ще чимсь таким, чим пахла в дитинстві Дмитрові тільки рідна хата.

З печі сповзла бабуся Вівдя, вона довго відчитувала беззлобно Дмитра за те, що забув їхню хату, що не те що приятелювати, а навіть знатися не хоче. Довідавшись, що колишній постоялець завітав із дружиною, якусь хвилину пильно приглядалась до Катерини, потім безцеремонно визначила:

— Гарна у тебе, Дмитре, молодиця, аякже, гарна. До пари зійшлися, дай вам бог обом здоров'я. І приїхала, бач же, а ти все журився.

Катерина вся спалахнула, бо не звикла до такої відвертості, а Дмитро, щоб звернути на інше, запитав про Христину.

— Еге, Христина! Вона в нас не дівка, а все одно що парубок. Одним словом, за хазяїна дому вона в нас. Отож хіба в такий час у хаті сидітиме? Забіг отой же в галіфе, Бубон чи Балабайка, хрін його знає, Микита ж отой, що бригадиром у емтеєсі, з своїми супржниками, забрали — всіх, котрі з Христиної бригади дівчата тут були, — всіх у Соболів забрали, у кіну повезли, чи як воно там у них зветься.

Бойчиха заклопоталась біля столу, загрюкала заслінкою біля печі, зачаклувала біля пляшок та чарок.

— Та що ви, не клопочіться, будь ласка, ми тільки що із-за столу, — відмагався Дмитро.

Бойчихи — стара і молодша — навіть слухати не хотіли.

— Е, ні, — войовничо розмахувала руками баба Вівдя, — коли вже зайшли, то так не випустимо. Хіба ж то тільки для молодих свято, а для таких ось, як я, і не свято? Хіба баба Вівдя вже й чарки не зуміє випити? Ого, баба Вівдя хоч дохла, хоч у яму вже дивиться, а ще чарки не пропустить. Як у тій пісні співається: до роботи рука дрижить, а чарочку добре держить.

Катерині поступово ставало в цій хаті, у товаристві двох таких безпосередніх і сердечних бабусь, все тепліше й тепліше, аж поки вона й зовсім не освоїлась.

Додому повертались, вже коли над Високим стояла холодна осіння ніч з першим щипучим морозцем і такими добірними зорями, що аж Катерині хотілося простягнути вгору руку та зірвати хоч одну з неба.

— Які хороші бабусі,— захоплювалась вона, тісно притискуючись плечем до чоловіка.

— Вони незвичайні люди.

— Я навіть не думала, що прості колгоспники отаки сердечні. Дмитро тихо посміювався.

— Ти ще з Валею не познайомилась. Що то за серйозна школярка.

А Катерині хотілося знати інше. І вона, тамуючи подих, не то запитала, не то подумала вголос:

— Ти даремно від них перейшов до Леуса. Хіба тобі у них було незручно?

Не звернувши уваги на прихований інтерес у питанні, Дмитро відповів:

— Та жити в них можна було б хоч вік, але я займав Христинину кімнату... То сама розумієш, що дорослій дівчині теж треба мати свій куток, то вона й почала сердитись...

— Сердитись?

— Вона мені того не виказувала, але стала мовчазною, почала уникати мене, одним словом, я помітив, що невільно порушив спокій цієї чудової сім'ї. А потім... до МТС треба було бути ближче...

«Дитина, яка він дитина»,— подумала вона про чоловіка.

Другого дня Катерина прокинулась пізніше, ніж завжди, зиркнула на годинника і перелякалась: ще ніколи такого не було. Та, побачивши, що Дмитро теж спить, заспокоїлась, швиденько одяглася і пішла на кухню. Оглянувшись своє господарство, лишилась вдоволена. Готувати нічого не треба, треба тільки розігріти їжу, бо вчора наготувала багато, а воно так і лишилось ціле.

Розігрівала свіданок і думала. Нею опанувало якесь незрозуміле почуття, вона й сама не могла зрозуміти, що її турбувало, що тривожило. Її занепокоєння тим, що Дмитро закоханий у іншу, виявилось марним. Христина таки, видно, любить Дмитра, але що з того? Хіба мало кому з дівчат доводилось зігхати? Хай любить. Тим краще. Кажуть, ніби то добре, коли чоловік іншим подобається, значить, чоловік путящий. От

тільки не знала, як порозумітися з ним, довести йому, що він для неї найдорожчий, що вона завжди за ним страждала, що навіть той суд... оті ненависні Полеві зальоти були просто реакцією її кохання. Треба все те довести...

Заклопотано і сумовито хмурить чоло. Треба поговорити широко, відверто... Але саме цього вона найбільше від усього й боялась. Їй важко було починати про це мову. Видно, ще важче це було зробити Дмитрові. Вони обоє жили ніби наосліп, говорили тільки про щось незначне, вдавали, що обоє щасливі, раді одне одному, і разом з тим і він, і вона добре розуміли, що аж поки між ними не відбудеться тієї найнеприємнішої, найтяжчої для них обох розмови, справжнього щастя і справжнього взаєморозуміння між ними, тієї гармонії душі, яку вони бачили у Оболенських і якій заздрили, у них не буде.

Їхнє майбутнє мала вирішити та розмова — відверта, щира. Повірить їй Дмитро, стане тим, яким був до їхнього розходження, і між ними знову запанує повна злагода. Не знайдуть спільної мови, залишаться над Катериною висіти, мов клятий дамоклів меч, важка підозра, і... життя в них не буде. Вони можуть до кінця днів своїх пробути під одним дахом, прикидатися, що закохані одне в одного, про людське око вдавати, що безмежно щасливі, а насправді будуть чужими людьми.

Від однієї тієї думки в Катерини холонуло серце. Все що завгодно, навіть найгірше, але тільки не та постійна замкненість, не та холодна, прикрита ввічливою шанобливістю, підозра в очах. Учора Катерина побачила її так виразно, так несподівано зустрілась із нею віч-на-віч. А може, то випадок? Може, то їй здалося? Може, в Дмитровій душі нічого того немає? Може, вона сама собі створила в думках оту гіркоту та й носить її з нею, доносила до того, що й сама в неї повірила?

Далі так жити вона не могла. Хіба не досить того, що завів її у глушину, зробив якимсь агрономом, примусив робити те, чого вона не терпіла, не знала і ненавиділа, хіба мало того, що розбив у її душі найсвітліші надії на майбутнє, прикував себе назавжди до якоїсь МТС? Так ще й замкнувся сам на всі замки, мовчазно ревнує її до того, що було, чого й не було. Ні, це все треба було вирішувати, треба було розв'язати цей запутаний вузол.

Сьогодні в них був вільний день. Ось він зараз прокинеться, поснідають, поговорять про Оболенських, про погоду. І, була не була, вона відважиться, влучить момент і поведе мову про те, про що бодай не говорити...

Катерина обережно прочинила двері до кімнати. Дмитро вже не спав. Він лежав горілиць, дивився у стелю, видно, так задумався, що забув і про те, що треба вдягатись. Посміхаючись, Катерина широко відчинила двері, переступила поріг.

— Вже прокинулись, товаришу директор?

Захоплений із своїми потаємними думами зненацька, Дмитро кинув погляд на дружину. Знову прочитала у його очах важкий, непростимий докір, побачила якусь нелюдську тугу, що поселилась у глибині його зіниць. І хоч Дмитро відразу ж ласкаво посміхнувся, але в тому, що він винувато сховав з образливою поспішністю очі, Катерина вловила чимало такого, про що вона навіть раніше не запідозрювала.

— Прокинувся, прокинувся, товаришу агроном,— віджартувався й собі Дмитро.

А їй уже було зовсім не до жарту.

«Я для нього чужа людина. Він — ненавидить мене,— подумала вона, закам'янівши на одному місці.— Він ніколи не простить... Сама винна...»

Вдягнувся швидко, по-військовому, а вона все ще стояла біля порога, бліда, до всього байдужа, прибита горем.

Хтозна, чим би закінчилась їхня дальша розмова, бо Дмитро не міг би не помітити Катерининого стану, коли б у двері раптом хтось не затарабанив безцеремонно і вимогливо. Катерина хитнулась до дверей, а потім бігцем кинулась їх відчиняти.

В хату зайшов Горобець. Своїм виглядом він нагадав, що сьогодні не звичайний день, а свято. Чисто поголений і від того рожевий, як молочне поросятко, у просторому шевйотовому костюмі і хромових черевиках, в новому капелюсі,— одним словом, коли б його тут не знали, він був би немалою загадкою. Спробуй угадати, хто він: агроном чи учитель, лікар, чи кооператор, чи, може, просто старший механік Височанської МТС Горобець?

— Доброго ранку, з святом вас,— загув густішим, ніж звичайно, басом: чи то учора перепився, чи переспівався, чи, може, й протягло де чоловіка.— Привітати оце вас ще вчора повинен був зайти, та й невпрабка у нас із дружиною вийшла.

Чумаки, більш збентежені, ніж раді появі гостя, нерозуміюче переглянулись, а потім почали навперебій, як годиться, запрошувати Горобця присісти.

— Спасибі, я на хвилину. Моя дружина — Аграфена Потопівна, або скорочено — Грипа,— так наказала: «Йди, Пилипе, і без вас і вас, значить, не приходь». Так що ласкаво прошу, потому що незручно, живемо, як сусіди, працюємо на одній ниві, ну, то, що Дмитро Іванович у нас, значить, директор, то це одне

діло, а що я хоч і у нижніх чинах, так то не має значення, але зовсім воно нікуди не годиться, коли ото ми одне в одного і в хаті не буваємо. Та й ви, Катерино Степанівно, з моєю Грипою не знайомі. Вона хоч жінка й проста, але понятіє своє має і в хазяйстві жінщина, як узяти, до речі, і наші сільські умови, незамінна. Так що прошу без ніяких вагань і церемоній.

Чумак з подивом слухав Горобця. Його здивувало не те, що старший механік запрошує в гості, а Горобцева балакучість. Справді, що трапилось? Чому це враз мовчазний Горобець отак розцвірінькався?

Катерині було байдуже: до Горобця то й до Горобця, аби не сидіти дома, аби не відчувати на собі Дмитрового повного докору погляду. Дмитро ж, хоч був крутим і впертим у справах громадських, в особистому житті завжди проявляв якусь не-сміливість, навіть зайву м'якість. І знав же, що гостювати у старшого механіка зайве, що любителі пліток можуть це витлумачити по-своєму, а відмовитись не наслідився. Та й сумні-вався директор, а й справді, чи гоже відмовлятися від людсько-го хліба-солі. Від щирого серця запрошує людина, а не з якоюсь затаєною метою.

— То як, Катю? — завагався Дмитро.

— Коли Пилип Митрофанович так просить...

Горобець весь просіяв від радості.

— От! Люблю таких людей, отаку простоту. Спасибі за ува-гу, Катерино Степанівно.

Грипа винувато і навіть перелякано глянула на чоловіка і за-метушилась по хаті:

— Милості просимо, милості просимо. А я все ніяк не впо-раюся, а я все...

Урочисто витерши руку об широку полу халата, тидьнула її Катерині:

— Грипа.

Потім Дмитрові:

— Аграфена Поташівна.

З тих поглядів, якими крадькома обмінювались господарі, Ка-терина здогадувалась, що перед цим вони, мабуть, побились об заклад: Горобець поклявся зятягнути директора в гості, а Грипа у те не вірила. Це відкриття не образило, а навпаки, її навіть потішала така ситуація. Але висновок: «І тут живуть душа в душу, з одного погляду розуміються» — примусив по-гаємно зітхнути.

Горобцева дружина, огрядна, круглолиця, рожева, дуже вда-ло скопійована з Пилипа Митрофановича, добродушно посмі-хаючись, подала гостям сімейного альбома:

— Розглядайте, щоб не скучалось.

Сама ж кинулась у другу кімнату — накривати на стіл.

Горобець не знав, де посадити гостей, чим зацікавити їх.

Але його турбувало й інше — чи справиться дружина сама із столом? Адже це не просте діло — сам директор у гостях, тут, брате Горобець, на стіл треба накрити так, щоб потім ці гості не вилізли тобі боком.

Господар виштовхнув у плечі перед гостей свою мазуху Зою.

— Ось моя помічниця, Катерино Степанівно. У вас ще такої, бач, немає? Ну ж, Зойко, поговори тут з гостями, розвесели їх — ти ж у нас господиня, — а я мамі допоможу.

В одну мить Горобця мов пітром здуло, а Зойка, тримаючи пальчика в роті, спідлоба позирала то на Дмитра, то на Катерину.

І вже не скоро розговорилась.

— А ви гості? — запитала з недовір'ям.

— Гості, Зою, — серйозно відповів Чумак.

— А в нас, ще коли я була маленька, теж були гості.

Дмитро не знайшовся, що на це сказати.

— А тепер ти вже велика? — підійшла до Зойки Катерина.

— Уже моє старе плаття не налазить.

— Ого! То ти вже зовсім доросла.

— Ні, я ще доросла не зовсім. А ви гостинця принесли?

Таке питання, хоч і по-дитячому відверте, але з погляду дорослих, особливо тих, хто забуває, йдучи в гості, про гостинці, не зовсім тактовне, примусило почервоніти обох. Дмитро швидко знайшов виправдання:

— Ох, яка біда! Розумієш, Зойко, ми так поспішали, що вдома забули. Але я зараз...

Схопивши кашкета, він кинувся з хати. Хоч Горобець і намагався йому загородити шлях, все ж здійснив задумане — сховався у емтеєєвську крамничку і приніс Зої аж три плитки шоколаду. Останні забрав у продавця.

Чим тільки не частували гостей у Горобців! І все те було зготоване твердою рукою Грипи — свинячі ковбаси, залиті смальцем, копчений і смажений окіст, холодець із свинячої голови та ніг, домашній сальтисон і ще щось, відоме одній господині та тій свині, з якої воно готоване. Все міцно, жирно, смачно і досита.

— Пригощайтеся, будь ласка, — воркувала господиня. — Чим багаті, тим і раді.

— В нас, пробачайте, не те, що в місті, в нас не куповане — все своє. Оце, що бачать очі на столі, все з власного хліва. Свиночка — вона хоч тварина й некультурна на погляд, а коли її

вміло приготувати — від рота не відірвеш. Пригощайтесь, не не сумнівайтесь. Беріть он і квашені помідори — теж свої, капусту пробуйте — теж не купована, з квашеним яблучком — Грипа квасила — теж ха-а-рашо ковбаса йде.

Горобець смачно запрошував, а ще смачніше порався біля своєї тарілки, і хоч Катерині від усього того аж нудило, вона все ж спробувала щедрого горобцівського частування.

— Моя Грипа хоч жінщина й проста, а з понятієм. На предмет свиней чи різних солінь та квашень, то повинен сказати, що в усьому Високому їй ніхто не докаже. Ви, Катерино Степанівно, коли нахил до того маєте, не сумнівайтесь, Грипа вам завжди і допоможе, і навчить. Бо воно, знаєте, зарплата зарплатою, а свій помідор чи яблуко, грибок боровичок, рижок там чи капуста — перше діло. А ви, Дмитре Івановичу, поросят парочку в колгоспі підхопіть. Воно ж копійка ціна йому у базарний день, а там, гляди, недоїдки в їдальні — вам же як директору неважко обтяпати це діло, — а поросята, дивись, мов з води підуть. Повинен сказати, що на помиях вони, холери, швидко ростуть. Час збіжить непомітно, а там і свято, а свято воно й не свято, коли на столі ковбаси немає. Ми з Грипою люди прості, ми в свята любимо не пісні, а щоб із скороминкою.

Повинен сказати, — хизувався хлібосольний господар, — в нашій справі хлібопашенській головне не лінуватись, головне домашній тил забезпечити, а там і громадська робота піде. Аякже, робота на благо суспільства це для нас головне, це кожна дитина розуміє... Пробуйте ж грибочки, пробуйте. А ти, Грипо, чому сидиш, як мумія, чому гостей не припрошуєш?

Повертаючись додому, Чумаки думали кожне про себе. «Ну, Катерино, бачила своє майбутнє? Сподобалась тобі доля Грипи?» — думала вона. «Ні, таки цього Горобця треба гнати... гнати подалі від МТС», — думав він.

За вікном чорна ніч, вітер осінній холодний шумить верховіттям, в шибку гілка жасмину добивається, ніби їй холодно від незвички, погрітись проситься. А в хаті тепло, навіть жарко, бо Дмитро звечора не полінувався по-зимовому натопити грубку.

Вони то замовкали, то знову починали розмову.

— Не спиш?

— Та чогось не спиться.

І знову мовчанка.

— Дівчинка в них хороша, — зітхнула згодом Катерина.

— Нам би таку щебетуху...

Катерина промовчала. Мовчанка наступила надовго. Потім почулося рівне Дмитрове дихання. Він заснув, переможений нічною темрявою.

Катерину обсіли її звичні думки. «А може, й справді отака мала Зойка внесла б порозуміння і злагоду у їхнє життя?»

Жінка посміхалась назустріч своїм думкам. Донька... Яка вона буде? На Дмитра, безумовно, схожа. Такі ж крилаті бархатисті брови, очі, риси обличчя... Тільки мужність хай залишиться Дмитрова, а дівчинка повинна бути ніжна, по-жіночому лагідна. Але все ж — схожа на батька. Кажуть, піби дочки щасливі, коли схожі на батьків...

Катерина спохмурніла. Образ майбутньої доньки, неясний, мінливий, зник з-перед очей. Думалось про інше. Немає правди у тому, що кажуть люди. Ось вона, Катерина, не в матір, у батька вдалася, а щастя не має... Ох, не має...

Їй безмежно стає жаль себе, так жаль, що капосні сльози непрошено покотились по щоках, а груди сповнилися важкого ридання. Мабуть би, й розридалась голосно, нестримно, коли б своєчасно не розсердилась і не прогнала тим небажаних сліз. «Подумаєш, розкисла, немічна, базсила жінка! Ганчірка нещасна, сама влипла, мов муха в патоку, сама май, в крайньому разі, мужність і виплутатись».

О, як їй хотілось, щоб все повернулося на старе, щоб у їхньому житті не було отієї страшної, божевільної зими, яка, згинувши сама, занесла з собою і її, Катеринин, спокій і щастя. Чому вона тоді не вистояла, чому впустила з рук чоловіка? Їй же говорили мудрі люди: чоловіка далеко не відпускай... От воно й правда.

А потім Поль... Аж дроз холодний пройняв, коли його згадала. Як вона, заміжня жінка, могла до того допустити? Щоб якийсь зальотник, краденою автомашиною, на очах в усього міста, катав її та розкатував? Хіба вона кохала його? З гніву, з образи, на злість Дмитрові... Потаємно думала: почує про її зальотництво, примчиться, вилає, поб'є, але залишиться з нею. От і залишився... Дмитро з нею, але де його серце; де душа, без яких Дмитро не Дмитро?

Вона нерухомо лежить на спині, втопивши очі в непроглядну темряву, навіть самій здається, що вже й не дише, і не відчуває нічого. Немов мертва. А хіба то й не на краще було б, коли б вона померла та й не поганила цього світу? Зараз вона ненавидить саму себе, ненавидить оцю темряву, ненавидить своє минуле, ненавидить весь навколишній світ. Що робити? Що зробити, щоб було все, як раніш, як у ті дні, коли вона

безтурботно жила в місті і у безжурних очах чоловіка не було того нестерпно-страшного докору?

Вона весь час з жахом ждала, що він зажадає від неї відповіді. Тоді б вона його переконала, що даремні його підозріння та сумніви, і він зрозумів би її, повірив їй. Але він замкнувся сам у собі, великодушно мовчав і, вона це знала, страждав від того нестерпно.

Вона не мала сили сама почати тієї розмови. Нерозумна гордість, а може, й упертість, унаслідувана від татуся, — а ще кажуть, що схожі на батьків щасливі! — не дозволяли їй цього зробити.

А могли б жити, як люди. Коли б тільки він був інший. Чому він відмовився від секретарювання? Жити в Соболеві все ж краще і, головне, ближче до мети, ніж отут, за селом, серед поля. А там би й підвищення — хіба ж святі висуваються на високі посади? І вона жила б тоді, як люди, біля театрів, у доброму товаристві, на видноті... Ні, ні, вона не може на все життя залишитися тут, вона не має права ховати себе живцем, вона повинна боротися, шукати виходу, поки молода, поки нічим не зв'язана, поки повна сил і устремління!

Де ж той вихід?

Катерина вже не перший день мучиться над цим нерозв'язним питанням. І раптом яскраве видіння освітло їй голову. Мало не скрикнула від жаху. Їй здалося, що вона повисла над страшною, чорною безоднею, що її відокремлює від неї один лише крок. Крок — і все буде вирішено.

Ні, вона не може зробити того кроку... Не може.

Їй стає душно під вовняною ковдрою, вона зсовує її в ноги, оголеним плечам стає легше. Але на груди щось тисне, давить, їй не вистачає повітря.

Обережно опускає босі ноги на підлогу, підходить до вікнця, відкриває манюсіньку кватирку. У кімнату вривається свіжий струмінь повітря. Виглядає у вікно. Десь там, за хатою, світить пізній місяць. Під його промінням блищить заінеєний дах контори, срібляться стовбури дерев, здається, ніби все повітря хтось потрусив ялинковими блискітками.

Холодний струмінь вже по-зимовому колючого повітря освіжає їй груди, шкребе морозом за спину, а вона нічого того не помічає, поринула в свої думки. Скоро знову Новий рік. Буде ялинка. Як вона любила це свято, оту чисту, нарядну ялинку! З дитинства вона заповонила її душу. Як любила вона зустрічати Нові роки, надіятись на нове щастя. Навіть цей рік, який приніс їй стільки сліз і горя, вона зустрічала радісно, із особливим піднесенням. «Дмитре, цей рік нам принесе багато-

Багато щастя», — шепотіла вона чоловікові в новорічну ніч. І от — приїс... Коли б не взяв і останнього.

Холод таки дійняв її, прогнав від вікна. Ласочкою прошмигнула в постіль, натягла до самого підборіддя ковдру. І тільки тоді оглянулася по хаті. Місячне світло заповзало в усі куточки, вималювало на фоні білих стін кожну катню річ, спотворивши її до невпізнанності. Широко відкритими очима водила по кімнаті і нічого не визнавала. Все було чуже, незрозуміле і далеке для неї.

Перевела погляд на Дмитра. Він, мов вирів'яблений, спокійно лежав на білій подушці, і це ще більше підкреслювало виразність кожної його риси. Катерина затаїла подих, дивилась на чоловіка, не в силі відвести від нього погляду. Це був її Дмитро — з бархатистими крилами-бровами, ледь-ледь, ніби від подиву, скинутими вгору, на високий смаглявий лоб; це його певні рожеві уста, його щоки, його рівний ніс з ледь-ледь помітною любимою кирпинкою. І все ж це був хтось незнайомий, чужий, бо на Дмитровому обличчі ніколи не помічала раніше одього страшного виразу німого докору.

Тихенько підіймає голову, спирається на лікоть і довго, жадібним поглядом розглядає заспокоєне сном обличчя чоловіка. Він спить, не відає її безсоння, не чує її страждання. Він забув уві сні про те, що — вона це відчуває — не дає йому спокою, коли не спить. Невже ж ці страждання переслідуватимуть їх обох усе життя?

Думки знову плутаються в її голові. На повіки налягає важкий ранковий сон. Йому, снові, підвладне все — навіть найтяжчі душевні переживання.

«Сама винна... Сама повинна й вирішувати... розв'язувати. Як птаха, потрапила в пастку. Але в неї повинно вистачити сили вирватись... якщо не пізно. Вона створена для справжнього щастя і втіхи, а не для самопожертви».

Напівсонна, схиляється над його обличчям, сухими устами ледь доторкується до високого опуклого лоба і нечутно цілує. І відразу ж дрімота покидає її, вона затремтіла вся, немов у лихоманці. Саме так, отаким поцілунком вона востаннє попрощалась із матір'ю...

Ці дні Чумак рідко повертався додому. То його бачили в Соболеві, то в обласному місті, то Києва діставав, об'їхав усі сусідні МТС.

Стали на ремонт перші трактори. Директор робив усе, щоб тепер, коли мали свою електроенергію, по-новому обладнати майстерню.

Сьогодні він повертався додому вдоволений. Нарешті вже хоч кілька днів зітхне вільніше, побуде біля Катерини. В кузові машини лежали металеві деталі — Чумакові пощастило придбати електрозварювальну апаратуру. Тепер справи підуть по-інакшому...

Машина весело пирхала, швидко мчала по висушеній першими морозами, добре накатаній дорозі. За вікном мелькали знайомі верби, все ближче й ближче було до дому. Ось і гребля височанська — скільки разів він під'їздив до неї і вдень, і ввечері, і вночі. Він знає її так, як знав кожную рисочку на обличчі дружини.

Згадавши про Катерину, Дмитро зітхнув. Непевне щось діється з нею. Замкнулась людина, заглибилась сама в себе. Розмовляє, вдає, що весела, намагається всіляко підкреслити, що між ними усе добре, що нічого не змінилось, а сама сумує. Чого б то? Матері не може забути? До нових обставин ніяк не звикне? Чи, може?..

І від того «чи, може» в Чумака волосся на голові ворухилося. А коли то все від того, що розлюбила, що не може забути «того»... І йому ставало нестерпно важко. Він не вірив, не хотів вірити в те, що між Катериною та Полем було щось недозволене. Він не хотів думати про те. Ждав і надіявся, що й вона з часом все те забуде, ввійде в нову колю, заживе щасливо. Мовчав, а в душу весь час закрадався неспокій, в думках весь час вертівся сумнів, який так ясно бачила в його очах Катерина, якій він видавався важким докором.

«Нічого, все забудеться, все перетреться... аби тільки любила, аби про іншого не думала. Час усе згладить, усе вирішить». І намагався як можна менше набридати дружині, боявся необережним словом чи натяком розтривожити її душу.

Проїхали селом, піднялися по крутій дорозі наверх. Весело і заклично спалахнули вогні МТС. А ще через десять-п'ятнадцять хвилин Нестор Горбенко, урочисто-радісний, мовчазливо приймав нову апаратуру.

Тільки тепер Дмитро відчув, що стомився. Похитуючись, немов ішов по хиткій палубі пароплава, наблизився до свого дому. Його зустріли непривітною темнію маленькі вікна. Серце стукнуло тривожно: хіба Катерина ще не повернулась?

На дверях — знайомий замок. Чумак з досади почухав потилицю. «Де ж це вона?»

В конторі не світилось. Темніли вікна і в клубі. Закрився від вітру, запалив сірника, глянув на годинника. Було біля десятої. Влітку це ще день, а восени, після Жовтневих свят, це вже початок ночі.

Безпорадно оглянувся навколо. Призивно покликали до себе Горобцеві яскраво освітлені вікна. «Не може того бути, щоб Катя пішла до Грипи». Але ж у Високому до такого часу не могла затриматись. А може, там збори які, засідання правління?

Повернувшись до хати, хотів взяти в коридорчику мотоцикл, поїхати в село. Але згадав — на коридорчику ж замок.

Робити нічого — пішов до Горобців. На його вишуватий стук відразу ж вибігла Грипа, ніби ждала його.

— Дмитро Іванович! Заходьте, будь ласка, заходьте. Пилип мій, правда, вже вклався, але ще не спить...

— Катерини у вас немає?

— Хвилиночку...

Не зачиняючи дверей, Грипа зникла в хаті, а потім з'явилася із ключем в руках.

— Веліла Катерина Степанівна передати.

Якось машинально Чумак взяв до рук ключа, з подивом почав його розглядати.

— То не хочете заглянути на годинку?

— Вона нічого не говорила?

— Нічого. У відрядження спішно її послав Ляшенко.

— Ляшенко?

Стривожений, Чумак подався від Горобцевої хати. Він не знав, що й думати про все це.

Ляшенко жив тут же, на емтеесівському подвір'ї, за гуртожитком трактористів. Чумак і сам не стямився, як опинився перед його вікнами.

В одному із вікон світилось. На його стук в шибку вистромилось знайоме продовгувате обличчя.

— Хто там?

— Це я, Миколо Гнатовичу. Скажіть, куди поїхала Катерина Степанівна?

— А, це ви, товаришу директор. Катерина Степанівна? Не чув. Не знаю.

— Як не знаєте? — зовсім сторопів Чумак. — Горобці сказали, що ви її в місто відрядили.

— Абсурд. Хто ж, окрім директора, має право відряджати?

Кинувши здивованого Ляшенка біля вікна, Чумак побіг додому. Тремтячими руками відімкнув замок, мало не повалив на підлогу в тісному коридорчику мотоцикла, вдихнув знайомий запах власного житла, забув зачинити за собою двері і довго не міг знайти вимикача на стіні.

Тільки тоді, коли спалахнуло світло, він передихнув і одним поглядом окинув кімнату. Важка підозра закралась йому

в серце. Але в кімнаті все було так, як і раніше. Він неквапливо закрив двері, не роздягаючись, пройшов до столу і стомлено впав на стілець. І тільки тепер побачив на столі якісь папірці.

Рвучко схопив їх у руки.

«Директорові МТС. Заява. Прошу звільнити мене з посади агронома за власним бажанням. К. Чумак».

Гарячково розгорнув складеного вчетверо листа і, вже збагнувши, що трапилось непоправне, вп'явся очима у знайоме письмо.

«Дорогий мій, єдиний! Пробач мені за все-все, але я інакше не могла зробити. Я ні в чому тебе не звинувачую — ти чудова, прекрасна людина, мені важко наносити тобі цей — хай уже останній у нашому безталанні — удар. Винна в усьому я сама, винне моє незнання життя, мій підхід до нього, як до судільного свята. І перша сутичка стала моєю трагедією, вибила мене з колії і жорстоко покарала.

Любий мій! Я знаю — ти хотів би мене простити, ти хотів про все забути, ти жодним натяком не образив би моїх почуттів, але я знаю, ти у власному серці ніколи не подолаєш недовір'я і не погасиш у своїх очах важкого докору, того докору, який не дає мені спокою, зробив мене нещасною.

Я довго вагалась, думала, зважувала, і зважувалась, і, нарешті, при тверезому, як говориться, розумі і пам'яті прийняла це — знаю, важке для обох нас — рішення. Я даю тобі повну свободу, я йду з твого життя».

Чумак схопився на ноги, конвульсивним жестом зім'яв лист в долоні, лише для того, щоб за хвилину старанно розгладити, щоб читати далі.

«Я вже не та, якою була при покійній мамі. Ти, Дмитре, — і за це велике спасибі тобі! — ввів мене у життя. Я цим скористаюсь і знайду своє місце в житті. Отже, за мене не турбуйся і не розшукуй мене.

Прости мене за все, не згадуй лихом, не думай про мене і не жди мене. Цілую тебе востаннє, твоя безталанна Катерина».

І все.

Кілька хвилин він сидів, немов оглушений важким ударом грому. Знала Катерина, як опустити завісу на їхнє минуле. Може, коли б хоч словом проговорилась про ще одну причину її відчайдушного рішення, то, може, легше було б чоловікові.

Він, як є, нероздягнений, запилений, впав на ліжку, сховав у подушку обличчя і свої скупі сльози.

Та вже через кілька хвилин немов хто виштовхнув його з ліжка. Схопився на ноги, вибіг у коридорчик, тремтячими

руками викотив мотоцикла і, забувши зачинити двері, з силою вдарив ногою на заводну ручку. Мотор, видно, з холоду, спочатку не слухався, а потім чмихнув раз, удруге, насмердючив бензиновим перегаром і запрацював весело, аж ніби насмішкувато.

Слабенький пучок фари дико трясся на вибоях, то вихоплював попереду стовбури дерев, то глибоку машинну колію, то відпечатану гусеницями тракторів дорогу. Нічого не чуючи й не бачачи, окрім шляху, що кликав уперед, Дмитро мчав із скаженою швидкістю до шосейки. Він плакав у собі надію, що, може, встигне застати Катерину ще на дорозі, і тоді він умовить її, переконає, він, нарешті, силою поверне її додому, бо без неї для нього дім не дім і життя не життя. Вони будуть щасливі, вони не можуть не бути щасливими.

Позаду лишилось Високе, чорною завісою пообіч дороги стояла ніч, а він бачив поперед себе тільки одну живу смужку — дорогу, що вела його вперед, до Катерини.

Ось і шосе. Він спинився, сплигнув на землю, гарячково, скупим світлом мотоцикла промацував ніч. Тільки рівна лінія шосе, посрібленого інеем. Та сумовиті придорожні тополі хиляться під осіннім вітром. Та безмежжя ночі і тиша польова.

— Катерино!

Його голос рветься під холодними поривами вітру, розсипається на клапті і, здається, безсило падає попереду, в чорну ріллю за неглибоким придорожнім ровом.

— Катерино!

Тільки завивання вітру у відповідь. А в безмежну далину побігла дорога. Посріблена інеем і розписана узорами шин. Одна з тих машин, що незадовго пробігла тут, забрала його непокірну, уперту Катерину.

Постоявши хвилину, він рішуче закидає ногу на сидіння, мить — і мотоцикл на скаженій швидкості помчав у даль, туди, де рівною стрічкою сріблилась шосейна дорога.

ЕПІЛОГ

На вершечках далеких дібров, у половіючих житах догорав червневий день. Сонце ще не сховалось за обрій, воно тільки закотилось за фіолетову спину низьких хмар, відкреслених від неба золотим зигзагом.

Того вечора раніше, ніж завжди, повертався Чумак додому. Вже завиднілась вдалині водоналивна башта височанського

колгоспу, вона ніби кликала до себе неквапливим змахуванням сріблястих широких крил. За темною смужкою осокорів та беріз виднілися будівлі МТС.

Машина — маленький газик — весело бігла вузькою, зарослою споришем та мітлицею, польовою дорогою, а пообіч стояла висока, у ріст людини, пшениця. Важке колосся, туго налите ще не дозрілим зерном, хилилось донизу, заглядало через борт у машину.

Чумак звелів шоферові зупинитись. Дорога завертала вправо, вбік, там виходила на битий шлях. Вліво, серед хлібів, виляса майже непримітна стежка. То ще раною весною протоптали її просто від села хліборобські ноги.

Відпустивши машину, Дмитро ступив на ледь примітну стежку. Колосиста пшениця відразу ж ввіймала його в свої пружні обійми, ніби жартома почала хльоскати по грудях та обличчю, поколювати шорстким вусом, заколисувати ніжним шепотом. Ніби плів у живих пахучих хвилях, нічого не бачив, тільки небо високе, по-літньому голубе, позолочене ніжним багрянцем далекого відсвіту сонячних променів, та безмежжя вже пойнятої мідяною фарбою жнив пшениці. І село, й МТС, і далекі ліси та переліски, і Соболянка в своїй зеленій покрученій долині — все ніби відлетіло кудись, сховалось з очей. А по лану котились одна за одною ледь помітні, в'юнкі хвилі, то там, то тут скручувались водоворотами, заплітались золотом кінських грив.

Ніжному шепотінню пшениці не заважав ані дзвін перепелів, ані чечетання коників, ні перекликання деркачів. Поле жило своїм споконвічним життям, своєю стихією. Воно так само, як оце й зараз, озивалося колись до Дмитрового дитячого сердечка, певно, тією ж ніжно-величною мовою воно розмовляло і з Дмитровим батьком і дідом. І, мабуть, від них передалася Дмитрові оця неосяжна любов до живого, тисячоголосого поля.

Кінчився лан пшениці. За ним білим цвітом квітує картопля. А за нею синіє, ніби шмат неба, вишикуваний високою стіною король Полісся — люпин. Там, де він залишить своє благодатне коріння, і жито, й пшениця виросте.

Літній день не поспішливий. Хоч сонця вже не видно, а він гуляє і не збирається впускати нічну темряву у свої володіння. Перейшов лан картоплі, п'янки зарослі квітучого люпину, молодий березовий гай, і вірна своєму обов'язкові стежка повела Чумака половіючим житом. Житні колоски, срібно-зеленкуваті, задумливо хилились донизу, не хотіли помічати гостя. Зате він їх помітив, міцно потиснув у своїй жмені, вдоволено визначив: налилися!

З жита стежка вивела на польову доріжку, ту саму, що покрутилася кручею до села. Вниз від неї поле спадало круто, прихилилось до Соболянки і вже не хлібами колосилось, а квітувало сінокосами, перепліталось зеленим горошком, хитало ніжно верховіттям мітлиці, пахло так квітами, що аж в голові макітрилось. А за луками, мов граючись у піжмурки, то показувалась із-за кущів густої лози та верб блискуча тиха річка, то ховалась від людського ока. Далекі озера манили до себе своїм теплим окресленням, блакиттю своїх плес і ніжністю білосніжних водяних лілій.

Дихаючи на повні груди, Чумак задивився на ту незвичайну красу. Серед цих полів, серед озер і лісів не можна було почувати себе нещасливим, коли ти справді маєш хоч трохи щастя.

І незчувся, як назустріч вилетіла із жита на своєму блискучому велосипедіку Христина. Ще здалеку радісно загукала: — А я вас шукаю!

Так і завмер на місці. Ніби в новому світлі побачив цю дівчину. У віночку із блакитних волошок, сама блакитноока, смаглява і така жива-жива, як саме життя. Він давно вже до неї придивлявся, підсвідомо радів присутності цієї сонячної дівчини, але це вперше якось незвичайно при зустрічі здригнулось його серце.

Згадалася бабусина казочка про долю, що ходить полем, у квіти завітчана, торбинами з щастям обвішана. Кого полюбить доля, того щедро обдарує, кого ж — ледачого — не злюбить, не ждати йому щастя.

— Христіно! Ти мов доля з казки...

Вона дружньо посміхається, рада, що зустрілась, дивиться йому в очі і, видно, не може надивитись, хоче відірвати від нього свій погляд й не має на те своєї влади. . .

— Я вас цілий день шукала...

«І добре, що шукала. А я, може, тебе все життя шукав, хоч ти була й поруч...»

Переводить задумливий погляд на далекі поля.

Вона стежить за його поглядом і намагається розгадати загадку: чому це він один серед поля?

— Хлібами любуетесь?

— Любуюсь, Христіно. Хороші хліба.

— Нарешті і в нас радісні жнива будуть.

— Жнива? — задумливо перепитує він.

Ще раз окинувши поглядом буйноколосі лани, весь безмежний простір землі, ніби роздумуючи сам з собою, заперече:

— Ні, Христіно, це ще не жнива. Це лише переджнив'я, чи як би його назвати, не знаю, чи є таке слово у нашій мові.

Жнива ще будуть. Ще наша земля зародить такими хлібами, ще прославиться такими урожаями, що люди, всі люди, скільки їх не є на світі, складуть і подяку, і хвалу нашій щедрій землі! Ми з вами ще діждемось справжніх жнив, Христіно.

Ніжно дивилась Христіна на ту землю, по якій вона ходила пішки, по якій водила кожної весни, осені і літа трактори й комбайни і яка їй здавалась такою звичайною і буденною. Від тих слів її серце забилося в грудях голосніше, її огорнула особливо тепла любов до тієї землі, де пройшло її дитинство, де цвіла щедрим весняним цвітом її палка молодість.

З любов'ю глянула на Чумака. І він ледве втримався, щоб не ступити до дівчини, випалити її:

«Христіно, я люблю вас».

Тим простіше це було сказати, що одного разу ті слова він уже говорив одній жінці. Але саме тому, що він їх сказав колись, він стримався від них тепер.

— Ви завтра вільні, Дмитре Івановичу?

— Вільний, Христіно.

Вона вся загорілася, як маківка, соромливо опустила в землю очі, вклонилась тричі за старовинним звичаєм.

— Просили бабуся, мама просили, і я прошу — на весілля до нас.

Аж схитнувся, аж кров на мить відхлинула йому від обличчя. Але, кланяючись, Христіна того не помітила. А коли випросталась, він уже встиг опанувати себе.

— На весілля? Заміж ідеш... Христинко?!

— Час уже, Дмитре Івановичу... — скрушно зітхнула і відвернулась.

— За кого ж?

І тільки запитавши, збагнув, що питається, власне, було й не треба. Хіба ж він не помічав раніше, хто горнеться до бригадирки?

— Ну що ж... вітаю, Христіно Андріївно. Від душі вітаю і бажаю вам щастя... зберегти його на все життя...

— Спасибі, Дмитре Івановичу, — ще раз вклонилась у пояс Христіна.

Треба було розходитись, а вони мов прилипли до одного місця, мов не все ще сказали. Та й не все... Але його вже не скажеш...

Мовчки кивнувши, він рушає своєю дорогою. Вона з сумом і якимсь непереборним жалем дивиться йому вслід.

— А ви все ждете, Дмитре Івановичу?

Він на хвильку спиняється.

— Жду, Христіно.

Знову рушає дорогою. Йде спочатку неквапливо, ніби прогулюючись, а потім все швидше й швидше, ніби втікаючи від того, від чого неможливо втекти.

Христина якийсь час дивиться йому вслід. На її міцно стиснених устах з часом з'являється задумлива переможна посмішка. Вона ловить себе на тому, що дивиться на цю, дорогу її серцю людину спокійно, без болю. Перед очима враз постає той, кому вона віддала своє серце. Як вони схожі один на одного, скільки хорошого взяв той... від цього, безмежно дорогого, але вже такого далекого.

Радісна, схвилювана, вона сідає на свій велосипедик і мчить вузьенькою польовою дорогою: в молодій напередодні весілля справ багато.

Чумак повільно стишує крок, звертає в сторону, безцільно бредє високим житом, безжально, сам того не помічаючи, толочить густе, незаймане вруно.

1953—1963

ЗМІСТ

ПЕРЕДЖНИВ'Я

Роман

Інженер Чумак

6

Секретар райкому

27

Христина

49

Несподівана зустріч

59

Оболонські

70

Леусові кадри

78

У тихій заводі

94

«Давній друг»

112

Нова бригада

134

Пробний виїзд

148

Смерть Оболонського

160

Перша борозна

166

Не хилвся, явороньку	178
За поріг	195
Прояснення	212
Дівоча гордість	232
«Всяка імість свій ум голова»	261
Незрима стіна	285
Де спілка, там і силка	302
Наталя	328
Імені Петра Оболонського	346
З чужої породи	373
У вирій	394
Відрізана скибка	419
Епілог	439

**ЮРИЙ ОЛИФЕРОВИЧ
ЗБАНАЦКИЙ**
СОЧИНЕНИЯ В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ

Т О М 3
ПРЕДЖНИВЬЕ
Роман

Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро», 1984

(На украинском языке)

Редактор *И. П. Брояк*
Художне оформлення *С. П. Савицького*
Художній редактор *А. К. Тетюра*
Технічний редактор *Л. І. Ільченко*
Коректори *Г. П. Єрьомєнко,*
Н. П. Петренко

Информ. бланк № 2764.

Здано до складання 30.12.83.

Підписано до друку 12.10.84.

Формат 84×108¹/₃₂.

Папір друкарський № 1.

Гарнітура академічна.

Друк високий.

Ум. друк. арк. 23,52.

Ум. фарб. відб. 23,52.

Обл.-вид. арк. 29,9.

Тираж 100 000 пр.

Зам. 4-528.

Ціна 2 крб. 20 к.

Видавництво художньої

літератури «Дніпро».

252601, Київ-МСП,

вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика

ім. М. В. Фрунзе.

310057, Харків,

вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Збанацький Ю. О.

З-41 Твори: У 4-х т. Т. 3.— К.: Дніпро, 1984, 445 с.

До третього тому входить один з кращих творів письменника — роман «Перед-
жнів'я», в якому розповідається про життя повоєнного села, порушуються проблеми
укрупнення колгоспів, механізації сільськогосподарського виробництва, повернення
в міста в село спеціалістів землеробства.

З 4702590200—072
М205(04)—84 передплатне.

У2